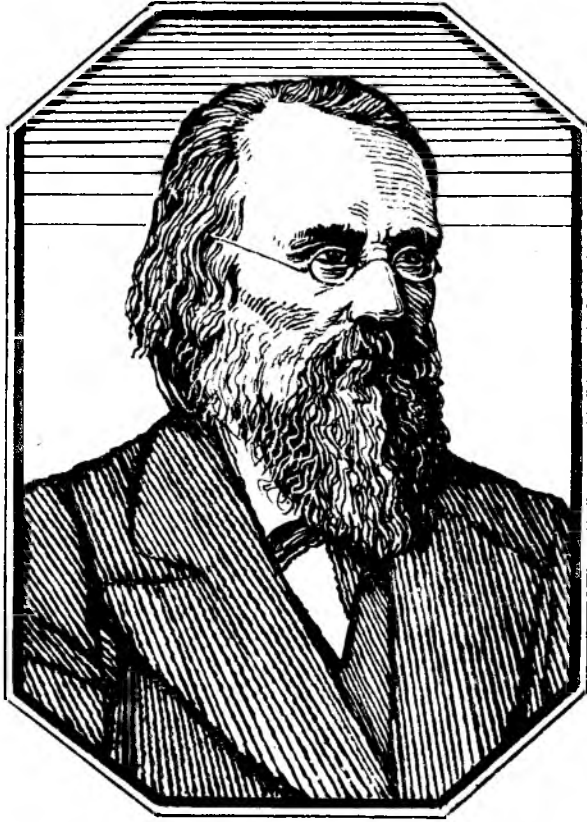

МИКОЛА
КОСТОМАРОВ

**ГАЛЕРЕЯ
ПОРТРЕТІВ**

*МИКОЛА
КОСТОМАРОВ*

ГАЛЕРЕЯ ПОРТРЕТІВ

Біографічні нариси

Для середнього та старшого
шкільного віку

Переклав з російської
МИКОЛА ІЛЛЯШ

Художник
СЕРГІЙ СЕМЕНДЯЄВ

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1993

ББК 63.3(2Ук)
К72

*Біографічні нариси відомого дослідника вітчизняної історії
Миколи Костомарова про видатних діячів
української історії та культури.*

Редколегія:

**О. М. Апанович, Я. П. Гоян,
Ю. М. Мушкетик, Ф. П. Шевченко,
В. О. Шевчук**

**Упорядкування і передмова
Володимира Замлинського**

**Упорядкування фотоматеріалів
Юрія Іванченка**

**Примітки
Івана Бутича**

**Редактор
Олександр Ємченко**

К $\frac{4803640101-067}{206-93}$ БЗ—11—25.93.
ISBN 5-301-01266-5 (укр.)

© Микола Ілляш, переклад українською мовою, 1993
© Володимир Замлинський, упорядкування і передмова, 1993
© Іван Бутич, примітки, 1993
© Сергій Семендяєв, ілюстрації, 1993

КАРБІВНИЧИЙ ІСТОРІЇ

Людина непересічної долі, величезної культури й освіченості, історик і археолог, фольклорист і етнограф, поет і прозаїк, Микола Іванович Костомаров був насамперед працьовитою людиною й увесь свій вік провів за письмовим столом і в архівних пошуках документів, які давали йому змогу відкривати нові сторінки у вітчизняній історії. Він перший у той час звернувся до вивчення історії України, що тоді, та, на жаль, і до недавнього минулого, вважалося недоречним. Саме М. І. Костомаров один з перших порушив питання про узаконення мови українського народу, його історії, активно відстоював думку, що творцями історії є не царі та їхні наближені вельможі, а народ. Служіння народові було головним змістом життя і праці М. І. Костомарова.

Оцінюючи творчу і наукову спадщину М. І. Костомарова, його сучасник М. Г. Чернишевський вже після смерті Миколи Івановича писав у 1889 році: «...Костомаров був людиною такої широкої вченості, такого розуму і так любив істину, що праці його мають дуже високе наукове достоїнство. Його поняття про діячів і події російської історії майже завжди чи співпадають з істиною, чи близькі до неї...»

До цього необхідно додати громадянську позицію М. І. Костомарова, його антикріпосницькі переконання, близькість до революційно-демократичного руху. Будучи одним із засновників таємної політичної, антикріпосницької і антицаристської організації — Кирило-Мефодіївське товариство, він засвідчив себе як передовий громадський діяч свого часу.

Сучасна наукова громадськість цілком справедливо ставить М. І. Костомарова поряд з визначними представниками вітчизняної історичної думки XIX століття.

Народився М. І. Костомаров 16 травня 1817 року у селі Юрасовка Острозького повіту Воронежської губернії. Так вже розпорядилася доля, що побачив світ він кріпаком. Його мати, Тетяна Петрівна Мельникова, була підневільною поміщика Івана Петровича Костомарова. І хоч через три місяці після народження сина поміщик одружився з своєю кріпачкою і вона таким чином стала вільною, малий Микола лишався кріпаком. Очевидно, Костомаров-старший збирався з часом уладнати цю недоречність, але не встиг. У червні 1828 року трапилася трагедія — батько Миколи Івановича загинув від рук своїх лакеїв. І відразу ж на масток зазіхнули його родичі, двоюрідні брати Ровневи, які не збиралися відпускати малого Миколу з кріпацької залежності. Та після складних переговорів, коли мати віддала братам частину належної їй вдовиної спадщини, вони, захопивши 14 тисяч десятин землі і кріпаків, погодились дати Миколі вільну.

Після втрати чоловіка Тетяна Петрівна віддала сина до приватного Воронежського пансіону. Але тут він пробув недовго. Ще до пансіонного навчання Микола навчився грамоти і перечитав багато книг з бібліотеки батька, улюбленими книгами якого були твори Даламбера, Дідро, Вольтера та інших вільнодумців. Їх читав і Микола Костомаров. Воронежський пансіон до таких вершин ще не піднявся. «Незважаючи на мій тринадцятилітній вік і пустогливість, — писав згодом М. І. Костомаров, — я розумів, що не навчусь у цьому пансіоні того, що необхідно мені для вступу до університету, про який я тоді вже думав, як про першу необхідність для того, щоб стати освіченою людиною».

У 1831 році мати влаштувала його у Воронежську гімназію. Читання книг Даламбера, Дідро, Вольтера та інших енциклопедистів XVIII століття не минуло для Миколи Костомарова марно. Він проявляв духом просвітництва, прагненням глибше пізнати історичне минуле свого краю. Очевидно, це й спонукало його після закінчення гімназійного навчання вступити у 1833 році до Харківського уні-

верситету, який на той час уже мав значні академічні традиції як у навчанні, так і в науці. Тут остаточно визначився його вибір — історія...

Мине час, і Микола Іванович напише: «Історія стала для мене безмежно улюбленим предметом; я читав багато історичних книг, задумувався над ними і прийшов до такого запитання: чому це у всіх історіях говорять про видатних історичних діячів, іноді — про закони та інституції, але при цьому нібито нехтують життям народних мас? Бідний мужик, хлібороб-трудівник, немовби і не існує для історії; чому історія нічого не каже нам про його побут, про його духовне життя, про його відчуття, спосіб вияву його радощів і печалі? Незабаром я прийшов до переконання, що історію треба вивчати не лише з мертвих літописів і записок, а й серед живого народу. Не може бути, щоби віки минулого життя не відбилися в житті і спогадах нащадків: треба лише пошукати — і напевне знайдеться багато чого, що досі упущено наукою. Але звідки почати? Звичайно ж, з вивчення руського народу; а оскільки я жив тоді в Малоросії, то й почати з його малоросійської гілки. Ця думка навернула мене до читання народних пам'яток. Перший раз в житті дістав я малоросійські пісні видання Максимовича 1827 року, великоросійські пісні Сахарова і взявся читати їх. Мене вразила і захопила непідробна краса малоросійської народної поезії, я навіть і не підозрював, що така витонченість, така глибина і свіжість почуттів були у творах народу, настільки близького мені і про який я, на жаль, нічого не знав».

Він сам починає писати. Вже на початку 1838 року під псевдонімом Ієремія Галка виходить його перший твір «Сава Чалий». Показово, що написаний він був на «южнорусском языке», що для того часу було неабияким викликом. А через рік світ побачив збірник «Українські балади», потім — збірник «Вітка», трагедія «Переяславська ніч», переклади на українську мову Байрона. Для 24-літнього юнака це був немалий доробок, який засвідчував про народження нового таланту.

У цей час починає формуватися і його талант історика. Після закінчення у 1837 році університету Микола Іванович вступає до Кінбурзького драгунського полку юнкером. У місті Острозьку, де стояв полк, він одразу ж розшукав архів, де зберігалися справи колишнього козачого полку з часів його заснування. Майже все літо просидів він над козацькими матеріалами і склав за ними історичний опис Острозького слобідського полку.

Про прагнення до поглибленішого вивчення історії свідчить і написання Костомаровим дисертації. Він обрав тему «О причинах и характере унии в Западной России». В ній вперше було узагальнено матеріали про аморальність православного духовенства, про владолубство і жадобу патріархів, які не відрізнялись у цьому від пап. Дисертація була видрукувана, і вже був призначений її захист. Та, як на біду, з нею побажав ознайомитись харківський архієпископ Інокентій Борисов. Він настільки був вражений її змістом, що доповів про неї міністру освіти С. С. Уварову, а той зажадав, щоб на неї зробив відгук професор М. Г. Устрялов, відомий як своїми офіціозними працями з історії Росії, так і своєю прихильністю до уваровської теорії офіційної народності («православ'я — самодержавство — народність»). І той, звісно, дав різко негативне заключення. Захист заборонили.

Невдача з дисертацією хоча й боляче вплинула на Костомарова, проте не змогла звернути його з обраного шляху. Він обирає нову тему дисертації — «Об историческом значении русской народной поэзии» і, успішно захистивши її 13 січня 1844 року, отримує ступінь магістра історичних наук. Його все більше й більше захоплює проблема українського козацтва.

І коли йому було запропоновано місце вчителя гімназії в Ровно, залюбки їде туди. Там він відвідує Берестечко, місце битви Хмельницького з польською шляхтою, записує перекази місцевих людей. Відвідує Почаїв, Кременець, зустрічається з простим людом, все більше і більше задумуючись над його долею. Згодом його призначають вчителем Першої київської гімназії, і він переїздить до Києва.

Перебування у Києві стало для Костомарова визначним етапом у його житті і діяльності. Тут він знайомиться з одним із видатних істориків, філологів і фольклористів М. О. Максимовичем, чийм збірником «Малороссийские песни» він так захоплювався, тут 28 травня 1846 року на засіданні вченої ради Київського університету його одногослосно обирають ад'юнкт-професором кафедри російської історії, тут приходиться до нього перше кохання, тут він знаходить друзів і однодумців: М. Гулака, В. Білозерського, О. Марковича, О. Навроцького, за участю яких у грудні 1845 року була створена таємна політична, антикріпосницька організація — Кирило-Мефодіївське товариство. Програмні положення товариства були викладені в «Книзі буття українського народу», «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» та у відозвах «До братів-українців», «До братів великоросіян і поляків».

«Книга буття», «Статут» товариства та інші його документи написав Костомаров. У них йшлося

про пропаганду ідеї визволення і єднання слов'янських народів, яка все більше і більше захоплювала членів товариства. Їм почав «...уявлятися федеративний устрій як найшасливіша течія суспільного життя слов'янських націй. Усі слов'янські народи бачилися об'єднаними між собою у федерації — подібно до стародавніх грецьких республік чи Сполучених Штатів Америки — з тим, щоб усі перебували в міцних зв'язках між собою, але кожна щоб свято зберегла свою автономію... В усіх частинах федерації передбачались однакові основні закони і права, однакові одиниці міри, ваги, однакові монети, відсутність митниць і свобода торгівлі, загальне скасування кріпаччини й рабства в будь-якому вияві, єдина центральна влада, яка відала б стосунками поза союзом, військом і флотом, але повна автономія кожної частини стосовно внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства і народної освіти...» Єднання на засадах рівності і братства — ось головна ідея товариства. Воно мало намір заснувати школи з викладанням рідною мовою, видавати книжки і посібники для «простого народу» і таким чином піднести рівень української мови до міжнародного значення, коли не лише світова історія, а навіть і точні науки викладатимуться українською мовою.

Коли наприкінці травня 1845 року до Києва після закінчення Академії мистецтв у Петербурзі прибув Т. Г. Шевченко, він просто не міг не познайомитися з членами Кирило-Мефодіївського товариства і не стати його активним членом. І хоча не все поділяв він у висунутій програмі, але її антикріпосницька та антицаристська спрямованість, її наміри об'єднати слов'янські народи на демократичній основі були для нього близькими.

У цей час і познайомилися М. І. Костомаров та Т. Г. Шевченко. Дружба цих двох по-своєму великих людей сама по собі варта уваги.

Прикро, але тривалий час дружбу М. І. Костомарова і Т. Г. Шевченка намагалися показати такою, що вона була недостойною великого поета. При цьому зовсім не бралися до уваги ні їхні спільні антикріпосницькі переконання, ні любов до простого народу, ні глибока повага один до одного...

У березні 1847 року за доносом провокатора Петрова товариство було розгромлене.

Тарас Григорович у цей час перебував у Борзні, де гостював у родині Забіли, очікуючи на своє призначення вчителем малювання в Київському університеті. Звідти він 1 лютого пише Костомарову: «Друже мій великий, Миколає! Я оце і досі в Борзні і не роблю нічого і сівко. У Київ страх їхать не хочеться, а треба. Коли б то ви були такі трудящі і добрі, щоб розпитали в Університеті (хоч у Глушановського) (чиновник у судових справах при Київському університеті, він усі діла знає), чи я утверджений при Університеті, чи ні, та й напишіть до мене у славний город Борзну на ім'я Віктора Миколайовича Забіли з передачею мені...»

13 березня М. І. Костомаров повідомив Т. Г. Шевченку про його затвердження, а 28 числа цього ж місяця, якраз перед днем весілля, його затримують і відправляють до Петербурга, де вже був заарештований Гулак. На Україні були заарештовані й інші члени товариства: Посяда, Маркович, Андрузький, Тулуб, Білозерський, Навроцький, Куліш. Всіх їх також доставили до Петербурга. Не знаючи про всі ці події, Т. Г. Шевченко поспішав до Києва. 5 квітня при в'їзді у місто на правому березі Дніпра до нього підійшли жандарми...

Поета теж відправили в Петербург.

У дорозі відбулася хвилююча зустріч з матір'ю Костомарова, Тетяною Петрівною, і його нареченою, А. Л. Крагельською, які також їхали у Петербург. А. Л. Крагельська згодом згадувала: «Біля самого під'їзду станції (Бровари — В. З.) ми застали перекладний візок, у який поквапливо впрягали тройку коней. Біля візка походжав перевальцем подорожній, супроводжуваний двома жандармами. Мимоволі ми в один голос вигукнули: «Ще один заарештований!» Тетяна Петрівна додала: «Тарас Григорович Шевченко». За його «Кобзарем» я була вже з ним знайома. Микола Іванович часто читав мені напам'ять поетичні твори Тараса, але в обличчя я його не знала і тут побачила вперше і востаннє в житті. Чи почув він вигук Тетяни Петрівни, чи впізнав її і Хому, але не минуло і хвилини, як Тарас підійшов до нашого екіпажа і з сльозою, що блиснула у його сірих очах, підупалим голосом промовив: «Оце ж бідна Миколина мати, а це, мабуть, його молоденька дружинька. Ой лихо, лихо тяжке, горенько матері і дівчині!».

Вимовивши ці скорбні слова, Тарас Григорович обійнявся з нами. Жандармський офіцер підійшов і чемно попросив попрощатися з нами і сідати у візок. Тарас устиг тільки сказати нам, що особисто за себе він не журиться, тому що він самотній, «бурлака», а «Миколи мені жаль, бо в його є мати і дружинька і він ні в чому не винен, хіба в тому, що зі мною побратався. Прости ж мене, матінко, і не кля-

ни!» Він знову обійнявся з нами, сів з жандармами у візок, тройка кур'єрських коней взяла з місця навскач, візник хвацько свиснув — і недовго нам довелося бачити візок з незграбною постаттю Тараса, який високо підняв над своєю головою шапку і махав нею на знак прощання з нами».

У Петербурзі всім заарештованим були вчинені допити, а потім винесені вироки.

Із статті М. І. Костомарова в «Колоколе», 1860 р.: «Некоторых, главных, засадили в крепость кого на год, кого на три года, а потом послали на службу в великорусские губернии; но и тех и других отдали под строжайший надзор полиции. Поэта Шевченко послали рядовым в Оренбург, а потом в Новопетровское укрепление; Николай I строжайше приказал, чтобы ему не позволяли ни писать, ни рисовать... Шевченко пробыл более десяти лет в такой нравственной пытке...»

М. І. Костомаров після року перебування в Петропавлівській фортеці був висланий на адміністративне поселення в Саратов.

Ще на слідстві, коли він перебував у казематі III відділу, Т. Г. Шевченко, який теж там був, побачив з-за ґрат на подвір'ї пригнічену горем його матір, яка приїхала до сина у царську столицю. Так народився вірш «М. Костомарову», у якому поет хвилююче, з душевним болем писав про матір свого друга:

*Дивлюсь: твоя, мій брате, мати
Чорніше чорної землі
Іде, з хреста неначе знята...
Молюся! Господи, молюсь!
Хвалить тебе не перестану!
Що я ні з ким не поділю
Мою Тюрму, мої кайдани!*

Як відомо, під час перебування в Саратові М. І. Костомаров зблизився з М. Г. Чернишевським. Він розповідав йому про Кирило-Мефодіївське товариство, про Кобзаря.

Продовжити розповідь про стосунки Т. Г. Шевченка і М. І. Костомарова мені хотілося б словами із «Спогадів про двох малярів». Говорячи про свою першу зустріч з поезією Т. Г. Шевченка, Микола Іванович писав: «Я побачив, що муза Шевченка роздирає завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захоплює було зазирнути туди! Поезія завжди йде вперед, завжди зважується на сміливу справу; за нею йдуть історія, наука і практичний труд. Легше буває останнім, але важко першій. Сильний зір, міцні нерви треба мати, щоб не осліпнути чи не знепритомніти від раптового світла істини... Тарасова муза прорвала якийсь підземний склеп, уже кілька віків замкнений багатьма замками, запечатаний багатьма печатами... Промучившись усе життя, Шевченко наприкінці днів своїх був оточений заслуженою славю. Його батьківщина — Малоросія — бачила в ньому свого народного поета; великороси та поляки визнавали в ньому велике поетичне обдарування. Він не був поетом тільки однієї народності; його поезія була вищою польоту. Це був поет загальнооруський, поет народу не малоруського, а взагалі руського...» Такі слова міг написати тільки справжній цінитель музи Т. Г. Шевченка, товариш, для якого його вільнолюбиві ідеї були близькі й значимі.

Так вийшло, що саратовське заслання Костомарова (1848—1859 рр.) виявилось для нього вельми плідним. Цьому, очевидно, сприяло не лише його прагнення до наукової праці, а й близьке знайомство з М. Г. Чернишевським, місцевою інтелгенцією, яка співчутливо ставилась до Костомарова і його творчих пошуків.

Саме у Саратові М. І. Костомарову вдалося завершити свою, можна сказати, найкращу історичну монографію «Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России», яка після видруккування її в «Отечественных записках» згодом в доопрацьованому варіанті вийшла окремим виданням під назвою «Богдан Хмельницький». Тут же були підготовлені й інші історичні праці — «Бунт Стеньки Разина», «Очерк истории Саратовского края от присоединения его к Российской державе до вступления на престол императора Николая I», «Могильные предания», «Должно ли считать Бориса Годунова основателем крепостного права?» тощо.

У 1859 році М. І. Костомаров повернувся із заслання. З цього часу і до 1862 року він працював ординарним професором Петербурзького університету. Цей період його життя надзвичайно багатий на особисті знайомства. Цьому сприяли ерудиція автора, оригінальність його мислення, величезні лекторські здібності, які одразу ж були оцінені студентами, котрі влаштовували справжні овації кожній його лекції. Та його слухачами були не лише студенти, а й колеги-історики, літератори, чиновники. Особливу приємність для М. І. Костомарова складали ті хвилини, коли на лекції приходив його сподвижник

по Кирило-Мефодіївському товариству Т. Г. Шевченко, який після підневільної десятилітньої солдатчини повернувся у 1858 році до Петербурга.

Тарас Григорович був постійним відвідувачем і так званих «вівторків» Костомарова. Н. О. Білозерська писала про ці зібрання: «Вечера эти были крайне интересны; на них можно было встретить видных представителей науки и литературы, некоторых из вызванных со всех концов России для решения крестьянского вопроса, и, наконец, ссыльных, возвращенных в начале прошлого царствования... Широкие общие задачи, предстоящее освобождение крестьян занимали всех... Все сообща мечтали о благе русского народа и целого человечества; затрагивались политические, философские и этические вопросы». Зустрічі, зустрічі... Скільки приносили вони радості і втіхи!

М. І. Костомаров продовжує виступати з лекціями, працює над історичними працями, видає разом з петербурзькими українцями журнал «Основа», у якому, крім нього, друкували свої твори Т. Шевченко, С. Руданський, Марко Вовчок, Л. Глібов, історики М. Максимович, О. Лазаревський та інші.

У 1862 році Микола Іванович змушений був подати у відставку, але своєї наукової подвижницької роботи не кинув, а віддався їй ще з більшим запалом. За двадцять останніх років свого життя він написав понад 200 праць, серед яких такі значні монографічні дослідження, як «Севернорусские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. Новгород—Псков—Вятка», «Ливонская война», «Вече и вечевое устройство в Древней Руси», «Смутное время Московского государства», «Последние годы Речи Посполитой», «Начало единой державы в Древней Руси», «Руина» та інші.

Праці М. І. Костомарова — це енциклопедія знань, характерів, життєвих доль визначних і простих людей, які виявили себе в історії.

* * *

Ця стаття передує біографічним нарисам, зібраним у даній книзі. Тому є особливий сенс звернути увагу читача не лише на широту й різноманітність проблематики творів М. І. Костомарова взагалі, а й на його винятково вдумливе і послідовне дослідження життя й діяльності видатних особистостей, які справили значний вплив на хід нашої історії.

Історіографічна портретна галерея М. І. Костомарова налічує тисячі постатей — від простих трудивників, козаків, міщан до князів, королів, царів.

З багатющої портретної галереї М. І. Костомарова ми відібрали ті постаті, які своїм життям і діяльністю найбільше пов'язані з історією України. На першому плані тут стоять київські князі Володимир Святославич та Ярослав Володимирович, нарисами про яких М. І. Костомаров відкриває свою ґрунтовну працю «Руська історія в життєписах її найвизначніших діячів».

Талант історика і публіциста дав змогу Миколі Івановичу стисло і в той же час змістовно викласти основні віхи їхнього життя.

Важливим є те, що поряд з їхніми біографіями автор глибоко висвітлює історію їх князювання, зокрема процес об'єднання давньоруських земель у Київську державу, її зовнішньополітичні акції.

Цей же підхід практикує М. І. Костомаров, описуючи життя такого видатного державного діяча і письменника Русі, як Володимир Мономах.

Крім названої вже біографії гетьмана Богдана Хмельницького, він створює низку історичних портретів інших українських гетьманів — Івана Свирговського, Юрія Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепи, Павла Полуботка та інших, у яких намагається окреслити їх місце в історії України. а через них — роль козацтва Запорізької Січі в житті українського народу. Він перший відзначив її прогресивне значення в консолідації українського народу у його боротьбі проти поневолювачів, показав її як своєрідну суспільну організацію. Не приховує М. І. Костомаров і ті незугарні вчинки гетьманів, які завдали Україні немало шкоди. Адже, уособлюючи у собі виборну козацьку владу, гетьман був і воєначальником козацького війська, і правителем краю. І від його розуму, кмітливості, вдачі і переконань багато в чому залежала доля народу, а іноді й усієї України.

Значну увагу приділяв М. І. Костомаров змалюванню біографій культурних і релігійних діячів України, таких, як князь Костянтин Костянтинович Острозький, Єпіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Петро Могила, Григорій Сковорода та інших. Змальовуючи портрети цих діячів, історик справедливо пов'язує їх життя з тими культурно-просвітницькими процесами, які відбувалися на Україні і які знайшли у цих діячах своє уособлення. Дуже важливим є те, що автор намагався показати значен-

ня цих діячів не лише для України, а й Росії. Прикладом цього може бути діяльність церковного і освітнього діяча України першої половини XVII століття Петра Симеоновича Могили. Оскільки ця постать і до сьогодні в історіографії не знайшла свого правдивого висвітлення і є своєрідною «білою плямою», варто хоча б побіжно зупинитися на тому, як підійшов до її осмислення М. І. Костомаров.

Тісно пов'язаний з історичною долею України, Петро Могила сказав своє тверде і вагоме слово проти утисків православної церкви. Це він домігся визнання легального становища на Україні православної церкви і передачі їй Софійського собору в Києві, Видубицького монастиря та ряду інших монастирів і церков. Це йому належить відкриття у Троїцькому монастирі Києво-Печерської лаври школи, яку у 1632 році було об'єднано з Київською братською школою і згодом перетворено на Києво-Могилянську колегію, а потім — на першу академію. З неї, як з гнізда високої ученості, вийшли відомі представники культури і науки, з іменами яких пов'язаний цілий історичний період у розвитку вітчизняної освіти і науки, суспільної думки, літератури і поезії, живопису і музики. Це І. Гізель, Є. Славинецький, І. Галятовський, С. Полоцький, С. Яворський, Ф. Прокопович, Г. Сковорода, І. Максимович, М. Маркевич, І. Полетика, П. Гулак-Артемовський, батько і син Бантиш-Каменські та інші визначні діячі науки і культури України. У 1734 році в академії навчався М. В. Ломоносов. Тут здобували освіту студенти Болгарії, Валахії, Греції, Молдови, Сербії, Польщі та інших країн.

Академія сприяла створенню Слов'яно-греко-латинської академії в Москві, зробила вагомий внесок у духовний розвиток українського і російського народів.

Петро Могила сприяв письменникам і художникам, дбав про поширення книгодрукування, сам написав ряд книг, був автором численних полемічних проповідей.

Саме ці заслуги Петра Могили перед нащадками і обумовили відбір його М. І. Костомаровим до своєї біографічної галереї і написання про нього окремого нарису.

Багаті відомості містить нарис про таку важливу сторінку нашої історії, як створення братств, що їх М. І. Костомаров вважав головним знаряддям відродження української освіти, і шкіль при них.

Описуючи діяльність Петра Могили, який носив найвищий сан в церковній ієрархії, М. І. Костомаров не зосереджує на цьому основної уваги. Він показує митрополита у громадсько-суспільному плані, як діяча культури і освіти. І це є головною рисою біографічного нарису про Петра Могилу.

Звичайно, розглядаючи творчу спадщину М. І. Костомарова через призму сьогодення, слід зауважити і властиве авторові певне перебільшення ролі особи в історії, і надмірне випинання окремих аспектів як в історії України, так і Росії.

І все ж без його історичних праць, публіцистики, художньої спадщини неможливо уявити собі наше культурне надбання. Праці М. І. Костомарова містять багато такого, що й сьогодні становить чималий інтерес, бо їхній автор постійно прагнув до розширення проблематики як в історичній, так і в художній творчості.

У цьому широкому діапазоні творчих пошуків визначного історика чільне місце займає його пильний інтерес до боротьби українського народу за своє соціальне і національне визволення, його співчуття до нього, що зумовило появу у вітчизняній історіографії цілого українського пласта. Саме опозиційність до самодержавства, інтерес до історії масових народних рухів і становить основну рису історичної і художньої спадщини М. І. Костомарова.

*Володимир Замлинський,
доктор історичних наук*

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР СВЯТИЙ

Наша історія про часи, що передували прийняттю християнства, темна і наповнена оповідями, за якими не можна визнати безсумнівної достовірності. Причиною цього є те, що наші перші літописці писали не раніш другої половини XI ст., і про події, які відбувалися в їхній вітчизні в IX і X століттях, за винятком небагатьох писемних грецьких повідомлень, не мали інших джерел, окрім усних народних переказів, котрі за своїми властивостями піддавалися домислам і змінам. З достовірністю можна сказати, що подібно до всіх північних європейських народів і руський лише з християнством одержав дійсні і міцні основи для подальшої розбудови громадянського і державного життя — основи, без яких, власне, для народу немає історії. З давніх часів східна половина нинішньої Європейської Росії була населена народами племен чудського і тюркського, а в західній половині, окрім народів литовського і чудського племен, прилеглих своїми поселеннями до Балтійського узбережжя, жили слов'яни під різними місцевими назвами, тримаючись берегів рік: Західної Двіни, Волхова, Дніпра, Прип'яті, Сожу, Горині, Стиру, Случі, Бугу, Дністра, Сули, Десни, Оки з їхніми притоками. Вони жили невеликими общинами, котрі мали своїм осердям міста — укріплені пункти захисту, народних зборів і управління. Ніяких установлень, котрі зв'язували між собою племена, не було. Ознак державного життя ми не помічаємо. Слов'яно-руські племена управлялися своїми князьями, вели між собою дрібні війни і не в змозі були охороняти себе взаємно і спільними силами проти іноплеменців, а тому часто бували підкореними. Релігія їхня полягала в обожнюванні природи, у визнанні мислячої людської сили за предметами і явищами довколишньої природи, в поклонінні сонцю, небу, воді, землі, вітрові, деревам, птахам, камінню і т. п. і в різних байках, віруваннях, святах і обрядах, створюваних і запроваджуваних на основі цього обожнювання природи. Їхні релігійні уявлення почасти виявлялись у формі ідолів, але у них не було ні храмів, ні жерців, а тому їхня релігія не могла мати ознак повсюдності і незмінності. У них були неясні уявлення про існування людини після смерті; замогильний світ поставав у їхній уяві продовженням дійсного життя, так що в тому світі, як і в тутешньому, вбачалися одні рабами, інші панами. Вони вшановували померлих пращурів, вважали їх покровителями і приносили їм жертви. Вірили також у чаклунство, тобто в знання потаємної сили речей, і почували велику повагу до волхвів і волхвиць¹, котрих вважали носіями такого знання; з тим пов'язувалося багато забобонних дійств: ворожінь, шептань, зав'язування вузлів і тому подібного. Особливо ж була великою віра в могутність слова, і така віра відображалася в численних замовляннях, котрі виціли у народу по цю пору. Відповідав такому духовному розвиткові і стан їхньої життєвої вмілості. Вони вміли будувати собі дерев'яні житла, укріплювати їх дерев'яними стінами, ровами і земляними насипами, робити човни і рибальське начиння, обробляти землю, доглядати домашніх тварин, прясти, ткати, шити, приготувляти наїдки і напої — пиво, мед, брагу, кувати метали, випалювати з глини домашній посуд; знали вживання ваги, міри, монети; мали свої музичні інструменти; на війну виходили з металевими списами, стрілами і почасти мечами. Усі пізнання їхні переходили від покоління до покоління, посу-

ваючись уперед дуже повільно; однак відносини з Візантійською імперією² і частки з Арабським Сходом³ мало-помалу справляли на руських слов'ян освітній вплив. Із Візантії заходило до нас християнство. У середині IX століття русичі після невдалого походу на Візантію, коли буря винищила їхні судна, прийняли хрещення⁴, але слідом за тим поганство знову взяло гору в країні; однак і після того багато хто з руських служив на службі у візантійських імператорів у Греції⁵, приймав там християнство і вносив його у свою вітчизну. У середині X століття київська княгиня Ольга⁶ прийняла св. хрещення. Усе це, однак, були тільки передприготувальні явища. При князях так званого Рюрикового дому⁷ панувало цілковите варварство. Вони обкладали руські народи даниною і до певної міри, підкоряючи їх собі, об'єднували; але їхня влада мала не державні, а нападницькі чи розбійницькі риси. Вони оточували себе дружиною⁸, ватагою молодецьких хлопців, жадібних до грабінництва й убивств, складали з охочих різноплеменців рать і робили набіги на сусідів — на області Візантійської імперії, на східні країни — прикаспійські і закавказькі. Мета їх — надбання здобичі. З тим же поглядом вони ставилися і до підлеглих народів; останнім присуджувалося платити данину⁹, і чим більше можна було з них брати, тим більше брали; за ту данину одержувачі її не брали на себе ніяких зобов'язань надавати яку-небудь вигоду із свого боку підданим. З іншого боку, князі і їхні дружинники, маючи на оці лише данину і здобич, не намагалися впроваджувати щось у життя тих, хто платив данину, ламати їхні звичаї, і полишали з їхнім внутрішнім ладом, лиш тільки б вони давали данину і побори.

Такий варварський устрій життя змінюється з прийняттям християнської релігії, з котрою із Візантії — найбільш освіченої в ті часи держави — перейшли до нас як поняття юридичні і державні, так і початки розумової і літературної діяльності. Прийняття християнства було переворотом, який обновив і оживотворив Русь.

Цей переворот звершив Володимир, який одержав наймення Святого, людина велика на свій час. На жаль, життя його нам мало відоме в подробицях, і літописи, котрі повідомляють його історію, передають немало таких рис, у достовірності яких можна скоріш сумніватися, ніж сприймати їх на віру. Відкидаючи вбік усе, що може піддаватися сумніву, ми обмежимося короткими відомостями, які при всій своїй мізерності все-таки достатньо показують надзвичайну важливість значення Володимира в руській історії.

Володимир був сином войовничого Святослава¹⁰, київського князя, який вчинив похід на хозар¹¹, що панували в Південно-Східній Росії, взяв їхнє місто Саркел на Дону¹², переміг прикавказькі народи: ясів¹³ і касогів¹⁴, завоював Болгарію на Дунаї, але змушений був після запеклого захисту поступитися нею грецькому імператорові¹⁵. На зворотному шляху з Болгарії в Русь він був убитий печенігами¹⁶, народом тюркського племені. Будучи ще в дитячому віці, Володимир був прикликаний новгородцями на княжіння і виїхав до Новгороду разом із своїм дядьком Добринею¹⁷, братом його матері Малуші¹⁸, ключницею його бабці Ольги. По смерті Святослава між дітьми його розпочалася міжусобиця. Київський князь Ярополк¹⁹ убив брата свого, древлянського князя Олега²⁰. Володимир утік із своїм дядьком до Швеції²¹ і повернувся в Новгород²² з чужоземною раттю. Ворожнеча в них з Ярополком виникла через те, що дочка Рогволода²³, князя полоцького, Рогнедь²⁴, руки котрої просив Володимир, відмовила йому такими словами: «Не хочу роззути (роззути жениха — обряд весільний; роззути — замість: вийти заміж) сина раби», дорікнувши його низьким походженням по матері, і збиралася виходити за Ярополка. Володимир завоював Полоцьк, убив Рогволода, полоцького князя, і оженився примусово на Рогніді. Слідом за тим він оволодів Києвом і вбив свого брата Ярополка. Літописець наш зображує взагалі Володимира жорстоким, кровожерливим і жонолюбивим; але ми не можемо довіритися такому зображенню, оскільки з усього видно, що літописець з наміром хоче накласти на Володимира-поганина як можна більше чорних барв, щоб тим яскравіше вказати на чудотворну дію благодаті хрещення, подавши того ж князя в щонайсвітлішому вигляді після прийняття християнства.

Володимир Святий

З великою вірогідністю можна прийняти взагалі повідомлення про те, що Володимир, будучи ще поганином, був повелителем великого простору нинішньої Росії і дбав як про розширення своїх володінь, так і про зміцнення своєї влади над ними. Таким чином він повелівав Новгородською землею²⁵ — берегами рік Волхова, Мсти, Луги, — землею Білозерською²⁶, землею Ростовською²⁷, землею Смоленською²⁸ у верхів'ях Дніпра і Волги, землею Полоцькою²⁹ на Двіні, землею Сіверською³⁰ по Десні і Сейму, землею полян, або Київською³¹, землею Древлянською³² (східною частиною Волині³³) і, вірогідно, також західною Волинною. Радимичі³⁴, які жили на Сожі, і в'ятичі³⁵, жителі берегів Оки та її притоків, хотіли відкараскатися од підданства і були приборкані. Володимир підкорив данині навіть віддалених ятвягів³⁶, напівдикий народ, що проживав у лісах і болотах теперішньої Гродненської губернії³⁷. Не слід, однак, думати, щоб це володарювання мало характер державний; воно обмежувалося збиранням данини, де можна було збирати її, і таке збирання мало вигляд грабежу. Сам Володимир укріпився в Києві з допомогою чужоземців-скандинавів, які зветься у нас варягами³⁸, і роздав їм в управління міста, звідки із своїми озброєними дружинами вони могли збирати данини з жителів.

У 988 році Володимир прийняв християнство. Обставини, які передували цій події і супроводжували її, розповідаються з неймовірними ознаками, які цілком притаманні усним переказам, записаним уже доволі тривалий час згодом після зазначеної події. Достовірне тільки те, що Володимир хрестився і водночас узяв шлюб з грецькою царівною Анною³⁹, сестрою імператорів Василя і Костянтина. Хрещення його вірогідніше всього відбувалося в Корсуні, або Херсонесі, грецькому місті на південно-західному березі Криму, і звідки Володимир привів у Київ перших духовних і необхідні знадобки для християнського богослужіння. У Києві він хрестив своїх синів і народ. Помешканці без явної протидії хрестилися у Дніпрі, почасти тому, що в самому Києві уже значно розповсюджене було християнство і християни не склали там незначної меншості, а ще більше тому, що у руських язичників не було жрецького стану, котрий би роз'яснював народові злочинність такого перевороту з язичницького погляду і збуджував би натопт до спротиву. Само стародавнє русько-слов'янське язичництво не мало визначеного характеру, спільного для всіх, в розумінні позитивної релігії і складалося з численних забобонів і уявлень, які за невігластва і в подальшому легко узгоджувалися із зовнішнім прийняттям християнства. Більшість вступала в нову віру і здійснювала обряд хрещення, не розуміючи, що робить. Боротьба поганства з християнством виявлялася пасивно: тривалим дотриманням поганських прийомів життя і збереженням поганських забобонів; така боротьба відбувалася багато віків після Володимира; але вона не заважала руському народові прийняти хрещення, в якому спочатку він не бачив нічого противного, тому що не розумів його смислу. Тільки поступово і для небагатьох відкривалося справді світло нового вчення.

Володимир діяльно займався розповсюдженням віри, хрестив народ по землях, підвладних йому, будував церкви, призначав духовних. У самому Києві він побудував церкву св. Василя⁴⁰ і церкву Богородиці, так звану Десятинну⁴¹, найменовану так через те, що князь призначив на утримання цієї церкви і духовенства її десятку частини княжих доходів. Для міцного укріплення новоприйнятої віри Володимир задумав поширити книжну освіту і з цією метою у Києві та в інших містах наказав набирати у значних домогосподарів дітей і віддавати їх у навчання грамоті. Таким чином на Русі за якихось років двадцять зросло покоління людей, які за рівнем своїх розуміння і за кругозором своїх пізнань далеко пішли вперед від того стану, в якому перебували їхні батьки; ці люди стали не лише засновниками християнського суспільства на Русі, але й провідниками освіти, що переходила разом з релігією, борцями за начала державні та громадянські. Ця одна риса вже показує у Володимирі істинно велику людину: він цілковито розумів найвірніший шлях до запровадження начал нового життя, які прагнув привити своєму напівдикому народові, і здійснював свій намір,

незважаючи на утруднення, які виникли. Літописець говорить, що матері, відпускаючи дітей у школи, плакали за ними, як за мертвими.

Володимир після хрещення постає надзвичайно благодушним. Пройнятий духом християнської любові, він не бажав навіть карати лиходіїв, і хоча спочатку погодився було на умовляння корсунських духовних, які перебували біля нього в Києві, але потім, за порадою бояр і міських стариків, установив карати злочинців лише грошовою пенею⁴² — вирую, за старими звичаями, зважаючи при цьому, що таке покарання сприятиме примноженню коштів для утримання війська.

Зберігаючи племінну слов'янську веселість, Володимир примиряв її з вимогами християнського благочестя. Він любив бенкети і святкування, але бенкетував не із самими своїми боярами, а хотів ділитися своїми учтами з усім народом — і зі старими і малими; він справляв учти переважно у великі церковні свята або з нагоди освячення церков (що в той час було пам'ятною подією). Він скликав народ звідусіль, годував і напував усіх, хто приходив, роздавав убогим необхідне і навіть, дбаючи про тих, котрі чомусь самі не в змозі були з'явитися на княжий двір, наказував розвозити по місту найдки і питво. Але таке мирне проведення часу не заважало йому, однак, воювати проти ворогів. Тоді Київську Русь турбували печеніги, народ кочовий і нападницький. Уже близько сторіччя нападали вони на руський край і при батькові Володимира під час його відсутності ледь було не взяли Києва. Володимир відбив їх з успіхом і, дбаючи як про примноження ратної сили, так і про збільшення населення в краї, що належав Києву, населяв побудовані ним по берегах рік Сули, Стугни, Трубежу, Десни міста чи укріплені місцини переселенцями з різних земель — не лише русько-слов'янських, а й чудських⁴³. У 992 році він одняв у польського короля червенські міста⁴⁴, нинішню Галіцію⁴⁵, і приєднав до Русі цей край, населений хорватами⁴⁶, віттю русько-слов'янського племені.

Наприкінці життя Володимир зазнав сильної прикрості: син його Ярослав виявив непослух батькові, і Володимир готувався йти на нього. «Теребіте шлях і мостить мости», — наказував він; але смерть спостигла його при цих приготуваннях. Він помер 15 липня 1015 року у своєму підміському селі Берестові.

КИЇВСЬКИЙ КНЯЗЬ ЯРОСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ

Князювання Ярослава може називатися продовженням Володимирового як з погляду ставлення київського князя до підлеглих земель, так і за сприянням поширенню в Русі нових начал життя, внесених християнством.

Ярослав з'являється вперше в історії бунтівним сином проти батька. За повідомленнями літопису, будучи на князюванні в Новгороді як спідручник київського князя, Ярослав збирав з Новгородської землі три тисячі гривен, з котрих дві тисячі повинен був одсилати до Києва батькові своєму. Ярослав не став доповідати цих грошей, і розгніваний батько зібрався йти з військом карати непокірного сина. Ярослав утік до Швеції набирати іноплеменників супроти батька. Смерть Володимира перешкодила цій війні. За розміркуваннями щодо тогочасних обставин можна, однак, припускати, що були ще більш глибокі причини чвар, які виникли між сином і батьком. Діти Володимира були од різних матерів*.

Володимир перед кінчиною більше за всіх синів любив Бориса¹. Разом із своїм меншим братом Глібом² він у наших літописах називається сином «болгарини», а за іншими, пізнішими відомостями — сином грецької царівни. Наші історики, прагнучи поєднати ці відомості, припускали, що царівна, віддана заміж за Володимира Святого, була не рідна, а двоюрідна сестра грецьких імператорів, дочка болгарського царя Петра³. Чи була вона двоюрідна сестра Василя і Костянтина, а чи рідна — досі не вирішено, але в усякому випадку дуже вірогідно, що Борис і Гліб були діти цієї царівни і Володимир як християнин надавав їм переваги перед іншими синами, вважаючи їх більш законними за народженням, оскільки з їхньою матір'ю він був поєднаний християнським шлюбом, і вони, окрім того, перед іншими мали переважне право на знатність походження по матері від царської крові.

Володимир, розмістивши синів по землях, тримав коло себе Бориса, явно ба-

* Одні літописні повідомлення називають Ярослава сином Рогнеді, але інші суперечать цьому, повідомляючи, що Володимир мав од нещасної княжни полоцької одного лише сина Ізяслава і відпустив Рогнедь із сином у землю батька її Рогволода; з тих пір нащадки Рогнеді князували осібно у Полоцьку і між ними та нащадками Ярослава існувала родова неприязнь, яка підтримувалася переказами про своїх предків. Із роду в рід передавалася легенда: приживши од Рогнеді сина Ізяслава, Володимир полишив її, захоплюючись іншими жінками. Рогнедь, з помсти за свого батька і за себе, принамірилася умертвити Володимира під час сну, але Володимир устиг прокинутися вчасно і схопив її за руку тієї хвилі, коли вона заносила над ним ножа. Володимир наказав їй одягтися у весільне вбрання, сісти в багатоприбраному покої й очікувати його; він власноручно обіцяв умертвити її. Але Рогнедь навчила малолітнього сина свого Ізяслава взяти в руки оголеного меча і, вийшовши назустріч батькові, сказати: «Батьку, ти гадаєш, що ти тут сам!» Володимира вразив вигляд сина: «Хто б думав, що ти будеш тут!» — сказав він і кинув меч; потім, прикликавши бояр, передав на їх суд свою справу з жоною. «Не вбивай її», — сказали бояри, — заради її дитяти: поверни їй із сином вочину її батька». Так розповідає легенда, без сумніву загальнорозповсюджена в давні часи. Онуки Рогволода, пам'ятаючи, за легендою, про цю подію, перебували у ворожих стосунках з онуками Володимирового сина Ярослава, котрим за винятком Полоцької землі, яка залишилася в руках нащадків Рогволода з материнського боку, дісталася в князювання вся решта Руської землі. При існуванні такого переказу, який підтверджується віковичним відособленням полоцьких князів од Ярославового роду, навряд чи можна вважати Ярослава сином Рогнеді.

Але, не будучи єдиноутробним братом полоцького князя, вже при житті Володимира відокремленого, Ярослав не був єдиноутробним братом й інших синів свого батька.

Ярослав Мудрий

жаючи передати йому після себе Київське князівство. Це, як видно, і озброювало проти батька Ярослава, котрий літами був старший за Бориса, але ще більш озброювала ця обставина Святополка⁴, який був на літа старший за Ярослава. У літописі Святополк визнається сином монахині-гречанки, дружини Ярополка, яку Володимир узяв собі після брата, як кажуть, вагітною, і тому невідомо, чи був Святополк син Ярополка чи Володимира; але і в тому і в іншому випадку Святополк за віком був старший од усіх інших синів Володимира. Смерть не допустила Володимира до війни із сином. Бориса в той час не було у Києві: його відправили батьком на печенігів. Бояри, які благосприяли Борисові, три дні приховували смерть Володимира, напевне, до того часу, поки зможе повернутися Борис, але, не дочекавшись Бориса, мусили були похоронити Володимира. Святополк подарунками і улещуваннями прихилив до себе киян; вони визнали його київським князем: хоча старшість народження давала йому право на князювання, але потрібно було ще затвердити його і народною згодою, особливо в такий час, коли існували інші претенденти. Становище його, однак, і при цьому було хистким. Куплена прихильність киян могла легко змінитися. Діти християнської царівни мали перед ним моральну перевагу, могли, oprіч того, прикликати чужоземців, і особливо Борис міг у всякому випадку бути для нього небезпечним суперником. Святополк позбувся обох, підславши таємних убивць. Борис був убитий на берегах Альти, поблизу Переяслава; Гліб — на Дніпрі, біля Смоленська. Така ж доля спостигла і третього брата, Святослава⁵ древлянського, котрий, прочувши про небезпеку, втік в Угорщину, але його наздогнали в Карпатських горах і вбили. Двоє перших у подальшому причислені до лику святих: описання їхньої смерті послугувало предметом риторичних оповідей. Ці князі довго вважалися покровителями княжого роду й охоронцями Руської землі, так що багато перемог руських над іноплеменцями приписувалося безпосередньому втручанням синів Володимира. Третій брат Святослав не вдоволювався такої честі — напевне, тому, що перших піднесло в очах церкви народження від матері, яка принесла із собою християнство в Руську землю.

Ярослав, нічого не знаючи про смерть батька, привів у Новгород варягів і розставив їх по дворах*. Зайди почали безчинствувати; склалася проти них змова, і вчинено було винищення варягів у дворі якогось Поромоні. Ярослав у помсту за це закликав до себе в Ракомо⁶ (поблизу Новгорода, за Юрієвим монастирем) призвідців змови під виглядом учти і наказав перебити. Наступної ночі по тому прийшла йому з Києва звістка від сестри Предслави про смерть батька і про винищення братів. Тоді Ярослав з'явився на віче (народні збори), жалкував з приводу свого підступного вчинку з новгородцями і запитував: чи погодяться йому допомогти. «Хоча, княже, ти й перебив нашу братію, але ми можемо за тебе боротися», — відповідали йому. Новгородці мали інтерес допомагати Ярославу: їх обтяжувала залежність од Києва, яка повинна була зробитися ще обтяжливішою при Святополку, судячи з його жорстокої вдачі; новгородців ображала й зверхня поведінка киян, які вважали себе їхніми панами. Вони піднялися за Ярослава, але водночас піднялись і за себе й не помилилися в розрахунку, оскільки згодом Ярослав, зобов'язаний їм своїм успіхом, дав їм пільгову грамоту, якою звільнив їх від безпосередньої влади Києва і повертав Новгородові з його землею стародавню самотність.

Ярослав виступив у похід проти київського князя в 1016 році з новгородцями, яких літописець нараховує до 40 000; з ним було також до 1000 варягів під орудою Еймунда, сина норвезького князя Ринга. Святополк виступив проти Ярослава во-

* Варягами (Varingar) називалися уродженці скандинавських півостровів, які служили у візантійських імператорів і переходили з батьківщини у Грецію через руські землі водним шляхом, по річках від Балтійського моря до Чорного. Оскільки руські в образі цих людей познайомилися із скандинавами, то перенесли їхнє станове назвисько на назву взагалі жителів скандинавських півостровів, а в подальшому ця назва розширилася у своєму значенні, і під іменем варягів стали мати на увазі взагалі західних європейців, подібно до того, як в нинішні часи простий народ називає усіх західних європейців німцями.

сени з киянами і печенігами. Вороги стрілися під Любечем, і довго (за літописами, три місяці) стояли вони один навпроти одного на різних берегах Дніпра; ні ті, ні інші не наважувалися першими перебратися через ріку; нарешті кияни роздражнили новгородців зневажливими кпинами. Святополк воевода, виїхавши наперед, гукав: «Ах, ви, теслі такі, чого прийшли з оцим хромцем?»* Ось ми примусимо вас ладнати нам хороми!» — «Князю, — закричали новгородці, — якщо ти не підеш, то ми самі вдаримо на них». І вони перевезлися через Дніпро. Ярослав, знаючи, що один із київських воевод прихильний до нього, послав до нього вночі отрока і наказав сказати йому такого роду натяк: «Що робити? Меду мало варено, а дружини багато». Киянин відповів: «Хоча меду мало, а дружини багато, але під вечір треба дати». Ярослав зрозумів, що слід тієї ж ночі зробити напад, і рушив у битву, віддавши такий наказ своїй дружині: «Обв'яжіть свої голови хустинами, щоб відрізняти своїх». Святополк заклав свій стан між двох озер і, не сподіваючись нападу, всю ніч пив і веселився з дружиною. Новгородці несподівано вдарили на нього. Печеніги стояли за озером і не могли допомогти Святополкові. Новгородці притиснули киян до озера. Кияни кинулися на лід, але лід був ще тонкий і багато хто потонув в озері. Розбитий Святополк утік в Польщу до свого тестя Болеслава⁷, а Ярослав увійшов у Київ.

Болеслав, прозваний Хоробрим, прагнув до розширення своїх польських володінь. Він побачив сприятливу нагоду втрутитися в міжусобицю руських князів для своїх вигод і в 1018 році пішов разом із Святополком на Ярослава. Ярослав, випереджаючи ворогів, рушив проти них на Волинь і зустрівся з ними на берегах Бугу. Тут знову повторився руський звичай піддражнювати ворогів. Годувальник і воевода Ярославів, Будий, їздячи берегом, кричав, показуючи на Болеслава: «Ось, ми тобі тріскою проколемо черево твоє товсте». Не стерпів такої образи хоробрий Болеслав. «Якщо вас не зачіпає такий докір, — сказав він своїм, — я один загину», — і кинувся вбрід через Буг, а поляки за ним. Ярослав не був готовий до бою, не витримав натиску і втік з чотирма із своїх людей у Новгород.

Болеслав оволодів Києвом, не повернув його Святополкові, а засів у ньому і наказав розвести дружину по містах. Київ надавав багато привабливого для завойовників. Данина з підлеглих руських земель збагачувала це місто; торгівля з Грецією і Сходом накопичувала в ньому твори тодішньої освіченості. Жити в ньому було весело. Болеслав хотів, перебуваючи в Києві, правити своєю державою і відправляв звідти посольства в західну і східну імперії. Але така поведінка скоро роздратувала як Святополка, так і киян. Святополк опинився у своєму князюванні співдружником іноземного владаря, а поляки почали поводитися з киянами, як пани з рабами. Тоді за згодою Святополка руські почали побивати поляків. Розставлені по містах поляки не в силі були допомогти одні одним. Болеслав утік, але встиг захопити із собою княже майно і сестер Ярославових⁸. Він раніше сватався за одну із сестер Ярославових, Предславу, але одержав відмову, в помсту взяв її тепер насильно.

Тим часом Ярослав, прибігши в поспіху до Новгорода, хотів бігти далі, за море. Але Коснятин, син Добрині, котрий був тоді новгородським посадником, не пустив його і велів розрубати човни; новгородці кричали: «Будемо ще битися за тебе з Болеславом і Святополком». Наклали подушний податок — з кожної людини по чотири куни, але старости платили по 10 гривен, а бояри по вісімнадцять*, найняли ваяргів, зібрали численну рать і рушили на Київ.

Святополк, визволившись од Болеслава підступним способом, не міг уже більше на нього сподіватися. Не в силі будучи утримати Київ, Болеслав все-таки захо-

* Можливо: «хромцем» — охочим будувати.

** Куна — спершу куніця, куниче хутро, оскільки хутра були мірилом цінності речей; звідси слово «куна» стало означати монетну одиницю. Гривна — власне вагова одиниця, але в перенесенні поняття зробилася значною монетною одиницею на зразок англійського фунта стерлінгів. Спершу гривна срібла — фунт, потім, зменшуючись, дійшла близько півфунта; гривна кун приблизно в сім з половиною разів менша гривни срібла.

пив червенські міста, які відняв від Польщі Володимир. Святополк звернувся до печенігів: на поміч киян, як видно, він також не розраховував. Ярослав став на березі Альти, на тому місці, де був убитий брат його Борис. Там, в одну з п'ятниць 1019 року, при сході сонця відбулася кривава січа. Святополк був розбитий і втік. За повідомленнями наших літописів, на нього найшов якийсь нестямний страх; він так розслаб, що не міг сидіти на коні і його тягли на ношах. Так добувся він до Берестя (Брест). «Тікаймо, тікаймо, за нами женуться!» — кричав він у безпам'ятстві. Отроки, що були з ним, послали вивідати, чи не женеться хтось за ними; але нікого не було, а Святополк усе кричав: «От, от, женеться, біжімо!» — і не давав зупинитися ні на хвилину; і забіг він кудись «у пустелю між чехів і ляхів» і там скінчив життя.

«Могила його в цьому місці по сей день, — говорить літописець, — і з неї йде сморід»*. Пам'ять Святополка вкрилася ганьбою між нащадками, і прозвище Окаянного лишилося за ним в історії.

Ярослав сів на столі** в Києві і мав витримати боротьбу й з іншими родичами. Полоцький князь Брючеслав⁹, син брата його Ізяслава, у 1021 році напав на Новгород, пограбував, узяв у полон багатьох новгородців і пішов до Полоцька, але Ярослав наздогнав його на річці Судомирі, відбив новгородських бранців, відняв награбоване в Новгороді, а потім помирився з ним, віддавши йому у володіння Вітебськ і Усвят.

1023 року Ярославові довелося боротися з братом Мстиславом¹⁰. Цей князь, за стародавніми відомостями, міцний тілом, червоноликий, з великими очима, відважний у битві, щедрий до дружинників, одержав од батька уділ у віддаленій Тмутаракані, прославився своєю молодецькою заповязатістю і особливо єдиноборством з касозьким князем Редедєю, яке довго пам'яталося на Русі і складало один з улюблених предметів старовинних співів. Руські, володіючи Тмутараканською країною, часто воювали із сусідами своїми, касогами. Князь касозький на ім'я Редедя запропонував Мстиславові єдиноборство, з тим щоб той із них, хто в боротьбі залишиться переможцем, одержав майно, і жону, і дітей, і землю переможеного. Мстислав прийняв пропозицію. Редедя був велетенського зросту і надзвичайний силач; Мстислав знемагав у боротьбі з ним, але звернувся з благальною молитвою до пресв. Богородиці і дав обітницю спорудити в її ім'я церкву, якщо подолає свого ворога. Після того він зібрав усі сили свої, повалив Редедю на землю і зарізав ножом. Згідно з укладеною умовою Мстислав після того оволодів його майном, жінкою, дітьми і наклав на касогів данину, а на віддяку пресв. Богородиці за надану йому у хвилину небезпеки поміч згори побудував храм в її ім'я в Тмутаракані¹¹. Саме цей князь-богатыр піднявся на свого брата Ярослава з підлеглими йому касогами і прикликав на допомогу хозар. Спочатку він, користуючись від'їздом Ярослава до Новгорода, хотів було оволодіти Києвом, але кияни його не прийняли; насильно підкоряти їх він, як видно, не хотів або не міг. Ярослав запросив із-за моря варягів. Варте відзначення, що майже завжди в міжусобицях князів того часу вони вимушені були запрошувати яких-небудь чужинців. Так було і тепер. Запрошеними варягами предводительствував Якун (Гакон), котрий залишив по собі на Русі пам'ять тим, що на ньому був плащ, затканий золотом. Ярослав і Мстислав вступили у бій в Сіверській землі поблизу Листвена. Була ніч і страшна гроза. Бій був жорстокий. Мстислав виставив супроти варягів сіверян; варяги долали сіверян, але кинувся на варягів відважний князь Мстислав із своєю молодецькою дружиною — і побігли варяги, Якун загубив навіть свій золототканий плащ. Вранці, озираючи поле битви, Мстислав говорив: «Ну як з цього не порадіти! Тут лежить варяг, там сіверянин,

* За скандинавськими відомостями, Святополк загинув у межах Русі, убитий варягами.

** Від тих пір про князя, який вступав на князювання, майже завжди в літописах говориться, що «він сів на столі». Вислів цей узгоджується з обрядом: нового князя справді садовили на стіл у головній соборній церкві, що й знаменувало визнання його князем з боку землі.

АННА ЯРОСЛАВНА

*Королева Ярославна, родившаяся в 1102 году
умерла в 1117 году*

а своя дружина ціла!» Руські князі ще довго вирізнялися як ватажки войовничих зграй, і тільки прийняте християнство поволі перетворило їх на земських правителів.

Переможець не став більше вести війни з братом. Він послав Ярославу, який забіг у Новгород, таке слово: «Ти, найстарший брат, сиди в Києві, а мені хай буде лівий бік Дніпра!» Ярослав мусив погодитися. Мстислав обрав собі столицею Чернігів і заклав там церкву Спаса¹². З тих пір брати жили між собою душа в душу і в 1031 році, користуючись слабкістю наступника Болеслава Хороброго, Мечислава, повернули відняті Болеславом червенські міста (Галичину); тоді Ярослав привів із Польщі багато полонеників й оселив їх у себе по берегах Росі; Мстиславу також дісталися полонені від поселення у своєму уділі. Таким чином у народонаселення Київської землі вливалася, між іншим, польська народна стихія.

У 1036 році Мстислав помер, виїхавши на полювання. Він не залишив після себе дітей. Уділ його дістався Ярославові, і з тих пір київський князь залишився до смерті єдиним володарем руських земель, окрім Полоцької. Був, крім нього, живий ще один син Володимира Святого, Судислав¹³, котрий проживав у Пскові, але Ярослав за якоюсь намовою засадив його в тюрму в тому ж Пскові, і нещасний сидів там безвихідно до кінчини Ярослава. У Новгород спершу Ярослав сам часто наїздив і проживав там подовгу, а у відсутність свою управляв через посадників. Коснятин, син Добрині, той, що не пустив Ярослава втікати за море, згодом підпав під його гнів, був висланий до Ростова, а потім убитий в Муромі. У 1038 році Ярослав посадив у Новгород сина свого Володимира, а після його смерті, у 1052 р., посаджений був син Ярослава, Ізяслав¹⁴, і з тих пір у Новгороді постійно уже були особні князі, переважно ж у перший час обирали старших синів київського князя.

Ярослав розширяв царину руського світу підкоренням нових земель. Окрім придбання червенських міст від Польщі, він щасливо воював з Чуддю і 1030 року заснував у Чудській землі місто Юр'їв, назване таким чином за християнським іменем Ярослава, нареченого Юрієм при хрещенні. У 1038 та 1040 роках він учинив походи на ятвягів та Литву і примусив ці народи платити данину. Червенські міста все ще складали спірну ділянку між Польщею і Руссю, але Ярослав укріпив їх за Руссю тим, що помирився і поріднився з польським королем Казимиром¹⁵. Ярослав оддав за нього сестру свою¹⁶. Казимир повернув замість віна* вісімсот руських полонених, яких давніше захопив Болеслав: у ті часи дуже дорожили людьми через нестачу рук, необхідних для обробітку полів і для захисту краю. Всього вірогідніше, в цей час Казимир відступив руському великому князеві і червенські міста, а за те Ярослав пособив йому підкорити собі Мазовію¹⁷. Не так щасливо скінчилася у Ярослава морська війна з Грецією, остання в руській історії. Розбрат виник через сварку між руськими купцями і греками, під час якої убили одного руського. Ярослав у 1043 р. відправив проти Візантії сина свого Володимира і воеводу Вишату¹⁸, але буря розбила руські судна і викинула на берег Вишату із шістьма тисячами воїнів. Там Вишаті і багатьом руським викололи очі. Але Володимир на морі щасливо відбив напад грецьких суден і повернувся у вітчизну. Через три роки був укладений мир; сліпців відпустили з усіма полоненими, а на укріплення миру грецький імператор Костянтин Мономах¹⁹ віддав дочку свою за сина Ярославового, Всеволода²⁰. Це було не одне породичання Ярослава з іноземними государями свого часу. Одна дочка його, Єлизавета²¹, була за норвезьким королем Гаральдом²², котрий залишив нащадкам вірш, в якому, оспівуючи свої ратні подвиги, скаржився, що руська красуня холодна до нього. Інша дочка, Анна²³, вийшла за французького короля Генріха I²⁴ і в новій вітчизні приєдналася до римсько-католицької церкви, яка тоді ще тільки-но відпала від єднання із східною. Сини Ярослава (напевне, В'ячеслав і Святослав²⁵) були одружені на німецьких князях.

Ярослав більш за все полишив по собі пам'ять у руській історії своїми справами внутрішнього устрою. Він мав пристрасть до будов. У 1037 році напали на Київ

* Плата, яку давав жених батькам чи братам нареченої за давнім звичаєм.

печеніги²⁶. Ярослав був у Новгороді і поспішив на південь з варягами і новгородцями. Печеніги величезною силою підступили до Києва і були розбиті наголову. (З тих пір уже набіги їхні не повторилися. Частина печенігів оселилася в Руській землі, і ми в подальші часи бачимо їх поряд з руськими у військах руських князів.) В пам'ять про цю подію створена була Ярославом церква св. Софії у Києві²⁷ на тому місці, де відбувалася найжорстокіша січа з печенігами.

Храм св. Софії побудували грецькі зодчі і прикрасили грецькі художники. Незважаючи на всі подальші перебудови і прибудови, храм цей донині може слугувати взірцем візантійського зодчества того часу не лише на Русі, але й по всій Європі. У нас це єдина споруда XI століття, яка збереглася порівняно в більшій цілості. У першопочатковому своєму вигляді це була довгаста кам'яна будівля, складена з величезних цегляних плит і почати дикого каменю; вона довжиною в п'ятдесят один аршин з половиною, шириною близько сімдесяти шести аршин, висота її була від шістдесяти до сімдесяти аршин. З північного, західного і південного боків зроблені були кам'яні хори, підтримувані товстими стовпами з трьома арками внизу і вгорі з південного і північного боків; алтар тричастинний, напівкруглий з вікнами, а поруч з ним було два приділи. Будівля освітлювалася п'ятьма куполами, з яких найбільший припадав над серединою церкви, а чотири над хорами. Алтарні стіни, алтарні стовпи і головний купол були прикрашені мозаїкою, а решта стін — настінним живописом*. Ізовні церква була обведена папертю, з якої з двох боків — південного і північного — ішло двоє гвинтових сходів на хори. Ці сходи були розписані зображеннями різних випадків із мирського життя, як-от: княжого полювання, княжого суду, народних розваг і т. п. (фрески ці існують і понині, хоча дещо підправлені).

Крім св. Софії, Ярослав побудував у Києві церкву св. Ірини²⁸ (тепер вже не існуючу), монастир св. Георгія²⁹, розпросторив Київ із західного боку і спорудив так звані Золоті ворота з церквою Благовіщення над ними³⁰. За його повелінням у Новгороді син його Володимир у 1045 році воздвиг церкву св. Софії в Новгороді³¹, за зразком київської, хоч у менших розмірах. Церква ця зробилася головною святиною Новгорода.

Часи Ярослава ознаменувалися розповсюдженням християнської релігії по всіх руських землях. Тоді вже виросло покоління тих дітей, яких Володимир віддавав у книжне навчання. Ярослав у цьому відношенні продовжував справу свого батька; в усякому разі ми маємо відомості, що він у Новгороді зібрав 300 дітей у старост і попів і віддавав їх «вчитися книгам». У Суздальській землі³² в 1024 році сам Ярослав боровся проти поганства. Зробився в цій країні голод. Волхви наuczали людей, нібито старі баби приховують у себе жито і всілякі достатки. Народ хвилювався, і кілька жінок було вбито. Ярослав прибув до Суздаля, стратив волхвів, їхніх спільників засадив у тюрми і повчав народ, що голод походить од кари Божої, а не від кародійства старих бабів. Найглибше пустила свої корені нова віра в Києві, і тому будувалися там один за одним монастирі. Примноження єпископських кафедр вимагало встановлення головної кафедри над усіма, або митрополії. Ярослав поклав початок руської митрополії разом із заснуванням св. Софії. Першим митрополитом при ньому був Феопемпт,³³ який освячував у 1039 році Десятинну церкву, знову перебудовану Ярославом. У 1051 році замість Феопемпта собор руських єпископів поставив Іларіона³⁴, родом руського, людину напрочуд учену для свого часу, як засвідчує твір, що залишився від нього, «Про благодать і закон». Сам Ярослав любив

* На теперішній час від колишньої мозаїки залишилося на головному алтарному склепінні зображення Богородиці з піднятими руками, а внизу, на тій же стіні, частина тайної вечери, а ще нижче, під нею, частина зображень різних святих. На алтарних стовпах зображення Благовіщення: з лівого боку янгол з віттям, а на протилежному стовпі Богородиця за прядінням. Окрім того, вціліла частина мозаїки в куполі. Давній стінний живопис у XVII столітті був заштукатурений і на штукатурці намальовані були інші зображення; у XIX столітті нова штукатурка була відбита, відкрита стара і підправлена, але не зовсім вдало і в деяких місцях надто довільно.

читання і бесіди з книжними людьми; він зібрав знавців і доручив перекладати з грецької на руську мову різні твори духовного змісту і переписувати вже перекладені; таким чином, склалася бібліотека, яку Ярослав наказав зберігати у св. Софії. Київський князь, як видно, мав намір освятити в очах народу свій княжий рід і з цією метою невдовзі по утвердженню своєму в Києві переніс тіло Гліба і поклав поряд з тілом Бориса у Вишгороді³⁵: з цих пір вони почали привертати народ на поклоніння; казали, що тіла їхні були нетлінні і біля гробу їхнього звершалися зцілення. У 1044 році Ярослав здійснив дивний обряд: він наказав викопати із землі й охрестити в Десятинній церкві кістки своїх дядьків Олега і Ярополка, а потім поховати їх у церкві.

Ярославу належить започаткування збірника давніх законів під назвою «Руська правда»³⁶. Збірник цей, який існує в декількох різних то більш, то менш повних редакціях, містить законоположення, встановлені в різні часи і в різних місцях, чого з певністю з'ясувати неможливо. Найстаріша редакція, яка дійшла до нас, не раніше кінця XIII століття. Безсумнівно, що деякі із статей були складені при синах і внуках Ярослава, про що прямо говориться в самих статтях. Вчені визнають приналежність до часів Ярослава перших сімнадцяти статей цього збірника, хоч не можна заперечувати, що, можливо, чимало з решти статей в першопочатку належать до його ж часу. Головний предмет Ярославових законоположень — випадки образ і шкоди, завданих одними особами іншим. Загалом, як за вбивство, так і за каліцтво й побої надавалася помста; за вбивство могли законно мститися брат за брата, син за батька, батько за сина і небіж за дядька. Якщо ж помсти не було, тоді сплачувалася князеві вира, яка мала різні розміри, зважаючи на характер образи і на звання ображеного: таким чином, за вбивство всякої вільної людини сплачувалося 40 гривен, а за княжого мужа 80. Напевне, до часів Ярослава можна віднести постанову про «дику» виру, яку сплачувала князеві вся община, чи вервій (од вірвовки, якою обмірялися землі, що належали общині), у тому випадку, коли на землі общини вчинене було вбивство, але на вбивцю не було подано позову. Той, хто знаходив у когось украдену в нього річ, міг взяти її одразу ж, якщо оголосив попередньо про покражу на торзі, а якщо не оголошував, то повинен був вести злодія на звід, тобто дошукуватися, яким чином потрапила до нього річ. Такий же порядок дотримувався у відношенні до втеклого чи вкраденого холопа. В разі відмагання відповідача справа вирішувалася судом 12 вибраних осіб.

Ще до своєї смерті Ярослав розмістив по руських землях своїх синів. У Новгороді був старший син його Володимир³⁷, який помер ще за життя батька в 1052 році. У Турові був другий син Ярослава, Ізяслав, якому батько по смерті Володимира віддав новгородське князювання і призначив після своєї смерті київське, в Чернігові — Святослав, у Переяславі — Всеволод, у Володимирі-Волинському — Ігор³⁸, а в Смоленську — Вячеслав³⁹. Ярослав помер 20 лютого 1054 року на руках в улюбленого сина Всеволода і похований у церкві св. Софії в мармуровій гробниці, яка вціліла до сих пір.

ПРЕПОДОБНИЙ ФЕОДОСІЙ ПЕЧЕРСЬКИЙ

В епоху, коли Русь прийняла християнство, православна церква була просякнута чернечим духом і релігійне благочестя перебувало під винятковим впливом монастирського погляду. Склалося уявлення, що людина може найбільше догодити богові добровільними злигоднями, стражданнями, пригніченням плоті, відреченням від будь-яких земних благ, навіть самовідчуженням від собі подібних, що богові приємні печаль, скорбота, сльози людини; і навпаки, веселе, спокійне життя є догодження дияволу і веде до погибелі. Зразком богоугодної людини зробився пустельник, який зрікся будь-яких зв'язків з людьми; за взірцем високої християнської добродітності ставили самітників, які добровільно сиділи в тісній келії, печері, на стовпі, у дуплі і т. п., харчувалися найубогішою, грубою їжею, накладали на себе обітницю мовчання, виснажували тіло важкими залізними веригами і піддавали його всім незручностям неохайності. Якщо не всі мусили вести такого роду життя, то всі, в крайньому разі, зобов'язані були, з метою благочестя, наближатися до такого ідеалу. Слово «спасіння» в християнському розумінні тісно пов'язувалося з прийомами, що виражали більше чи менше таке прагнення. Весь стрій богослужіння склався так, начебто був створений для монастирського життя: тривалі читання, стояння, велика кількість молитов і правил, надзвичайно складна символіка й обрядність — все пристосовувалося до такої людської спільноти, де б людина могла винятково бути зайнятою молінням. Сам зміст молитов, що увійшли до церковного вжитку і що їх склали пустельники, більше пасував до ознак монастирського, ніж мирського життя. Цілковитий самітник був найвищим ідеалом християнина; за ним, з погляду благочестя, йшла монастирська община — громада безшлюбних пісників і трударів, яка вважалася справжньою християнською громадою, а за її межами був уже «мир», що спасався лише молитвами пустельників і монахів та посильним наближенням до прийомів монастирського життя. Саме через те піст, як один із цих прийомів, користувався й досі продовжує користуватися в народі найважливішим значенням у справі спасіння. Саме тому ходіння в монастирі вважалося особливо богоугодною справою, тим більше, коли до цього прилучалися злигодні й труднощі, саме тому благочестивий мирянин гадав перед смертю уникнути вічної муки, записавши у монастир своє майно, або сам квапився постригтись. Хоча шлюб у церкві й визнавався священною справою, але, водночас, чернеча безшлюбність ставилася значно вище шлюбного життя, і благочестива людина у повчальних житіях та проповідях могла без ліку зустрічати приклади, котрі виставлялися за взірцем, коли святий муж уникнув шлюбу або навіть утік від жони для пустельницького чи монастирського життя. Народний благочестивий погляд ішов у цьому випадку далі самого вчення церкви і будь-яке зближення статей, навіть подружнє, називав гріхом: відомо, що досі багато хто з народу витлумачує первородний гріх Адама і Єви статевим зближенням, хоч таке трактування церква давно відкинула. Між тим, однак, безшлюбне життя і сама церква визнавала вищим від шлюбного й сімейного.

Монастиреві, з його статутами, з його благочестивими спогадами і заповітами, судилося зробитись осередком духовного життя, вищим центром просвіти, проміння

котрого повинне було падати на грішний світ. За релігійними поглядами, якщо богове довготерпіння зглядалося над цим грішним світом, гідним кари за всі свої вади й беззаконня, то цим він зобов'язаний якраз заступництву тих подвижників, які зреклися його і зневажили його широку путь з усіма тимчасовими насолодами. Вони молилися за грішний світ, і в цьому полягала їхня любов і служба суспільству людському.

За тих часів, коли духовна діяльність оберталася майже винятково в релігійній сфері чи, в крайньому разі, перебувала під сильним впливом релігії, зрозуміло, що монастир зробився школою для народу; монахи були його наставниками; у монастирях зосереджувалося книжне навчання, і значна частина писемності, яка дійшла до нас, носить на собі характер чернечий.

Так було у візантійському світі; те ж перейшло і до нас; хоч поряд із цим запозицим напрямом проявлялися проблиски самобутньої духовної діяльності свіжого й обдарованого народу, але для нащадків вони не витримали суперництва з монастирським духом: Печерський патерик¹, який містить життя святих ченців Печерського монастиря, впродовж століть лишався творінням, відомим усьому російському народові, навіть неписьменному, тоді як поетичний твір XII століття «Слово о полку Ігоревім»², яке вціліло випадково в одному спискові, слугує сумним свідченням про загибель іншого роду літератури, котра не мала у книжному світі тієї міцності, що її мали монастирські твори.

Поняття про відречення від світу, про пригнічення плоті, самотництво й монастирське життя прийшло до нас, певна справа, разом з хрещенням. Хоча за часів Володимирів в старовинних списках літопису не говориться про монастирі, але це, певне, тому, що християнство щойно утверджувалося; однак, вочевидь, і тоді вже з'явилися зачатки чернечого життя. Про часи Ярослава існує достовірне свідчення, що за його князювання почалися монастирі й примножилися чорноризці; цей князь любив духовних й особливо монахів; при цьому в Києві з'явилося кілька монастирів, але перші початки, через нестачу людей сильних волею, виявилися слабкими. Істинними утверджувачами монастирського життя були: Антоній³, а ще більше Феодосій, засновники Печерського монастиря⁴. Звичай викопувати печери й оселятися в них з намірами спасіння виник у Єгипті й існував на всьому Сході. Разом з релігійними переказами зайшли до нас і оповіді про печерників, котрі вгодили Богові: з'явилися наслідувачі. Перший, хто почав копати печеру поблизу Києва з релігійною метою, був Іларіон, священник у селі Берестові, котрий одержав потім сан митрополита. У печері, яку він залишив, оселився молодий Антоній, родом з Любеча, котрий ходив на Афонську гору⁵ й одержав там чернечий постриг. Після повернення у вітчизну він не був задоволений життям у монастирях, побудованих у Києві, оселився в печері, виснажував себе стриманням, споживав лише хліб та воду, та й то через день. Скоро, однак, слава його рознеслася по Києву, і благочестиві люди приносили йому потрібне для життя. Приклад його подіяв на якогось священника, на ім'я Никон⁶: він прилучився до Антонія і став жити з ним у печері. За ним з'явився до нього третій сподвижник; це був Феодосій.

Нам залишилося життя цього святого. Воно, без сумніву, старовинне, оскільки відоме за рукописами XII століття, і, як зазначається в ньому, написав його Нестор⁷, печерський літописець. За цим життям Феодосій був уродженець міста Василіва (нині Васильків), у дитинстві з батьками переселився до Курська. Він утратив батька у тринадцятилітньому віці і лишився під владою матері, жінки суворої вдачі й упертої. З дитинства помітною була в ньому мовчакуватість і задумливість; він уникав дитячих ігор; релігія стала приваблювати до себе цю зосереджену натуру: благочестиве почуття рано прокинулося в ньому й оволоділо всім його буттям. Перше, чим виявилось воно, було прагнення до простоти; йому відразливими здавалися зовнішні відзнаки; він не терпів блискучого одягу, надягав на себе таку ж вдяганку, яка була на рабах, і разом з ними ходив на роботу. Мати сердилася за це і навіть біла свого сина. Якись мандрівні богомольці звабили його розповідями про Єрусалим,

Преподобні Антоній і Феодосій

про місця, де жив, навчав і страждав Спаситель, і Феодосій потайки пішов з ними. Але мати наздогнала його, побила, закувала й тримала в оковах доти, поки він не дав їй обіцянки не втікати з дому. Залишившись на свободі, Феодосій почав пекти проскури. І за це мати сердилася на нього, оскільки вважала таке заняття непристойним для його роду. Материнський деспотизм увірвав удруге терпець юнакові: він утік від неї в якесь місто, пристав до священика; але мати знову знайшла його і знову піддала побоям. Таке незадоволення матері благочестям сина пояснюється тим ще язичницьким становищем, в якому перебували тоді руські люди, оскільки християнство проникло до них нещодавно; в Курську, місті глухому, не першокласному, не було жодного монастиря; мешканці, хоча хрещені, не ознайомилися ще з монастирським побутом; прийоми чернецтва їм здавалися дивними й дикими. Особа, яку Житіє називає властителем міста, — очевидно, княжий муж, посадник Ярославів; він полюбив Феодосія, взяв його до себе в дім, одягав у гарну одіж, але Феодосій віддавав жебракам цю даровану одіж, сам ходив у простому і наклав собі на тіло залізні ланці: він, безперечно, чув, що святі самітники носили вериги, і став наслідувати їх. Мати випадково побачила ці ланцюги, які до крові роз'ятрювали тіло її сина, зняла їх і знову побила його.

Тоді юнак зважився втікати будь-що. Він чув, що в Києві є монастир, і туди спрямував путь, щоб там постригтися. Путь була не коротка; дороги Феодосій не знав; на щастя, він зустрів купецьку валку, яка йшла з товарами у Київ, і, не гублячи її з очей, ішов за нею слідком, зупиняючись тоді, коли валка зупинялася, і знову продовжував подорож, коли валка рушала з місця. Так дістався він до Києва. Але київські монастирі ще менш виявилися задовільними для Феодосія, ніж для Антонія. Юнак був бідний; ніде по монастирях не хотіли прийняти його. Він прочув про Антонія, вирушив до нього і просив прийняти до себе.

«Чадо, — сказав Антоній, — печера — це місце скорботне й тісне, ти ж молодий: я гадаю, не витерпиш скорботи в сьому місці».

«Чесний отче, — відповів Феодосій, — ти все прозираєш розумом своїм, ти знаєш, що Бог привів мене до твоєї святості. Усе, що велиш, буду творити».

«Чадо, — сказав Антоній, — благословенний Бог, що укріпив тебе на такий намір. Перебувай тут».

Він наказав Никонові постригти Феодосія. Те було за князя Ярослава. Мати лише через чотири роки натрапила на слід пощезлого безвісти сина, приїхала до Києва і з великими труднощами добилася, при посередництві Антонія, побачення із сином.

Феодосій лишився непохитним на всі моління й благання матері і вмовив її прийняти постриг.

Вона зважилася на це, тільки б мати змогу бачити іноді сина, і постриглася в монастирі св. Миколи⁸ (на так званій Аскольдовій могилі).

Мало-помалу кількість пустельників збільшувалася. Один молодик, син боярина, приходив слухати повчання пустельників і, нарешті, зважився приєднатися до них. Никон постриг його. За ним постригся інший, скопеч⁹, який належав до княжого двору. Ці випадки налаштували проти печерників київського князя Ізяслава Ярославича настільки, що він погрожував розкопати їхню печеру. Князь посердився, але залишив у спокої пустельників; зате син боярина, пострижений під ім'ям Варлаама, витерпів велику боротьбу зі своїм сімейством. Він був жонатий. Батько взяв його силою з печери, вжив усіх засобів, щоб відволікти його від монашества, і доручив його дружині вплинути на нього своєю любов'ю. Оповідач зображує ласки дружини точно так, ніби йшлося про витівки блудниці. Варлаам сидів у кутку, не споживаючи пропонованої їжі і не звертаючи уваги на ласки жінки; так пробув він три дні, мовчав і лише подумки просив Бога, щоб укріпив і вберіг його від жіночої спокуси. Нарешті батьки, побачивши, що нічого з ним не вдіють, відпустили його із слізьми; оплакувала його овдовіла дружина, плакали служники, що любили його; Варлаама не зрушило ніщо. Місце це в життєописанні — а подібне багато разів

зустрічається у творах монахів — може слугувати взірцем надання надмірної переваги чернечому самотницькому життю перед шлюбом і сімейними зв'язками, що завжди схвалювалися і освячувалися духом Христової релігії і статутами православної церкви.

Варлаам побудував над печерою церкву і був ігуменом після того, як Никон пішов з Києва у Тмутаракань. З того часу тут покладений був початок монастирського життя. Невдовзі Варлаама, за бажанням князя, перевели ігуменом у монастир св. Дмитрія¹⁰ у Києві, а замість нього, за благословенням Антонія, братія обрала ігуменом Феодосія.

Досі всі печерники жили в тісноті, надзвичайно вбого, харчувалися хлібом і водою, дозволяючи собі сочиво по суботах і недільних днях, але часто замість сочива, через нестачу, вдовольнялися вареним зіллям. Феодосій переважав усіх своїми подвигами, оскільки він мав дуже міцну статуру. Він усім слугував, носив воду, тягав дрова: всі жили з ручних виробів і на вторговані гроші купували собі борошно; кожен повинен був змолоти свою частку; коли інші, стомившись, відпочивали, Феодосій молов за них. Літніми ночами він виходив з печери, оголював до пояса своє тіло, плів вовну на копитця (панчохи) і клобуки (шапочки), які потім продавав для свого прохарчування, а сам під час праці співав псалми, між тим, як мошки й комарі кусали його до крові. Першим приходив він до церкви на богослужіння, останнім ішов із церкви і протягом усього богослужіння простоював на одному місці, не зрушуючи ні на крок. Таке подвижництво і смирення викликали до нього повагу й прославили його.

Феодосій, зробившись ігуменом, виявив у значній мірі талант організатора і керівника. Зовнішні знаки влади не лише не зваблювали його, але й були йому відразливими; зате він умів владарювати насправжки, як ніхто, і своїм моральним впливом тримав монастир у беззаперчній покорі. Він відшукав зручне для побудови церкви місце, неподалік од печери, і за короткий час побудував там другу церкву в ім'я пресв. Богородиці¹¹, вибудував побіля неї келії, переселився туди з братією з печер і послав одного з братії до Єфрема-скопця в Константинополь з проханням прислати для новоствореного монастиря статут. Єфрем-скопець, колишній пострижений печерський, прислав Феодосію статут Студійського монастиря¹² в Константинополі, який славився як святістю своїх подвижників, так і ревністю їхньою до православ'я в часи іконоборчства. Цей статут і послугував на багато віків статутом Печерського монастиря.

Феодосій був дуже суворий, вимагав від братії точного виконання статуту, постійно наглядав, щоб братія не полегшувала собі чернечих подвигів. Він ночами обходив келії, нерідко підслуховував біля дверей, і якщо чув, що ченці розмовляють між собою, то вдаряв палицею у двері. Нікому не дозволяв він мати ніякої власності, й якщо знаходив щось подібне в келії ченця, то кидав у вогонь. Ніхто з братії не смів нічого з'їсти oprіч того, що пропонувалося на трапезі. Головне, чого вимагав він, — це безмежний послух волі ігумена, послух без будь-якого роздуму. Він ставився вище посту, вище всяких подвигів виснаження плоті, вище молитв. Будь-яке переінакшення наказу ігумена оголошувалося гріхом. Одного разу келар запропонував братії на трапезі хліби, які ігумен велів запропонувати попереднього дня, келар припустився цієї зміни тому, що попереднього дня в монастирі були вже інші хліби. Феодосій наказав запропоновані не в зазначений день хліби кинути у воду, а келаря піддав епітимії. Братія була привчена до найсуворішого буквального виконання волі ігумена: одного разу воротар не впустив до монастиря князя Ізяслава, тому що цей князь приїхав у такий час, коли Феодосій заборонив воротареві пускати сторонніх до монастирської огорожі. Вимагаючи від братії суворого бідацького й пісного життя, він сам показував іншим приклад: їв звичайно самий житній хліб, варену зеленину без олії і пив саму воду; у велику чотиридесятицю, від пущення до п'ятниці вербного тижня, зачинався в тісній печері; завжди носив на тілі власницьку, а поверх власницькі блаженську свитку і, окрім рук, ніколи не мив свого тіла.

Вимагаючи від своїх монахів суворого віддалення від світу, який уявлявся гніздилищем усіх зол, Феодосій стикався з мирськими людьми справами християнської любові: він влаштував поблизу монастиря двір для калік, сліпих, кривих і давав на них десяту частину монастирських доходів, а по суботах надсилав хліби до тюрем. Хоча до монастиря надходили безперервно приношення, але Феодосій не накопичував багатств, витрачав їх на добро іншим, і нерідко бували дні, коли монастир раптово опинявся у великій скруті. Феодосій у цьому відношенні віддався на волю Божу, і часто на виправдання такої надії несподівані приношення виручали братію. До Феодосія зверталися мирські люди з проханнями про заступництво перед князями і суддями, і він допомагав їм своїм клопотанням, оскільки князі і судді поважали голос Феодосія, вважаючи його праведником.

Нерідко князі приходили до нього, а також запрошували до себе. Одного разу, прийшовши до князя Святослава Ярославича, він застав там велику веселощі: одні грали на гусях та органах, інші співали пісень. Феодосій сидів і слухав їх з печальним виглядом і, нарешті, промовив: «Чи буде так на тому світі!» Князь наказав негайно зупинити веселощі з поваги до присутності пустельника, в подальші часи Феодосій уже не зустрічав у нього таких забав; але це не перешкоджало князеві втішатися забавами у відсутність Феодосія.

Добрі взаємини з князями не заважали Феодосієві викривати їх за несправедливі діяння. Коли Святослав вигнав брата свого Ізяслава, Феодосій картав його й у своєму посланні до нього уподібнював його до Каїна, котрий убив брата свого Авеля. Святослав так розсердився за це, що погрожував послати печерського ігумена в ув'язнення. «Я радий з того, — сказав Феодосій, — для мене це найкраще в житті. Чого мені боятися: чи втрати майна і багатства? Чи розлучатися мені з дітьми і селами? Голими прийшли ми у світ, голими й вийдемо з нього!» Князь не став більше переслідувати Феодосія, всіма шанованого, але й Феодосій перестав викривати Святослава, а тільки за всякої нагоди просив його повернути князювання братові й у своєму монастирі звелів поминати в екстеніях спершу Ізяслава, як великого князя, і за ним, уже у вигляді поблажки, Святослава.

До нас дійшло декілька повчань ігумена Феодосія: одні з них звернені власне до монахів і стосуються більше питань богослужіння і чернечого життя; інші — взагалі до християн. В одному з повчань останнього роду, «Про кари Божі», Феодосій визнає суспільні лиха, як-от голод, хвороби, навала ворогів, наслідками наших гріхів, які тягнуть за собою кару небесну, він засуджує, між іншим, різні язичницькі забобони, що панували в суспільстві, яке нещодавно прийняло християнство. Таким чином, зустрічі з ченцем, черницею, лисим конем і свинею вважалися поганим передвістям і спонукали того, хто йшов, повертатися назад. Феодосій нападає також на вірування в чхання, на чародійство, ворожіння, прикмети, лихварство, на світські забави, на музику, яка складалася тоді з гуслів та сопілок, на скоморохів, на поганський звичай цілуватися з жінками під час бенкетів; найбільше просторікує про пияцтво, як про порок, який панував у тогочасному суспільстві, але дозволяє, втім, пити помірно. Варто відзначити що у відповіді своєму князеві Ізяславу про декотрі предмети благочестя, Феодосій ставиться поблажливіше до правил про піст, ніж звичайно церковні вчителі подальших часів. По середах та п'ятках він приписує мирянам утримання лише від м'яса і тільки ченцям — від молочного. Само утримання від м'яса по середах і п'ятках не було безумовно обов'язковим і могло як накладатися, так і дозволятися духовною особою (аще связан если отцом духовным в среду и пяток мясо не ясти, от того же и разрешение приими). Взагалі ніхто не мусить сам накладати на себе постів, а слід поститися тоді, коли велить духовний отець. В господні й богородичні празники, також у день 12-ти апостолів, якщо вони припадають у середу й п'ятницю, Феодосій дозволяє їсти м'ясо. Феодосій суворо ставиться до іновірців: «Живіте мирно не лише з друзями, — повчав він, — а й з ворогами, однак лише зі своїми ворогами, а не з ворогами Божими; свій ворог тобі той буде, хто вбив би перед твоїми очима твого сина чи брата; прости йому все; але Божі

вороги — жиди, еретики, ті, що дотримуються кривої віри... Нема кращої за віру нашу, чисту, чесну, святу; живучи в цій вірі, можна позбутися гріхів, зробитися причетним до вічного життя, а тим, хто перебуває у вірі латинській, вірменській, сарацинській, тим нема життя вічного, ні частки зі святими». Він виступав проти віро-терпимості: «Хто хвалить чужу віру, той свою обмовляє, а хто хвалить і свою віру, і чужу разом — той двоєвірець; хто тобі скаже: і ту, й іншу віру Бог дав, — ти скажи йому: хіба Бог двоєвірний? Писаніє каже: один Бог, єдина віра, єдине хрещення». По відношенню до латинян Феодосій забороняє православним давати за них дочок і брати у них жінок, брататися з ними, куматися, цілувати їх, їсти з ними й пити з одного посуду: якщо буде латинянин просити їсти чи пити, то дати йому з окремої посудини, а потім виполоскати й сотворити молитву. Тим не менш, він наказує князеві всякого невірного, як і правовірного, нагодувати й вирятувати з біди. Найбільше ненавидів Феодосій жидів, і життеописувач його каже, що він ходив до жидів дорікати їм, дозволяв їм, називав беззаконниками й відступниками і хотів бути від них убитим за Христа.

Уже незадовго до смерті Феодосія покладений був початок підвалинам кам'яної церкви на тому місці, де знаходиться й тепер головний храм Печерської обители. Кошти на це для початку надав один варяг, на ймення Шимон¹³. Про нього лишилася така поетична розповідь.

Шимона вигнали з батьківщини його дядьки, і він вирушив на кораблі служити в Русь. Він мав у спадок від батька хрест десять ліктів завбільшки з поясом — за одними відомостями на 50, за іншими на 8 гривен — і з золотим вінцем на голові Розп'ятого. Шимон прихопив із собою пояс і вінець, коли відходив з вітчизни. Тоді був йому такий глас: «Не покладай цього на голову свою, а неси на вготоване місце, де будують церкву Матері Моєї, і віддай до рук преподобному Феодосію, а він повісить над жертovníком». Після цього видіння, під час плавання його Балтійським морем у Руську землю¹⁴, зчинилася буря. Шимон злякався і гадав, що Бог карає його за те, що він узяв прикраси з Христового образу, і почав у цьому каятися; тоді побачив він у повітрі зображення церкви і почув голос: «Ось церква, яка буде створена в ім'я Божої Матері, а тебе покладуть у ній. Розміряй поясом двадцять ліктів висотою, тридцять довжиною і тридцять шириною». Незважаючи на це, після прибуття до Києва Шимон довго не будував церкви, але йому було знову чудесне видіння. Уже по смерті Ярослава, за часів котрого він приїхав у Русь, Шимон, з його синами Ізяславом, Святославом і Всеволодом, вирушаючи супроти половців, звертався до Антонія за благословенням. Преподобний Антоній сказав «О чадо! Багато хто поляже од вістря меча, багато хто поляже попраний і вражений, багато хто потоне у воді, а ти залишишся спасен; тобі суджено лежати в Печерській церкві, яка тут побудується». Руські зазнали поразки на Альті¹⁵. Шимон був поранений, лежав на полі серед трупів і конаючих і раптом побачив у повітрі зображення тієї ж церкви, яка являлася йому над балтійськими водами. Він ізцілювся од ран, розповів Антонієві про видіння й віддав йому вінець і пояс. Антоній перейменував Шимона на Симона й передав його дарунок Феодосію. Симон дуже полюбив Феодосія і надав йому багато коштів для побудови нової церкви. Це було 1073 року.

Симон з'явився після того до Феодосія і сказав йому: «Дай мені, отче, слово, що душа твоя благоволить до мене не лише в цьому житті, а й по смерті моїй і твоїй».

«Це прохання понад силу мою, — відповідав Феодосій. — Але якщо після мого відшестя від світу влаштується оця церква, якщо будуть шанувати в ній мої заповіти і мої статути, то це буде тобі знаком, що я маю дерзновення у Бога».

«Господь засвідчував про тебе, — сказав Симон, — я сам чув з пречистих вуст його образу. Помолися так само, як ти молишся за своїх ченців, про мене і про сина мого Георгія і про нащадків моїх».

«Я не лише за самих ченців молюся, — заперечив йому Феодосій, — але й за всіх, хто любить це місце».

Симон уклонився доземно й сказав:

«Отче! Не піду од тебе, дай мені на письмі своє благословення».

Феодосій дав йому молитву, яку тепер вкладають до рук покійникам. Саме з того часу увійшло на Русі у звичай вкладати до рук покійників рукописання.

Але Симон, готуючись будувати храм, попрохав ще у Феодосія відпустити гріхи його батькам.

Феодосій, піднісши руки, сказав: «Хай благословить тебе Господь од Сіону, і щоб побачили ви красоти Єрусалима у всі дні життя вашого в третьому, в четвертому роді до останнього».

Симон облишив латинську віру і перейшов до східного православ'я.

Церкву заклали 1073 року Феодосій та єпископ Михайло в час бутності у Царграді митрополита Георгія. Заснування її також надало привід до складання оповідей про те, як чотири майстри у Царграді одержали від самої Богородиці наказ іти в Русь і побудувати церкву, що ікону, яка в подальшому стала місцевою, принесли з Греції, а вручила її сама Богородиця і є вона твором небесного мистецтва. Це був початок того благоговійного шанування ікон явлених, яке так поширилося в подальшому на Русі. Відшукання місця для церкви також супроводжувалося чудесами, подібними до чудес Ветхого завіту в історії Гедеона та Іллі. Феодосій, бажаючи дізнатись, яке місце угодне буде Богові для зведення церкви, молився, щоб скрізь була роса, а на тому місці, де слід бути церкві, не було роси, на іншу ж ніч просив протилежного, щоб там була роса, коли повсюди не було роси, — і все здійснилося за його бажанням. На тому місці, де вище знамення вказало бути церкві, росли чагарники; вони були винищені вогнем, який зійшов з неба силою молитв Феодосія. Коли треба було копати рів для закладання храму, цю роботу першим розпочав князь Святослав. Багаті люди жертвували внески, волості й села на створення храму з тим, щоб їх поховали на цьому місці. Варяг Симон перший удостоївся цієї честі.

Наступного, 1074 року, 2 травня, помер преподобний Феодосій, призначивши за вибором братії, навіть супроти свого власного бажання, наступником собі Стефана¹⁶, наказавши після своєї смерті не обмивати своє тіло і поховати в печері в тому бідному одязі, який він носив і в якому відійшов у вічність.

Переказ свідчить, що Феодосій перед смертю просив Святослава, щоб церква Печерська була звільнена од влади і князів, і владик, тому що створила її Богородиця, а не люди; і обитель надовго залишалася незалежною громадою. Мудрий Феодосій установив твердий моральний зв'язок між усіма, хто належав до обителі. Якщо б когось прикликали на якесь вище духовне місце на Русі, то він може приймати його і виходити з обителі лише з дозволу старших, але завжди має шукати упокоєння в Печерській обителі, і лише за таких умов засновника монастиря обіцяв молитися перед Богом. Зважаючи на такий заповіт засновника, багато хто з печерських ченців, які посідали в подальшому високі місця в руській церкві, де б вони не перебували, не втрачали зв'язку з монастирем. Напучуваний мисленими благословеннями св. Феодосія, духовний вихованець Печерської обителі, був би він у Ростові, Володимирі, Новгороді, Полоцьку, завжди повертався серцем до Києва, до заповітної обителі, як обітованої землі спасіння, беріг правила, які одержував у цьому монастирі, й розповсюджував їх скрізь, куди сягав його вплив. Це яскраво виявляється в одній з пам'яток духовної літератури XII століття, а саме в посланні володимирського єпископа Симона до печерського монаха Полікарпа¹⁷: «Хто не знає мене, грішного єпископа Симона, і соборної церкви краси володимирської та іншої суздальської, яку я створив сам? Скільки у них міст і сіл, і збирають десятину з усієї цієї землі, і всім цим володіє наша мізерність! Скажу тобі, що всю цю славу й честь я визнаю калом (грязею) і хотів би краще тріскою стирчати за ворітьми чи сміттям валятися в Печерському монастирі і хай би мене топтали люди, або бути одним з тих убогих, що жебрають перед ворітьми чесної лаври; кращий за цю тимчасову честь для мене один день в домі Божої Матері, ніж тисяча літ в поселеннях грішників».

Той самий дух, який виявив Феодосій у своєму житті й побудові монастиря,

надовго залишався в його обителі. За ним з'явився цілий ряд подвижників, чії діяння записувалися, передавалися усно, слугували взірцем для інших монастирів і поширювали в руському народі відомий напрямок релігійних поглядів і віру, що монастир є шлях до спасіння, а тому слід давати в монастирі внески й наділяти їх багатствами, щоб в них молилися за грішників.

У цьому напрямкові були світлі сторони. Вони полягали уже в тому, що монастирі були головними провідниками християнства, а щодо благодетельності впливу християнства навряд чи можуть сумніватися найбільш невіруючі люди. Але, з іншого боку, надання переваг чернечому званню і шанування чернечого життя вносили односторонність в релігійні погляди. Думка, що Богові найбільш угодне самотнє, подвижницьке життя ченця і людина тим ближча до спасителя, чим далша од світу, витісняла християнську добротність із цього світу: благочестиві люди прагнули не до того, щоб в людському суспільстві, в миру, вершити подвиги любові Христової, їхній ідеал богоугодного життя був не в середовищі людських взаємин, а навпаки, поза ними. Спасіння більш досяжним здавалося самотньому, відірваному од людей самотникові, і навпаки, спілкування з людьми приводило до неминучого гріха,— так вважали руські, тоді як, згідно з духом Євангелія, слід було чинити навпаки. Словам Христа — що той негідний Його, хто заради Нього і Євангелія не облишить батька, матері, жони і всього, що є для нього дорогого у світі,— надавали змісту вступу до монастиря, у той час як ці євангельські слова означали вимогу від послідовника Христового віддавати перевагу перед будь-якими родинними і кровними відносинами правді, яку возвістило вчення Спасителя і підкріпив приклад його життя й смерті. Всякий подвиг страждання за правду, за ближніх перетворився на подвиг страждання заради самого страждання; засіб став метою; боротьба з дияволом в образі зла й розтління людського суспільства замінялася боротьбою з примарами, які тривожили розладнані нерви пустельника, котрий мордував себе. Безшлюбність — що її колись пропонував апостол як стан більш зручний, та й то тимчасово для декотрих, до нього подібних, в тяжку епоху гонінь — зведена була сама по собі в доблесть, і тим принижений був сімейний союз; те, що могло бути долею лише дуже небагатьох, обдарованих здатністю «вмістити», стаючи, якщо не обов'язковою, то все-таки вищою добротністю, гідною прагнення, іноді перетворювалося на жакливе насилування природи; нарешті, повага до сліз, скорботи, хвороби, бідності, взагалі до нещастя, яку заповідав учитель на полегшення від злогоднів, для щастя людського, перетворювалося на умисне шукання сліз, скорботи, хвороби, злиденності, і таким чином логічно випливала безцільність справ, любові Христової; якщо страждання було само по собі метою, то ні для чого було прагнути до зменшення його на землі; навпаки, треба, здавалося, щоб люди страждали: до цього спричиняла односторонність, яка випливала з панування чернечого напрямку в християнстві. Ідеал християнської доблесті поставлений був поза громадянським суспільством і під умову насилування людської природи, і наслідком поривань до такого ідеалу нерідко виявлялося якраз те, що більш за все суперечило духові Христового вчення: лицемірство, самоомана, ханжество й отупіння. За винятком небагатьох особистостей, яким дано було звище досягати вищого монашого ідеалу, за винятком бідняків, слабких духом і тілом, нездатних до праці в суспільстві, монастирі наповнювалися людьми, які намислювали про себе те, чого в них не було, жалюгідними самотучителями, які гадали, що богові угодне насилування даної Богом же духовної і тілесної природи людини, а найбільш егоїстами, дармоїдами й лицемірами, які надягали на себе машкару святості. За межами ж монастирів весь світ перебував у найгрубішій чуттєвості і в щонайтемнішому невігластві, продовжували в ньому панувати й розвиватися пороки, чинилися насильства й злодіянства, лилася ріками кров людська, люди терзали одне одного, а благочестиве почуття втішало себе тим, що так неминуче має бути на світі по волі Божій, і шукало примирення з совістю і божеством у дотриманні якихось позірних прийомів, які наближали б життя до чернечого ідеалу, поставленого поза світом і громадянським суспільством.

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

Поміж давніми князями дотатарського періоду після Ярослава ніхто не залишив по собі такої гучної і доброї слави, як Володимир Мономах, князь діяльний, сильний волею, що вирізнявся здоровим глуздом посеред своєї братії, князів руських. Довкола його імені обертаються майже всі важливі події руської історії у другій половині XI та в першій чверті XII століття. Ця людина може по справедливості назватися представником свого часу. Слов'яно-руські народи, які з незапам'ятних часів проживали окремішньо, мало-помалу підкорилися владі київських князів, і, таким чином, завданням їхньої сукупної історії стало поступове і повільне утворення державної цілісності. В яких формах і в якій мірі могла проявитися ця цільність і досягти повного свого здійснення — це залежало вже од подальших умов і обставин. Суспільний устрій у цих народів мав ті спільні для всіх ознаки, що вони складали землі, які тяжіли до міст, пунктів свого зосередження, і в свою чергу дробилися на частини, хоч зберігали до певної міри зв'язок як між частинами дроблення, так і між більш великими одиницями, і звідси випливало, що міста були двох родів: старші і менші; останні залежали від перших, але з ознаками внутрішньої самобутності. Члени землі збирались у містах радитися про свої діла, а творити розправу, захищати землю й управляти нею повинен був князь. Спершу політична влада київських князів виявлялася лише тим, що вони збирали данину з підлеглих, а потім кроком до більш міцної єдності і зв'язку між землями було розміщення синів київського князя в різних землях; наслідком цього було розгалуження князівського роду на лінії, які більш чи менш відповідали розташуванню і розгалуженню земель.

Це розміщення княжих синів почалося ще в язичестві, але грубі варварські звичаї не допускали розвинутиися хоч якомусь новому ладові; найсильніші брати винищували слабших. Так, із синів Святослава зостався один лише Володимир, у Володимира було багато синів, і всіх їх він розмістив по землях; але Святополк за взірцем поганських предків почав винищувати братів, і справа скінчилася тим, що, за винятком осібно виділеної Полоцької землі, яка дісталася старшому синові Володимира, Ізяславу, як уділ його матері, вся інша Русь була під владою одного київського князя Ярослава. Це не було єдинодержавством у нашому розумінні і зовсім не вело до міцного зчеплення земель між собою, а, навпаки, чим більше земель могло скупитися під владою єдиного князя, тим менше було змоги цій єдиній владі наглядати над ними і мати вплив на хід подій в цих підвладних землях. З іншого боку, коли після прийняття християнства разом з однією вірою входили в Русь і єдина писемна мова, і однакові моральні, політичні та юридичні поняття, якщо в різних землях і перебували свої князі, то це не заважало внутрішньому зв'язку між землями руськими. Князі, походючи з єдиного княжого роду, зберігали більш чи менш однакові поняття, звички, перекази, погляди; кермувала їх при цьому єдина церква — і вони своїм управлінням сприяли, хоч би часто й мимо власної волі, поширенню таких якостей і ознак, які були однакові в усіх землях і, отже, вели їх до єднання між собою.

Після Ярослава розпочинається вже неперервно той період, який звичайно на-

Володимир Мономах

зивають удільним. Осібні князі з'явилися в землі сіверян¹, або Чернігівській, в землі смоленських кривичів², у землі Волинській, в землі Хорватській, або Галицькій. У землі Новгородській спершу дотримувалося начеб правило, що там князем повинен бути старший син київського князя, але це правило дуже швидко поступилося силі народного вибору. Земля Полоцька вже раніше мала осібних князів. У землі Руській, або Київській, виділилося князювання переяславське³, і до цього князювання за розподілом Ярослава приєднана віддалена Ростовська область. Власне, не було ні правил для розміщення князів, ні порядку їх спадкоємності, ні навіть прав кожної особи з княжого роду на князювання де б то не було, а тому, природно, повинен був виникати ряд непорозумінь, які призводили неминуче до міжусобиць. Само собою зрозуміло, що це затримувало хід розвитку тих початків освіченості, які Русь одержала разом з християнською вірою. Але ще більше перешкоджало цьому розвиткові сусідство з кочовими народами і безперервні сутички з ними. Русь ніби вироком долі приречена була бачити в себе гостей, що приходили зі сходу, змінюючи один одного: в X столітті і в першій половині XI вона потерпала від печенігів, а з половини XI їх змінили половці⁴. При внутрішньому безладді і княжих усобицях Русь ніяк не могла забезпечити себе і позбутися такого сусідства, тим більше коли князі самі припрошували чужинців у своїх міжусобицях один проти одного.

При такому стані справ найважливішим завданням тодішньої політичної діяльності було, з одного боку, встановлення порядку і згоди між князями, а з іншого — одностайне навернення всіх сил Руської землі на свій захист проти половців. В історії дотатарського періоду ми не бачимо жодної такої особистості, якій удалося б звершити міцно і плідно такий великий подвиг, але з усіх князів ніхто не прагнув до цієї мети з такою ясністю погляду і з таким, хоч і тимчасовим, успіхом, як Мономах, і тому ім'я його користувалося довго пошаною. Крім того, про його життя склалися уявлення, як про зразкового князя.

Володимир народився у 1053 році, за рік до смерті діда свого Ярослава. Він був син Всеволода, найулюбленішого із синів Ярослава; тоді як решту синів Ярослав розмістив по землях, призначивши їм уділи, Всеволода батько постійно тримав біля себе, хоча дав йому в уділ близький од Києва Переяславль і віддалений Ростов. Старий Ярослав помер на руках у Всеволода. Мати Володимира, остання дружина Всеволода, була дочка грецького імператора Костянтина Мономаха; Володимир по дідові з боку матері одержав ім'я Мономаха. Таким чином, у нього було три імені: одне княже — Володимир, друге хресне — Василь, третє дідівське по матері — Мономах.

Маючи тринадцять літ од роду він захопився заняттями, які за тодішніми уявленнями були гідні княжого звання, — війною і полюванням. Володимир у цьому випадку не був винятком, оскільки в ті часи князі взагалі дуже рано робили те, що за нашими поняттями притаманне лише змужнілим; їх навіть женили в отроцькому віці. Батько послав Володимира до Ростова, і шлях йому пролягав через землю в'ятичів, які ще тоді не хотіли спокійно підкорятися княжій владі Рюрикового дому. Володимир недовго був у Ростові і скоро з'явився у Смоленську. На Русі тим часом починалися одна за одною дві біди, які терзали країну цілі століття. Спершу піднялися княжі міжусобиці. Початок їм було покладено тим, що син померлого Ярославового сина, Володимира, Ростислав⁶, утік в Тмутаракань, місто, яке знаходилося на Таманському півострові, належало тоді чернігівському князеві, котрий помістив там свого сина Гліба⁶. Ростислав вигнав цього Гліба, але й сам не втримався після нього. Подія ця, сама по собі одна з безлічі подібних в наступні часи, здається примітною саме тому, що вона була тоді першою в цьому роді. Потім прорвалася ворожнеча між полоцькими князями і Ярославичами. У 1067 році полоцький князь Всеслав⁷ напав на Новгород, пограбував його; за це Ярославичі пішли на нього війною, розбили і взяли в полон.

Наступного, 1068 року настала іншого роду біда. Наринули зі сходу половці, кочовий народ тюркського племені; вони стали нападати на руські землі. Перше

зіткнення з ними було невдале для руських. Київський князь Ізяслав був розбитий і слідом за тим вигнаний самими киянами, з якими він і раніше не мав злагоди. Ізяслав повернувся в Київ з допомогою чужинців-поляків, а син його⁸ варварськи карав і мучив киян, які вигнали його батька; тому-то кияни при першій же змозі знову позбавилися свого князя. Ізяслав знову втік, а замість нього сів на київському столі брат його Святослав, що княжив перед тим у Чернігові; тоді Чернігівською землею став управляти Всеволод, а сина його Володимира Мономаха посадили на князювання у Смоленську.

Протягом усього князювання Святослава Володимир служив йому як найстаршому князеві, оскільки батько Володимира, Всеволод, перебував у злагоді із Святославом. Таким чином, Володимир за дорученням Святослава ходив на допомогу полякам проти чехів, а також в інтересах усього Ярославового племені воював проти полоцьких князів. У 1073 році Святослав помер, і на київському столі знову сів Ізяслав, цього разу, як здається, поладнавши з киянами і зі своїм братом Всеволодом. Цей князь вивів геть з Володимира-Волинського сина Святославового Олега⁹, з тим щоб там посадити свого власного сина. Олег, залишившись без уділу, прибув у Чернігів до Всеволода; Володимир перебував тоді в приязних стосунках із цим князем і, приїхавши із Смоленська до Чернігова, пригощав його разом з батьком своїм. Але Олегові прикро було, що земля, де князував його батько і де протікало його дитинство, перебуває не в нього під владою. У 1073 році він утік з Чернігова в Тмутаракань, де після Ростислава жив уже подібний до нього князь, утікач Борис¹⁰, син померлого Вячеслава Ярославича. Не слід думати, щоб такого роду князі справді мали якісь права на те, чого добивалися. Тоді ще не було встановлено і не ввійшло у звичай, щоб усі особи княжого роду неодмінно мали уділ, як подібним чином не утвердилося правило, щоб у всякій землі були князями особи, приналежні до однієї княжої гілки в силу свого походження. У самому розпорядженні Ярослава не видно, щоб, розміщуючи своїх синів по землях, він мав заздалегідь на увазі поширити право посаджених синів на їхніх нащадків. Сини Ярослава також не встановили такого права, як це видно у Смоленську і на Волині*. Лише у Кривській землі¹¹ трималася вперто і послідовно віть полоцька, хоч Ярославичі прагнули її витіснити звідти. При цілковитій невизначеності взаємин, при відсутності загальноприйнятих і освячених часом прав князів на князювання зрозуміло, що будь-який князь, тільки-но обставини давали йому силу, старався влаштувати своїх ближніх — голівне, синів, якщо у нього вони були, — і в такому разі не соромився зіпхнути з місця іншого князя, який був йому менш близький: від таких вчинків не могла утримувати князів думка про порушення чужого права, тому що такого права ще не існувало. Із свого боку, цілком природно було князеві шукати князювання так само, як князували його батько і родичі; і переважно там, де був князем його батько, де, можливо, він сам народився і де з дитинства звикав до думки заступити місце батька. Такий князь найлегше міг знайти собі допомогу у войовничих іноплеменців. І ось втекли в Тмутаракань Олег і Борис звернулися до половців. Не вони перші втрутили цих ворогів Русі в її внутрішні міжусобиці. Скільки нам відомо, перший, хто показав їм дорогу до такого втручання, був Володимир Мономах, оскільки, за власним його повідомленням, вміщеним в його повчанні¹², він ще раніше від них, при житті свого дядька Святослава Ярославича, водив половців на Полоцьку землю.

Олег і Борис із половцями кинулися на Сіверську землю. Всеволод вийшов супроти них із Чернігова і був розбитий. Олег легко оволодів Черніговом; чернігівці прийняли його самі, оскільки знали його здавна: вірогідно, він і народився в Чернігові. Коли

* Ще раніше Вячеслав, що княжив у Смоленську, вмер; князі перевели туди з Волині Ігоря, а по смерті Ігоря призначили туди князем Володимира Мономаха попри дітей Ігоря. Таким же чином на Волині не було спадкоємного наступництва між князями, і київські князі розміщали там своїх синів; так що, коли княжив у Києві Ізяслав, на Волині був його син, а коли Святослав оволодів Києвом, то помістив там свого сина; коли ж Святослав помер й Ізяслав знову зробився князем у Києві, на Волині став княжити син Ізяслава.

після того Всеволод разом з київським князем Ізяславом хотів відняти Чернігів у Олега, чернігівці показали себе відданими Олегові і захищалися до останку. Олега з ними в місті не було: зятість, з якою тоді стояли за нього чернігівці, не підтримувалася його присутністю чи стараннями і вочевидь походила від щирої прихильності до нього чернігівців. Володимир був тоді з батьком. Прочувши, що Олег з Борисом іде проти них на виручку Чернігова і веде із собою половців, князі полишили облогу і пішли назустріч ворогам. Битва відбулася на Нежatinій Ниві, біля села цього імені. Борис був убитий; Олег утік. Але їхні переможці дорого заплатили за свою перемогу. Київський князь Ізяслав був убитий в цій січі.

Смерть Ізяслава надала Київ Всеволоду. Чернігів, утративши надію на Олега, здався, і в цьому місті посадили Володимира Мономаха. Олег і його брат Роман Святославич¹³ у 1079 році спробували вигнати Володимира з Чернігова, але безуспішно. Всеволод вийшов проти них з військом до Переяслава і без битви звільнив сина від супротивників; він уклав мир з половцями, які допомагали Святославичам. Половці і хозари, які були з ними, зрадницьки вчинили із своїми спільниками: Олега відправили у Царград, а Романа вбили.

Залишившись на князуванні в Чернігові, Володимир з усіх боків мусив розправлятися з противниками. Тмутаракань знову вислизнула з-під його влади: там утвердилися два інших безудільних князі, сини Ростислава Володимировича¹⁴. Половці безперервно турбували Чернігівську землю. Співка з ними, влаштована батьком Володимира під Переяславом, не могла бути міцною: по-перше, половці, народ хижачий, не надто свято дотримували усіякі угоди; по-друге, половці розбивалися на орди, які перебували під проводом різних князків чи ханів, що називалися в наших літописах «чадю»: тоді як одні мирилися з руським князем, інші нападали на його область. Володимир розправлявся з ними, скільки можливо було, удачливо. Таким способом, коли двоє половецьких князків спустошили місцевість довкола сіверського передмістя Стародуба, Володимир, запросивши на допомогу іншу орду, розбив їх, а потім під Новим Городом (Новгородом-Сіверським) розігнав орду іншого половецького князя і визволив полонеників, яких половці вели у свої становища, що звалися в літописах «вежами»¹⁵. На півночі у Володимира були постійні вороги — полоцькі князі. Князь Всеслав напав на Смоленськ, який залишався під владою Володимира і після того, як батько посадив його в Чернігові. В одплату за це Володимир найняв половців і водив їх спустошити землю Полоцьку; тоді дісталася Мінськ; там, за власним свідченням Володимира, не залишено було ні челядина (слуги), ні худобини. Володимир розправлявся і з в'ятичами; цей слов'янський народ все ще вперто не піддавався владі Рюрикового дому, і Володимир двічі ходив війною на Ходоту¹⁶ і сина його — проводирів цього народу. За наказом батька Володимир займався справами і на Волині: сини Ростислава оволоділи цією країною; Володимир вигнав їх і посадив Ярополка, Ізяславового сина¹⁷, а коли цей князь не поладнав з київським, то Володимир за повелінням батька прогнав його і посадив на Волині князя Давида Ігоровича¹⁸ і в наступному за тим році (1086) знову посадив Ярополка. Тоді влада київського князя в цьому краї була ще сильна і князів ставили і змінювали за його верховною волею.

У 1093 році помер Всеволод. Володимир не схотів скористатися своїм становищем і заволодіти київським столом, оскільки передбачав, що від цього виникне міжусобиця; він сам послав кликати на київське князування сина Ізяславового, Святополка¹⁹ (князував у Турові), який був старший за Володимира літами і за якого, вочевидь, була значна партія в Київській землі. На протязі всього князування Святополка Володимир залишався його вірним союзником, діяв з ним заодно і не виявив ніякого замаху позбавити його влади, хоча кияни вже не любили Святополка, а любили Володимира.

Володимир зробився, так би мовити, душею всієї Руської землі; навколо нього оберталися всі її політичні події.

Ледве тільки увівся Святополк у Києві, як половці прислали до нього гінців

з пропозицією укласти мир. Святополк привів із Турова дружину, людей йому близьких. З ними він у всьому радився, і вони йому порадили засадити половецьких послів у погріб; коли після того половці почали воювати і обложили одне з передмість Київської землі — Торцьке, Святополк випустив затриманих послів і сам пропонував мир, але половці вже не хотіли миру. Тоді Святополк почав радитися з киянами; радники його розділилися в думці; одні, більш відважні, поривалися в бій, хоч у Святополка було напоготові із зброєю лише вісімсот чоловік; інші радили бути обережнішими; нарешті, зійшлися на тому, щоб просити Володимира допомагати в обороні Київської землі від половців.

Володимир вирушив із своєю дружиною, запросив також свого брата Ростислава²⁰, який перебував на князюванні в Переяславлі. Ополчення трьох князів зійшлося на березі ріки Стугни, і там зібралася рада.

Володимир був тієї думки, що краще, як би там не було, залагодити мир, тому що половці були тоді згуртовані силами; те ж саме доводив боярин на ім'я Ян і ще дехто з дружини, але кияни гарячкували і бажали неодмінно битися. Їм поступились.

Ополчення перейшло ріку Стугну, пішло трьома відділами, у відповідності з провирством трьох князів, пройшло Трипілля і стало між валами. Це було 20 травня 1093 р.

Тут половці наступили на руських, гордовито виставивши в їхніх очах свої знамена. Спочатку пішли вони на Святополка, зім'яли його, потім ударили на Володимира і Ростислава. У руських князів сили було мало в порівнянні з противником; вони не витримали і побігли. Ростислав утопився під час переправи через Стугну; Володимир сам заледве не пішов на дно, кинувшись рятувати потопаючого брата. Тіло втопленника привезли до Києва і поховали у св. Софії. Смерть Ростислава приписана була божій карі за жорстокий вчинок з печерським ченцем старцем Григорієм. Зустрівши цього старця, про якого тоді казали, що він має дар передбачення, Ростислав запитав його: від чого скоїться йому смерть. Старець Григорій відповів: од води. Ростиславові це не подобалося, і він наказав Григорія кинути в Дніпро; і за це злодіяння, як казали, Ростислава спостигла смерть од води.

Справа тим не скінчилася. Половці дійшли до Києва і між Києвом та Вишгородом, на урочищі Желані, вдруге жорстоко розбили руських того ж року 23 липня.

Після цієї перемоги половці розפורшилися по руських селах і забирали полонених. Сучасник в різких рисах описав стан нещасних руських, яких натовпами гнали вороги до своїх веж: «Печальні, змучені, виморені голодом і спрагою, голі і босі, чорні од пилюги, із закривавленими ногами, з понурими обличчями. йшли вони в неволю й говорили один одному: я з такого-то міста, я із такого-то села. розповідали про рідних своїх і зі сльозами підводили очі на небо до Всевишнього, який відав усе потаємне».

Наступного, 1094 року Святополк гадав дещо призупинити бідкування руського народу, уклав з половцями мир і оженився на дочці половецького хана Тугоркана. Але й цей рік був не менш важкий для Руської землі: сарана винищила хліб і траву на полях, а породичання київського князя з половецьким не врятувало Русі й від половців. Коли одні половці мирилися і родичалися з руськими, інші вели на Володимира його неблаганного суперника Олега. Олег, засланий візантійцями в Родос, недовго там залишався. У 1093 році він уже був у Тмутаракані, вигнав звідти двох таких же безмісних, як і він (Давида Ігоровича та Володаря Ростиславича²¹), і сидів деякий час спокійно в цьому місті; але в 1094 році, запросивши половців, пустився здобувати ту землю, де княжив батько його. Володимир не бився з ним, відступив йому добровільно Чернігів, напевне, і тому, що в Чернігові, як і раніше, були прибічники Олега. Сам Володимир від'їхав у Переяславль.

Тоді вже, як видно, виробився цілковито характер Володимира, і в ньому визріла думка діяти не для особистих своїх видів, а для користі всієї Руської землі, на-

скільки він міг розуміти її користь; головне ж — енергійно, об'єднаними силами врятувати Руську землю од половців. Досі ми бачили, що Володимир, наскільки це було можливо, старався залагодити мир між руськими і половцями, але з цього часу він стає постійним і непримиренним ворогом половців, воює проти них, подвигає на них усіх руських князів і з ними всі сили руських земель. Ворожнечу цю він розпочав вчинком з двома половецькими князями: Кітаном та Ітларом. Князі ці прибули до Переяславля домовлятися про мир, зрозуміло, з наміром порушити цей мир, як робилося раніш. Кітан став між валами за містом, а Ітлар із найзначнішими особами приїхав у місто; з руського боку відправився до половців заложником син Володимира Святослав.

Тоді ж прибув од Святополка киянин Слав'ята і став радити вбити Ітлара, який приїхав до руських. Володимир спершу не зважувався на таке віроломство, але до Слав'яти прилучилися дружинники Володимира і казали: «Нема гріха в тому, що ми порушимо клятву, тому що самі вони дають клятву, а потім гублять Руську землю і проливають християнську кров».

Слав'ята з руськими сміливцями заповзялися проникнути в половецький стан за містом і вивести звідти Мономахового сина Святослава, посланого до половців заложником. З ними разом взялися за цю справу торки (народ того ж племені, до якого належали і половці, але, будучи поселеними на Київській землі, вони вірно служили Русі). У ніч на 24 лютого 1095 року вони не лише щасливо визволили Святослава, але убили Кітана і перебили його людей.

Ітлар перебував тоді у дворі боярина Ратибора; вранці 24 лютого Ітлара з його дружиною запросили снідати до Володимира; та тільки-но половці зайшли до хати, куди їх закликали, як за ними зачинили двері і син Ратиборів Ольбег перестріляв їх згори через отвір, зроблений у стелі хати. Після такого віроломного вчинку, який руські виправдовували тим, що їхні вороги були так само віроломні, Володимир почав скликати князів проти половців і в тому числі Олега, від якого зажадав видачі сина вбитого Ітлара. Олег не видав його і не йшов до князів.

Київський князь Святополк і Володимир кликали Олега до Києва на раду про оборону Руської землі. «Іди в Київ,— казали йому князі,— тут ми складемо угоду про Руську землю перед єпископами, ігуменами, перед мужами батьків наших і перед міськими людьми, як нам обороняти Руську землю». Але Олег зарозуміло відповів: «Не випадає судити мене єпископам, ігуменам і смердам» (тобто мужві, перекладаючи на наш спосіб висловлювання).

Тоді князі, які запросили Олега, послали йому від себе таке слово: «Якщо ти не йдеш на невірних і не приходиш на пораду до нас, то значить ти мислиш на нас не добре і хочеш допомагати поганим. Хай Бог нас розсудить».

Це було оголошення війни. Отже, замість того щоб іти з'єднаними силами на половців, Володимирові доводилося йти війною на своїх. Володимир із Святополком вигнали Олега з Чернігова, обложили його в Стародубі і тримали в облозі доти, аж поки Олег не попросив миру. Йому дарували мир, але з умовою, щоб він неодмінно прибув у Київ на раду. Київ, казали князі,— найстарше місто в Руській землі, там належить нам зійтися й укласти угоду. Обидві сторони цілували хрест. Це було в травні 1096 року.

Між тим роздратовані половці робили на Русь набіги. Хан половецький Боняк із своєю ордою палив околиці Києва, а тесть Святополка Тугоркан, незважаючи на породичання з київським князем, обложив Переяслав. Володимир із Святополком розбили його 19 травня; сам Тугоркан загинув у битві, і зять його Святополк привіз тіло тестя в Київ; його поховали поміж двох доріг: однією — що вела в Берестове, та другою — до Печерського монастиря. У липні Боняк повторив свій напад і 20 числа вранці увірвався в Печерський монастир. Ченці, відстоявши заутреню, почивали по келіях; половці виламали ворота, ходили по келіях, брали, що їм траплялося під руки, спалили церковні південні і північні двері, увійшли в церкву, тягали з неї ікони і проголошували образливі слова над християнським богом і законом. Тоді половці

спалили замський княжий двір, що називався Красним²², побудований Всеволодом на Видубицькому горбі, де в подальшому вибудуваний був Видубицький монастир²³.

Олег не думав виконувати договір і з'являтися до Києва на княжий з'їзд. Замість того він явився у Смоленську (де тоді невідомо яким шляхом сів брат його Давид²⁴), набрав там війська і, вийшовши звідти вниз по Оці, вдарив на Муром, який дістався в управління синові Мономаха Ізяславу, посаженому на князювання в сусідній Ростовській землі. (Батько Олега, Святослав, сидючи в Чернігові, був одночасно на князюванні і в Муромі, і тому Олег вважав Муром своєю отчиною.) 6 вересня 1096 року Ізяслав був убитий в січі. Олег узяв Муром і задував усіх знайдених там ростовчан, білозерців і суздальців: видно, що князь Ізяслав управляв муромцями з допомогою людей своєї землі. У Муромі і його волості тоді ще панувало язичество; край був населений народом фінського племені, мурокою, і утримувався за князями лише страхом дружини, яка складала тут, напевне, ще єдине слов'янське населення в ті часи. В Ростові, Суздалі і Білозерську, навпаки, слов'яно-руська стихія вже раніше пустила свої корені, і краї ці мали своє місцеве руське населення.

Олег, відвоювавши Муром, узяв Суздаль і вчинив суворо з його мешканцями: одних узяв у полон, інших розіслав по своїх містах і одняв їхнє майно. Ростов здався Олегові сам. Загордившись од успіхів, Олег затівав підкорити своїй владі і Новгород, де на князюванні був інший син Мономаха, Мстислав, молодий князь, дуже улюблений між новгородцями. Новгородці випередили замах Олега і, перш ніж він зміг стати з військом на Новгородській землі, самі вирушили на нього в Ростовсько-Суздальську землю. Олег утік із Суздаля, наказавши в досаді спалити за собою місто, і зупинився в Муромі. Мстислав задовольнився тим, що вигнав Олега з Ростовсько-Суздальської землі, яка ніколи не була уділом ні Олега, ні батька його; запропонував Олегові мир і надав йому змогу звестися із своїм батьком. Мстислава схиляло до поступливості те, що Олег був його хрещеним батьком. Олег вдавано погодився, а сам думав зненацька напасти на свого хрещеника; але новгородці дізналися про його наміри завчасно і разом з ростовцями і білозерцями приготувалися до бою. Вороги зустрілися на річці Колакші. Олег побачив у супротивників розгорнуте знамено Володимира Мономаха, подумав, що сам Володимир Мономах прийшов з великою силою на допомогу синові, і втік. Мстислав з новгородцями і ростовчанами пішов слідами його, взяв Муром і Рязань, мирно обійшовся з муромцями і рязанцями, лише звільнив людей Ростовсько-Суздальської області, яких Олег тримав у містах Муромі і Рязані полонениками; після того Мстислав послав своєму суперникові таке слово: «Не бігай більше, пошли з благанням до своїх братів; вони тебе не позбавлять Руської землі». Олег обіцяв зробити так, як пропонував йому переможець.

Мономах дружельюбно повівся із своїм суперником, і пам'яткою тодішнього ставлення його до Олега залишився тогочасний лист до нього, дуже цікавий не лише тому, що він пояснює багато в чому особистість князя Володимира Мономаха, але й тому, що взагалі він становить один з небагатьох взірців тодішнього способу висловлювання. «Мене,— пише він,— спонукав написати до тебе син мій, котрого ти хрестив і який тепер сидить поблизу тебе; він прислав до мене мужа свого і грамоту і каже так: поладьмося і замирімося, а братчикові моєму суд прийшов; не будемо за нього месниками; покладемо все на Бога; адже вони постануть перед Богом, ми ж Руської землі не погубимо. Я послухав і написав: чи приймеш ти моє писання з добром чи з поругою — покаже відповідь твоя. Чому, коли вбили моє і твоє дитя перед тобою, побачивши кров його і тіло його, що зів'яло подібно до квітки, яка тільки-но розквітла, чому, стоячи над ним, не вник ти у помисел душі своєї і не сказав: навіщо це я скоїв? Навіщо задля неправди світу сього суєтного знайшов собі гріх, а отже і матері сльози? Тобі було б тоді покаятися перед Богом, а до мене написати б грамоту утішливу і прислати невістку мою до мене... Вона тобі не зробила ні добра, ні зла; я б з нею оплакав мужа її і весілля їхнє замість весільних пісень. Я не бачив їхньої першої радості, ні їхнього вінчання; відпусти її якомога скоріше, я, поплакавши з нею, дам їй притулок у себе, і сяде вона, як сумна горлиця на сухо-

му дереві, а втішуся я в Бозі. Так було і за батьків наших. Суд прийшов йому од Бога, а не од тебе! Якщо б ти, взявши Муром, не займав Ростова, а прислав до мене, ми б уладнали: розумій сам, чи тобі слід послати було до мене чи мені до тебе? Тож коли пришлеш до мене посла чи попа і грамоту свою напишеш правдиву, то волость свою візьмеш і серце наше прихилиш до себе, і будемо жити ліпше, ніж раніше; я не є тобі ворог, ні месник».

Тоді, нарешті, сталося те, що довго задумувалося і ніяк не могло прийти до здійснення. У місті Любечі з'їхалися князі Святославичі — Олег, Давид і Ярослав, київський Святополк, Володимир Мономах, волинський князь Давид Ігорович і червоноруські князі Ростиславичі: Володар і Василько. З ними були їхні дружинники і люди з їхніх земель. Мета їхньої наради — влаштувати і вжити заходи щодо охорони руських земель від половців²⁵.

Усією справою заправляв Мономах.

«Навіщо губимо ми Руську землю,— казали тоді князі,— навіщо ворогуємо між собою? Половці спустошують землю; вони радіють з того, що ми один з одним воюємо. Хай же відтепер буде у всіх нас єдине серце; збережемо свою отчину».

На цьому з'їзді князі уклали, щоб усі вони володіли своїми волостями: Святополк — Києвом; Володимир — уділом батька свого, Всеволода, Переяславом, Суздалем і Ростовом; Олег, Давид і Ярослав²⁶ — уділом Святослава, батька їхнього, Сіверською землею і Рязанською; Давид Ігорович — Волинню; а Василько²⁷ і Володар містами Теревовлем і Перемишлем з їхніми землями, що складала той край, який в подальшому називався Галичиною. Всі цілували хрест на тому, що коли хтось із князів нападе на іншого, то всі повинні будуть ополчитися на призвідника міжусобиці. «Хай буде на того хрест чесний і вся земля Руська» — такий вирок проголосили вони в той час.

Досі Володимир перебував у найприязнішому ставленні до Святополка київського. Останній був людиною обмеженого розуму й слабкого характеру і підкорявся Володимирові, як взагалі люди його якостей підпорядковуються особам сильнішим від них волею і розумнішим від них. Але відомо, що такі люди схильні запідозрювати тих, кому вони мимоволі скоряються. Вони їм покірні, але в душі ненавидять їх. Давид Ігорович був заклятим ворогом теревовльського князя Василька і хотів присвоїти собі його землю. Повертаючись на Волинь із Любеча через Київ, він запевнив Святополка, що у Василька з Володимиром склався злий намір позбавити Святополка Київської землі. Сам Василько був людиною підприємливого характеру; уже він водив половців на Польщу; потім, як він сам опісля признавався, думав іти на половців, однак, якщо вірити йому, не думав робити нічого поганого руським князям.

Нацькований Давидом, Святополк кликав до себе Василька на іменини в той час, коли останній, повертаючись із Любеча додому, проїздив мимо Києва і, не заїжджаючи в місто, зупинився у Видубицькому монастирі, відіславши свій обоз уперед. Один із слуг Василька, чи запідозрюючи підступність, чи, можливо, навіть застережений кимось, не радив своєму князеві їхати до Києва. «Тебе хочуть схопити»,— казав він. Але Василько поклався на хресне цілування, трохи подумав, перехрестився і поїхав.

Був ранок 5 листопада 1097 року. Василько увійшов у дім до Святополка і застав у нього Давида. Після перших привітань вони сіли. Давид мовчав. «Залишайся у мене на свято»,— сказав Святополк. «Не можу, брате,— відповідав Василько,— я вже відправив свій обоз вперед».— «Ну, так поснідай з нами»,— сказав Святополк. Василько погодився. Тоді Святополк сказав: «Посидьте тут, а я піду накажу дещо приготувати». Василько залишився з Давидом і почав було вести розмову з ним, але Давид мовчав і начеб нічого не чув. Нарешті Давид запитав слуг: «Де брат?» — «Стоїть на сніях»,— відповідали йому. «Я піду по нього, а ти, брате, посидь»,— сказав він Василькові і вийшов. Тієї ж миті слуги наклали на Василька окуви і представили до нього варту. Так проминула ніч.

Другого дня Святополк скликав віче з бояр і людей Київської землі і сказав:

«Давид говорить, що Василько убив мого брата Ярополка і тепер радиться з Володимиром; хочуть убити мене і відняти мої міста». Бояри і люди київські сказали: «Ти, князю, повинен оберігати свою голову. Якщо Давид каже правду, хай Василько буде скараний, а якщо неправду, то нехай Давид прийме помсту від Бога і відповідь перед Богом».

Відповідь була двозначна й ухильна. Ігумени були сміливіші і стали просити за Василька. Святополк посилався на Давида. Сам Святополк готовий був відпустити Василька на волю, але Давид радив осліпити його і казав: «Якщо ти його відпустиш, то не буде князювання ні в мене, ні в тебе». Святополк вагався, але потім цілковито піддався Давидові і погодився на мерзенне злочинство.

Наступної за тим ночі Василька повезли в оковах до Білгорода, завели в невелику хату. Василько побачив, що торчин, який їхав з ним, став гострити ножа, здогадався, в чому справа, почав кричати і благати Бога з плачем. Увійшло двоє конюхів: один Святополків, на ім'я Сновид Ізячевич, другий Давидів — Дмитро, вони постелили килим і взялися за Василька, щоб покласти його на килим. Василько став з ними боротися; він був дужий; двоє не могли з ним упоратися; підоспіли на поміч інші; зв'язали його, повалили і, знявши з печі дошку, поклали на груди; конюхи сіли на цю дошку, але Василько скинув їх із себе. Тоді підійшло ще двоє людей, зняли з печі другу дошку, навалили її на князя, самі сіли на дошку і притиснули до того, що у Василька затріщали кістки на грудях. Слідом за тим торчин Беренда, вівчар Святополків, приступив до операції: наміряючись ударити ножем в око, він спершу схибив і порізав Василькові обличчя, але потім уже вдало вибрав у нього обоє очей одне за одним. Василько знепритомнів. Його взяли разом із килимом, на якому він лежав, поклали на воза і повезли далі дорогою у Володимир.

Проїжджаючи через місто Звиждень, привезли його до якоїсь попаді й віддали їй прати скривавлену сорочку князя. Попада випрала, надягла на Василька і гірко плакала, вражена цим видовищем. В цей час Василько прийшов до тями і закричав: «Де я?» Йому відповідали: «У Звиждені-городі». — «Дайте води!» — мовив Василько. Йому подали води, він випив і потроху зовсім отямився, згадав, що з ним відбувалося, і, обмацавши на собі сорочку, запитав: навіщо зняли? «Я б у цій закривавленій сорочці прийняв смерть і постав перед Богом».

Пообідавши, лиходії повезли його у Володимир, куди прибули на шостий день. Давид помітив Василька на дворі якогось володимирського мешканця Вакея і приставив до нього тридцять охоронців під орудою двох своїх княжих отроків, Улана та Колчка.

Прочув про це раніше за інших князів Володимир Мономах і вжахнувся. «Цього не було ні за дідів, ні за прадідів наших», — казав він. Негаймо покликав він до себе чернігівських князів Олега й Давида на пораду в Городець²⁸. «Потрібно виправити зло, — говорив він, — а інакше ще більше зло буде, почне брат брата умертвляти. і загине земля Руська, і половці візьмуть землю Руську». Давид і Олег Святославичі також вжахнулися і казали: «Подібного не було ще в роду нашому». Справді не було: в роду княжому раніше траплялися варварські братовбивства, але осліплення не було ще. Цей вид зlodіяння принесла у варварську русь грецька освіченість.

Усі три князі відправили до Святополка своїх мужів з таким словом: «Навіщо наробив ти зла в Руській землі, нащо ввергнув ножа в братію? Нащо осліпив брата? Якби він був винуватий перед тобою, ти б повинен був викрити його перед нами і довести вину його; він був би покараний, а тепер скажи: в чому його вина?» Святополк відповідав: «Мені сказав Давид Ігорович, що Василько убив брата мого Ярополка і мене хоче вбити, щоб захопити вольсть мою: Туров, Пінськ, Берестій і Погориння, казав, що у нього укладена клятва з Володимиром: щоб Володимирові сісти в Києві, а Васильку в місті Володимирі. Я поневолі оберігав свою голову. Не я його осліпив, а Давид: він його і повіз до себе».

«Цим не відмовляйся, — відповідали князі. — Давид його осліпив, але не в Давидовому городі, а в твоєму».

Володимир з князями і дружинами хотів переходити через Дніпро проти Святополка; Святополк з переляку зібрався втікати, але кияни не пустили його і послали до Володимира мачуху його та митрополита Миколая з таким словом:

«Благаємо тебе, князю Володимире, і разом з тобою братію князів, не губіте Руську землю, якщо ви почнете воювати між собою, погані порадіють і візьмуть землю нашу, яку надбали батьки ваші трудом та хоробрістю; вони боролися за Руську землю і чужі землі набували, а ви хочете погубити Руську землю».

Володимир дуже поважав свою мачуху і схилився на її благання. «Правда,— сказав він,— батьки і діди наші плакали Руську землю, а ми хочемо її погубити».

Княгиня, повернувшись до Києва, принесла радісну звістку киянам, що Володимир схиляється на мир.

Князі стояли на лівому боці Дніпра, в бору, і пересилалися із Святополком. Нарешті, останнє їхнє слово було таке: «Якщо це злочин Давидів, то хай Святополк іде на Давида, хай або візьме його, або жене з князювання».

Святополк цілував хрест вчинити за вимогою Володимира і його товаришів.

Князі зібралися йти на Давида, а Давид, дізнавшись про це, став намагатись поладнати з Васильком і змусити його самого відхилити від Давида небезпеку, якій піддавався Давид за Василька.

Прикликав уночі Давид якогось Василя, чия розповідь включена до літопису цілком. Давид сказав йому:

«Василько цієї ночі говорив Улану і Колчці, що йому хочеться послати від себе мужа свого до князя Володимира. Посилаю тебе, Василю, йди до одноіменника свого і скажи йому від мене: якщо ти пошлеш свого мужа до Володимира і Володимир вернеться, я дам тобі яке схочеш місто: чи Всеволож, чи Шеполь, чи Перемишль».

Василь відправився до Василька і передав йому мову Давида.

«Я нічого такого не говорив,— сказав Василько,— але готовий послати мужа, щоб не проливали через мене крові; дивно тільки, що Давид дає мені міста свої, а мій Тербовль у нього. Ступай до Давида і скажи, хай пришле до мене Кульмея. Я пошлю його до князя Володимира». Василь сховався до Давида і, повернувшись, сказав, що Кульмея нема.

Василько сказав: «Посидь зі мною трохи». Він звелів слугі вийти геть і говорив Василеві:

«Чую, що Давид хоче мене віддати ляхам, не наситився він ще моєю кров'ю; ще більше хоче впитися нею. Я багато зла наробив ляхам і хотів ще їм наробити і мстити їм за Руську землю. Хай видає мене ляхам, смерті я не боюся. Скажу лише тобі по правді. Покарав мене Бог за мою гордовитість; мені прийшла звістка, що йдуть до мене берендичі²⁹, печеніги, торки³⁰, і я сказав собі подумки: як будуть у мене берендичі, печеніги, торки, скажу я братові своєму Володарю і Давиду: дайте мені свою меншу дружину, а самі пийте собі і веселіться; я ж взимку піду на Лядську землю, а на літо завоюю Лядську землю, помщуся за Руську землю. Потім я хотів оволодіти дунайськими болгарами і оселити їх у себе, а потім хотів проситися у Святополка та Володимира йти на половців: або славу собі знайду, або голову складу за Руську землю; іншого помислу у мене в серці не було ні на Святополка, ні на Давида. Клянуся Богом і його прищестям, не мислив я ніякого зла братіі: але за мою зарозумілість скинув мене Бог і впокорив!»

Невідомо, чим скінчилися ці зносини Давида з Васильком, але, напевне, Василько зупинив Володимира, тому що в цьому році не було від нього нападу на Давида. Наступила пасха. Давид не випустив Василька і, навпаки, хотів захопити волю осліпленого; він пішов туди з військом, але біля Божьска зустрів його Володар. Давид був такий же боягуз, як і лиходій. Він не насмілювався вступити в бій і замкнувся в Божьску. Володар обложив його і послав йому таке слово: «Навіщо наробив зла і ще не каєшся? Опам'ятайся!» — «Хіба я це зробив,— відповідав Давид,— хіба в моєму місті це зробилося? Винен у всьому Святополк: я боявся, щоб

і мене не взяли і не зробили зі мною того ж; мимоволі довелося мені пристати на його пораду, я був у нього в руках».

Володар не заперечував йому, дбаючи лиш про те, як би визволити брата з неволі. «Бог свідок всьому цьому,— послав він сказати Давидові,— а ти випусти брата, і я з тобою примирюся».

Давид зрадів, наказав привести сліпого і віддав його Володареві. Вони уклали мир і розійшлися.

Але наступної весни (1098 р.) Володар і Василько з військом пішли на Давида. Вони підійшли до міста Всеволожа, взяли його приступом і запалили; мешканці кинулися втікати. Василько наказав усіх їх винищувати і мстив за себе невинним людям, зазначає літописець. Василько показав, що хоч він і був нещасний, але зовсім не любив Руської землі такою мірою, як казав. Брати підійшли до Володимира. Боягузливий Давид зачинився в ньому. Брати-князі, послали до володимирців таке слово:

«Ми прийшли не на ваше місто і не на вас, а прийшли на ворогів своїх: на Туряка, Лазаря і Василя — вони намовили Давида; він їх послухав і вчинив зло. Якщо хочете битися за них — і ми готові; а не хочете — так видайте ворогів наших».

Володимирські громадяни зібралися на віче і так сказали Давидові:

«Видай цих мужів, ми за них не б'ємося; за тебе ж битися можемо: якщо не видаєш — ми відчинимо місто, а ти сам про себе дбай, як знаєш».

Давид відповідав: «Їх нема тут, я послав їх у Луцьк; Туряк втік у Київ, Василь і Лазар у Турійську».

«Видай тих, кого вони хочуть,— крикнули городяни,— а як ні, то ми здамося!»

Давидові нічого було робити. Він послав за своїми улюбленцями, Василем та Лазарем, і видав їх.

Брати Ростиславичі на світанку повісили Василя і Лазаря перед містом, а сини Василька розстріляли їх стрілами. Звершивши кару, вони відступили від міста.

Після цієї розправи на Давида пішов Святополк, котрий досі зволікав з виконанням князівського вироку покарати Давида за його злочинство. Давид шукав допомоги у польського князя Владислава Германа, але останній взяв у нього гроші за поміч і не допоміг. Після семитижневої облоги у Володимирі Давид здався й від'їхав до Польщі.

У велику суботу 1098 року Святополк увійшов у Володимир. Оволодівши Волинню, київський князь вирішив, що не погано таким же чином оволодіти і волостями Ростиславичів, за яких він почав війну з Давидом.

Володар, упереджуючи напад, вийшов проти київського князя й взяв із собою сліпого брата. Вороги зустрілися на урочищі, що звалось Рожновим полем. Коли раті готові були вдарити одна проти одної, раптом з'явився сліпий Василько з хрестом у руці й кричав, звертаючи мову свою до Святополка:

«Ось хрест, який ти цілував перед тим, як відняв у мене зір! Тепер ти хочеш відняти у мене душу. Цей чесний хрест розсудить нас!»

Відбулася жорстока битва. Ростиславичі перемогли. Святополк утік у Володимир. Переможці не погналися за ним. «З нас досить стати на своїй межі»,— казали вони.

Тоді у Ростиславичів і в їхнього ворога Давида з'явилася спільна справа: захищати себе од Святополка, тим більше, що київський князь не думав залишати їх у спокої і, посадивши одного із своїх синів, Мстислава³¹, у Володимирі-Волинському, другого, Ярослава³², послав до угрів (угорців) піднімати їх на Володаря, сам пішов до Києва, напевне, замислюючи посадити цього самого Ярослава в уділі Ростиславичів, вигнавши останніх подібно до того, як він уже вигнав Давида. Святополк хотів скористатися ворожнечею, яка спалахнула між Давидом і Ростиславичами, для того, щоб здобути за їхній рахунок володіння своїм синам. Давид прибув із Польщі і зійшовся з Володарем. Закляті вороги помирилися, і Давид залишив жінку свою у Володаря, а сам відправився наймати половецьку орду, якою управляв войовничий

і лютий хан Боняк. Очевидно, Давид встиг запевнити Володаря, що насправді винуватцем злочинства, заповідяного Василькові, був не він, а Святополк.

Володар сидів у Перемишлі. Прийшли угорці із своїм королем Коломаном³³, запрошені Ярославом Святополковичем, й обложили Перемишль. На щастя Володаря, Давидові не довелося далеко їхати по половцїв: він зустрїв Боняка десь неподалік і привїв його до Перемишля.

Перед очікуваною битвою з угорцями Боняк опівночі від'їхав од війська в поле і почав вити по-вовчому. Йому вторували численні голоси вовків. Таким було половецьке ворожіння. «Завтра,— сказав Боняк,— ми переможемо угрів». Дике передбачення половецького хана збулося. Боняк, говорить тогочасний літописець, збив угрів, як сокіл збиває галок. Угорці втекли. Багато їх потонуло і у Вягрі, і в Сяні. Давид рушив до Володимира і оволодїв Володимирською волостою. У самому місті сидїв Мстислав Святополкович із залогою (гарнізоном), яка складалася з мешканців володимирських передмість: берестян, пінян та вишеговців. Давид почав робити приступи: дощем сипалися з обох боків стріли; нападники закривалися рухомими вежами (баштами); обложені стояли на стінах за дошками,— такий був тодішній спосіб війни. В одну з таких перестрілок, 12 червня 1099 року, стріла крізь щілину дошки вразила на смерть князя Мстислава. Обложені після його смерті терпіли важку осаду до серпня,— нарешті, Святополк прислав до них на виручку військо. Серпня 5-го Давид не встояв у битві з присланим військом і втік до половців. Переможиці ненадовго оволоділи Володимиром і Луцьком. Давид, прийшовши з Боняком, відняв у них і те й інше місто.

Намір Мономаха з'єднати князїв на спільну справу проти половців не лише не привїв до бажаної мети, а, навпаки, привїв до багаторічної війни між князями; для Руської землі від цього примножилася горе. Однак наступного 1100 року Мономахові таки вдалося знову влаштувати між князями раду і переконати Давида Ігоровича віддатися на княжий суд. Давид сам прислав до князїв послїв у цій справі. На жаль, ми не знаємо подробиць підготовки до цього нового княжого з'їзду. 10 серпня князі Володимир Мономах, Святополк, Олег з братом Давидом зійшлися в Увітичах³⁴, а через двадцять днів, 30 серпня, вони знову зійшлися на тому ж місці, і вже тоді був з ними Давид Ігорович.

«Кому є на мене скарга?» — запитав Давид Ігорович.

«Ти прислав до нас,— сказав Володимир,— оголосив, що хочеш скаржитися перед нами за свою образу. Ось тепер ти сидиш з братією на одному килимі. На кого у тебе скарга?»

Давид нічого не відповідав.

Тоді князі сіли на коней і стали кожен окремо із своєю дружиною. Давид Ігорович сидїв осібно. Князі розмірковували про Давида: спочатку кожний князь із своєю дружиною, а потім радилися між собою і послали Давидові від кожного князя мужів. Ці мужі сказали Давидові таку промову:

«Ось що говорять тобі братіє: не хочемо тобі дати стола володимирського за те, що ти вкинув ножа поміж нас, зробив те, чого ще не було в Руській землі; але ми тебе не беремо в неволю, не робимо тобі нічого поганого, сиди собі в Бузьку і в Острозі; Святополк додає тобі Дубен і Чорторийськ, а Володимир дає тобі 200 гривен, та ще Олег і Давид дають тобі 200 гривен».

Потім князі послали до Володаря таке слово:

«Візьми до себе брата свого Василька; буде вам обом Перемишль. Хочете — живіть разом, а не хочете — відпусти Василька до нас; ми будемо його годувати!»

Володар з гнівом сприйняв таку пропозицію. Святополк та Святославичі хотіли вигнати Ростиславичів з їхньої волості і послали запрошувати до участі в цьому підприємстві Володимира, який після з'їзду в Увітичах поїхав до північних своїх областей і був на Волзі, коли прийшов йому виклик од Святополка йти на Ростиславичів: «Якщо ти не підеш з нами, то ми будемо самі собі, а ти сам собі». Видно, що і на Вітичівському з'їзді Володимир не ладнав з князями і не зовсім схвалював їхні

постанови. «Я не можу йти на Ростиславичів,— відповідав він їм,— і переступати хресне цілування. Якщо вам не подобається останнє, приймайте попереднє» (тобто вирішене в Любечі). Володимир був тоді засмучений, що засвідчують і слова в його духівниці, котрі стосуються описуваної події. З цього приводу він вважав доречним навести вислів із Псалтиря: «Не будь ревним за тих, хто лукавить, не завидуй тим, що творять беззаконня!»

Справді, те, чим скінчили князі свої міжусобиці, мало складало справедливості. Володимир не суперечив їм багато в чому, тому що бажав хоч як би там не було припинити міжусобиці, щоб зібрати сили руських земель проти спільних ворогів — половців.

Святополкові, як київському князеві, хотілося, подібно до своїх попередників, влади над Новгородом, і для цього бажав він посадити в Новгороді свого сина, між тим там був князем син Мономаха Мстислав. Володимир поступився Святополкові, а замість новгородського князювання Святополк обіцяв Мстиславові володимирське.

Мономах прикликав Мстислава з Новгорода до Києва, але слідом за Мстиславом приїхали новгородські послі і повели таку мову Святополкові:

«Ті, що послали нас, повеліли сказати: не бажаємо Святополка і сина його; якщо в нього дві голови, то посилай його. Нам дав Мстислава Всеволод, ми його вигодували, а ти, Святополку, йди від нас».

Святополк не міг їх переспорити і не в змозі був змусити новгородців виконати його волю. Мстислав знову повернувся до Новгорода. Новгород за своїм місцезнаходженням за неприступними болотами і дрімучими лісами відчував свою безпеку. Туди не можна було навести ні половців, ні ляхів; не можна було з іноземною допомогою оволодіти Новгородом.

З того часу Володимир безперервно спрямовував свою діяльність на забезпечення Руської землі од половців. У 1101 році Володимир підняв князів проти них, але половці, прочувши про приготування руських князів, одночасно від різних орд прислали прохання про мир. Руські погодилися на мир, готові покарати половців за перше ж віроломство. 1103 року цей мир порушили половці, і Мономах спонукав руських князів спорядити перший наступальний похід на Половецьку землю з'єднаними силами. У літопису цей похід описаний з великим співчуттям, і видно, що він справив враження на сучасників. Київський князь із своєю дружиною і Володимир із своєю зійшлися в Долобську (на лівому боці Дніпра поблизу Києва³⁵). Князі раділися в шатрі. Святополкова дружина була проти походу. Тоді лунали такі голоси: «Тепер весна, як можна відривати смерда од ріллі; йому потрібно орати».

Але Володимир на це заперечив: «Дивно, що ви не жалієте смерда, а жалієте коняку, на котрій він оре. Почне смерд орати, прибіжить половчин, і відніме у нього коня, і його самого вдарить стрілою, й увірветься в село, і жону й дітей його візьме в полон».

Дружина Святополкова нічого на це не могла заперечити, і Святополк сказав: «Я готовий».

«Ти багато добра зробиш»,— сказав йому на це Мономах.

Після Долобської наради князі стали запрошувати чернігівських князів узяти участь в поході, а за ними й інших князів. Давид послухав, а Олег відговорився нездоров'ям. Він неохоче сварився з половцями, які допомогли йому взяти Чернігів, і, можливо, розраховував, що дружба з ними знадобиться йому та його дітям. Прибув із своєю дружиною полоцький князь Давид Всеславич³⁶, прибули й деякі інші князі. Руські йшли кінні й піші; останні на човнах по Дніпру до Хортиці. Після чотириденного шляху степом од Хортиці на урочищі, званому Сутень, руські 4 квітня зустріли половців і розбили їх ущент. Половці втратили до двадцяти князів. Один з їхніх князів, Белдузь, потрапив у полон і пропонував за себе великий викуп золотом, сріблом, кіньми та худобою, але Володимир сказав йому: «Багато разів складали ви з нами угоди, а потім ходили воювати Руську землю; нащо ти не вчив синів своїх і рід свій не переступати угод та не проливати християнської крові?» Він наказав за-

тим убити Белдузя і розсікти по членах його тіло. Руські набрали тоді багато овець, худоби, верблюдів і невільників.

У 1107 році войовничий Боняк і старий половецький князь Шарукань гадали відомстити руським за колишні поразки, але були розбиті наголову під Лубнами. У 1109 р. Володимир послав воєводу Дмитра Ігоровича до Дону: руські завдали великого розорення половецьким вежам. За це наступного року половці спустошили околиці Переяслава, а наступного Володимир знову з князями спорядив похід, який понад всі інші оповився славою в очах сучасників. Розповідають, що лютого 11, вночі, над Печерським монастирем з'явився вогняний стовп: спочатку він постав над кам'яною трапезною, перейшов звідти на церкву, потім став над гробом Феодосія, нарешті піднявся в напрямку на схід і зник. Явище це супроводжувалося блискавкою і громом. Грамотії розтлумачували, що це був янгол, який звіщав руським перемогу над невірними. Весною Володимир із своїми синами, київський князь Святополк із своїм сином, Ярослав і Давид із сином на другому тижні посту відправилися до Сули, перейшли через Псьол та Ворсклу і 23 березня прийшли до Дону, а 27, в страсний понеділок розбили наголову половців на річці Сальниці і повернулися назад з великою кількістю здобичі і бранців. Тоді, говорить літописець, слава про подвиги руських пройшла до всіх народів: греків, ляхів, чехів і дійшла навіть до Риму. З тих пір надовго половці перестали турбувати Руську землю.

1113 року помер Святополк, і кияни, зібравшись на віче, обрали Володимира Мономаха своїм князем; але Володимир зволикав; між тим кияни, незадоволені поборами свого покійного князя, напали на дім його улюбленця Путяти³⁷ і розграбували жидів, яким потурав Святополк під час свого князювання та доручав збирання доходів. Удруге послали кияни до Володимира послів з такою мовою: «Іди, князю, до Києва, а не підеш, так розграбують і княгиню Святополкову, і бояр, і монастирі, і будеш ти відповідати, якщо монастирі пограбують». Володимир прибув до Києва і сів на столі за обранням Київської землі.

Час його князювання до смерті, яка настала 1125 року, був періодом найквітучішим у давній історії Київської Русі. Вже ні половці і ніякі інші іноплеменці не турбували руського народу. Навпаки, сам Володимир послав свого сина Ярополка³⁸ на Дон, де син завоював у половців троє міст і привіз собі жінку, дочку яського князя, надзвичайну красуню. Другий син Володимира, Мстислав³⁹, з новгородцями завдав поразки чуді на Балтійському узбережжі; третій син, Юрій⁴⁰, переміг на Волзі болгар. Удільні князі не сміли заводити усобиць, підкорялися Мономахові і в разі норовистості відчували його дужу руку. Володимир прощав перші спроби порушити порядок і суворо карав повторні. Так, наприклад, коли Гліб Мстиславович, один з кривських князів, напав на Слуцьк і спалив його, Володимир пішов на Гліба війною; Гліб поклонився Володимирові, просив миру, і Володимир залишив його князувати в Мінську; але через кілька літ згодом, у 1119 році, напевне, за таку ж провину Володимир вивів Гліба з Мінська і привів у Київ, де той і помер. Так само у 1119 році Володимир, зібравши князів, пішов на волинського князя Ярослава Святополковича, і коли Ярослав скорився йому та вдарив чолом, він залишив його у Володимирі, сказавши йому: «Завжди йди, коли я тебе покличу». Але потім Ярослав напав на Ростиславичів і навів на них ляхів; окрім того, він зле поведився із своєю жінкою; Володимир сердився на нього й за це. Володимир вигнав Ярослава, віддавши Володимир-Волинський своєму синові Андрію. Ярослав замірявся повернути собі Володимир з допомогою ляхів, угорців та чехів, але не встиг і був 1123 року зрадницьки вбитий ляхами.

Не такі вдалі були справи Мономаха з Грецією. Він віддав дочку свою за Леона, сина візантійського імператора Діогена; але слідом за тим у Візантії відбувся переворот. Діогена скинув Олексій Комнин⁴¹. Леон з допомогою тестя хотів придбати собі незалежну область у грецьких володіннях на Дунаї, але його умертвили вбивці, підслані Комнином. Леон залишив сина, для якого Мономах хотів придбати те ж саме володіння в Греції, якого добивався Леон, і спочатку воєвода Володимирів

Войтишич посадив було Володимирових посадників у грецьких дунайських містах, але греки прогнали їх, а в 1122 році Володимир помирився з наступником Олексія, Іоанном Комнином, і віддав за нього онуку свою, дочку Мстислава.

Володимир Мономах постає в руській історії законодавцем. Ще раніше, при дітях Ярослава, в «Руську правду» увійшли важливі зміни й доповнення. Найважливішою із змін було те, що помста за вбивство була усунута, а натомість запроваджене було покарання сплатою вир. Це призвело до ускладнення законодавства та до встановлення багатьох статей, що стосувалися різних випадків образ і злочинів, за які належала сплата вир у різних розмірах. Таким чином, різні розміри вирних сплат призначалися за різного роду образи й побої, нанесені одними особами іншим, так само, як і за крадіжку різних предметів. Незалежно од виплати вири за деякі злочини, як, наприклад, за розбійництво та підпал, винний віддавався на поталу і розграбування — стародавній народний спосіб покарання злочинця. Убивство злодія не вважалося вбивством, якщо було здійснене саме при крадіжці, коли злодій ще не був схоплений. При Мономахові радою, яку він скликав і яка складалася з тисяцьких: київського, білгородського, переяславського і людей своєї дружини, встановлено було декілька важливих статей, спрямованих на захист майна помешканців. Обмежене було довільне збирання різ (процентів), яке за Святополка доходило до великих зловживань і призвело після смерті цього князя до переслідування жидів, які були лихварями. При Володимирі встановлено, що лихвар може брати лише тричі проценти, і якщо візьме тричі, то вже втрачає сам капітал. Крім того, встановлений був дозволений процент: 10 кун на гривну, що складало близько третини чи трохи більше, якщо вважати згадану гривну кун*.

Часті війни і нашествия половців розорили капітали, з'являлися неоплатні боржники, а під виглядом їх були й шахраї. Торгове підприємництво піддавало купця небезпекам; від цього й ті, хто давав йому гроші, також перебували в небезпеці втратити свій капітал. Звідси й високі проценти. Деякі торговці брали в інших купців товари, не сплачуючи за них гроші наперед, а виплачували після виторгу з процентами; з цього приводу виникали обмани. При Володимирі встановлена була різниця між тим неоплатним купцем, який постраждає випадково од вогню, од води чи від неприємеля, і тим, який зіпсує чужий товар чи проп'є його або «проб'ється», тобто зчинить бійку, а потім змушений буде заплатити виру чи «продажу» (нижчий вид вири). При неспроможності купця слід було брати до уваги: від якої причини він став неспроможним. У перших випадках, тобто при випадковому розоренні, купця не піддавали насильству, хоч і не звільняли цілком від сплати боргу. Дехто брав капітал від різних осіб, а також і в князів. У випадку неспроможності такого торговця його вели на торг і продавали його майно. При цьому гість, тобто людина з іншого міста чи чужоземець, мав першість перед іншими позикодавцями, а за ним князь, потім уже інші позикодавці одержували решту. Набіги половців, лихварство, користолюбство князів та їхніх чиновників — усе сприяло тому, щоб у масі народу примножувалися бідняки, які, будучи не в змозі прогодувати себе, йшли в наймити до багатих. Ці люди називалися тоді «закупами». З одного боку, ці закупы, взявши від господаря гроші, втікали від нього, а з іншого — господарі спирали на них різні трати по господарству і на цій підставі притісняли й навіть обертали в рабство. Закон Мономаха дозволяв закупові скаржитися на господаря князеві або суддям, накладав певну пеню за завдані йому образи й утиски, оберігав його від домагань пана в разі пропачі чи псуванні якоїсь речі, коли насправді закуп був не винуватий; однак з іншого боку, загрожував закупові цілковитим рабством у випадку, якщо він утече, не виконавши умов. Окрім закупів, які служили при дворах хазяїв, були закупы

* Гривна, як вище було зазначено, була гривна срібла і гривна кун. Знайдені нині шматки срібла, які вважають за гривну срібла, вказують, що гривна срібла була двоюка: велика, що становила срібний шматок, які трапляються вагою від 43 до 49 золот., і гривна мала — в шматках від 32 до 35 золот. Сім гривен кун складало гривну срібла, отже, гривна кун складала приблизно від 6 до 7 або від 5 до 6 золотників срібла.

«рілейні» (селені на землях і зобов'язані роботою господареві). Вони одержували плуги й борони від власника, що засвідчує збідніння народу; господарі нерідко прискіпувалися до таких закупів під приводом, що вони зіпсували наданий їм землеробський реманент, і обертали в рабство вільних людей. Звідси виникла необхідність визначити: хто саме повинен вважатися холопом? Законодавство Володимира Мономаха визначило лише три випадки обернення в холопство: перший випадок — коли людина сама добровільно продавала себе в холопи або коли хазяїн продавав його на підставі колишніх прав над ним. Але така купівля повинна була здійснюватися неодмінно при свідках. Другим випадком обернення в рабство було прийняття за дружину жінки рабського походження (напевне, траплялося, що жінки шукали визволення від рабства через одруження). Третій випадок — коли вільна людина без будь-якої угоди ставала посадовою особою у приватної людини (тивунство без угоди чи прив'яже ключа до себе без угоди). Очевидно, це було встановлене тому, що деякі люди, заступивши на посаду, дозволяли собі безпорядки й обмани і за відсутності установлень господарі не могли шукати на них управи. Лише перелічені тут люди могли бути обернені на холопів. За борги не можна було обертати в холопство, і всяк, хто не мав змоги заплатити, міг відпрацювати свій борг і відійти. Військовополонені, напевне, також не ставали холопами, тому що про це немає мови в «Руській правді» при переліку випадків рабства. Холоп був тісно зв'язаний з паном; пан платив його борги, а також сплачував вартість украденого його холопом. Раніше, при Ярославі, за побої, завдані холопом вільній людині, належало вбити холопа, але тепер постановили, що в такому разі пан сплачував за раба пеню. Холоп взагалі не міг бути свідком, але коли не було вільної людини, тоді приймалися і свідчення холопа, якщо він був посадовою особою у свого господаря. За холопа і раба вира не належала, але вбивство холопа чи раба без провини каралося сплатою князеві «продажі». За деякими даними, до часів Мономаха слід віднести постанови про спадщину.

Взагалі за тогочасним руським звичаєвим правом усі сини успадковували порівну, а дочкам були зобов'язані видавати посаг при одруженні, меншому синові залишався батьківський двір. Кожному, однак, надавалось розпорядитися своїм майном через заповіт.

У правах спадкування бояр та дружинників і в правах смердів існувала та різниця, що спадщина бояр і дружинників ні в якому разі не переходила князеві, а спадщина смерда (простого землероба) діставалася князеві; якщо смерд помирав бездітним. Жінчин маєток залишався недоторканим для чоловіка. Якщо вдова не виходила заміж, то залишалася повною господинею в домі покійного чоловіка і діти не могли усунути її. Заміжня жінка користувалася однаковими юридичними правами з чоловіком: за вбивство чи образи, завдані їй, платилася однакова вира, як за вбивство чи образи, завдані чоловікові.

Місцем суду в стародавні часи були княжий двір і торг, і це означає, що був суд княжий, але був суд і народний — вічовий, і, очевидно, постанови «Руської правди», які мали головним чином на увазі дотримання княжих інтересів, не обіймали всього вічового суду, який дотримувався давніх звичаїв і міркувань, обумовлених конкретними випадками. Доказами на суді слугували свідчення свідків, присяга і, нарешті, випробування водою і залізом; але коли було запроваджене останнє — ми не знаємо.

Епоха Володимира Мономаха була часом розквіту стану художньої та літературної діяльності на Русі. У Києві та в інших містах споруджувалися нові кам'яні церкви, прикрашені живописом: так за Святополка збудований був у Києві Михайлівський Золотоверхий монастир⁴², стіни якого існують до цього часу, а поблизу Києва — Видубицький монастир на місці, де був замський двір Всеволода; крім того, Володимир перед смертю побудував прекрасну церкву на Альті, на тому місці, де був убитий Борис. До цього часу належить складання нашого первинного літопису. Ігумен Сильвестр⁴³ (близько 1115 року) з'єднав в один звід уривки, які раніш уже існували, і, напевне, сам додав до них перекази про події, свідком котрих був. У числі

творів, що увійшли в його звід, було і писання літописця Печерського монастиря Нестора, через що весь Сильвестрів літописний звід носив потім у вченому світі назву Несторового літопису, хоч і неправильно, тому що далеко не все в ньому написане Нестором і до того ж не все могло бути писане однією лише людиною. Думка описувати події і розставляти їх послідовно по роках з'явилася внаслідок знайомства з візантійськими літописцями, деякі, як, наприклад, Амартол⁴⁴ і Малала⁴⁵, були тоді відомі в слов'янському перекладі. Сильвестр поклав початок руському літописанню і вказав шлях іншим після себе. Його звід продовжили інші літописці по роках, і розгалузився він на численні галузі у відповідності з різними землями руського світу, які мали свою окремішню історію. Безпосереднім і найближчим за місцевістю продовженням Сильвестрового літописного зводу був літопис, який змальовував переважно київські події і який писали в Києві різні автори, що змінювали один одного. Літопис цей називається «Київським»⁴⁶, він охоплює часи Мономаха, йде через усе XII століття і переривається на подіях перших років XIII століття. В часи Мономаха, очевидно, було перекладене багато що з візантійської літератури, як засвідчують уцілілі списки рукописів, які відносять саме до кінця XI і початку XII століття. З нашого первинного літопису видно, що руські письменні люди могли читати своєю мовою Ветхий завіт і життя різних святих. Тоді ж за взірцем візантійських життєписів стали складати життя руських людей, яких поважали за святість життя і смерті. Так, у цей час уже написане було життє перших засновників Печерського монастиря Антонія та Феодосія і покладений був преподобним Нестором, печерським літописцем, початок Патерика, або збірника життєй печерських святих,— твору, який, розширюючись в обсязі від нових доповнень, складав у подальшому один з улюблених предметів читання благочестивих людей. У цей же період написані були життя св. Ольги і св. Володимира монахом Іаковом, а також дві відмінні одна від одної оповіді про смерть князів Бориса і Гліба, з яких одна приписується тому ж монахові Іакову. Від сучасника Мономахового київського митрополита Никифора⁴⁷, родом грека, залишилося одне «Слово» і три «Послання»: з них два звернені до Володимира Мономаха, з котрих одне викривальне проти латин. Тоді вже остаточно оформилося розділення церков; ворожнеча панувала між письменниками тієї й іншої церкви, і греки намагалися прищепити руським свою ненависть і злобу до західної церкви. Інший сучасник Мономаха, ігумен Даниїл⁴⁸, здійснив подорож до Єрусалима й полишив після себе описання цієї подорожі. Безсумнівно, крім оригінальних і перекладних творів власне релігійної літератури, тоді на Русі була ще поетична самобутня література, яка носила на собі більш чи менш старовинний відбиток давнього язичества. У поетичній пам'ятці кінця XII століття «Слово о полку Ігоревім», що випадково вціліла, згадується про співця Бояна, який прославляв події старовини і між іншим події XI століття; за деякими ознаками можна припустити, що Боян співав також подвиги Мономаха проти половців. Цей Боян такий шанований, що нащадки прозвали його Соловієм старого часу. Сам Мономах написав «Поучення своїм дітям», або так звану Духівницю. В ній Мономах описує детально події свого життя, свої походи, своє полювання на диких коней (зубрів?), вепрів, турів, лосів, ведмедів, свій спосіб життя, заняття, в яких видна його невтомна діяльність. Мономах дає дітям свої поради, як поводитися. Ці поради, окрім загальних християнських моралізаторських повчань, підкріплених численними виписками із святого письма, засвідчуючи начитаність автора, містять в собі декілька рис цікавих як для особистості характеру Мономаха, так і для його часу. Він зовсім не велить карати смертю кого б то не було. Якби навіть злочинець і був гідний смерті, каже Мономах, то й тоді не слід губити душі. Видно, що князі в ті часи не були оточені царською величчю і були доступні для всіх, кому була до них потреба: «Хай не посміються ті, хто приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого». Мономах повчає дітей все робити самим, у все вникати, не покладатися на тивунів та отроків. Він заповідає їм самим судити й захищати вдів, сиріт та вбогих, не давати сильним губити слабких, наказує годувати і поїти всіх, хто приходить до них. Гостинність вважаєть-

ся у нього першою добродією: «Більше всього шануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов: чи посол, чи знатний, чи простий, всіх пригощайте їжею і питвом, а якщо можете, дарунками. Цим прославиться людина по всіх землях». Він заповідає їм відвідувати хворих, віддавати останню шану мертвим, пам'ятаючи, що всі смертні, всякого зустрічного привітати добрим словом, любити своїх жон, але не давати їм над собою влади; шанувати старших за себе, як батьків, а молодших — як братів, звертатися до духовних за благословенням, аж ніяк не пишатися своїм званням, пам'ятаючи, що все доручено їм Богом на малий час, і не ховати в землі багатств, вважаючи це великим гріхом. Відносно війни Мономах радить дітям не покладатися на воєвод, самим споряджати варту, не віддаватися бенкетам та сну в поході і під час сну в поході не скидати із себе зброї, а проходячи з військом руськими землями, ні в якому разі не дозволяти чинити шкоду жителям у селах чи псувати хліб на полях. Нарешті він велить їм вчитися та читати і наводить за взірць приклад батька свого Всеволода, який, сидючи вдома, вивчився п'яти мовам.

19 травня 1125 року Мономах помер поблизу Переяслава біля улюбленої церкви, побудованої на березі Альти, сімдесяти двох літ од народження. Тіло його було перевезене до Києва. Сини і бояри понесли його до св. Софії, де він і був похований. Мономах залишив про себе пам'ять як про кращого з князів. «Усі злі наміри ворогів,— каже літописець,— Бог дав під руки його; прикрашений доброю вдачею, славної перемогами, він не заносився, не величався, відповідно до заповіді Божої добро творив ворогам своїм і паче міри був милостивий до бідних і вбогих, не шкодуючи маєтку свого, а все роздаючи нужденним». Монахи прославляли його за благочестя і за щедрість монастирям. Ось таке добросердя, поєднане в ньому з енергійною діяльністю та розумом, піднесло його так високо і в очах сучасників, і в пам'яті нащадків.

Вірогідно, народні епічні пісні про часи київського князя Володимира Красне Сонечко, так звані билини Володимирового циклу, відносяться не до самого лише Володимира Святого, а й до Володимира Мономаха, так що в поетичній пам'яті народу ці дві особи злилися в одну. Наше припущення може підтверджуватися так: у Новгородському літописі під 1118 роком Володимир із сином своїм Мстиславом, який князував у Новгороді, за безпорядки і грабунки прикликав з Новгорода і посадив у тюрму соцького Ставра з декількома спільниками, новгородськими боярами. Серед билин Володимирового циклу є одна билина про Ставра-боярина, якого київський князь Володимир посадив у погріб (тюрмами тоді слугували погребі), але Ставра визволила жінка його, переодягшись у чоловічий одяг. Ім'я Володимира Мономаха було настільки шановане серед нащадків, що в подальшому склалася казка про те, ніби візантійський імператор прислав йому знаки царського достоїнства, вінець і барми, і через декілька століть після нього московські государі вінчалися вінцем, який називали шапкою Мономаха.

Судячи неупереджено, не можна не помітити, що Мономах у своїх настановах та в уривках літописів про нього постає більш бездоганним і добросердим, ніж у своїх вчинках, в яких проглядають вади часу, виховання і середовища, в якому він жив. Такий, наприклад, вчинок з двома половецькими князями, вбитими з порушенням даного слова і прав гостинності; заповідаючи синам помірність у війні та людинолюбство, сам Мономах, однак, побіжно признається, що під час взяття Мінська, в якому він брав участь, не залишено було в живих ні челядина, ні худобини. Нарешті, він хоч і дбав про Руську землю, але й себе не забував і, караючи князів справді винних, забирав їхні уділи і віддавав своїм синам. Але за ним в історії залишиться те велике значення, що, живучи в суспільстві, яке ледве виходило із найбільш варварського стану, обертаючись у такому середовищі, де всяк гнався за вузькими корисливими цілями, ще майже не розуміючи святості права й угоди, один Мономах тримав знамено спільної для всіх правди і збирав під нього сили Руської землі.

КНЯЗЬ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ ГАЛИЦЬКИЙ

У XIII столітті весь хід історичних подій у Південно-Західній Русі тривалий час обертається навколо особи Данила Галицького. Щоб зрозуміти значення цієї особистості для свого часу, необхідно кинути погляд на попередні події в цьому краї.

Південно-Західна Русь, Галичина, як у внутрішньому ладі свого життя, так і в зовнішній обстановці перебувала в таких умовах, за яких усе більше й більше слабшав зв'язок, що з'єднував її з іншими руськими землями. Хоча й тут не згасало усвідомлення народної спорідненості з останніми, але історія вказувала їм відмінні між собою шляхи; це видно вже в XII столітті.

Галицька земля до 1188 року перебувала в князюванні роду Ростислава Володимировича (внука Ярослава I). Володар, син Ростислава, по смерті нещасного Василька зробився єдиним князем і передав після себе (1141) владу синові своєму Володимирові, якого звичайно називали Володимирком¹. Його спадкував син Ярослав², названий у «Слові о полку Ігоревім» Осмомислом. З'єднана в одних руках, Галицька країна була довго позбавлена внутрішніх княжих міжусобиць і завдяки щасливим умовам своєї природи перебувала, порівняно з іншими руськими землями, у квітучому стані. Влада князя зовсім не мала тут монархічної сили. Князь був князем за старою слов'янською ідеєю; видно, що завоювання руськими князями цієї хорватської землі і прилучення її до спільної системи руських земель під владою єдиного княжого роду не змінили давніх громадських звичок. Князі, що правили Галичем, обиралися і залежали од віча. Але саме віче перебувало в руках багатих і сильних власників земель — бояр. Вони, як видно, встигли так постати над рештою маси народу, що виключно управляли справами країни. Втім, є відомості про те, що люди незначного походження потрапляли в бояри, з чого слід припускати, що галицька аристократія ґрунтувалася не стільки на знатності родів, скільки на удачі й багатстві. Галицькі князі перебували в такій залежності од віча, що воно судило не лише їхню політичну діяльність, але й домашнє життя. Таким чином, коли Ярослав, не злюбивши своєї жони Ольги, взяв собі за коханку якусь Анастасію, галичани не стерпіли такої розпусти, спалили Анастасію і примусили князя жити із законною женою. Усі спроби Ярослава усунути свого законного сина і передати спадок незаконному лишилися марними. Ярослав помер у 1187 році. Галичани всупереч його заповітові вигнали цього незаконного сина, Олега, і поставили князем законного — Володимира. Але й цього князя невдовзі було піддано суровому суду віча за спокусницьку поведінку: він пиячив, гвалтував чужих жінок і дочок, узяв собі в жони попадю від живого чоловіка і прижив з нею двох синів. Галичани так обурилися, що декотрі хотіли взяти князя під варту і стратити; але інші зажадали від нього розлучення з попадею, пропонуючи йому дістати жону за смаком. Володимир, непокоячись за життя своєї коханої попаді, втік разом з нею і дітьми в Угорщину, а галичани прикликали замість нього князя із сусідньої Волинської землі — Романа Мстиславича* (1188). Кажуть, що сам Роман таємно діяв у Галичі

* Онук київського князя Ізяслава Мстиславича, відомого в історії своєю впертою боротьбою спочатку із суздальцями, а потім з Юрієм Долгоруким. Рід Романа йшов від Мстислава, старшого сина Мономаха.

на свою користь, добиваючись обрання. Цей князь, розумний і сильний волею, недовго втримався в Галичі: король угорський Бела I³, до якого звернувся було вигнаний Володимир за допомогою, ув'язнив останнього в башті, завоював Галич, посадив там сина свого Андрія⁴. Роман вимушений був утікати до свого Володимира-Волинського. Успіхам угорців сприяло те, що в самому Галичі створилася партія, яка шукала собі вигод від угорської влади. Неміцною, однак, виявилися могутність цих іноземців; будучи католиками, вони дуже швидко встигли настроїти проти себе народ неповагою до православної релігії. Володимир між тим втік із свого ув'язнення й з допомогою польського короля Казимира Справедливого⁵ знову оволодів Галичем у 1190 році. Тоді Володимир, відчуваючи своє становище вкрай хистким, звернувся до суздальського князя Всеволода⁶ і віддавався йому під руку, обіцяючи назавжди бути в його волі з усім Галичем: встановлювався, вочевидь, тісний зв'язок між протилежними окраїнами тогочасного руського світу; але це явище не мало ніяких міцних наслідків, оскільки нічого міцного не було тоді у взаєминах руських князів між собою. Після смерті Володимира Роман уже не за вільним обранням, а з допомогою польської рати і зброї знову здобув собі Галич у 1198 році.

За повідомленням польського письменника Кадлубка⁷, Роман жорстоко помстився своїм недоброзичливцям у Галичі: він їх четверив, розстрілював, заривав живцем у землю і карав іншими вишуканими муками, а тих, які встигали втекти, запрошував повернутись, обіцяючи різні милості. Але коли деякі повернулися, то Роман, дотримавши спершу дане слово та осипавши ласками й милостями легковірних, знаходив привід звинуватити їх у чому-небудь і віддавав на мученицьку смерть. «Не передувши бджіл, меду не їсти», — приповідав Роман. Він нагнав такого страху на галичан, що ті просили польського короля, щоб він управляв ними через своїх намісників. Усі ці відомості про жорстокості Романа знаходяться виключно у польського історика, але не зустрічаються в руських літописах, в яких Роман поетично подається вдатним богатирем, страшним, подібно до Мономаха, лише для невірних іноплеменників. «Він ходив по заповідях Божих, — каже про нього руський сучасник, — перемагав поганих язичників, кидався на них, як лев, гнівний, як рись, згубний, як крокодил, пролітав їхньою землею, як орел...» І насправді, цей князь і в інших випадках виявив свою силу та діяльність. Після довгої боротьби й міжусобиць в Київській Русі він нарешті заспокоїв її, на якийсь час утримавши у своїй владі; сам він не зробився київським князем, але посадив у Києві своїм спідручним племінника. Не раз побивав він половців, перемагав ятвягів та Литву*. Багато чого ще можна було сподіватися від такого князя для долі Південно-Західної Русі. Але 1205 року Роман посварився з польським князем Лешком⁸ і був убитий в битві під Завихвостом.

Роман залишив по собі молоду вдову з двома малолітніми синами. Старшому, Данилові, було тоді чотири роки, а молодший, Василько⁹, був ще на руках годувальниці.

Спершу галичани визнали князем старшого сина Романового й клялися вірно оберігати його. Але втриматися дитинчати в такій неспокійній країні було аж ніяк неможливо. Галичина була надто ласим шматком як для руських князів, так і для іноплеменних сусідів, а галицькі бояри не відзначалися постійністю, були охочі до вигод і далеко не всі могли любити плем'я Романове. Зазіхання на Галичину почалися за зазіханнями. Спершу спробував оволодіти нею батько першої жінки Романа, князь Рюрик Ростиславич київський¹⁰, якого Роман після варварського розорення Києва половцями, що їх навів Рюрик, заманив до себе на раду і постриг у монастирі. Тепер цей самий Рюрик, прочувши, що Романа нема на світі, зняв із себе чернечий

* У польсько-литовських істориків зберігся переказ, нібито він запрягав переможених литовців у плуги, змушував їх розчищати ліси й обробляти землю і нібито з цього приводу про нього склалася приказка: «Зле, Романе, робиш, що литвином ореш». Але ця звістка, яка передавалася вже у XVI столітті, більш як через 300 років після Романа, не має ніякої історичної достовірності.

Данило Галицький

одяг, зібрав усю київську дружину, найняв половців і кинувся на Галич. Вдова Романа звернулася під захист названого брата й товариша її покійного чоловіка. Цей названий брат був колишній суперник Романа — той угорський королевич Андрій, котрий якось разом із своїм батьком прогнав його з Галича; в подальшому, коли Роман удруге оволодів Галичем, вони потоваришували, назвалися братами й установили між собою таку угоду: якщо хтось із них помре раніше, то інший буде дбати про його сім'ю.

Андрій щойно одержав тепер угорську корону і не забув своєї обіцянки, яку давав Романові. Він побачився з княгинею в Санку й, приголубивши Данила, як рідного сина, дав йому військо на допомогу у боротьбі проти Рюрика. Рюрик утік назад до Києва.

Але наступного року сім'ї Романа загрожувала нова біда¹¹. У Чернігові зібрався княжий з'їзд: стеклися на нараду нащадки Олега Чернігівського; до них прилучився смоленський князь із синами; порішили вони найняти половців і йти здобувати Галицьку землю. По дорозі пристав до них Рюрик із синами й племінниками, піднявши із собою берендеїв*, які жили в Київській землі. Спільники увійшли в змову також з поляками, з якими галичани ще не уклали миру після смерті Романа. Вдова знову звернулася до Андрія, але поки з Угорщини прийшла допоміжна сила, вона побачила себе в такому становищі, що залишатися на місці здавалося небезпечним. З одного боку — руські й половці, з іншого — поляки, та й сам Галич захвилювався, і багато в Галичі було таких, від яких можна було чекати, що її видадуть разом з дітьми. Вона втекла з дітьми до Володимира-Волинського, спадкового уділу її чоловіка. Галичани розділилися на партії. Гору в Галичі взяв тоді боярин Володислав; його вигнав колись Роман, він проживав у Сіверській землі, спізнався з тамтешніми князями Ігоровичами і тепер дав галичанам пораду запросити їх на князювання. Ігоровичі перебували тоді в тому ополченні, яке йшло на Галич; одержавши запрошення, вночі зникли вони із союзницького стану і з'явилися в Галичі. Старшого брата, Володимира Ігоровича, посадили на галицький стіл; іншому братові, Романові, дали Звенигород. Залишався третій, Святослав, без місця. Тоді Ігоровичі послали якогось попа до Володимира-Волинського з такою мовою до володимирців: «Видайте нам Романовичів і прийміть князем Святослава, а інакше — міста вашого на світі не буде!» Володимирці, почувши це, так розлютилися, що хотіли вбити посла, якого прислали до них із цією пропозицією. Знайшлися розсудливі, які говорили, що не можна вбивати посла. Однак ці розсудливі говорили так тому, що готові були виконати вимогу Ігоровичів. Княгиня про це дізналася і, порадившись із боярином Мирославом, дядьком Данила, втекла з міста вночі, таємно, через отвір у стіні, боячись вийти через ворота. Мирослав ніс Данила, годувальниця — Василька. З ними був ще якийсь священник. Вони втекли до Лешка, віддавалися під заступництво людини, яка ще вважалася з ними у ворогуванні. Польський князь прийняв їх з лицарською великодушністю; княгиню з Васильком залишив у себе, а Данила з польським боярином Вячеславом Лисим відправив до Андрія угорського і наказав сказати так: «Я не згадав злости Романа, а ти був його друг; ти клявся захищати їх; вони тепер у вигнанні: підемо повернемо їхнє добро».

Однак Лешко на ділі надав Романовичам менше сприяння, ніж на словах: щоправда, він вигнав із Володимира Святослава Ігоровича, який приїхав туди після втечі княгині, але віддав князювання не дітям Романа, а рідному небожеві Романа, Олександрові Всеволодовичу¹², оскільки Лешко був одружений з дочкою його, Гремиславою; Василька Лешко відпустив із матір'ю до Бреста. Берестяни самі випросили його собі князем, були задоволені і казали, що «вони так начебто бачать у себе великого Романа».

Андрій угорський після втечі вдови Романа розміркував, що не можна втримати

* Віть тюркського племені, близька до торків, печенігів, чорних клобуків.

Данила на князюванні, і не заважав утвердженню Ігоровичів у Галичі; але Ігоровичі самі невдовзі посварилися за свою здобич: Роман Ігорович з допомогою другого брата прогнав третього, Володимира, і оволодів Галичем, але потім за наказом Андрія угорський воєвода Бенедикт Бора схопив Романа в лазні, відправив до Угорщини і став сам правити Галичем. За короткий час Бенедикт роздратував галичан різними насильствами і своєю розпустою так, що на запрошення галичан знову з'явилися Ігоровичі, прогнали Бенедикта і розділили між собою Галичину, цього разу вже не сварячись між собою, як раніше, і поступилися князюванням у Галичі старшому із свого середовища, братові Володимирі. Тоді, гадаючи закріпити за собою владу, Ігоровичі склали план винищити тих бояр, які через свою непостійність здавалися їм небезпечними. Підступний задум щодо декотрих удався, але серед приречених на вбивство був їхній колишній благодійник, боярин Володислав, з ласки якого вони одержали князювання в країні. Володислав завчасно дізнався про загрозу, з іншими боярами встиг утекти до Андрія і просив тепер на князювання в Галич Данила. Першим здався Перемишль і видав Святослава Ігоровича. Звенигород захищався, але здався після того, як Романа Ігоровича, який утік звідти, схопили на мосту. Князь Володимир Ігорович щасливо втік з Галича. Юнака Данила посадили на батьківському столі.

Полонених Ігоровичів засудили народним судом і повісили — подія виняткова в ряду звичайних подій на Русі в той час.

Малолітній Данило недовго міг утриматися серед бояр, які хотіли правити його іменем. До Галича прибула мати Данила, яку він не впізнав після тривалої розлуки. Бояри поквапилися її випровадити через побоювання, щоб вона не відняла в них влади. Коли Данило в сльозах кинувся за матір'ю, один з них схопив за повід коня його. Роздратований отрок ударив мечем коня і поранив. Мати сама вирвала з рук його меч і переконала його залишитися в Галичі, а сама від'їхала до Белза.

Почув про це король Андрій, поспішив з військом і привів назад матір Данилову до Галича, а боярина Володислава, головного призвідця її вигнання, повів із собою до Угорщини в оковах. Але тільки-но Андрій відійшов, бояри знову склали змову проти Данила і прикликали на князювання пересопницького князя Мстислава. Данило мусив тікати. Андрій цього разу не міг уже допомогти йому, тому що в цей час у самій Угорщині відбулося збурення, внаслідок якого загинула королева.

Прикликаний Мстислав пересопницький у свою чергу не всидів у Галичі. З Угорщини прибув відпущений Андрієм Володислав, і тоді в Галичі після недавньої страсти князів сталася подія, також нечувана на Русі з часів утвердження Рюрикового дому: боярин Володислав, який не належав до княжого роду, назвався князем у Галичі. Але йому не дано було заснувати нового княжого дому. Лешко, ставши на бік Данила, зігнав з князювання Володислава й ув'язнив. Володислав помер в ув'язненні. Галич залишився без правителя.

Здавалося тоді, що ні Данилові й ніякому іншому руському князеві неможливо було всидіти в цьому неспокійному місті. Лешко запропонував Андрієві посадити там малолітнього сина Андрієвого Коломана, обручивши його з трирічною Лешковою дочкою Соломією. Цю справу влаштував воєвода Пакослав, котрий досі виявляв прихильність до Романового сімейства. Для задоволення Романовичів спадковий уділ Романа Володимир відняли в Олександра белзького і віддали Данилові (1214), якого бажали мати князем і володимирські бояри. Таким чином, у руках Данила була тепер значна частина Волині. Міста Каменець, Тихомль і Перемишль відійшли до Романовичів.

З того часу Данило надовго позбувся Галича. Ним заволодів Мстислав Удатний¹³, який оддав за Данила дочку свою Анну..

Данило зібрав під свою владу Волинську землю і повернув від поляків Берестій, Угровськ, Верещин, Столп'є, Комов і всю так звану тоді Україну, тобто частину Волині, яка прилягала до Польщі з лівого боку Бугу. Наслідком цього була війна,

в яку мимохить втрутився Мстислав Удатний. Хоч вона йшла спочатку невдало для Данила і Мстислава, але край, що його здобув Данило, все-таки залишився за ним.

Слідом за тим Данило помирився з Лешком і повернув на Олександра белзького, який відступився від нього під час оборони Галича і всіляко шкодив йому. За віроломство князя згідно з тодішніми поняттями повинна була відповідати його земля. Данило й Василько напали на Белз уночі й учинили там страшне спустошення. У пам'яті жителів надовго залишилася ця ніч під іменем «злої». На прохання Мстислава Данило залишив Олександра в спокої.

У 1224 році Данило разом з іншими князями брав участь у страшній для руських битві при Калці¹⁴, поводив себе геройськи і був поранений у груди. Він так захопився тоді битвою, що довго не помічав своєї рани і помітив її лише тоді, коли, втікши, почав пити.

Повернувшись додому й одужавши від ран, Данило знову заходився розширяти свої володіння. Князь Мстислав пересопницький¹⁵, котрий володів Луцьком, віддав Данилові свою отчину, доручивши йому сина, який невдовзі помер. Луцьком поспішив оволодіти Ярослав¹⁶, син двоюрідного Романового брата Інгвара, який колись князував у Луцьку. Данило, їдучи на прощу до Жидичина, зустрів Ярослава Інгарича по дорозі. Бояри радили схопити його. Данило з обуренням відкинув такий підступний засіб. «Я їду на прощу — цього не зроблю», — відповідав він. Але, повернувшись у Володимир, він послав своїх бояр до Луцька. Вони схопили Ярослава, а потім оволоділи Луцьком. Данило хоча й дав у іншому місці уділ Ярославу, але вже як своєму підручному. Тоді ж Данило відняв у нього Дорогобуж, а у пінських князів — Чорторийськ, полонивши синів пінського князя Ростислава¹⁷. В усіх цих справах Данило діяв спільно з Васильком, з яким він усе життя був нероздільний і нерозлучний — приклад дуже рідкісний в історії руських князів.

У 1228 році після смерті Мстислава Удатного Данило оволодів Пониззям.

Таке піднесення Данила збурило проти нього цілий союз руських князів. Ростислав пінський сердився на нього за відняття Чорторийська, за полон синів і підбурював проти нього Володимира Рюриковича¹⁸; останній пам'ятав про те, як Роман насильницьки постриг його батька. До союзу пристали чернігівські та сіверські князі. Але Данило почув про це вчасно і запросив ляхів, якими начальствував прихильний до нього воевода Пакослав. Союзні князі обложили Каменець і нічого не могли вдіяти, тим більше, що половецький князь Котян, якого вони запросили, перейшов на бік Данила. Вони змушені були відступити. Данило погнався за ними, але київські і чернігівські бояри приїхали до нього від своїх князів і переконали помиритися. Таким чином, Данило знищив усі наміри суперників, і цей успіх ще більше підніс його в ряду руських князів; не лише всі колишні області лишилися за ним, але й пінські князі зробилися його підручними, а Володимир Рюрикович відтоді став постійним другом і спільником Данила.

У 1229 році в Польщі убили Данилового союзника Лешка. Данило вирушив допомагати братові його, Конрадові¹⁹, проти Владислава (князя опольського), залишивши підручного свого, князя пінського, оберігати межі Волині від вторгнення ятвягів. Руські зайшли в глиб Польщі так далеко, як ще ніколи не заходили; вони разом з прибічниками Конрада обложили Калиш і майже без бою змусили його здатися Конрадові. Тоді руські й поляки уклали поміж собою таку угоду: якщо між ними будуть попереду усобиці, то руські не повинні брати в полон польських простих людей (челяді), а поляки — руських.

На зворотному шляху з цього походу Данило почув, що боярин Судислав, який володарював у Галичі іменем королевича, надумав скористатися з того, що Данило зайшов так далеко в Польщу, і в його відсутність хотів оволодіти Пониззям. Але тільки-но Судислав вийшов з Галича, невдоволені ним галичани відправили посольство до Данила і просили прибути до нього якомога скоріше, поки не повернувся Судислав. Данило, відправивши проти Судислава тисяцького Дем'яна з військом затримувати його, сам із численною дружиною поспішив на поклик галичан,

намагаючись випередити Судислава, і на третій день досяг Галича. Але як не поспішав Данило, Судислав устиг уникнути сутички з Дем'яном, раніше від Данила увійшов у Галич і зачинився в ньому. Данилові доводилося здобувати Галич облогою. На щастя, Данило встиг заволодіти заміським двором Судислава і знайшов там багато продовольства для свого війська; це дало йому змогу зважитися на тривалу облогу. Він розташувався станом в Углиничях, на другому боці Дністра. Тисяцький Дем'ян і старий Мирослав привели до нього кількох бояр Галицької землі, які схилилися на його бік; прибули до нього свіжі сили з Волинської землі. Данилові потрібно було перейти на інший берег, щоб оточити місто. Обложені старалися не допустити його до цього, робили вилазки і билися на льоду; але в цей час ріка почала скресати; марно Семюнко, якого сучасник за зовнішнім виглядом порівнює з червоною лисицею, запалив міст на Дністрі, щоб ускладнити Данилові перехід через річку. На Данилове щастя, пожежа згасла на самому початку моста; Данило з посиленою раттю перейшов ріку і обложив місто з усіх боків. Тим часом на його заклик стікався до нього народ з Галицької землі — від Боброка до Ущиці й Пруту. З усього видно, земля була за Данила. Це змусило обложених здатися. Данило увійшов у місто. Пам'ятаючи давню дружбу з королем угорським Андрієм, він відпустив королевича, свояка свого, додому і сам провів його до Дністра. З королевичем пішов і Судислав. Народ шпурляв на нього каміння і кричав: «Геть, геть, бунтівник землі!» Таким чином, Данила після багатьох років відсутності знову визнали князем у місті, звідки його вигнано ще дитиною.

Образливим було для угорської честі видалення королевича. Судислав посилено намовляв угорців повернути утрачений Галич. І от син Андрія, Бела²⁰, зібрав велике військо й пішов через Карпати. Але тут розпочалися безперервні дощі. Коні грузли в грязюці, люди кидали коней і пробіралися високими місцями. З великими труднощами добралися вони до Галича. Данила там не було, він наперед вийшов з міста запрошувати на поміч поляків та половецького хана Котяна, залишивши у Галичі тисяцького Дем'яна. Угорський посол, під'їхавши до міста, голосно проголосив галичанам: «Люди галицькі! Вам велить сказати великий король угорський: не слухайте Дем'яна; хай Данило не сподівається на Бога і свої сили. Стільки країн переміг наш король, і не втримається проти нього Галич!» Дем'ян тримався міцно; галичани стояли за Данила: Данило вже підходив до Галича із військом, яке він зібрав. Між тим дощі не припинялися, в угорців од постійної сирості розпалося взуття, відкрилися хвороби і смертність. Декотрі помирали, сидючи на коні, інші — біля розпалених вогнищ, дехто спускав дух, підносячи шматок м'яса до рота... Від дощів сильно розлився Дністер. «Злу гру зіграв він угорцям», — казали сучасники. Король зняв облогу і пішов до Пруту. Дощі переслідували його. Угорці гинули по дорозі.

Та ледве тільки завдяки негоді Данило позбувся ворогів, як знову розпочалися проти нього в самому Галичі боярські крамоли. Призвідником і підбурювачем бояр був усе той же Олександр белзький, постійний таємний ворог Данила. Бояри поводилися так непоштиво з князями, що одного разу на бенкеті якийсь боярин залив Данилові обличчя вином. Данило стерпів це. Слідом за тим трапився такий випадок. Василько, перебуваючи серед бояр, жартома оголив меч на одного, названого в літописі «слугою королівським». Той схопився за щит. Бояри після цього повтікали. Князі дивувалися з цієї втечі, не розуміючи, в чому справа. Через деякий час, коли Василько від'їхав у Володимир, один боярин на ім'я Філіпп запрошував Данила до себе на бенкет у Вишню. Данило поїхав, але дорогою його перестрів посланець від Дем'яна з такими словами: «Не їдь, князю, на бенкет; боярин Філіпп із князем Олександром хочуть убити тебе». Данило вернувся. Казали, нібито бояри Молибоговичі, підбурювані Олександром белзьким, змовилися вчинити пожежу, щоб у метушні вбити Романовичів, але пригода з Васильком вселяла в них острах, що Романовичі довідалися про змову, і через те вони й розбіглися. Василько за наказом Данила зайняв Белз (уділ Олександра), а сидельничий його, Іван Михалкович,

якого послано було, схопив Молибоговичів з їхніми спільниками, всього 28 чоловік. Данило простив їм; можливо, докази були недостатні і все обмежувалося підозрами.

Великодушність не допомогла Данилові. Дізнався він, що бояри знову чинять проти нього підступи з Олександром. Данило з вісімнадцятьма вірними собі «отроками» скликав віче і запитував галичан: «Чи бажаєте бути вірними мені? Я піду на ворогів моїх!» Усі гукали: «Ми вірні Богові і тобі, владарю!» Соцький Микула навів при цьому приказку Романа, Данилового батька: «Не передувши бджіл, меду не їсти». Данило пішов на Перемишль, але ті, котрі йшли з ним, не були насправді йому вірними. Князь Олександр з боярами уже встиг утекти в Угорщину, де чекав його Судислав. За їхньою намовою король Андрій із синами Белою та Андрієм²¹ рушили на Галич. Боярин Давид Бишатич на умовляння своєї тещі, яка була прихильницею Судислава, здав королю Ярославль. Потім інший боярин Климjata, якого послали з військом проти угорців, перекинувся до ворогів; за ним зрадили й інші бояри.

Данило змушений був залишити Галич і пішов до Києва набирати військо у свого союзника, київського князя Володимира, а король посадив знову сина свого Андрія в Галичі, але ненадовго. Данило з Володимиром київським і половцями двічі розбили угорців і пішли просто до Галича. Бояри, побачивши, що успіх схиляється на бік Данила, стали переходити до нього. Першим приклад подав боярин Гліб Зеремійович. Данило привітав їх, роздавав їм волості, гадаючи хоч тимчасово прихилити їх до себе. Князь Олександр белзький відступився від угорців, пристав до Данила і випросив у нього прощення. Данило обложив Галич, стояв під ним 9 тижнів, очікуючи приморозків, коли можна буде перейти по льоду через Дністер. Обложені почали потерпати від голоду. Судислав, перебуваючи з королевичем, устиг спокусити підступного Олександра: зваблений обіцянками одержати Галич, Олександр, котрий нещодавно пристав до Данила, знову зрадив його і передався до обложених; але обложеним від того не стало легше. Королевич Андрій помер в облозі. Тоді всі галичани вирішили на вічі прикликати Данила, і один з колишніх ворогів його, Семюнко Чермний, виїхав до Данила просити його в місто. Судислав і князь Олександр встигли втекти: Судислав — до угорців, Олександр хотів було шукати захисту у тестя свого, київського князя, але Данило гнався за ним три дні і три ночі, не знаючи сну, наздогнав його біля Полонного і схопив у Хоморському лісі. Невідомо, що зробив Данило з цим чоловіком, який так безчесно поводився з ним багато разів, але з того часу ім'я його не згадується в літописах.

У цей час в нашій історії побіжно з'являються загадкові й досі не з'ясовані бологовські князі, які володіли берегами Бугу. Оскільки край цей цілковито вислизає з літописних оповідей про попередні події і немає можливості відшукати походження цих князів у розгалуженні Рюрикового дому, то з усього видно, це були князі інших давніх родів, які залишалися непідвладними Рюриковичам. У цьому нас переконує ще й те, що сам Данило в переговорах про них з поляками називає їх «осібними» князями. Оволодівши Пониззям, Данило хотів підкорити їх своїй владі; вони були постійно його супротивниками і за всіх випадків ставали на бік його ворогів.

Позбавившись угорців, Данило вимушений був ще довго боротися з руськими князями за Галич. Коли князь київський Володимир допомагав Данилові, чернігівський князь Михайло²², уклавши спілку з бологовськими князями, напав на київські володіння і підійшов до Києва. Данило поспішив на виручку союзника. Чотири місяці разом з Володимиром Рюриковичем воював він Чернігівську землю і, повертаючись назад через Полісся, почув, що вороги його навели половців на Київську землю. Військо Данила було дуже стомлене, і старий Мирослав, колишній дядько (вихователь) його, відрадив йому йти на них. Навіть сам князь київський поділяв думку старого, але вірний собі Данило сказав їм: «Воїнові, який кинувся на брань, треба або перемогти, або загинути. Чи не казав я вам раніше сам, що треба дати відпочинок стомленим військам? А тепер — нічого боятися! Підемо!» Біля Торче-

ська відбулася кривава битва (в 1234 р.). Данило бився відчайдушно, доки під ним не вбили його гнідого коня. Його воїни кинулися втікати. Данило змушений був рушити слідом за ними. Київський князь і Мирослав потрапили в полон. Літописець приписує це нещастя таємній зраді бояр Молибоговичів.

Прочувши про Данилове нещастя, бояри галицькі запросили на князювання Михайла чернігівського, і той зайняв Галич. Незважаючи на Данилову доброту, бояри галицькі ніяк не могли полюбити його. Вони бачили в ньому князя, який тільки-но утвердиться, одразу ж зломить їхню силу, і це буде тим зручніше, що простий народ виявляв Данилові прихильність. Бояри, захопивши у свої руки всю Галичину, поділили між собою всі доходи, хотіли або краще бути зовсім без князя, або мати такого, який був би у них цілковито в руках. Одначе того й іншого досягти їм було важко, тому що хоча вони всі й дорожили своєю становою могутністю, але жили між собою в незгоді. Один тиснув і штурхав іншого; в кожного виникали свої види, і тому один бажав того князя, другий — іншого; кожен сподівався з допомогою князя підвестися над своїми суперниками.

Михайло недовго втримався в Галичі. Вирушивши у своїх справах до Києва, залишив він у Галичі сина свого Ростислава (1235)²³. Данило перебував у Холмі (місті, яке він побудував), коли до нього дійшла звістка з Галича, що Михайло вїхав і галичани хочуть Данила. Простим жителям надто обридли боярські смуги, і вони прийняли тверде рішення не схилитися більше на намовляння бояр, а триматися міцно за Данила задля власної вигоди. Данило сміливо підїхав до Галича. Жителі стояли натовпом на стіні. Данило звернувся до них: «Гей, мужі галицькі, чи довго ще будете терпіти державу іноплемянних князів?» Усі вони в один голос закричали: «Ось він, наш державець, Богом даний!» «І всі, — каже літописець, — кинулися до нього, як бджоли до матки». Єпископ Артемій та двірський* Григорій спочатку стримували людей, але, побачивши, що нічого не вдіють, із сльозами на очах і, за висловлюванням того ж літописця, «оскальняючись та облизуючи губи», вийшли до князя Данила, поклонилися й сказали: «Прийди, князю Даниле, прийми місто!» Данило увійшов у місто й устроїв знамено своє на Німецьких воротах на знак перемоги. З урочистістю вступив він у церкву Богородиці і прийняв стіл батька свого. Бояри кланялися йому в ноги і просили прощення. «Согрішили, — казали вони, — чужого князя держали». Данило відповідав: «Ви одержите милості, тільки наперед так не чиніть, щоб вам не було гірше». Ростислав утік до Угорщини.

Таким чином, Данило після багаторічних трудів і безупинної боротьби зробився володарем усїєї Галичи і Волині. Він зрозумів, що в Галичі не можна йому мати постійного перебування, й оселився в Холмі, який він побудував. Одного разу, раніше цих часів, поїхавши на улюблене полювання, приїхав Данило на місце, яке йому дуже сподобалося. «Як зветься це місце?» — запитав він. «Холм», — відповіли йому. «Хай тут буде місто Холм», — сказав він і присвятив майбутнє місто св. Іоаннові Златоусту, оскільки в ті часи будь-яке нове місто присвячували якомусь святому. Тут збудував він собі садибу і гарну церкву св. Іоанна. На його заклик почали стікатися туди мешканці з різних боків. Тут Данилова влада була міцнішою і безпечнішою, не те що в старому місті, тут не було спогадів, які б шкодили княжим видам. Усі одержували своє помешкання з милості князя і тому були прив'язані до нього заради власних вигод. Піти із старого міста в нове було в той час зручним засобом князеві для свого спокою і безпеки. Тут міг він жити, оточений вірною дружиною, не боячись боярських підступів, від яких було важко вберегтися, живучи серед бояр.

Влада Данила поширювалася і на Київську землю; нарешті він підкорив собі й сам Київ, що його спочатку відняв у Володимира Рюриковича (помер у 1236) Ярослав суздальський, потім місто переходило з рук у руки, поки, нарешті, його не захопив Данило, але це було вже напередодні жакливого потрясіння, яке перевернуло весь стрій руської історії.

* Виборна міська урядова посада.

Уже татари під проводом монгольського хана Батия, Чингісханового онука, спустошили й завоювали Східну Русь. Руські повсюдно захищалися героїчно: не здалося жодне місто, жоден князь; але захист цей був безтолковий і тому зовсім безуспішний. Раніш від усього в 1237 році цілковите спустошення спостигло Рязанську землю. Всі міста цієї землі були знищені дотла; країна обезлюдніла, а між тим Суздальсько-Ростовська земля не виручила її з біди і слідом за нею зазнала такої ж долі. Татари спалили Москву (тоді вона була ще всього лиш передмістям Володимиром) і винищили в ній старого й малого. 7 лютого 1238 року винищений був Володимир. Тут у соборній церкві загинула сім'я князя Юрія Всеволодовича²⁴ з великою кількістю бояр і народу. Татарські полчища розпорошилися по землі, пљондрували міста і села, скрізь винищували жителів. 4-го березня того ж року князь Юрій Всеволодович з іншими князями своєї землі вступив у відчайдушну битву з татарами на березі Ситі, але зазнав поразки і загинув. Спустошивши Східну Русь, Батий хотів іти на Новгород, але дрімучі ліси й болота не допустили його. Татари розорили самий лиш Торжок і повернули на південь. Усюди Батий зустрічав відчайдушний опір. Невеличке місто Козельськ захищалося сім тижнів, і коли його взяли, то в ньому татари пролили стільки крові, що малолітній тамтешній князь Васильй захлинувся кров'ю. У 1239 році вони взяли й спалили Чернігів і наблизилися до Києва. Небіж Батия, Менгу-Тімур, милувався красою Києва з Пісочного містечка на лівому боці Дніпра. Камінна стіна верхнього міста, з-за якої визирали позолочені верхи Десятинної церкви, св. Софії і Михайлівського монастиря, кольорові черепичні покрівлі княжих теремів, праворуч, внизу, вздовж Дніпра,— Поділ з численними церквами, ліворуч — Микільський монастир²⁵, велична Печерська лавра і Видубицький монастир, відрізані один від одного дрімучим лісом, який укривав кручі,— ось що вражало тоді очі степового хижака. Він направив до Києва послів вимагати здачі. Послів убили. Завойовники відступили з наміром прийти наступного року і покарати киян.

Наприкінці 1240 року прибула страшна сила Батия, перейшовши, напевне, по льоду Дніпро. Татарське полчище облягло верхнє місто (розташування нинішнього старого міста). За межами його біля річки Либеді знаходилися посади, які, безперечно, тоді дотла було знищено. На південь, у напрямку до Микільського і Печерського монастирів, був густий ліс. Літописець каже, що полчище ворогів було таке величезне, що в місті не можна було розчути слів через рипіння возів татарських, ревище верблюдів та іржання коней. Батий почав свій приступ Лядських воріт²⁶, які знаходилися з південного боку. Татари день і ніч били пороками* стіни і, нарешті, пробили їх. Кияни відчайдушно захищали залишок стін, поки, нарешті, татари не збили їх із стін і самі не вийшли на стіни. Тоді кияни стовпилися біля Десятинної церкви і за одну ніч спорудили довкола неї укріплення. Коли завойовники стали руйнувати і ці укріплення, кияни із своїм майном, хто що встиг ухопити, вилазили на верх церкви і відбивалися звідти до останньої можливості; нарешті, під ними обвалилися стіни церковні, за переказом літописця — від ваги...

Про зруйнування Подолу ми не маємо відомостей, але безсумнівно, що все місто Київ перетворене було тоді на купу руїн. Слід також думати, що значна частина мешканців раніше втекла, оскільки приходу татар давно очікували.

Тисяцький Дмитро, якого залишив у місті Данило, весь поранений, дістався татарам, але Батий звелів його пощадити, очевидно, для того, щоб скористатися ним під час подальших походів.

Завойовницькі полчища Батия рушили від Києва на захід, винищуючи й руйнуючи все на шляху своєму. Місто Колодяжин (теперішній Ладижин) усупереч прикладові інших руських міст здалося добровільно, сподіваючись на пощаду. Але татари винищили в ньому усіх жителів, хоч нерідко в подібних випадках вони виявляли переможеним милість. Усі волинські міста було розорено,

* Так звалися стінобитні знаряддя того часу.

лише Кременець, розташований на неприступній горі, не піддався татарам. У Володимирі винищені були поголовно всі мешканці. Захоплені зненацька руські кидали свої житла в містах і селах, ховалися по лісах або втікали, самі не знаючи куди. Данило був у цей час в Угорщині; ще не знаючи нічого про наближення татар, він вирушив до Угорщини з метою сватання свого сина, яке цього разу не вдалося йому. Під час його відсутності татари розорили спорожнілий Галич. Тисяцький Дмитро, прагнучи врятувати свою землю від подальшого розорення, переконав Батия поспішити в Угорщину і доводив, що в іншому випадку угорці й німці зберуться на нього з більшою силою. Завойовники розподілилися на дві частини: одні через Карпати пішли в Угорщину, інші через Польщу в Сілезію і Моравію, звідки через три роки повернулися назад у свої степи.

Данило приїхав з Угорщини, не знаючи, де перебуває його сім'я і брат, і вирушив у Польщу. Там побачився він з княгинею і Васильком, які рятувалися в Польщі від татар. Мазовський князь Болеслав надав вигнанцям місто Вишгород, де Данило пробув до того часу, поки не дізнався, що татар уже нема в його волості.

Повертаючись у свою землю, він хотів зупинитися в Дорогичині, але тамтешній намісник не пустив свого князя; напевне, він був у спілці з боярами, які гадали скористатися загальним сум'яттям, щоб знову розпочати свої підступи проти князя. Данило з братом Васильком вирушили затим до Берестія, але не могли наблизитись до міста від смороду тіл, що гнили. Те ж постало перед ними у Володимирі, там не зустріли вони жодної душі; усі церкви були наповнені купами трупів. Видно, що мешканці під час нашествия татар шукали схованки в церквах і там гинули. Данилові довелося відбудовувати житла й збирати розігнані залишки населення.

Між тим галицькі бояри, які захопили у свої руки всю землю, гадали правити нею самостійно. Але тепер вони вже не злагодили з волею Данила. Боярин Доброслав і Судич, онук попа, самовільно захопили Пониззя, а Григорій Васильович оволодів гірською країною перемишлянською. Ці бояри від себе роздавали волості та доходи різним своїм підручним; так, у Доброслава було двоє підручних: Лазар Домажирич та Івор Молибожич, люди низького походження (як говорить літописець), яким цей боярин доручив Коломию, що давала раніше князеві великий дохід сіллю. На Данилове щастя, ці бояри жили між собою у ворожнечі і, ненавидячи свого князя, доносили йому один на одного. Таким чином Доброслав обвинувачував перед Данилом Григорія. Користуючись їхньою ворожнечею, Данило, не вірячи ні тому, ні іншому, наказав схопити обох і послав свого печатника Кирила зробити опис усіх грабунків та зловживань бояр під час їхнього управління.

Невгамовний, завзятий син чернігівського князя Ростислав Михайлович у свою чергу продовжував турбувати Данила. У той час, коли Кирило здійснював огляд у Пониззі, Ростислав, з'єднавшись із князями бологовськими, намагався було оволодіти Бакотою в Пониззі, але не встиг. За це Данило розправився з бологовськими князями, які вивели його нарешті з терпцю. Він особливо злий був на них за те, що вони поладнали з татарами. Татари залишили в спокої цих князів в землі їхній для того, щоб вони сіяли на них пшеницю і просо. Продовжуючи злостивитись проти Данила, вони сподівалися на сприяння татар. Данило мав право докоряти їм за невдячність до себе, оскільки перед цим він визволив їх з рук мазовецького князя Болеслава і навіть ледве було не воював через них із Болеславом. Тепер, караючи їх за спільництво з Ростиславом, він увійшов з військом в їхню землю, взяв і спалив міста їхні: Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Городець, Божський і Дядьків. Ростислав турбував Данила до самого 1249 року. Він одружився з дочкою угорського короля Бели і з допомогою тестя сподівався оволодіти Галичем. У ці чвари втрутилися й поляки, оскільки інша дочка Бели була за князем Болеславом; на цій підставі Данило допомагав суперникові Болеслава Конрадові, який був жонатий на його родичці. Нарешті після довгих дрібних бійок відбулася рішуча битва 1249 року.

Ростислав з військом, що складалося з руських, угорців і Болеславових поляків, підступив до міста Ярославля. Угрів очолював воевода Фільний, що його руські прози-

вали «прегордим Філею», той самий, якого колись розбив Мстислав Удатний. Задавакуватий Ростислав казав: «Якби я знав, де тепер Данило і Василько, з десятима воїнами поїхав би на них!» Між тим він влаштував військову гру (турнір) і вступив у герць з якимось Воршем. Під ним спіткнувся кінь; Ростислав упав і пошкодив собі плече. Це було сприйнято як погану прикмету. Тим часом Данило з Васильком ішли проти нього. За ним на допомогу рухалися Литва і поляки Конрадової партії; тут було також декілька руських князів, які перейшли на службу до Данила. Їм по дорозі також було знамення: над їхнім військом зібралася ціла хмара орлів та воронів і з криком кружляла над військом. «Це знамення на добро», — казали руські. Битва відбулася 17 серпня. Угорський воєвода Фільній перебував у задньому полку і, тримаючи в руках прапор, кричав: «Русь погано б'ється; витримаємо їхній перший натиск: вони не витерплять січі довгий час». Але Данило вдарив на нього своїм полком і зім'яв його. Прапор Фільнія відняли й роздерли навпіл. Молодий син Данила, Лев²⁷, поламав об його обладунки списа свого. З іншого боку, поляки, вказуючи на руських, кричали: «Проженемо великі бороди!» — «Брешете!» — закричав їм Василько. «Бог нам помічник!» Поляки за своїм звичаєм закричали «керилеш» (киріє елейсон) і дружно кинулися на Василька, але руські відбили їх і змусили до втечі. Ростислав побачив, що і угорці, і поляки втікають, побіг сам. Перемога була цілковито на боці Данила. Воєводу Фільнія, якого схопив двірський Андрій, привели до Данила і вбили. Тут же стратили взятого в полон боярина Володислава, призьдника смут. Ростислав із тих пір уже не робив більше замахів на галицький стіл. Тесть його Бела дав йому в уділ Мочву на Саві, і після того його ім'я вже не зустрічається в руській історії.

Наступного року Данило помирився з угорським королем при посередництві митрополита Кирила, і король віддав за Данилового сина Лева дочку свою. Весілля святкували в Изволині, і Данило на знак миру привів із собою і віддав королю угорських полонеників, яких взяли під час ярославської битви²⁸.

Так, нарешті, Данило забезпечив і себе, і свої землі як від угорців, так і від руських князів. Багатох трудів і зусиль, багатох важких років невтомного терпіння коштувало йому це забезпечення. Тепер він був одним з найсильніших володарів у слов'янському світі. Досі він не вважав себе данником хана. Монгольські полчища поки що лише пройшли Південною Руссю руйнівним ураганом, залишивши після себе хоча й жахливі, але швидко вигойні сліди. Доля інших руських князів, здавалось, оминула Данила. Але не так вийшло насправді, як здавалося. У 1250 році прибули посли від Батия з грізним словом: «Дай Галич!»

Данило зажурився. Зайнятий безперервними війнами із своїми суперниками, він не встиг укріпити міст своїх і був не в змозі дати відсіч татарському полчищеві, якщо б воно пішло на нього. Обдумавши своє становище, Данило сказав: «Не дам півотчини своєї, сам поїду до хана». Справді, Данилові випало, поступившись Галичем, не лише втратити землю, яку він надбав такими багаторічними кривавими зусиллями, але йому загрожувала більша біда: віднявши Галич, монголи не залишили б його в спокої з рештою володінь; і тому розсудливим було б заздалегідь визнати себе данником хана, щоб зберегти свою силу на майбутні часи, коли за сприятливих обставин можна буде заговорити інакше із завойовниками Русі. 26 жовтня виїхав Данило в далеку путь.

Проїжджаючи через Київ, Данило зупинився у Видубицькому монастирі, скликав до себе соборних старців і ченців, просив молитися за нього, відслужив молебень архістратигу Михаїлу, із напутніми благословіннями ігумена сів у човен і вирушив до Переяслава. Тут зустріли його татари. Ханський темник Куремса провів його в дальшу путь. Важко і страшно було їхати Данилові. З тугою дивився він на язичницькі обряди монголів, що владарювали в тих місцях, де раніше панувало християнство. Його лякали чутки, що монголи змусять християнського князя кланятися кущу, вогню і мертвим пращурам. Простуючи степом, доїхав він до Волги. Тут зустрів його якийсь Сунгур і сказав: «Брат твій кланявся кущу, і тобі доведеться

кланяться». — «Диявол промовляє твоїми вустами, — сказав розсерджений Данило. — Щоб Бог загородив твої уста і не чув би я такого слова!»

Батий покликав його до себе, і, на Данилову втіху, його не примушували робити нічого такого, що скидалося б на служіння ідолам.

«Даниле, — сказав йому Батий, — чому ти так довго не приходив до мене? Тепер ти прийшов і добре вчинив. Чи п'єш наше молоко, кобилячий кумис?»

«Досі не пив, а накажеш — буду пити».

Батий сказав йому: «Ти вже наш — татарин, пий наше питво».

Данило випив і сказав, що піде поклонитися ханші; Батий відповів: «Іди».

Данило поклонився ханші, і Батий послав йому вина із словами: «Не звикли ви пити кумис, пий вино».

Данило пробув 25 днів у Орді, й відпустили його милостиво. Батий віддав йому його володіння у вотчину. Рідні й близькі зустріли його після повернення з радістю і водночас із смутком: вони раділи, побачивши, що він повернувся живий і здоровий, і журилися з його приниження, що й прорвалося у вигуку сучасника-літописця: «О, зліша зла шана татарська! Данило Романович, князь великий, що володів Руською землею, Києвом, Волинню, Галичем та іншими країнами, нині стоїть на колінах, зветься холопом, даниною обкладений, за життя тремтить і погроз страхається!»

Підкорення ханові хоч, з одного боку, принижувало князів, але зате, з іншого, зміцнювало їхню владу. Хан віддавав Данилові, як і іншим князям, землі його у вотчину. Раніше Данило, як і решта князів, називав свої землі отчинами, але це слово мало інше значення, ніж у подальшому слово вотчина. Раніш воно означало не більше як моральне право князя правити і князувати там, де князували його прабатьки. Однак це право залежало ще від різних умов: від волі бояр і народу, від удатності суперників, яких ніколи не бракувало, від іноплемінного сусідства й від всіляких випадковостей. Князі повинні були постійно берегти й охороняти себе власними засобами. Тепер князь, поклонившись ханові, передавав йому своє князування у власність як завойовникові і одержував його назад як спадкове володіння. Ніхто не міг одняти у нього князування, крім того, від кого він одержав його. Вічове право, яке виражалося чи то волею бояр, чи волею всього народу, з необхідністю мусило змовкнути, тому що князь міг завжди настрахати непокірних татарами. Сусідній князь не відважувався вже так сміливо, як раніше, виганяти іншого князя, тому що останній міг шукати захисту в сильній Орді. Князі ставали державцями. Цю обставину одразу зрозуміли східні князі і тому так легко змирилися з новим порядком речей. Але Данило надто звик до колишнього устрою життя, щоб примиритися з новим становищем. Він був значно ближчий до європейських понять, ніж східні князі. Сором рабського становища не міг для нього нічим відшкодуватися. Його заповітною думкою стало визволення від осоружного іга.

Мети цієї можна було досягти як матеріальним посиленням Данила, так і піднесенням його морального значення в ряду європейських володарів. Усю решту життя Данило присвятив цій ідеї і, як бачимо, невдало.

Дружба і спілка з королем угорським втягли Данила у справи Західної Європи. Після смерті австрійсько-штірійського герцога Фрідріха⁴⁹ угорський король хотів не допустити німецького імператора взяти собі Австрію й Штірію, країни, які залишалися тепер без володаря. Король у 1252 році запросив на допомогу Данила. Справу начеб владнали через імператорських послів у Пожгу. Тут Данило бачився з німецькими послами, які дивувалися з незвичайного для них озброєння руських: з їхніх коней у шкіряних обладунках, з їхньої блискучої татарської зброї. Сам Данило їхав поряд з королем, одягнений по-руськи; сідло під ним було оббите чистим золотом, стріли і шаблі позолочені, з візерунками. На ньому був «кожух» (певно, не з хутра, оскільки був жаркий день) з грецької тканини, прикрашений мереживом і золотою тасьмою; а був князь взутий у зелені сап'янові чоботи, вишиті золотом. Його прекрасний породистий кінь збуджував здивування й похвали. «Твій приїзд

за звичаєм руських князів дорожчий мені від тисячі срібла», — сказав йому на привітання угорський король. Невдовзі після того здійнялася нова суперечка за австрійсько-штірійську спадщину. У покійного Фрідріха було дві доньки: одна з них була за Оттокар³⁰, сином чеського короля Вацлава³¹, а друга, на ім'я Гертруда, була вдова маркграфа баденського. Оттокар за згодою партії, яка підтримувала його в Австрії, хотів оволодіти всією спадщиною. Гертруда звернулася за підтримкою до Бели. Тут, при дворі його, познайомився з нею син Данила, Роман³², й одружився з нею. Таким чином, у Данила виникло домагання утвердити сина у володінні Австрією й Штірією. Для заповітної Данилової мети удача в цьому випадку мала б велике значення. У союзі з Белою та зятем Бели, Болеславом Сором'язливим³³, польським князем, Данило здійснив проти Оттокара похід у чеські володіння, в землю Опавську (Троппау). Похід цей, безплідний за своїми наслідками, знаменний лише тим, що, за висловом літописця, жоден руський князь не заходив так далеко на захід³⁴.

Данилові союзники поляки в цій війні поводили себе не дуже хоробро, так що Данилові довелося усовіщати їх. Нарешті, втративши терпіння, він сказав їм: «Якщо хочете, йдіть геть, а я зостануся з малою дружиною». Сам Данило страждав тоді сильною хворобою очей, але все-таки невтомно їздив з оголеним мечем, збирав і підбадьорював воїнів. Союзники, не взявши міста Опави, оволоділи лише містечком Насилля (Носельт), потім змусили чеського воеводу Герборта прислати меч Данилові на знак покірності. Війна ця за всезагальним тогочасним звичаєм супроводжувалася варварським розоренням краю, але Данило пом'якшував її жорстокість. Таким чином, взявши місто Насилля, він лише звільнив своїх полонеників і не велів нікому чинити зла.

Романові Даниловичу і в подальшому не вдалося оволодіти Австрією. Бела змінив свої види щодо Романа. Залишивши в себе при дворі сина Гертруди від першого шлюбу, він надумав оженити його на своїй дочці і надати йому спірні володіння, а тому й полишив без допомоги Романа, який боровся в Австрії з Оттокар³⁰. Обложений у Нейбурзі поблизу Відня, Роман разом з жінкою терпів нестаток, марно очікуючи виручки од Бели. Тоді Оттокар зробив йому таку пропозицію: «Облиш короля угорського: він тобі багато обіцяє, але нічого не виконає; ти мені свояк — розділимо землю навпіл; а що я кажу правду, на те ставлю тобі свідків: папу і дванадцять єпископів». Але Роман дотримувався моральних правил батька свого, який ніколи не зраджував своїх союзників, і сказав: «Я дав обіцянку королю угорському, своєму тестеві: не могу тебе послухати. Соромно й грішно не дотримати даного слова». Сама жона озброювала його проти Бели. «Він узяв мого сина до себе, — говорить вона, — хоче забрати нашу землю, а ми за нього тут голод терпимо». Роман був несхитний. Вірна їм жінка потайки проникала з Нейбурга у Відень і приносила їм їжу. Нарешті якийсь Веренгер вивів їх з облоги, і Роман вирушив до батька.

План Данила з цього боку остаточно провалився.

Успішніше йшли Данилові справи на півночі. Ятвяги, народ войовничий, дикий і жорстокий, який жив у лісах та болотах нинішньої Гродненської губернії, робили спустошливі набіги на руські області й забирали велику кількість полонеників, яких тримали в тяжкому рабстві. Данило проник в їхні нетрища, понищив їхні поселення і звільнив усіх руських полонеників, нарешті умертвив у битві їхнього князя Стеконта, підкорив їх своїй владі і наклав на них данину³⁵.

Вдало також ішли його справи з Литвою. Цей народ, колись покірний руським князям, вивели з терпіння німецькі лицарі, які хотіли жорстокими засобами розповсюдити між ним хрещення. Зіткнення з цими новими ворогами пробудило сплячі сили литвинів, і вони не лише вперто і мужньо відбивалися від ворогів, але й зробилися войовничим і завойовницьким народом. Литва почала розширюватися за рахунок Русі. Один з її князів, Міндовг³⁶, заснував свою столицю Новгородок на Руській землі і зробився найсильнішим князем по всій Литві. Двоє небожів його, Тевтивил та Еди-

вид, зробилися князями — один полоцьким, другий смоленським, а дядько їхній, Викинт, — вітебським³⁷. Міндовг хотів підкорити їх своїй владі, тоді вони звернулися за допомогою до Данила. Данило після смерті першої жони своєї Анни одружився на сестрі Тевтивила й Едивида і тепер гаряче став на їх бок. Щоб приборкати Міндовга, Данило уклав союз із Ригою, озброїв проти Міндовга половину жмуди (віть литовців) та ятвягів і притис Міндовга так, що останній з наміром розірвати союз Данила з німцями виявив бажання прийняти католицьку віру. У 1252 році він хрестився в присутності папського легата і магістра Німецького ордену, і його коронували на короля. Хрещення його було вдаване, він у душі залишився язичником. Незабаром Міндовг переконався, що союз його з німцями приведе його до поневолення і що значно ліпше буде зійтись з руськими. Він помирився з племінниками і запропонував мир та родинний союз Данилові, віддавши свою дочку за сина Данилового, Шварна³⁸. Союз цей влаштував син Міндовга, знаменитий Войшелк³⁹; спершу кровожерливий і жорстокий, цей литовський князь потім прийняв християнство, постригся в монахи і зробився суворим пустельником. Відданий Данилові, він привів до нього сестру свою, майбутню жону Шварна. Мир закріпили тим, що старшому синові Данила, Романові, надали Новгородок, Слонім і Волковийськ із зобов'язанням, проте, визнавати першість Міндовга.

Але всі ці успіхи були недостатніми для замірів Данила. Йому потрібно було здобути значення й силу в Європі, заручитися надією на допомогу з боку Заходу в той час, коли він відкрито наважиться діяти проти татар. Для цієї мети потрібно було зійтись йому з такою центральною силою, яка рухала всім західним світом. Такою центральною силою здався йому папа. Постійні й тривалі взаємини із західними католицькими володарями неминуче повинні були вселити в нього високу думку про могутність духовного римського престолу, хоча в той час ця могутність у дійсності не могла сподіяти того, на що була здатна століттям раніше. Зносини з папою почалися ще з 1246 року. Данило виявив бажання віддати себе під заступництво св. Петра, щоб іти під благословінням римського престолу разом із західним християнством на монголів. Наслідком цього звернення був цілий ряд папських посольств і булл⁴⁰. Бажаючи перш за все влаштувати приєднання руської церкви, папа Інокентій IV послав до Данила домініканських монахів Олексія Геселона та інших для наради про віру і для постійного перебування при руському князеві, писав цілий ряд булл, називав у них Данила королем, дозволяв руським зберігати непорушно служіння літургії на проскурах і дотримуватись усіх обрядів грецької церкви і пропонував, між іншим, коронувати його королем. Але Данило мав на увазі лише одне: істотну допомогу Заходу для визволення Русі од монголів, а тому не піддавався ні на які хитроці. «Що мені з королівського вінця? — казав він папському послові. — Татари не перестають чинити нам зло; навіщо я буду приймати вінець, якщо мені не дають допомоги!» У 1249 році, втративши надію на допомогу папи, Данило вигнав єпископа Альберта, якого папа призначив главою духовенства в Південній Русі. Папський легат з невдоволенням виїхав з Галіції. Тим і скінчилися тоді зносини Данила з папою. У 1252 році король угорський помирих Данила з Римом, і зносини з папою поновилися. У 1253 році папа видав буллу до всіх християн Богемії, Моравії та Померанії, в якій закликав їх до хрестового походу проти татар, а наступного, 1254 року — буллу до архієпископа, єпископів та інших духовних осіб Естонії та Пруссії, щоб вони проповідували хрестовий похід проти татар. В очах Данила вся Східна Європа готова була піднятися проти завойовників Русі. Тоді ж папа відправив послів до Данила з королівською короною, але Данило не дуже гаряче хапався за цю папську милість. Коли він, вертаючись із чеського походу, зустрівся з цими послами в Кракові, то сказав їм: «Не випадає мені бачитися з вами в чужій землі. Потім!» Наступного року приїхав у Русь папський легат Опізо⁴¹ з королівським вінцем, скіпетром і щедрими обіцянками допомоги проти татар. Данило і тепер ще вагався; але його переконали прийняти пропозицію папи, з одного боку — його мати, а з іншого — польські князі Болеслав і Земовит⁴². Останні із своїми вель-

можами обіцяли Данилові, тільки-но він прийме вінець, одразу ж іти проти татар. Данила урочисто коронували в Дорогичині, і папський легат здійснив його помазання (1255 р.). Його заспокоїли запевнення легата, що «папа поважає грецьку церкву, проклинає тих, хто засуджує її обряди, і має намір незабаром зібрати собор для з'єднання церков».

Того ж року розпочалися неприязні дії з татарами. Невідомо, чи дійшла до монголів чутка, що на Заході збираються йти на них, чи то їх роздратувало те, що Данило укріплював свої міста. Ханський темник Куремса⁴³ підступив до Бакоти. Її здав татарам Милій, очевидно, руський, і його призначили в ній татари баксаком. Данило, зайнятий у той час справами у Литві, послав у Бакоту сина свого Лева. Лев одвоював Бакоту і привів полоненого Милія до батька. Зрадник устиг умилостивити князів. Лев сам поручився за нього, і Данило, поклавшись на його запевнення у вірності, відпустив Милія, а останній тут же віддав Бакоту знову татарам. Куремса підступив до Кременця, але не взяв його. Знайшовся руський князь, який побачив можливість скористатися гнівом татар проти Данила для своїх вигод; то був Ізяслав, князь новгород-сіверський, племінник тих Ігоровичів, яких колись повісили в Галичі; він запропонував татарам оволодіти Галичем і просив їхньої допомоги. Куремса сказав йому: «Як ти підеш на Галич? Лютий князь Данило уб'є тебе!» Ізяслав не послухав поради і пішов на Галич. Почувши про це, Данило послав туди із загоном сина свого Романа, а сам біля Грубешова із своїми людьми полював на вепрів, власноручно вбив трьох звірів рогатиною й віддав м'ясо воїнам. «Якщо стрінуться вам хоча б татари,— казав він їм,— не бійтеся!» Видно, що татари самим своїм іменем навіювали жах на руських. Роман напав на Ізяслава так несподівано, що той, не маючи змоги ні захищатися, ні втекти, виліз на церкву і там сидів три дні, а на четвертий, не витерпівши спраги, здався, і його привели до Данила.

Куремса, людина слабка і недіяльна, не чіпав довго Данила. Це збадьорило руського князя. Він намірився відібрати у татар руські міста до самого Києва. Литовський князь Міндовг дав обіцянку діяти з ним одностайно. Данило відправив військо на чолі із синами своїми, Шварном і Левом, та воеводою Діонісієм Павловичем. Діонісій узяв Межибоже; Лев зайняв береги Бугу і вигнав звідти татар; загони Данила і Василька завоювали Бологовський край, а Шварно оволодів усіма містами по річці Тетереву до Жидичева. Білобережці, чернятинці, бологовці із свого боку прислали послів своїх до Данила, але місто Звягель*, яке обіцяло прийняти до себе Данилового тивуна, зрадило і не здавалося. Данило сам вирушив слідом за своїм сином Шварном, узяв Звягель приступом і розселив його жителів. У цей час литовці, замість того, щоб допомагати Данилові і йти з ним, як було обіцяно, до Києва, почали грабувати і розоряти його володіння біля Луцька, зовсім несподівано для Данила. Двірський Олекса, якого послали проти них, покарав їх жорстко, загнавши й потопивши їх в озері. Але зрада литовців зупинила дальше просування Данила.

Ворожнеча татарам була оголошена. Сили Куремси рушили на Луцьк, але це місто стояло на острові, і мешканці завчасно знищили міст; татари через річку Стир хотіли пускати каміння в місто, але піднялася сильна буря й потрощила їхні пороки. З того часу Куремса не нападав на Данила. Але в 1260 році на місце Куремси призначили іншого темника, на ім'я Бурондай⁴⁴, людину сувору, войовничу.

Ось уже п'ять років минуло з того часу, як Данилові обіцяли хрестовий похід, але обіцянка не виконувалася; Данило між тим, сподіваючись на допомогу із Заходу, роздражнив татар, але залишився сам і міг розраховувати лише на власні сили. Бурондай з'явився з величезним військом на Волинь, не робив ніяких дорікань Данилові за його останні дії, а надіслав наказ іти з ним на Литву. Данило радий був із того, що міг на якийсь час позбутися таких гостей, і послав на Литву до Бурондая брата свого Василька. Недавня зрада литовців, яка зупинила успіхи Да-

* Нині Новгород-Волинський.

нила, виправдовує вчинок його. Татари розбіглися по Литві, палили й спустошували її. Бурондай, начебто задоволений слухняністю Василька, ласкаво відпустив його у Володимир. Але наступного 1261 року, повернувшись із Литви, Бурондай послав Романовичам таке грізне послання: «Зустрічайте мене, якщо ви в мирі зі мною, а хто мене не зустрине — з тим я у війні». Василько в той час справляв весілля своєї доньки з чернігівським князем і, полишивши весільний бенкет, мусив був їхати на поклон до грізного темника. Данило не поїхав до нього і послав замість себе сина Лева і холмського владика Івана.

Посланці з'явилися до Бурондая під Шумським і принесли йому дарунки. Бурондай зустрів їх грізно і почав кричати на Василька й Лева. Владика цілковито отерп від страху. Нарешті Бурондай сказав князям: «Якщо хочете жити з нами в мирі, розкидайте всі ваші міста».

Допомоги сподіватися було нізвідки, і при найменшому спротиві Бурондай затримав би князів і пустив би татар винищувати в краї старих і малих. Доводилося поступитися.

Лев розкидав укріплення міста Львова, яке він сам побудував, і міста Стожка, яке недавно звів Данило, а Василько послав наказ знищити укріплення Кременця і Луцька. Сам Бурондай вирушив з Васильком у Володимир, забажавши бути свідком зруйнування укріплень столиці Волинського краю. Не дійшовши до цього міста, татарський темник зупинився ночувати на Житані і сказав Василькові: «Йди і розкидай свій город».

Василько, прибувши до Володимира, побачив, що за короткий час не можна розібрати всі стіни до приїзду Бурондая, і тому наказав запалити їх. Бурондай, приїхавши слідом за ним, з радістю дивився, як згасали спалені стіни, обідав потім у Василька, обійшовся з ним милостиво і вночі виїхав з міста, а вранці послав до Василька татарина Баймура, який сказав йому так: «Васильку, наказав мені Бурондай розкопати твоє місто».

«Роби те, що тобі наказано!» — відповів Василько.

Баймур розкопав володимирські окопи: це знаменувало перемогу татар над руськими.

Слідом за тим Бурондай прикликав Василька й наказав, зібравши бояр і слуг, йти на Холм.

Данила вже не було тоді в його столиці. Владика Іван приїхав туди наперед і розповів Данилові про те, що чув від Бурондая в Шумську. Данило втік в Угорщину. Чинити опір татарам йому було неможливо, а принижуватися і холопствувати було надто нестерпно.

Місто Холм було добре укріплене пороками й самострілами; бояри і городяни готові були відбивати приступ. Бурондай сказав Василькові: «Це місто твого брата, ступай до помешканців, умов їх здатися». Разом з ним відправив він трьох татар і тлумача з наказом стежити, що буде говорити Василько з руськими.

Василько набрав у руки камінців і, прийшовши під місто з татарами, почав кричати так: «Гей ти, холопе Костянтинне, і ти, другий холопе Лука Івановичу, це місто мого брата і моє, здавайтесь!» І з цими словами тричі кинув каміння об землю.

Боярин Костянтин, стоячи на стіні з жителями міста, зрозумів, що означало це кидання камінців: Василько, не сміючи сказати словами того, що хотів, давав їм знак, щоб вони не робили того, що він їм наказував на словах.

«Ступай геть! — закричав боярин Костянтин. — А то одержиш каменем в лице; ти вже тепер не брат своєму братові, а ворог його».

Татари розповіли Бурондаю те, що чули, і Бурондай був дуже задоволений Васильком. Брати укріплені міста облогою було вельми не до душі татарам, і саме тому татари так наполягали, щоб на землі, яку вони підкорили, не було укріплених місць. Татари відступили.

Бурондай наказав Василькові йти із собою на Польщу. Василько мимохіть мусив ізнову підкорятися та бути свідком і учасником розорення краю. Татари взяли

приступом Судомир (Сандомир) і перебили всіх мешканців, незважаючи ні на стать, ні на вік, коли останні вибігли в поле з розореного міста. Наробивши спустошень у Польщі, Бурондай пішов у свої становища в придніпровській Україні.

Отже, усі Данилові заповітні заміри зруйнувалися. Захід обманув його. Він повинен був зрозуміти, що з цього боку не можна чекати Русі порятунку від татар. Його зносили з папою не призвели ні до яких бажаних наслідків ні для нього, ні для папи. Данило хотів допомоги проти завойовників і лише задля цієї допомоги шукав заступництва папи; папська політика мала на увазі одне: облестити руських і підкорити їхню церкву своїй владі, в якому б матеріальному становищі вони не залишалися. Зрозуміло, що Данило, побачивши, що його обманули, і враховуючи безсилля папи у здійсненні своїх замірів, не хотів більше його знати. Папа Олександр IV⁴⁵ ще в 1257 році писав йому буллу з гіркими докорами за те, що він не виявляє ніякої покірливості папському престолові, і погрожував церковним прокляттям. Данило вже не звертав уваги на ці погрози. У цих справах Данило поводити себе цілком чесно і бездоганно: він не хитрував, а говорив відкрито, що йому потрібна допомога проти ворогів, і тільки за цієї умови обіцяв визнати духовну владу римського первосвященника, до того ж не інакше як тоді, коли буде скликано собор, який повинен установити об'єднання церков. Ні того, ні іншого не було зроблено з боку папи, який, власне, не в змозі був виконати того, що обіцяв. Зрозуміло, що Данило міг вважати свою совість спокійною, відвернувшись од папи.

Позбавлена своїх укріплень, Русь стала ще більше, ніж досі, відкритою для литовських набігів. Литовці, помщаючись руським за татарський похід, вчинили вторгнення в їхню землю, але Василько їх прогнав і розбив. Слідом за тим у 1262 році в Литві стався переворот: Міндовга, який перейшов знову до язичництва, вбили. Син його Войшелк, облишивши на деякий час чернечий чин, прийняв звання литовського князя, перебив ворогів Міндовга і готувався знову йти в монастир, надаючи князювання синові Данила, Шварну. Серед цих подій у 1264 році Данило, якого ще раніше заповала хвороба, помер у Холмі, і його поховали там у церкві Богородиці, яку він збудував.

У долі цього князя було щось трагічне. Багато добився він такого, чого не досягав жоден південноруський князь, і з такими зусиллями, яких не витримав би інший. Майже вся Південна Русь, весь край, населений південноруським племенем, був у його владі; але, не встигнувши визволитися від монгольського іга і надати своїй державі самостійного значення, Данило тим самим не залишив і міцних запорук самостійності для майбутніх часів. По відношенню до своїх західних сусідів, як і взагалі в усій своїй діяльності, Данило, завжди відважний, безстрашний, але водночас великодушний і добросердий до наївності, був менш за все політик. У всіх його діях ми не бачимо й знаку хитрощів, навіть тих хитрощів, які не допускають людей потрапляти в обман. Цей князь становить цілковиту протилежність із обережними і обачливими князями Східної Русі, які за всього різноманіття особистих характерів засвоювали від батьків і дідів шлях хитрощів і насильства і звикли не розбирати засобів для досягнення мети.

Не минуло ста років після Данила, і в той час, як у Східній Русі виникли міцні начала державного єднання, Південна Русь — поставши ще в XIII столітті на короткій час в образі держави під владою князя, який одержав титул монарха між європейськими владарями, — не лише розпалася, але й стала здобиччю чужоземців. До такої долі, безперечно, спричиняло її географічне положення — близьке сусідство з Європою. Східною частиною Південної Русі заволоділи литовці, західною — поляки, і по з'єднанню останніх між собою в одну державу Південна Русь на багато віків виявилася відірваною від руської сім'ї, піддаючись насильницькому тискові чужих стихій і виборюючись з-під їхнього гніту тяжкими, тривалими і кривавими зусиллями народу. Але особистість Данила Галицького попри все лишається благородною, особистістю, яка найбільше пробуджує до себе співчуття в усій руській історії.

КНЯЗЬ КОСТЯНТИН КОСТЯНТИНОВИЧ ОСТРОЗЬКИЙ

У XIV столітті, коли у Східній Русі Москва заклала собою зародки єдиної Російської держави, на заході здійснювалися перевороти, які схиляли другу половину Русі до політичного й суспільного відчуження від руського світу. У першій чверті цього століття литовський князь Гедимін¹, син Вітеніса², людина незвичайних обдарувань, підкорив білоруські й волинські міста з їхніми землями, вигнав з Луцька головного князя у Волинській землі Лева³, потім у 1319—20 рр. на річці Ірпені (Київської губернії) розбив князів дому св. Володимира, які об'єдналися проти нього, оволодів Києвом і Переяславом з їхніми землями⁴. Наслідком цих завоювань було те, що князівський дім св. Володимира цілковито втратив своє значення на заході. Деякі князі повтікали, інші були зведені до ступеня підлеглих владарів, а місце їхнє в розумінні удільних князів замінили князі литовського походження. Гедимін розподілив між своїми дітьми й родичами руські володіння, які він підкорив; на Волині зробився князем Любарт⁵, у Новгороді Коріант⁶, у Пінську Наримунт⁷; у Києві був настановлений підручником Гедиміна князь Монтовид⁸ і т. д. Ці литовські князі прийняли православ'я, а ближчі їхні нащадки до такого ступеня обрусіли, що в них не залишалось ніяких ознак колишнього походження. Цей переворот по суті був лише династичний; але різниця між порядком справ при князях дому св. Володимира і при князях Гедимінового дому полягала в тому, що князі литовського дому залежали од великого князя, котрий знаходився у Литві, і зі своїми уділами перебували в нього в ленній підлеглості. Полоцька та Вітебська землі вже раніше перебували під владою князів литовського племені, які, вочевидь, добулися князювання за вибором, а в подальшому ці землі підкорилися Гедимінові і потім уже перебували під владою князів його роду.

Слідом за тим, як Гедимін підкорив руські землі, в Червоній Русі⁹ стався інший переворот. Після смерті головного князя цієї землі, прямого нащадка короля Данила, Юрія II¹⁰, галицькі й володимирські бояри прикликали до себе князя Болеслава Мазовецького, нащадка Данила Галицького по жіночій лінії, але цей князь прийняв католицтво, виявляв через те зневагу до православної віри, оточив себе чужоземцями і зле поводився з руськими; його отруїли, і 1340 року польський король Казимир¹¹, як месник за Болеслава, оволодів Львовом і всією Галицькою землею, а також і Волиною, але змушений був після того витримати тривалу боротьбу з руськими, які відстоювали свою незалежність. Головним діячем у цій боротьбі з руського боку був князь Острозький, на ім'я Данило, або ж Данко¹²; він був нащадок Романа, одного із синів Данила Галицького; його ненависть до польського владарювання була така велика, що Данило Острозький наводив татар на Польщу. З ним заодно був син Гедиміна Любарт, хрещений під іменем Федора. Після тривалого кровопролиття Казимир утримав лише частину Волині. З тих пір землі, які потрапили під владу Польщі, залишилися за нею назавжди і почали мало-помалу приймати у внутрішньому своєму устрої, житті й мові польський вплив.

Син Гедиміна, великий князь Ольгерд¹³, розширив руські володіння, успадковані від батька; він приєднав до своєї держави Подільську землю¹⁴, вигнавши звідти татар. Підвладна йому Русь розподілялася поміж князів, яких, однак, Ольгерд,

людина сильного характеру, тримав у руках. У Києві він посадив сина свого Володимира¹⁵, котрий дав початок новому родові київських князів, які владарювали там понад століття і називалися зазвичай Олельковичами, від Олелька, або Олександра Володимировича¹⁶, Ольгердового онука. Сам Ольгерд, двічі жонатий на руських княжнах, дозволяв своїм синам хреститися в руську віру і, як кажуть руські літописи, сам охрестився й помер схимником. Таким чином, князі, які замінили в Русі рід св. Володимира, зробилися такими ж руськими за вірою і сприйнятою ними народністю, якими були й князі роду, котрий передував їм. Литовська держава носила назву Литви, але, безперечно, була чисто руська і не переставала б на майбутні часи залишатися цілком руською, якби син і наступник Ольгерда на великокняжому достоїнстві Ягелло (інакше Ягайло)¹⁷ 1386 року не поєднався шлюбом з польською королевою Ядвігою¹⁸. Внаслідок цього шлюбу він прийняв католицизм, зробився ревним поборником новоприйнятої віри і, потураючи полякам, сприяв як поширенню католицької віри в руських землях, так і вкоріненню польської народності в Русі. У ці часи було закладено зародок явищу, яке в подальшому на багато століть складало визначальну рису взаємних відносин Русі й Польщі. Поняття про віру тісно поєднувалося з поняттям про народність. Хто був католиком, той був уже поляком; хто вважав себе й називався руським, той був православним, і приналежність до православної віри була найбільш наочною ознакою приналежності до руського народу. Ягелло був людиною м'якого серця, слабкої волі й обмеженого розуму. Він надав Литву з Руссю управління свого двоюрідного брата Олександра Вітовта, який відзначався честолюбивими замірами, але водночас невмінням доводити їх до кінця. Вітовт постійно вагався і впадав у суперечності, мислив про самостійність своєї русько-литовської держави, однак сам прийняв католицизм у розрив із руським народом, який міцно стояв за православ'я, поступався в усьому полякам і потурав їхнім домаганням. Ягелло дарував литовським і руським землевласникам ті вільні незалежні права, які знімали з них ленні обов'язки, — права, що ними користувалися поляки у себе на батьківщині. Але Ягелло поширив ці переваги у Литві й Русі лише на тих, котрі приймуть римську віру. У 1413 році відбулося перше об'єднання Литви з Польщею¹⁹. Поляки і литовці зобов'язувалися радитися одні з одними при виборі владарів, не розпочинати війн одним без одних і з'їжджатися на з'їзди для спільних нарад про свої взаємні справи. Уклавши таку угоду, Вітовт²⁰ після того безперервно робив спроби до її знищення, мріяв про русько-литовську державу, але не домігся того і все-таки залишився в історії одним з найголовніших поміж тими, хто підготував поневолення Русі Польщею. Руські не терпіли його, розуміючи, що держава, яку він хотів створити, не була б руською. Не так ставився до руської народності брат Вітовта Свидригелло (або ж Свидригайло²¹), який зберіг православну віру і був одружений на тверській княжні Іуліанії Борисівні. Ця людина, як і Вітовт, керувалася власне честолюбством, але переважала першого розумом і вірністю поглядів. Мета його була — зробитися самостійним владарем русько-литовським, незалежним від польського короля, але він усвідомив, що для цього треба йти заодно з руським народом. Упродовж півстоліття Свидригелло боровся з Польщею, перебуваючи на чолі руського народу, котрий був до нього тривалий час велими прихильний. Боротьба ця точилася ще за життя Вітовта; після смерті останнього Свидригелло зробився великим князем литовським, також на становищі Ягеллового підручника, яким був Вітовт, але не став двоїти й хитатися подібно Вітовтові, а одразу ж почав відкрито діяти як самостійний руський владар і замахнувся відняти у Польщі ті руські володіння, які були приєднані до неї безпосередньо. Поляки, у змові з литовськими панами, які прийняли католицизм, скинули Свидригелла, і замість нього був призначений брат Вітовта, католик Сигізмунд²², котрий визнав себе в ленній залежності від Польщі. Але за Свидригелла була Русь. Уперта, крива боротьба тривала декілька років не лише проти поляків, але й проти литовців, причічників Сигізмунда; нарешті, сам Свидригелло, який уже вступав у похилі літа, стомився вести її, і до того ж як його вчинки, так і обставини позбавили його опори

Костянтин Острозький

в руському народі. Свидригелло налаштував проти себе литовців і руських жорстоки-ми розправами над своїми недоброзичливцями, які інколи вершилися за самими лише підозрами; так, між іншим, він, запідозрюючи у зв'язках із Сигізмундом смоленського єпископа Герасима, свого колишнього улюбленця, наказав спалити його живцем. В усій цій боротьбі руських з поляками невтомно діяв спільно із Свидригеллом один з руських князів Федір, або Федько Острозький, але Свидригелло почав запідозрювати і його в зраді, цього товариша довгих літ боротьби й поневірянь Свидригелло звелів посадити в тюрму. Федько, якого визволили поляки, помирився з польським королем. Свидригеллу залишився самий Луцьк. Новий польський король, син Ягелла, Владислав²³ (прозваний в історії Варнським у зв'язку з його смертю в бою з турками під Варною у 1444 році) завдав замірам Свидригелла рішучого удару своїм ставленням до руського народу і до руської віри. Досі поляки з року в рік набували сили на Русі шляхом насильства. Король Владислав Ягелло будував костьоли, наділяв їх маєтками, роздавав католикам землі і посади, засновував на Русі міста й села, заселяв їх поляками і надавав їм привілеї, яких не мали мешканці старих руських міст і сіл. Тоді з'явилось так зване магдебурзьке право²⁴, яке полягало в різних пільгах, запроваджувало певний устрій самоуправління і разом з ним німецький розподіл міських ремісників і торгівців на цехи, відповідно до їхніх занять. Це право надавалось лише новим містам, населеним католиками — поляками та німцями. Останніх у ті часи селилося багато на Русі. Поселенців нових сіл звільняли від різних платежів і повинностей, від яких не було винятків для старих руських сіл. Земляни (колишні бояри-землевласники) були зрівняні в правах з польськими шляхтичами і звільнені від різних платежів, але тільки тоді, коли вони приймали католицтво; у такому разі вони служили у війську на утриманні, а залишаючись у православ'ї, не одержували його. Приймаючи католицьку віру, руські, як і литовці, втрачали свою народність і майже перероблялися на поляків. Усе населення Західної Русі розподілялося таким чином на привілейованих і непривілейованих, і останніми були православні жителі руських земель. Наступник Владислава Ягелла, Владислав II (1444 р.)²⁵, став діяти в іншому дусі, ніж його батько, хоча для однієї і тієї ж мети. Він поширив привілеї і пільги, якими користувалися руські земляни латинської віри, на всіх руських землях без винятку. Саме це й було початком примирення Русі з Польщею і найголовнішою причиною того, що задуми Свидригелла не могли вже знаходити колишнього співчуття, оскільки руські земляни, які складали силу краю, відчули для себе вигоди від зближення з Польщею, замість того, щоб бачити в ній вороже начало, як було до того часу. У 1443 році король Владислав II дав грамоту, за якою у всіх правах зрівняв руську церкву і руське духовенство з римсько-католицьким. Таким чином, і з боку православного духовенства припинилися неприязні дії. Сигізмунда²⁶, який був великим князем литовським, у 1443 р. убили князі Чарторийські, але Свидригелло не міг уже повернути собі великого князювання, залишався у Луцьку бездіяльно і помер в глибокій старості (у 1452 р.). Новим литовським князем після Сигізмунда був син Ягелла, Казимир²⁷. Наступного, 1444 року його було обрано польським королем, і впродовж усього його тривалого царювання в Литві вже не було окремого великого князя. Казимир діяв у всьому в дусі польської політики, хоч він не переслідував відкрито насильницькими методами православної віри, але сприяв поширенню католицизму і запроваджував усі ознаки польського устрою в руській землі. Земляни одержали найширші права: вони перетворювалися, так би мовити, на повних владарів у своїх маєтках. Замість удільних князів, підлеглих великому князеві, запроваджені були, за взірцем польським, воєводи й каштеляни, яких призначали довічно. Таким чином, між іншим, і в Києві у 1476 році, після смерті князя Михайла²⁸ з роду Володимира Ольгердовича, започаткувалися воєводи. Посаду цю одержували знатні особи. Князі, нащадки Гедиміна і св. Володимира, зробилися самостійними владцями у своїх маєтках, урівні з польськими панами; вони володіли величезними багатствами, і вся земля Руська, особливо південна, перебувала у володінні небагатьох родів, якими були Острозькі,

Заславські (складали другу гілку одного дому з Острозькими), Вишневецькі і Збаразькі — нащадки Ольгерда, Чарторийські, Сангушки, Воронцькі, Рожинські, Четвертинські та інші. На Русі почала панувати аристократія. Решта народу все більше й більше залежала від неї. Власники мали право суду над своїми підданцями і не допускали короля втручатися в своє управління. Міста, які заповнювалися значною мірою іудеями, одне за одним одержували магдебурзьке право, але, при силі аристократії, не могли бути захищеними від сваволі сильних вельмож. Польські порядки все більше й більше припадали до вподоби вищому класові, і це приваблювало руських земляків до більшого зближення з Польщею. Після Казимира деякий час Литва і Польща мали окремих володарів в особі польського короля Яна Ольбрехта²⁹ і брата його, великого князя литовського Олександра³⁰. Але це тривало короткий час, і невдовзі, по смерті Альбрехта, Польща і Литва знову з'єдналися під владою Олександра, обраного польським королем, і відтоді окремих великих князів у Литві вже не було. У цей час становище нижчого класу народу, так званих кметів або хлопів, робилося все важчим. Пани не зважали більше на старовинний звичай — не переводити хлопів з однієї землі на іншу і нерідко зовсім позбавляли їх землі; таким чином, нижчий клас, землероби, опинилися власне безземельними, а тим самим у рабстві у власників землі. Поземельне володіння могло бути тільки набутком людей шляхетського звання.

У XVI столітті Польщею і Литвою правили один за одним Сигізмунд I³¹ і син його Сигізмунд-Август³². Права шляхетства дійшли крайніх меж. Панські підданці були цілковито виведені з-під зверхності короля. Становище нешляхетної людини до такої міри було понижене, що згідно з литовським законом, який увійшов до збірника, що називався Литовським статутом³³, шляхтича, котрий убив чужого хлопця чи навіть вільну людину, але не шляхтича, карали тільки сплатою пені (головщина). Хоча рівне право надавалося усім людям шляхетного походження, як багатим, так і бідним, однак в дійсності не могла втриматися ця рівність за неспівмірності статків землевласників: маса вільних шляхтичів потрапляла по суті в підлеглість до знатних панів, які володіли величезними просторами земель і сотнями, навіть тисячами поселень. У цей час Польща, котра як за географічним положенням, так і за умовами життя стояла ближче, ніж Русь, до Західної Європи, де настала епоха духовного відродження, за розумовою освітою була значно вище від Русі, і руське шляхетство, природно, підкорялося її цивілізаторському впливові. У той час, як у поляків існувала Краківська академія³⁴, багато училищ, з'являлися видатні для свого часу вчені й поети, поширеним було знайомство з латинською літературою, не переривалися зв'язки із західною освітою, у польській і литовській Русі панував морок, не вживалося майже ніяких заходів до просвіти у середовищі своєї народності. Південна і Західна Русь стояли у цьому відношенні навіть нижче Північно-Східної, де, в усякому разі, зберігалися старовинні пам'ятки слов'янської літератури і де час від часу з'являлися, як ми бачили, більш чи менш видатні плоди розумової праці. У польській і литовській Русі ми тривалий час не бачимо нічого, окрім офіційних паперів, написаних мовою, яка засвідчує про постійно зростаючий вплив і панування польської мови. Таким чином, у XVI столітті склалася особлива руська писемна мова, яка становила суміш давньої — церковнослов'янської з народними місцевими говірками і польською мовою. Польський вплив все більше і більше панував над цією мовою і, нарешті, довів її до того, що вона стала майже польською мовою, лише із збереженням руської фонетики. Вплив польський позначився і на простонародній мові: польські слова, вислови й звороти почали входити в простонародну мову малоруської й білоруської гілок. Водночас почали проникати в руські вищі кола польські звичаї й погляди; таким чином, польсько-литовська Русь набувала особливої фізіономії, яка відрізняла її від Північно-Східної Русі вже не самими етнографічними ознаками, які існували здавна, але й сильною близькістю до Польщі, і в майбутньому, очевидно, готувалося цілковите злиття Західної і Південної Русі з Польщею.

Нащадки Федора Острозького, який так довго боровся за незалежність Русі*, залишалися вірними Польщі, як і загалом руський вищий клас, котрий вбачав для себе в єднанні з Польщею невичерпну вигоду, був їй вірний. Окрім безумовного права володіти своїми родовими маєтками, майже нічого не сплачуючи в казну, руські пани, у відповідності з польським звичаєм, одержували ще в довічне володіння державні маєтності, які звалися староствами, із зобов'язанням давати з них четверту частину доходу на утримання війська й укріплень. Усе це, природно, прив'язувало їх до країни, звідки випливали для них такі вигоди.

Правнуком Федора Острозького³⁵, знаменитого своєю боротьбою за Русь проти Польщі, був знаменитий Костянтин Іванович³⁶, гетьман литовський, вірний польського короля слуга, котрий побував у полоні в Івана III³⁷ і потім помстився за свій полон поразкою, що він її завдав московському війську під Оршею. Ворожість по відношенню до православної Москви і вірна служба королю-католикові не заважали йому славитися православним благочестям**. Він щедро будував і прикрашав православні церкви, водночас запроваджував при церквах школи для дітей і, таким чином, закладав нацаток руської освіти.

Син його Костянтин Костянтинович був київським воєводою і одним з найзнатніших та найвпливовіших панів Польщі й Литви більш як упродовж півстоліття і притому в найславішій і найбагатшій епоху польської історії. Він не відзначався ні військовими подвигами, ні державними діяннями; навпаки, з тогочасних листів польських королів ми дізнаємося про нього, що він накликав на себе докори за недбальство у справі захисту довіреного йому воєводства, залишав київський замок³⁸ у печальному стані, так що Київ не раз могли піддати руйнуванню татари; крім того, він не платив податків, які належалися з його староств. У молодості своїй, як розповідають, він проявляв себе в домашньому житті не зовсім благовидним чином: так, між іншим, він допоміг князеві Дмитрові Сангушці вивезти насильно свою племінницю Острозьку. Деякі риси життя засвідчують у нього суєтного й марнославного пана. Він володів величезним багатством: окрім родових маєтків, які включали в себе до вісімдесяти міст із кількома тисячами сіл, у нього у володінні перебували наділені йому величезних чотири староства в Південній Русі; доходи його сягали мільйона червоних злотих на рік. За такого становища Костянтин Костянтинович платив велику суму одному каштелянові³⁹ лише за те, що той двічі на рік повинен був стояти за його кріслом під час обіду; задля своєрідності він тримав при дворі своєму ненажеру, який дивував гостей тим, що з'їдав неймовірну кількість їжі під час сніданку й обіду. Не стільки особисті здібності князя Костянтина Костянтиновича, скільки його блискуче становище надавало йому важливого значення і поставило його в центр розумової діяльності, яка виникала в той час на Русі. Подібно до вельмож свого часу, і він виявив себе прибічником Польщі; на знаменитому сеймі 1569 року підписав приєднання Волині і Київського воєводства до Польського королівства на вічні часи і своїм прикладом багато сприяв успіхові цієї справи⁴⁰. Будучи руським і вважаючи себе руським, він, однак, підлягав впливові польської освіченості і вживав польську мову, як засвідчують його сімейні листи. Залишаючись у вірі своїх батьків, Острозький, однак, схилився до езуїтів, пустив їх у свої володіння і особливо голубив одного з них, на ім'я Мотовило⁴¹, — це ясно видно з листів до нього Курбського⁴². Московський вигнанець докоряв Острозькому за те, що Острозький прислав йому твір Мотовила й товаришував з езуїтами. «О володарю мій превозлюблений, — писав до нього Курбський, — навіщо ти прислав мені цю книгу, написану неприятелем Христа, помічником Антихриста і вірним слугою його? З ким ти дружишся, з ким спілкуєшся, кого на допомогу прикликаєш!.. Прийми від мене, слуги

* Руські високо цінували пам'ять цього борця за свою народність, досі тіло його почиває в київських печерах поряд з київськими печерськими угодниками.

** Він помер у 70-річному віці 1533 року. Тіло його було поховане в головній церкві Києво-Печерської лаври, де досі зберігся в ніші північної стіни його мармуровий пам'ятник із статуєю прекрасної роботи, яка зображує героя сплячим.

свого вірного, пораду зі смиренням: перестань дружитися з цими супостатами, прелюкавими і злими. Ніхто не може бути другом царя, якщо водить дружбу з його неприятелими і тримає за пазухою змія; трикратно молю тебе, перестань так чинити, будь подібний до прабатьків твоїх у ревності благочестя». Таким чином, цей руський пан піддавався єзуїтським підступам. В подальшому помітно, що Острозький піддався впливові й протестанства. В одному із своїх листів до внука, сина дочки своєї, Радзивілла⁴³, він писав настанови, щоб той не ходив до костьолу, але радив йому ходити на зібрання кальвіністів⁴⁴ і називав їх послідовниками істинного закону Христового. Захоплення протестантством відбувалося в нього, однак, під впливом того, що православний князь бачив християнські вчинки протестантів. Острозький з повагою вказував на те, що у них були школи й друкарні, що їхні пастори відзначалися благочестям, і протиставляв їм упадок церковного благочиння в руській церкві, невігластво священників, матеріальну сваволю архіпастирів, байдужість мирян до справ віри. «Правила і статuti нашої церкви,— казав він,— у зневазі серед іноземців; наші єдиновірці не тільки не можуть постояти за божу церкву, але навіть сміються над нею; нема вчителів, нема проповідників Божого слова, повсюдно голод на слухання слова Божого, частішає відступництво; доводиться сказати з пророком: хто дасть воду голові моїй і джерело сліз очам моїм!»

Таким настроєм знатного пана скористалися деякі руські люди і спонукали Острозького стати до певної міри рушієм розумово-релігійного відродження в польській Русі. Очевидно, переконування й дорікання Курбського багато посприяли такому настроєві. Острозький поважав Курбського; Острозький надсилав йому на перегляд різні твори й, між іншим, знамениту книгу єзуїта Скарги⁴⁵ «Про Єдину Церкву», написану спеціально з метою підготовки унії. Курбський повернув Острозькому цю книгу з такими ж доріканнями, як і твір Мотовила; у свою чергу Курбський послав «Бесіду Іоанна Златоуста про Віру, Надію й Любов», яку він переклав з латини, і сердився на князя Острозького, коли останній надав переклад Курбського якогось полякові, котрого Курбський назвав «невченим варваром, який уявляє себе мудрецем». Московський вигнанець, бачачи у своїй новій вітчизні посилення впливу єзуїтів, намагався всіма силами протидіяти їм, так само як і пануванню польської мови. Коли Острозький, якому сподобалося писання Курбського, радив, для більшого поширення, перекласти його на польську мову, то Курбський відкинув цю пропозицію. «Якби й немало вчених зійшлося,— писав він,— то не в змозі вони буквально перекласти граматичні тонкощі слов'янської мови на їхню «польську барбарію». Не лише з мовою слов'янською чи грецькою, а й з улюбленою ними латинською вони не дадуть ради». Тоді поміж руськими панамі увійшло у звичай заради освіти доручати виховання дітей єзуїтам. Курбський з похвалою відгукнувся взагалі про бажання навчати дітей наук, але не бачив ніякого пуття од єзуїтів. «Уже багато хто з батьків (писав він княгині Чарторийській) родів князівських, шляхетських і чесних громадян віддали дітей своїх навчатися наук, але єзуїти нічому їх не навчили, а лише, користуючись їхньою молодістю, відвернули їх од правовірності». Судячи з листів Курбського до різних осіб, можна з певністю припускати, що цей московський утікач мав сильний вплив на діяльність князя Острозького в галузі оберігання віри і відродження книжної освіченості, оскільки він з Острозьким перебував постійно в особливо близьких стосунках.

Зародки розумового й релігійного руху у польсько-литовській Русі з'явилися на початку XVI століття. Полочанин Скорина⁴⁶ переклав на руську мову Біблію і надрукував її в чеській Празі, за відсутності друкарні на Русі. В середині XVI століття поширене в Литві протестантство сприяло літературному пробудженню руської мови. У 1562 році в Несвіжі була друкарня⁴⁷, і знаменитий свого часу Симон Будний, людина великої вченості, надрукував протестантський катехізис руською мовою*.

* У подальшому цей Будний перейшов в аріанство, написав аріанський катехізис і видав польською мовою переклад Біблії.

Дещо пізніше гетьман литовський Григорій Олександрович Ходкевич заснував у своєму маєтку Заблудові друкарню⁴⁵, туди прибули до нього, полишивши Москву, друкарі Іван Федоров та Петро Мстиславець; вони надрукували там у 1569 році тлумачне євангеліє, великий фоліант. Це була праця знаменитого Максима Грека⁴⁶, надрукована в подальшому в тому ж вигляді у Москві. Але друкарня Ходкевича була, як видно, тільки тимчасова панська примха. Після смерті Григорія Ходкевича спадкоємці не підтримали закладу. Друкар Іван Федоров перейшов до Львова, а потім в Острог, і ось тут заснована була друкарня, яка поклала більш тверду основу літературній і книгодрукарській справі у Південній Русі⁵⁰. У 1580 році була надрукована вперше слов'янська Біблія за наказом Острозького. У передмові до Біблії говорилося, від імені Костянтина Костянтиновича Острозького, що його спонукало до цієї справи сумне становище церкви, яку звідусюди топчуть вороги і терзають без милосердя нещадні вовки, і ніхто не в силах протистояти їм за браком духовної зброї — слова Божого. У всіх країнах слов'янського роду й мови Острозький не міг знайти жодного вірного списку Ветхого завіту; одержав його нарешті лише з Москви, через посередництво Михайла Гарабурди. Водночас князь Острозький мав зносини з Римом, з островами грецького архіпелагу (з кандійським), з константинопольським патріархом Ієремією, грецькими, болгарськими і сербськими монастирями з метою роздобути звідти списки св. писання як еллінські, так і слов'янські і бажав керуватися порадою людей, тямущих у писанні. Перша друкована Біблія⁵¹, яку видав Острозький, складає епоху в руській літературі і взагалі в історії руської освіченості. За Біблією з'явився цілий ряд видань як богослужбних книг, так і різних творів релігійного змісту. Серед них важливе місце посідає книга «Про єдину істину і православну віру і святу апостольську церкву», яку написав священник Василій і яку надруковано 1588 року, книга ця слугувала запереченням твору Скарги, що вийшов польською мовою майже під такою самою назвою, і мала на меті захистити східну церкву проти дорікань, що їх робили прибічники латинської церкви. Тут розглядаються питання, які складають сутність відмінності церков: про сходження св. Духа, про владу папи, про опрісноки, про безшлюбність духовних, про суботній піст. Книга ця мала свого часу важливе значення, тому що знайомила із сутністю тих питань, які повинні були зробитися предметом живих змагань; православні читачі могли повчатися з цієї книги, як вони мають заперечувати проти переконань західного духовенства, яке тоді пустило в хід свою пропаганду в руському народі. В острозькій друкарні надруковано також декілька книг релігійного змісту: «Листи патріарха Ієремії» та «Діалог патріарха Геннадія» (в 1583), «Сподівання про сходження Св. Духа» (1588). У 1594 році видана великим фоліантом книга Василя Великого «Про пісництво», а в 1596 «Маргарит» Іоанна Златоуста. Одночасно з друкарнею, в 1580 році, Острозький заснував у себе в Острозі головну школу⁵² і, крім того, декілька шкіл у своїх володіннях. Ректором головної школи, родоначальниці вищих учбових закладів у Руській землі, був учений грек Кирило Лукаріс⁵³, який у подальшому одержав сан константинопольського патріарха. Крім Острога, князь Острозький запровадив друкарню в Дерманському монастирі⁵⁴.

У той же час іншим важливим рушієм пробудження розумового життя на Русі було запровадження братств, товариств морально-релігійної спрямованості, куди входили без розрізнення люди всяких верств, але такі, що неодмінно належали до єдиної церкви. Такі братства стали виникати за взірцем західних. Першим з таких братств, яке набуло історичного значення, стало Львівське⁵⁵, засноване з благословення антиохійського патріарха Іоакима, котрий відвідав руський край 1586 року. Головними цілями братства було виховання сиріт, поміч убогим, тим, хто зазнав різних нещасть, викуп полонених, поховання й поминання мертвих, допомога під час суспільних лих, — взагалі справи благодійництва. Члени мали свої визначені зібрання і вносили кожен по шість грошів до загальної калитки. Тоді при братстві міщани запровадили школу, друкарню та лікарню. У школі викладалася, окрім священного писання, слов'янська граматика разом з грецькою, і для цієї мети було складено

й надруковано елліно-слов'янську граматику, в якій порівняльно викладалися правила обох мов. Приватне навчання було обмежене: кожен міг навчати лише своїх дітей і домашніх. За взірцем Львівського братства запроваджене було у Вільні Троїцьке братство, а потім стали засновуватися братства й в інших містах. З-поміж них Львівському було надане старійшинство. Вже одне те, що люди всіх станів сходилися між собою в ім'я отчої віри, поліпшення моральності і розширення кола знань, впливало на піднесення народного духу. Патріарх Іоаким, запроваджуючи Львівське братство, доручив йому нагляд за здійсненням духовними їхніх обов'язків, а також за благочестям і добропорядністю як духовенства, так і мирян; таким чином, духовенство стало залежним од громадського суду світських людей — це було цілковито протилежне поглядам західного духовенства, яке завжди ревниво дбало про те, щоб люди, не приналежні до духовного звання, підкорялися сліпо настановам духовних і аж ніяк не сміли судити про справи віри інакше, окрім як під керівництвом духовних, і не наважувалися засуджувати їхніх вчинків. Але й руським вищим духовним сановникам випало не до серця заснування братств. Львівський владика Гедеон⁵⁶ одразу ж зайшов у неприязні стосунки з Львівським братством.

Устрій православної церкви в Русі, підвладній Польщі, був у сумному становищі. Вищі духовні сановники, походючи із знатних родів, замість того, щоб, у відповідності з православними звичаями, проходити сходи чернечих чинів, одержували свої місця просто із світського звання і до того ж не за іспитом, а за зв'язками, завдяки сприянню сильних чи з допомогою підкупу, здобувши прихильність до себе королівських придворних. Архіреї та архімандрити управляли церковними маєтками з усіма привілеями суду й сваволі світських панів свого часу, тримали у себе збройні загони, за звичаєм світських владців, у разі сварки із сусідами дозволяли собі буйні наїзди і в домашньому своєму побуті вели спосіб життя, зовсім не відповідний їхньому сану. Були приклади, що знатні пани випрошували для себе у короля єпископські й настоятельські місця і, залишаючись непосвяченими, користувалися церковним хлібом, як тоді висловлювалися. Один сучасник зауважує: «Правила св. отців не дозволяють посвячувати у священники молодших тридцяти літ од роду, а в нас допускають іноді п'ятнадцятирічного. Він по складах читати не вміє, а його посилають проповідувати слово Боже; він своїм домом не управляє, а йому церковний порядок доручають». У владик, архімандритів, ігуменів були брати, племінники, діти, котрим роздавали в управління церковні маєтності. Розкішне життя вищих сановників привело до утиску підданців у церковних маєтках. «Ви (викривав руських архіреїв афонський монах) віднімаєте у бідних поселян волів і коней, видираєте у них грошові данини, мучите, морите роботою, кров з них смокчете». Нижче духовенство перебувало в крайньому приниженні. Бідні монастирі перетворювали на хутори, владики влаштовували в них псарні для свого полювання і ченцям наказували утримувати собак. Парафіяльні священники потерпали й од владик, і від світських людей. Владики поводилися з ними грубо, зверхньо, обтяжували податками на свою користь, карали тюремним ув'язненням і побоями. Світський власник села призначав у ньому священника, якого йому забаглося, і цей священник нічим не відрізнявся від хлопа по відношенню до власника; пан посилав його з підводою, ганяв на свою роботу, брав у служки його дітей. Руський священник, — зауважує сучасник, — за своїм вихованням був цілковитий мужик; не вмів тримати себе пристойно; ні про що було поговорити з ним. Звання пресвітера дійшло до такої зневаги, що чесна людина соромилася вступати в нього і важко було сказати, де частіше бував священник — в церкві чи в корчмі. Нерідко богослужіння він відправляв у п'яному вигляді із непристойними витівками, і за звичаєм священник, здійснюючи богослужіння, не розумів зовсім того, що читав, та й зрозуміти не намагався. За такого стану духовенства зрозуміло, що простий народ жив своїм стародавнім язичницьким життям, зберігав язичницькі погляди й вірування, відзначав за прадідівськими звичаями язичницькі свята і не мав ніякнайменшого поняття про сутність християнства, а вищий клас починав соромитися своєї приналежності до православної релігії; католики всіма силами підтри-

мували цей безпідставний сором. Єзуїт Скарга, улюбленець короля Сигізмунда III⁵⁷, глумився навіть над богослужбовою мовою руської церкви у таких виразах: «Що це за мова? На ній ніде не викладають ні філософії, ні богослов'я, ні логіки; на ній навіть граматики й риторики бути не може! Самі руські попи не в змозі пояснити, що таке вони у церкві читають, і бувають вимушені запитувати в інших пояснень по-польськи. Від цієї мови — саме невігластво й омана».

За тогочасних умов підняти із занепаду церкву й народне благочестя тільки й можна було, утворивши осередок відродження не в духовенстві, а поза ним, у мирському побуті. Братства й повинні були зробитися головним знаряддям цього відродження. Патріарх Ієремія, проїжджаючи через Південну Русь у 1589 році, затвердив права Львівського братства і навіть розширив їх: звільнив братство від залежності од місцевого владики й від будь-якої іншої світської й духовної влади, не дозволяв у Львові бути іншому православному училищу, окрім братського, поклав на нього нагляд над судом єпископським і, за скаргою братства, наклав заборону на львівського єпископа Гедеона Балабана. Балабан звернувся до львівського римсько-католицького єпископа й першим з тогочасних руських єпископів заявив про бажання підкоритися папі.

Під час перебування свого в Південній Русі патріарх Ієремія усунув київського митрополита Онисифора Дівочку у зв'язку з тим, що він був раніше двоєженцем, і замість нього посвятив Михайла Рогозу⁵⁸, якого вже, як видно, підстроїли єзуїти. Патріарх помилився у цій людині. Але ще більше помилився він у тому, що, не давши повної влади митрополитові, призначив екзархом (намісником) своїм луцького єпископа Кирила Терлецького⁵⁹, людину аморальну і навіть таку, що її звинувачували в найогидніших злочиннях, як, напр., в грабунках, згвалтуваннях і вбивствах.

Руське духовенство було сильно незадоволене патріархом за те, що він дав братствам таку владу й поставив духовних під нагляд мирян; крім того, на нього скаржились і за різні побори з руського духовенства: підлягаючи турецькій владі, патріархи і взагалі грецькі святителі перебували у такому становищі, що потребували подаянь, які збирали у православних землях. «Ми у них такі вівці, — казали руські духовні, — яких вони лише доять і стрижуть, а не годують».

Наступного по від'їзді Ієремії року митрополит зібрав у Бресті синод з православних архієреїв. Усі почали скаржитися на тяжкість залежності від патріарха і нарікали на братства, особливо ж на Львівське, яке, за грамотою патріарха Ієремії 1593 року, перебувало у безпосередньому віданні патріарха. «Як! — казали архієреї. — Якомусь там збіговиську пекарів, торгашів, сідлярів, чинбарів, неукам, які нічого не тямлять у богословських справах, дати право пересуджувати суд встановленої церквою влади і складати вирок про справи, які стосуються церкви Божої!» Усі прийшли до висновку, що краще за все перейти у підлеглість, замість константинопольського патріарха, римському папі.

У 1593 році, замість померлого володимирського єпископа, було поставлено Адама Потія, котрий до того часу був світським паном і носив титул брестського каштеляна. Він уже перекидався з православ'я у католицтво, потім вдавано повернувся в православ'я з наміром присвятити себе справі унії. Він був людиною бездоганної моральності, здавався благочестивим і сам запровадив братство у Бресті. Острозький поважав його, до того ж Потій перебував у своєцтві з Острозьким. Король, надавши йому місце єпископа, мав на увазі якраз те, що Потій може уламати могутнього руського вельможу.

Потій встановив з Острозьким листування і, не заводячи мови про унію, повів справу так, що князь Костянтин Острозький першим заговорив про неї. Перебираючи різні засоби щодо виправлення церковного порядку, Острозький зупинився на об'єднанні східної церкви із західною. Але Острозький хотів зовсім не такої унії, якої прагнула римська пропаганда. Острозький визнавав православну церкву вселенською, а не національною; Острозький вважав правильним об'єднання церков лише в тому випадку, коли прилучаться до нього й в інших православних країнах, і тому

пропонував володимирському єпископові вирушити до Москви, а львівського — послати до волохів для наради з питання про об'єднання церков. У намірах Острозького метою пропонованого об'єднання було заснування шкіл, підготовка освічених проповідників і взагалі поширення релігійної освіти. Острозький зауважував, між іншим, що слід змінити багато що в церковних обрядах, таїнствах, у церковному управлінні, відділити, як він висловлювався, людські видумки. Потім відповідав на це Острозькому: «Східна церква здійснює свої таїнства й обряди вірно; ні засуджувати, ні опоганювати нема чого; до Москви ж я не поїду; з таким дорученням там під баготи потрапиш. Краще ви, як перша особа нашої віри, зверніться до свого короля».

Не встигнувши схилити Острозького, владики кілька разів з'їжджалися радитись і в 1595 році склали пропозицію до папи про унію й обрали в цій справі посланцями до Риму Потія та луцького єпископа Кирила Терлецького. Потім сповістив про це Острозькому і нагадував, що Острозький сам же першим і повів мову про унію.

Острозький розсердився, писав Потієві, що володимирський єпископ зрадник і не гідний свого сану, а 24 червня написав і розіслав (вочевидь друковане) послання до всіх православних обивателів Польщі й Литви, вихваляв грецьку віру як єдину у світі істинну, сповіщав, що найголовніші проводирі істинної віри нашої, фальшиві пастирі митрополит і єпископи перевернулися на вовків, відступились од східної церкви, «прихилилися до західних» і намислили відторгнути од віри всіх благочестивих «тутешньої області» і ввергнути в погибель. «Багато хто,— висловлювався Острозький,— з помешканців тутешньої області держави його величності мого короля, прихильних до святої східної церкви, мене вважають провідною людиною у православ'ї, хоч я сам вважаю себе не більшим, але рівним з іншими щодо правдивості, з цієї саме причини, щоб не виявитися винним перед Богом і вами, я сповіщаю вам про те, про що дізнався напевне; бажаю разом з вами заодно стояти проти супостатів, щоб, з Божою поміччю і при вашому старанні, ті, хто приготував на нас сіті, самі до цих сітей потрапили. Що може бути ганебніше й беззаконніше, якщо шість чи сім лиходіїв відкинулись од своїх пастирів, які їх настановили, вважають нас безсловесною твар'ю, насмілюються самовільно відривати нас од істини й заводити нас у згубу із собою?»

Острозький просив короля відкрити собор, на якому б були присутніми не самі лише духовні, а й світські. Король, турбуючись про успіхи унії, писав Острозькому переконального листа, схилив його пристати до унії й передусім указував на те, що грецька церква перебуває під владою такого патріарха, який одержує свій сан з волі невірних мугамедан. У відповідності з панівним римсько-католицьким поглядом, що справи духовні мають бути турботою самих духовних, Сигізмунд не бажав допустити з'їзду світських осіб у справах віри, а цього не тільки хотів Острозький, а й самі єпископи, підлагодуючись до Острозького, висловлювали прохання королю про те ж. Король писав: «Такий з'їзд лише буде ускладнювати справу; турбуватися про наше спасіння є обов'язком наших пастирів, а ми повинні, не допитуючись, чинити так, як вони велять, тому що Дух Господній дарував нам їх вождями в житті». Але такого роду доводи лише драгували Острозького, оскільки усе це ображало, попри все інше, його панський гонор, котрий живив у ньому прагнення бути першим серед своїх одновірців.

Домагаючись від короля дозволу на з'їзд чи собор світських людей у справах віри, Острозький з одним із своїх придворних надіслав у Торунь до протестантського собору пропозиції щодо спільної протидії папізмові. Православний князь писав у таких висловах: «Усі, хто визнає Отця, Сина і Св. Духа, люди однієї віри. Якби люди мали більше терпимості одне до одного, якби люди з пошанівком дивилися, як їхні співбраття славлять Бога, кожний по своїй совісті, то менше було б сект і напрямів на світі. Ми повинні зійтися з усіма, хто віддаляється від латинської віри і співчуває нашій долі: усі християнські сповідання мусять захищатися проти пап'яників. Його королівська величність не схоче допустити нападу на нас, тому що

у нас самих може з'явитися двадцять, щонайменш п'ятнадцять тисяч озброєних людей, а панове папіжники можуть перевершити нас хіба що числом тих куховарок, яких ксьондзи утримують у себе замість дружин».

Королю стало відоме це послання, і він наказав написати Острозькому догану за непоштиві відгуки про ту віру, яку сповідує король, а особливо за натяк на куховарок.

Погрози щодо можливої з'яви тисяч озброєних людей мали суттєве підґрунтя. У Польщі панував дух сваволі. Закони діяли слабо, і, замість того щоб вдатися до їхнього захисту, люди, які відчували за собою силу, самі розправлялися із своїми суперниками. Знатні пани тримали у себе збройні загони із шляхти: наїзди на маєтки і двори були звичайною справою. Пани самовільно втручалися навіть у справи сусідніх держав. Заповзятці різного штибу склали ватаги, так звані «самовільні купи», й чинили різні неподобства. У Південній Русі з року в рік посилювалося козацтво, яке особливо розвинулося після вдалих походів на Крим і на Молдавію. Воно поповнювалося руськими людьми з маєтків спадкових панських і коронних (таких, що надавалися панам у вигляді староств) і через такий вплив утікачів, які йшли в козаки супроти волі панів, набувало ворожого настрою до панів і шляхти взагалі. Окрім козаків, яких визнавали у цьому званні і які перебували під начальством старшого чи гетьмана, утворювалися ватаги з простонароддя, котрі називали себе козаками, під орудою власних ватажків; такі ватаги, за слушною нагоди, легко приставали до справжніх козаків і готові були заодно з ними діяти на шкоду власникам. У 1593 році козацький гетьман Криштоф (Христофор) Косинський⁶⁰ підняв повстання. Козаки нападали на власницькі двори, розруйнували їх, знищували шляхетські документи. Косинський оволодів українськими містами і самим Києвом завдяки недбалству Острозького, котрий був київським воєводою; йому, як ми сказали, давно вже, але невдало дорікали королі за те, що київський замок лишається занедбаним. Косинський вторгнувся в маєтки Острозького і вимагав од шляхти і від народу присяги собі: у Косинського ясно виявлявся намір відторгнути Русь від Польщі, зруйнувати в ній аристократичний лад і запровадити козацький устрій, за якого не було б станових відмінностей, усі були б рівними й володіли з однаковим правом землею. Небезпека загрожувала Польщі політичним і соціальним переворотом. Король звертався до шляхти південноруських воєвод брацлавського, київського й волинського, щоб усі люди шляхетського звання піднімалися проти ворога, який вимагає собі присяги і зневажає права короля й держави. Острозький зібрав усю шляхту, яка була в його просторих володіннях, доручив її керівництву сина свого Януша⁶¹ і спрямував на заколотника. Косинський зазнав невдачі, зобов'язався зрестися зверхництва над козаками, а звільнившись од біди, знову затівав повстання, але був убитий під Черкасами. Наступником йому на гетьманське достоїнство обрали Григорія Лободу⁶². Тоді, oprіч козаків, що перебували під орудою гетьмана Лободи, з'явилося інше козацьке ополчення, самовільне, під керунком Северина Наливайка⁶³, брат якого Даміан⁶⁴ був священиком в Острозі. Наливайко люто ненавидів панство, через те що пан Калиновський у містечку Гусятині одняв у Наливайкового батька хутір і самого господаря відлупцював так, що той помер від побоїв. Наливайко задумав продовжити справу Косинського в той час, коли єпископи зібралися віддати руську церкву в підлеглість папі і коли Острозький у своєму посланні переконував усіх православних обивателів королівства Польського протистояти підступам єпископів. Наливайко розпочав з Волині, і його повстання на цей раз набуло дещо релігійного відтінку. Він нападав на маєтки єпископів і мирян, котрі благосприяли унії, взяв Луцьк, де злоба козаків спрямувалася на прибічників і слуг єпископа Терлецького, повернув у Білу Русь, оволодів Слуцьком, де запасся зброєю, взяв Могилів, котрий тоді спалили самі помешканці, захопив у Пінську ризницю Терлецького і дістав важливі пергаментні документи з підписами духовних і світських осіб, які погоджувалися на унію; Наливайко пограбував маєтки брата єпископа Терлецького, помщаючись йому за поїздку єпископа до Риму. Деякі православні пани мировилили На-

ливайкові через ненависть до виникаючої унії. Падала підозра на самого князя Острозького, оскільки в його маєтку проживав брат Наливайка і в цього брата, священника Даміана, виявилися коні, що належали панові Семашку, якого пограбував Наливайко. Сам Острозький у своїх листах до свого зятя Радзивілла⁶⁵ писав: «Кажуть, нібито я Наливайка насилав... Уже якщо кому, то мені найбільше допекли ці розбійники. Доручаю себе Господу Богу! Сподіваюся, що Він, рятівник невинних, і мене не забуде». Нема підстав припускати, що насправді Острозький сприяв цьому повстанню, тим більше, що перед самою повою Наливайка у Волинській землі Острозький застерігав панів щодо свавільників, скаржився, що вони розоряють маєтки, давав поради Речі Посполитій вживати скоріш дійових заходів і гасити пожежу раніше, ніж вона встигла поширитися.

Взимку 1595—1596 рр. Наливайко з'єднався з козацьким гетьманом Лободою, і повстання почало набувати загрозливих розмірів. Король вислав проти козаків гетьмана Жолкевського⁶⁶. Війна з ними перергала до кінця травня 1596 року; козаки під натиском польських військ перейшли на лівий берег Дніпра і потрапили в облогу поблизу Лубен, серед них розпочалися чвари; Наливайко скинув з гетьманства Лободу, умертвив його, сам зробився гетьманом і сам був у свою чергу скинутий, виданий полякам і страчений у Варшаві.

Коли таким чином поляки займалися придушенням повстання руських, яке набувало почасті характеру боротьби проти унії, у Римі посланці від руського духовенства, володимирський і луцький єпископи, були прийняті з належною шанобою, вдовоїлися поцілувати папську ногу і 2 грудня 1596 р. від імені руського духовенства прочитали сповідання віри за римсько-католицьким ученням. На початку 1596 року вони повернулися на батьківщину. Тут очікувала їх протидія з боку братства Острозького. У Віленському братстві надрукували «Книгу Кирила про Антихриста», яку склав Стефан Зизаній⁶⁷. Книга була спрямована проти папізму; в ній доводилося, що папа є той антихрист, про якого здавна зберігалось пророкування, а час унії є часом антихристового царства. Книгу цю жадібно читали духовенство й письменні миряни. Король, прочувши про її успіх, був дуже розгніваний, наказав забронити книгу, схопити і кинути до тюрми її автора й двох його співників. Львівське братство, із свого боку протидіючи замірам унії, так налякало свого єпископа, що Гедеон наважився відступити від унії і подав до суду протестацію, в якій запевняв, що якщо й підписував разом з іншими архіереями згоду на унію, то не знав сам, у чому справа: він підписував білий папір, а на цьому папері, вже після його підпису, написане було те, чого йому й не хотілося.

Острозький звістив східних патріархів; на прохання його призначені були протосинкели (намісники): від константинопольського патріарха — Никифор, від александрійського — Кирило. Король оповістив, щоб руські єпископи зібралися на собор у Бресті до 6 жовтня 1596 року для остаточного затвердження унії.

До зазначеного королем часу Острозький підготував і свій собор у Бресті ж*. Собор цей складався з двох патріарших протосинкелів, двох східних архімандритів, двох руських єпископів, Гедеона львівського і Михайла Копитенського, сербського митрополита Луки, кількох руських архімандритів, протопопів і двохсот осіб шляхетного звання, яких запросив із собою Острозький.

Протосинкел Никифор головував на цьому православному соборі. Згідно з давніми звичаями церковного суду він тричі надіслав київському митрополитові виклик на собор для виправдання, але митрополит не з'явився й оголосив, що він з єпископами перейшов у підлеглість західній церкві; тоді православний собор позбавив сану як митрополита, так і єпископів: володимирського, луцького, полоцького (Германа), холмського (Діонісія) та пінського (Іону).

* Брестський собор детально описаний у книзі «Ектезис», яку видали православні польською мовою в 1597 році. Книга ця була і на російській мові, але в цьому виданні майже щезла.

У свою чергу духовні, які прийняли унію, відплатили тим, котрі не прийняли її, так само: вони позбавили сану єпископів львівського і перемишльського, архімандрита печерського Никифора Тура⁶⁸ і всіх руських духовних, присутніх на православному соборі. Вирок кожному з них було надіслано у такій формі: «Хто тебе, від нас проклятого, буде вважати в колишньому сані, той сам проклятий буде від Отця, і Сина, і Святого Духа!»

Обидві сторони звернулися до короля. Православні посилалися на існуючі постанови, просили не вважати духовних, яких вони поскидали, в їхньому колишньому сані, відняти у них церковні маєтки і передати тим особам, яких замість них буде обрано. Король став на бік уніатів і наказав заарештувати Никифора, на якого поборники унії особливо злилися. Острозький взяв його на поруки. Справу його відклали до 1597 року.

У цьому році, на вимогу короля, Острозький сам привіз Никифора і віддав на суд сенату. Никифора намагалися звинуватити і в шпигунстві на користь турок, і в чорнокнижництві, і в негідній поведінці. Сам гетьман Замоцький⁶⁹ звинувачував його. Звинуватити Никифора було неможливо, та поляки й не мали права судити його, як іноземця. Тоді Костянтин Острозький виголосив королеві різку промову. «Ваша величність, — сказав він, — порушуєте права наші, зневажаєте вольності наші, насилуєте совість. Будучи сенатором, я не лише сам тут зазнаю образ, але бачу, що все це веде до погибелі королівства Польського; після цього нічі права, нічия свобода не захищені; незабаром настануть безпорядки; можливо, тоді додумаються до чогось іншого! Пращури наші, складаючи присягу на вірність своєму владареві, й від нього також брали присягу на дотримання правосуддя, милості й захисту. Між ними була двостороння присяга. Спам'ятайтеся, ваша величність! Я вже в похилих літах і сподіваюся невдовзі полишити цей світ, а ви ображаєте мене, відбираєте те, що для мене найдорожче, — православну віру! Спам'ятайтеся, ваша величність! Доручаю вам цього духовного сановника; Бог запитає з вас за кров його, а мені дай Боже не бачити більше такого порушення прав; навпаки, хай Бог сподобить мене на старості літ почути про добре здоров'я його і про ліпше збереження вашої держави і наших прав!»

Проголосивши цю промову, Острозький вийшов із сенату. Король послав зятя Острозького, Криштофа Радзивілла, повернути схвильованого старигана. «Король, — сказав Радзивілл, — шкодує з приводу ваших прикрощів; Никифор буде вільний». Розсерджений Острозький не хотів повернутися й сказав: «Нехай же собі й Никифора з'їсть». Князь пішов геть, полишивши бідного протосинкела Никифора на пошталу королю. Никифора заслали до Марієнбурга, де він і помер в ув'язненні.

У 1599 році Острозький, з іншими панами й шляхтою руської віри, утворив конфедерацію з протестантами для взаємного захисту проти католицького насильства. Але ця конфедерація не мала істотних наслідків.

Значно важливішим був за своїми наслідками рух літературний, який посилювався після унії. В острозькій друкарні надруковані були (у 1598 р.) «Відпис на листи отця Іпатія» (Потія)⁷⁰ і «Листи», тобто посланія: з них вісім Мелетія⁷¹, патріарха Александрійського, в яких викладалася сутність православ'я і народ православний спонукався до захисту своєї релігії. Одне з цих послань (третє) присвячене питанню про зміну календаря, питанню, яке в той час дуже захоплювало уми. Православним пастирям не подобалася ця зміна саме тому, що вона була нововведенням — «новость щетных мужей непостоятельных душ, яко же сырость приражением ветров зяблемых». На думку чесних пастирів, зміна пасхалії тягне за собою збурення і заколот у церкві, крамоли, чвари, наближення до жидівства; але якщо б цього й не трапилося, то все-таки не треба вносити «неотеризму», а краще триматися старовини і слухатися стариків. (Чи не благочестивішим же і не благоговійнішим є в різних речах вкупі перебувати зі старцями?) При цьому зазначалося, що обчислення, на які спирається новий календар, не мають міцності і по трьохстах роках доведеться

знову «астрономствувати» і видумувати нові переміни. Дев'ятий з надрукованих у цій книзі листів містить послання, що його писав Острозький до православних християн на самому початку унії (про нього ми говорили вище), а десятий — переконувальне послання афонських монахів. З-поміж надрукованих тоді в Острозі книг особливо важлива книга «Апокрисис» (вид. в кінці 1597 року)*, під псевдонімом Філарет⁷² написав її, як гадають, Христофор Бронський, людина, яка, подібно до Острозького, схилилася до протестантизму. Замість суворого підкорення духовній владі у справах віри вона проповідувала рівну вільну участь світських людей у церковних справах, учення про безумовну покору церкви називала жидовством і доводила, що світські люди можуть, на свій розсуд, не слухати духовних і усувати їх. У 1598 році священник Василій видав Псалтир з дослідженням, ще один Псалтир із часословом, у 1605 і 1606 твори патріарха Мелетія з приводу унії, перекладені Іовом Борецьким, а в 1607 священник Даміан, брат Наливайка, видав «Лікарство на ледачий розум людський», де вмістив послання Златоуста до Федора Падшого і деякі слова та вірші, почасти пристосовані до свого часу. У Вільні з'явилися видатні твори, не лише полемічні, але й наукові, які засвідчували зростаючу потребу виховання юнацтва; у 1596 році Лаврентій Зизаній видав граматику слов'янської мови, азбуку з коротким словником, тлумачення на молитву «Отче наш» і Катехізис, в якому викладалися основи православної віри. Пізніше руські богослужбні та релігійно-політичні твори друкувалися і в інших місцях.

Так був покладений початок тій південноруській і західноруській літературі, яка в подальшому, в середині XVII ст., розвинулася значною мірою.

Сам Острозький, незважаючи на захист, який він надав православ'ю у справі виникнення унії, як аристократ, для котрого польський лад надто багато складав дорогого, був далекий від скільки-небудь рішучої протидії насильству влади; він стримував і інших, схилиючи їх до терпіння. Таким чином, у 1600 році він писав до Львівського братства: «Надсилаю вам декрет, складений на минулому сеймі, у вищій мірі противний народному праву і ще більше святій правді, і даю вам не іншу якусь пораду, окрім такої, щоб ви були терплячими й очікували Божого милосердя, поки Бог, за своєю благістю, не схилить серце його королівської величності до того, щоб нікого не ображати й кожного залишити при своїх правах».

У цій пораді вчувалося вже майбутнє безсилля руської аристократії у справі захисту батьківської віри.

За скаргою київського та брацлавського воеводств король призначив на сеймі суд між уніатами й православними.

Тоді помер Рогоза, місце його у званні київського митрополита заступив Іпатій Потій. З'явившись разом з Терлецьким на суд, що його призначив король, він твердив, що духовні справи не підлягають розглядові світського суду, що відповідно до божественного права, законів королівства і прав християнських вони підлягають лише суду духовному. Уніати посилалися на всякі існуючі на той час привілеї, надані грецькій церкві, як на документи, які належать по праву тепер виключно лише тим, хто визнав главою своєї церкви римського первосвященника. Король, за порадою своїх радних панів, визнав їхні доводи цілком справедливими й обнародував грамоту, згідно з котрою новому митрополитові і єпископам, які перебувають під зверхністю митрополита, надавав право користуватися своїм саном, у відповідності з колишніми привілеями, що їх мали сановники грецької віри, управляти церковними маєтками і чинити духовний суд. Король не визнавав іншої східної церкви в польській Речі Посполитій, окрім тієї, що вже з'єдналася з римською. Усі, хто не визнав унії, були в його очах уже не сповідальники грецької віри, а відщепенці від неї. Такий же погляд поділяли з королем уся католицька Польща і Литва.

* Проти «Апокрисиса» виданий був у 1600 р. «Антикрисис», що його написав грек-уніат Петро Аркудій.

Острозький скінчив життя у лютому 1608 року в глибокій старості. Син його Януш ще за життя батька перейшов у католицизм; другий син, Олександр, залишився православним, але дочки його прийняли католицизм, і одна з них, яка володіла Острогом, Анна-Алоїзія, відзначалася фанатичною нетерпимістю до віри своїх прабатьків.

Вищий клас у Польщі був усемогутнім, і, безперечно, якби руське шляхетство залишалося твердо у вірі і міцно зважилося стати за отчу віру, ніякі підступи короля та езуїтів не в змозі були б її повалити.

Але в тому-то й полягало лихо, що це руське шляхетство — цей вищий руський клас, якому надто вигідно було перебувати під владою Польщі, — не могло устояти проти морального гніту, який тяжів тоді над православною вірою і руською народністю. Поріднившись із польським шляхетством, засвоївши польську мову й польські звичаї, зробившись поляками за способом життя, руські люди не в змозі були утримати віру батьків своїх. На боці католицизму був звабливий блиск західної просвіти. У Польщі на руську віру і руську народність дивилися презирливо: все, що було й відгонило руським, в очах тогочасного польського суспільства здавалося мужицьким, грубим, диким, невіглаським, таким, чого слід соромитися освічені і високопоставлені людини. Католики мали незрівнянно більше засобів до освіти, ніж православні, і тому діти православних панів навчалися у католиків. Настроєні вчителями, які виховували в них прихильність до католицизму, вийшовши у світ, в якому вони, за пануючого духу пропаганди, повсюдно чули те ж саме, руські юнаки неминуче засвоювали той погляд на віру й народність своїх прабатьків, який звичайно мають на своє рідне ті, котрі запозичають щось чуже з цілковитою переконаністю, що це чуже слугує ознакою освіченості й надає шани й поваги у тому середовищі, в якому їм суджено перебувати. Покатоличені нащадки православних знатних родів, озирюючись назад на моральні набутки своїх прабатьків, опинилися в такому ж настрої, в якому були багато століть тому їхні пращури, коли, полишаючи поганство, засвоювали християнство. Одні за одними приймали нову віру і соромилися старої. Щоправда, як завжди трапляється в перехідних епохах, і в епоху покатоличення руського шляхетства, впродовж півстоліття і навіть дещо довше, залишалися в середовищі руського вищого класу прихильники старовини й подавали свій голос, але лави їхні все більше й більше рідшали, і, нарешті, їх не стало; у польській Русі особа, яка належала за походженням і за маєтністю до вищого класу, стала неможливою інакше, як з римсько-католицькою релігією, з польською мовою і з польськими уявленнями та почуваннями. Із запровадженням унії на Русі посилювалося прагнення піднести руську церкву і руську народність — створити руську освіту, у крайньому разі, для початку релігійну, але це прагнення спізнилося для вищого класу руських земель, приєднаних до Польщі. Цей вищий клас не потребував більше нічого руського і дивився на нього з огидою, вороже. Виявилось, що унія, видумана спочатку для приналежності руського вищого класу, також йому не знадобилася; пани без неї зробилися чистими католиками; унія залишилася лише засобом для знищення в решті народу ознак православної віри і руської народності. Унія стала зняряддям більше національних, ніж релігійних замірів. Прийняти унію — значило зробитися з руського поляком чи, в крайньому разі, напівполяком. Цей напрямок проявився із самого початку і неухильно витримувався в подальші часи до самого кінця існування унії. Незважаючи на те, що спочатку папа, у відповідності з постановами флорентійської унії в XV столітті⁷³, затвердив недоторканність обрядів східної церкви, вже на початку XVII століття духовні почали змінювати богослужіння, запроваджували різні звичаї, властиві західній церкві і такі, що не існували в східній або рішуче відкидалися нею (як, наприклад, тиху обідню, служіння кількох обідень одного й того ж дня на одному престолі, скорочення богослужінь тощо). Зближуючись усе більше й більше з католицизмом, унія перестала бути східною церквою, а зробилася чимось посередницьким і водночас залишалася набутком простого люду: в країні, де простий

народ був цілковито уярмлений, віра, яка існувала для цього народу, не могла користуватися однаковою повагою з вірою, котру сповідували пани; тому унія в Польщі стала вірою нижчою, протонародною, негідною вищого класу; що ж стосується православ'я, то воно з громадського погляду стало вірою упослідженою, найнижчою, гідною цілковитого презирства: то була віра не лише хлопів, не бажаючих або не здатних через свою дикість і закостенілість стати на хоч трохи вищу східцю релігійного й суспільного порозумнішання, то було не більше ніж жалюгідне сповідання нікчемних недовірків, яким і за гробом нема спасіння.

ІВАН СВИРГОВСЬКИЙ,
УКРАЇНСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ГЕТЬМАН
XVI СТОЛІТТЯ

У житті народів виникають спонуки, які не прищеплені ззовні, не нав'язані масі її рушіями, а створилися довготривалим, поступовим ходом обставин і неусвідомлено керують народним почуттям і волею. Так у XVI столітті в руському народі, який був зв'язаний упродовж семи століть із східним християнством духовними і племінними узами, виникли войовнича протидія розлиттю потоків оттоманської могутності і прагнення подати руку допомоги християнським народам православного сповідання, уярмленим мусульманами. Виразом цієї національної ідеї було козацтво на Дніпрі і на Дону. Безсумнівно, що інші причини, які слід шукати в соціальному і політичному становищі тодішньої слов'янської Півночі, сприяли утворенню козацтва; але вірно й те, що головним завданням діяльності цього руського лицарства була боротьба з Туреччиною і взагалі з мусульманським світом та оберігання східного православ'я. У XVI столітті і в першій чверті XVII історія козацтва складається з безперервних нападів на Туреччину на суші і на морі, які супроводжувалися неодноразовим втручанням у справи Молдавії та Валахії і мали неодмінною метою визволення поневолених і полонених християн. Боротьба ця була важкою і часто невдалою, але взагалі йшла прогресивно, і хто знає, до яких наслідків могла б вона привести, якби з одного боку польська політика, яку спрямовували єзуїти, а з іншого нерішучість Іоанна Грозного¹ та слабкість Московської держави після нього не створили такого збігу обставин, що козаки вимушені були зупинитися у своєму пориванні на Схід і повернути свої сили на захист православ'я проти римського католицизму. Ця історія боротьби руського козацтва з Туреччиною настільки ж гідна уваги, наскільки темна й уривчаста за браком джерел. Тільки останнім часом завдяки освіченим любителям старовини ми починаємо знайомитися з джерелами цієї епохи, які до нашого часу крилися в невідомих рукописах чи стародруках, дорогоцінних набутках небагатьох бібліотек.

До цікавих сучасних творів з цього предмета належать твори Ласицького, Горецького та Фредро, які переклав з латинської і видав польською мовою п. Сиромля².

В них містяться повідомлення про втручання козаків у справи Молдавії і подається нам у подробицях похід Івана Свирговського, про якого ми до видання цих творів мали дуже слабкі відомості.

Ласицький, шляхтич XVI століття, реформат вірою, є той самий, що написав відомий у науковому світі твір про литовських богів і брошуру про тогочасну боротьбу Іоанна Грозного із Стефаном Баторієм.³ У 1855 році відкрили і видали ще один його твір — «Про вторгнення поляків у Волощину в 1572 році». Цей твір не належить безпосередньо до історії козацтва, але важливий для неї тому, що подає справи Молдавії, які обумовили і навіть викликали втручання козаків, описане у Горецького і Фредро. Леонард Горецький був шляхтич, також реформат вірою. Він описав сучасну йому подію — війну молдавського господаря Івона⁴ з турками і подвиги його союзників, українських козаків. Книгу його видано 1578 року у Франкфурті. Пасторій⁵ у своїй польській історії

передрукував цілком латинський оригінал цього твору. З цього видання переклав його п. Сирокомля. Подобиці життя Горецького невідомі. Книга його починається короткою географією Волощини, яку автор відповідно до прийнятого в той час звичаю розділяє на закарпатську (Валахію) і Мультани (Молдавію), дуже коротко розповідає історію Молдавії з часу підкорення турками Балканського півострова і переходить до історії Івона, яка складає предмет його твору. В середині він допускає розлогий епізод про походження турків і розвиток їхньої могутності. Розповідь його жвава, сповнена драматичних картин, характери окреслені яскраво; він, за звичаєм істориків свого часу, любить вставляти сучасні судження і розмови. Фредро не був уже сучасником подій, які він описує; Андрій Максиміліан Фредро був одним із державних людей у нещасне царствування Яна-Казимира⁶. Сирокомля видав у світ його «Історію народу польського під правлінням Генріха Валуа», яка, на думку читача, повинна бути частиною незакінченої, а можливо, загубленої історії п'яти королів польських. В авторові відчувається дипломат і політик: він вставляє часто судження і власні погляди, які стосуються взагалі політичних зв'язків і управління держав, судить вчинки правителів і военачальників, відгадує спонуки, виводить наслідки і взагалі у своїй історії більше мислитель і мораліст, ніж звичайний оповідач: з цієї точки зору його історія має велике достоїнство як вираз сучасних йому поглядів. Фредро — католик і палкий патріот. Війна молдавська внесена в його історію як сучасна подія царювання Генріха: відриваючись від прямого викладу історії польського народу, автор говорить, що приступив до описання молдавських справ тому, що тут сяйнула мужність поляків. У більшій частині описання його щодо фактів схоже з описанням у Горецького, хоча Фредро не згадує про деякі події, які описує останній, і взагалі картини його стисліші, однак монолози і розмови розлогіші, носять на собі більше відбиток риторики і віддаляються від простоти й правдивості розповіді Горецького.

З того часу, як турки завоювали Візантійську імперію⁷, придунайські князівства залишалися під управлінням власних володарів, які називалися господарями. Харач (данина), який наклали на них султани, спочатку не перевищував на кожне князівство 2000 червінців, але в половині XVI століття він сягнув уже 60 000 червінців. Молдавія, перебуваючи між Туреччиною і Польщею, у підтримці останньої шукала засобів визволитися від влади й насильства першої; до цього спонукав її духовний зв'язок з Південною Руссю, яка перебувала тоді в політичному з'єднанні з Польщею. У половині XVI ст. у Молдавії сталися замішання, під час яких Альберт Ласький, заможний і войовничий магнат, розпоряджався в Молдавії з натовпом дворян і, наставляючи за бажанням господарів, пропонував Сигізмундові Августу дати йому військо і приєднати до Польщі обидва князівства. Під час цих смут і міжусобиць у Молдавії короточасним господарем зробився Дмитро Вишневецький⁸, ватажок дніпровських козаків, але він зрадою потрапив до рук турків і загинув мученицькою смертю. На господарський трон з тубільних князів посадили Олександра⁹ з допомогою поляків і південнорусів, і через те розвинулася і укріпилася в Молдавії партія польсько-руська, яка складала опозицію проти турецької партії. По смерті Олександра вступив на господарський престол син його, Богдан,¹⁰ який ще більше зблизився з Польщею чи, краще сказати, з Руссю. Провівши молодість у Південній Русі, він завів родинні і товариські зв'язки з південноруськими можновладцями: сестра його була за русином — Поневським; сам він одружився на доньці руського магната Івана Тарли; до того ще він готувався купити на Русі маєток, щоб на випадок вигнання з батьківщини міг знайти притулок і засоби до повернення. Ненавидячи турецьке панування, він хотів втягнути Польщу у війну з Туреччиною і зробити її знаряддям визволення своєї вітчизни. Він з радістю готовий був приєднати Молдавію до Речі Посполитої, де так багато було його одновірців, де Південна Русь ще цвіла православ'ям. Тому, привертаючи поляків і русинів на свою користь, Богдан у 1572 році, роз'їжджаючи по Русі під приводом пошуку нареченої, уклав із Сигізмундом Августом оборонний союз, згідно з яким зобо-

в'язувався в разі потреби виставити двадцять тисяч кінноти для польського війська. Такі вчинки зробилися відомі турецькому урядові. Це було тим принагіднішим, що в самій Молдавії склалася проти Богдана сильна партія: багато хто з волюхів боявся поляків. Цей народ, зауважує Горецький, непростий і віроломний, з найдріб'язковіших приводів вони вчиняють змови, скидають своїх господарів і, не звертаючи великої уваги на знатність роду, готові посадити на престол людину низького походження, якщо тільки вона багата. Незабаром знайшовся охочий заступити місце Богдана. Він називався Івон, у малоросійських літописців Івонія. По-руськом, говорить Фредро, його називали Іван. Ласицький каже, що він був позашлюбним сином колишнього воєводи молдавського Стефана і в 1561 р. служив у Польщі у коронного маршала Фирлея. За повідомленням Горецького, він лише сам виставляв себе нащадком давніх правителів Молдавії, а інші вважали його родом з Мазовії; Фредро говорить, що його визнавали за походженням русином. Вірогідне лише те, що походження його невідоме. Ще при житті турецького султана Сулеймана¹¹ він пробував зробитися господарем, але невдало; пішов у Русь, де перебував декілька років з другом своїм Ієремією Чарнавичем, який у подальшому погубив його, потім пішов у Туреччину і там, за одностайним запевненням польських істориків, прийняв магометанство. Фредро додає, що він зайнявся торгівлею в значних розмірах і нажив собі великих статків. Коли у Молдавії виникло невдоволення проти Богдана, Івон скористався ним, з'явився у Константинополі, оточив себе блиском і пишнотою, яка стала помітною не лише пашам, а й самому султанові, і підкупив членів дивану на свою користь: у турків, як зауважує Фредро, всі достоїнства продавалися. Підкуплені члени дивану доповіли султанові, що Богдан, знаходячи опору в Польщі, задумав скинути із себе турецьке іго. Сподівання бачити в Молдавії господарем ренегата тишили релігійне магометанське самолюбство. За свідченням Ласицького, невдоволена Богданом партія звернулася тоді до Івона, вмовляючи його з допомогою турків з'явитися в Молдавії і, скинувши Богдана, оволодіти його престолом. Таким чином, Івон вторгся в Молдавію з 20000 турків, греків, сербів. Богдан утік в Русь, і незабаром руські пани з'явилися із своїми загонами на виручку його трону. Підприємство не вдалося. Русини відступали перед величезною турецькою силою; Івон зостався господарем і, за повідомленням Ласицького, здирав із живих шкіру, саджав на палю, позбавляв зору людей супротивної партії і цим набув до себе поваги від народу. Автор приписує це особливій дикості волюхів, які тим беззаперечніше підкоряються, чим суворіша кара чекає на них за непокірність, але, напевне, кари, які чинив Івон, спостигали осіб, котрі не заслуговували народного співчуття.

Недовго насолоджувався Івон господарством — у нього відняли таким же чином, яким він викрав його у Богдана. Івон лише для виду прийняв було магометанство. Зробившись господарем, він знову став християнином і виступав перед народом ревним захисником православної віри. Це не могло не озброїти проти нього диван, і таким настроєм скористався господар Валахії: він у Константинополі почав шукати молдавського престолу для свого брата, якого не стільки любив, скільки прагнув збути з рук. Суперник звинувачував Івона перед турецьким урядом у відступництві од магометанства та в зносинах із поляками; справді Івон після вступу на престол посилав у Польщу посольство з метою утвердити дружні стосунки між двома народами. Нарешті, валаський господар запропонував, що коли брата його, Петра, поставлять на господарство, то останній зобов'язується платити Туреччині подвійний харач — 120000 червінців замість 60000. Остання пропозиція була сильніша за всі доводи і переконання; цьому сприяли подарунки господаря Валахії, якими він обсыпав членів дивану.

У Яссах з'явився посол від султана Селіма¹² і зажадав од Івона подвійного харачу, додаючи, що коли Івон на це не погодиться, то знайдеться інший, який дасть потрібну суму, і що у всякому випадку Івон мусить прибути до Константинополя для звіту про управління Молдавією.

Івон скликав сенат і доповів боярам, що небезпека загрожує не самому йому, але всьому народові. «Якби я сам, — казав він, — пожертвував собою, це б не врятувало моїх підданих. Султан має в запасі іншого господаря, який готовий платити 120000 червінців на рік, а сплата такої суми повинна розорити Молдавію; до того ж якщо тепер без будь-якого приводу з нашого боку зажадали платити подвійний харач, то потім можуть зажадати і потрійний, і четверний». Слова Івона здавалися очевидною істиною. Сенатори, каже Горецький, так начеб прокинулися від тяжкого сну. «Краще смерть, ніж упослідження!» — вигукували вони, й усі поклялися захищати оружно свої права і свою власність. Посол Селімів відправився хоча й з проханням про збереження спокою, але без подарунків, як належало за молдавським звичаєм. Знаючи, що жереб кинуту, Івон почав озброюватися і відправив до Польщі посольство просити допомоги.

Воно не мало успіху: король Генріх і чини Речі Посполитої не лише відмовили в допомозі, але й оголосили, що нікому з польських підданців не дозволяється брати участі у війні з Туреччиною. При цьому Фредро, як людина державна, висловлює судження, дуже цікаве, як вияв уявлень про політику, з якими поляки хотіли поставати в його час. Усвідомлюючи вигоди, які мала б Польща від втручання в справу Івона, Фредро виправдовує своїх співвітчизників у тому, що вони не надали йому допомоги; причиною цьому він визначає те, нібито поляки у відповідності із старовинним правилом предків не звикли насильницьки розширювати свої володіння і хотіли жити в мирі з сусідами. В іншому місці автор суперечить собі: він докоряє полякам за те, що випустили з уваги можливість приєднати до свого королівства Чехію та Угорщину, які потрапили під владу німецького імператора, на прикрість Фредро, котрий повсюди виявляє неприхильність до німців.

Івон звернувся тоді до українських козаків. Він запросив, каже Горецький, легку і малу жменьку тих поляків, які на берегах Дніпра і Чорного моря знаходили здобич і називалися в Польщі козаками. Фредро не вжив зовсім імені козаків, він називає їх легкою польською кіннотою, добровольцями, що жили над Дніпром і на берегах Чорного моря, для взяття здобичі, яку віднімали у турків та татар. Головним ватажком цього натовпу Горецький і Фредро називають Сверчовського. В іншому місці Фредро говорить, що вони були римсько-католицького віросповідання. Таким чином, можна б подумати, що тут справа йде не про наших українських козаків, а про якихось добровольців з природних поляків, якби малоросійські літописи не вказували прямо, що на допомогу Івоні приходили не поляки, а руські під проводом свого гетьмана Свирговського, або Сверговського, співзвучного з іменем Сверчовського, який згадується у польських письменників. До цього часу ім'я Свирговського і його похід у Молдавію прославляються в народній південноруській поезії, а цього б не могло бути, якби Свирговський і його сподвижники були поляки і до того ж римсько-католицького сповідання. Один недрукований малоросійський літопис, згадуючи дуже коротко про похід козаків у Молдавію на допомогу Івоні, називає ватажка їх Дружко-Сверховський.

Ось до цього Свирговського (або Сверчовського) Івон послав посольство, коли козаки поверталися з походу проти турків. Воювати з невірними, за поняттями козака, було його обов'язком, і тому неважко було умовити Свирговського з торгівством. Одна народна пісня подає прохання молдаван таким чином:

Ой, ми волохи, ми християни,
Та не милують нас бусурмани,
Ви, козаченьки, за віру дбайте,
Волохам-християнам на поміч прибувайте!

Кониський говорить¹⁵, що Свирговський погодився допомагати Івоні з дозволу польського уряду, але Горецький і Фредро кажуть, що козаки пішли в похід, незважаючи на заборону уряду. В народній пісні про Свирговського згадується про якихось

лядських комісарів, які приходили до гетьмана перед походом. Це не може доводити справедливості Кониського: могли приходити з дозволом і заборобою, і, здається, останнє справедливіше, тому що польський уряд старався завжди дотримуватися миру з Туреччиною по змозі і безперервні походи козаків проти мусульман викликали постійне обурення цього уряду.

Горецький налічує 1200 чоловік під орудою Свирговського під час відправлення його до Молдавії, Фредро — 1300. У літописах Грабянки¹⁴ й Рігельмана¹⁵ (котрий переписував Грабянку та інших літописців) Свирговський вирушив у Молдавію з 1400 чоловіками. Кониський не каже, скільки було у Свирговського війська, а висловлюється тільки, що він пішов у Молдавію з військом малоросійським; у всякому разі Кониський вважає у Свирговського число війська незрівнянно значнішим від того, яке йому дають інші літописці, оскільки до вступу в Молдавію він розділив його на два загони, з яких половину послав під проводом Ганжі до Бухареста, а другу половину сам повів до Галаца і в той же час відправив кошового Покотила на човнах до гирла Дунаю, щоб не пропускати турецьких десантів. Однак усі більш старі й певні джерела числять у Свирговського невеликий загін, і тому оповідь Кониського не можна приймати. Але в такому випадку, якщо у Свирговського було не більше 1300—1400 чоловік, то що таке сам Свирговський? Із польських джерел не видно, щоб Свирговський був гетьман у тому значенні цього слова, яке ми звикли надавати йому і яке дають йому літописці. В часи Сигізмунда Августа і Генріха Валуа кількість козаків була така велика, що дивним здається, яким чином гетьман вирушає в чужу землю з такою малою кількістю підлеглих? Однак усі історики малоросійські — Самовидець¹⁶, Грабянка, Рігельман, Міллер¹⁷ та інші, невідомі на ім'я, — ствердно кажуть, що Свирговський був гетьман, і між тим дають йому загін війська менше півтори тисячі чоловік. Народна пісня також називає його гетьманом. Непорозуміння легко з'ясовується: польські історики не могли назвати його гетьманом, тому що визнавали гетьманами лише тих, кого затверджував у цьому званні уряд, а такі гетьмани виникли на Україні вже пізніше; що ж стосується незначної чисельності, яка ходила із Свирговським, то в ті войовничі часи козацькі ватажки часто здійснювали далекі походи з малим військом без великих приготувань. Свирговський не міг брати із собою великої кількості воїнів, тому що межі України вимагали захисту від безперервних нападів кримців. Здається, народна пісня, в якій оплакується смерть Свирговського, натякає на те, що маса козаків залишалася в Україні під час його походу і навіть мало знала, куди пішов її головний ватаг; у цій пісні Україна, яка журиться за своїм гетьманом, чи козаки запитують у буйних вітрів, кречетів і жайворів: що трапилося з гетьманом і де він розпрощався з життям?

Запрошені молдавськими посланцями козаки вирушили до кордонів Молдавії. Передові гінці від господаря вітали їх з прибуттям до країни і привезли їм істівних припасів. Сам Івон з боярами і військом стояв у полі, готуючись зробити їм урочистий і гідний воїнів прийом. Коли йому дали знак, що козаки наближаються, він із добірною кіннотою в колі вибраних сенаторів виїхав назустріч. Він привітав Свирговського промовою і не скінчив її, заплакавши, — як каже Горецький, — і, взявши за руку вождя, запросив до табору на похідний бенкет; козаки рушили за ними, а коли в'їздили до молдавського табору, їх вітали постріли гарматні. Миттю з'явилось стільки піших молдаван, скільки було кінних козаків (а весь загін козаків складався з кінноти), узяли коней і пригощали вівсом, водночас самих вершників покликали на розкішний обід. Свирговський і сотники обідали в інших шатрах. Після бенкету за наказом господаря козацьким старшинам піднесли срібні миски, наповнені золотом монетою. Після довгої дороги було їм сказано: вам потрібні гроші на лазню і на підкріплення виснажених своїх сил. «Не словами, а ділами бажаємо довести вам, — відповідали козаки, — що не боїмося смерті: цінуємо понад усе лицарську славу і прибули до вашого табору не із сподіваннями одержати платню, а єдино для того, щоб довести вам звитягу нашу, коли настане дорогоцінна нагода битися

за християнство проти невірних». Лише після посиленних прохань Івона та молдавських сенаторів козаки згодилися прийняти грошовий дарунок. По закінченні бенкету вони відправилися в приготовані для них намети, і тоді нові посланці Івона принесли їм шістсот телярів і чудового вина в шести стогвах, в яких за звичай волони зберігали воду під час переходів через степи. «Це господар присилає вам випити за його здоров'я», — сказали їм.

Другого дня вранці господар сам навідав Свирговського та сотників і запросив їх на нараду. Коли козаки прийшли до його шатра, він проголосив їм промову, яку Горецький передає в такому вигляді: «Якби я, хоробрі, мужні лицарі, не був певен у вашій вірності, звитязі і непохитності, ніколи б я не прикликав вас із вашої далекої вітчизни для важкої і небезпечної справи. Але, спонукуваний безсумнівними свідченнями, я запросив вас допомогти мені вашими трудами і лицарською досвідченістю у війні із Селімом, жорстоким ворогом моїм. Призначаючи вам плату, я страшився, щоб вона не була нижча заслуг ваших, але який би не був кінець нашої війни з лютим неприятелем, я надам вам, лицарі, в достатку припасів, кінського корму, грошей. Пам'ятаючи старовинні звитязи ваші, ви, певна річ, підтримаєте в цій війні славу, яка гримить про вас у світі. Щиро дякую вам, що, будучи самі християнами, прибули до мене, християнина; обіцяю завжди бути вдячним за ваше до мене співчуття. Хоча число ваше незначне в порівнянні з моєю небезпекою, але сам вигляд ваш так підбадьорює мене, начебто мені прислали звідкись двадцять тисяч. Не скажу, щоб сили турків були непереможні, але мушу признатися, що щастя дивовижно слугує їм. Колись вони були нікчемні, але піднеслися не стільки через мужність, скільки через злочинства й підступність. Видно, безсмертний Бог дозволяє лиходіям так довго і безкарно лютувати, готуючи їм тим жорстокішу кару, чим більше накопичиться їхніх гріхів. Отже, якщо туркам досі щастило, то це відбувалося за провидінням і по волі Бога, щоб тим тяжче було їхнє падіння, чим вище вони вознеслися. Не можу більше говорити од сліз: самі можете відгадати й урозуміти, яке прихильне моє серце до вас, а що дасть нам доля — розділю з вами порівну!»

Промова ця, каже Горецький, виголошена була по-польськи. Вірогідніше, промова ця була складена автором за старим звичаєм наслідувати давніх письменників; утім, Івон міг і мусив говорити в такому тоні. У відповідь на неї Свирговський, за свідченням того ж історика, говорив господареві так: «Не плата твоя, Івоне, привела нас сюди, — плату ми вважаємо останнім ділом, а привів нас до тебе вояцький запал: бажаємо битися з підступним і лютим ворогом християнства. Не станемо розбалакувати про плату, а яка буде наша доля, кінець війни покаже. Досить нам буде тієї винагороди, що ми, коли вдасться, виженемо своїми руками з твоїх володінь ворога і змусимо його на умови вигідного примирення. Ти ж, котрий підеш разом з нами, споглядаючи нашу долю, будеш очікувати і собі того, що нас спостигне. Нам не страшні сили турків; передаючи майбутнє в руки Провидіння, ми сміливо йдемо на ворога, щоб визволити від нього твої володіння».

Мова Свирговського підбадьорила Івона. Веселий бенкет знову скріпив дружбу молдаван з русинами. Це було 20 березня 1574 року.

І в Константинополі готувалися. Султан відправив 30 000 турків і 2000 угорців до валаського господаря, наказував приєднати до них його власні сили й, увірвавшись у Молдавію, посадити на господарстві брата, а Івона схопити і відправити в Константинополь. Валаський господар негайно зібрав своє військо і швидко перейшов через річку, яку Горецький називає Молдавою, але яка, здається, була Серет*. Він стрімко йшов на ворога, гадаючи виграти швидкістю. Але саме ця швидкість, каже

* У Горецького ця ріка уявляється начеб такою, яка слугує кордоном між двома володіннями, і до того ж місце, де сталася битва, було не дуже далеко від Дунаю, як показує подальший опис про те ж саме; розбиті пливли через озеро, яке впадає в Дунай. Вочевидь у Горецького Серет називається Молдавою, так що Горецький вважав, що Серет впадає в Молдаву, а не Молдава в Серет. Після перемоги над неприятелями переможці одразу вступили у володіння валаського господаря, а Валахія межує з Молдавією при Сереті, а не при Молдаві.

Фредро, пошкодила йому. Він гадав захопити неприятеля зненацька, а між тим від денних і нічних походів воїни його потомилися, коні були виснажені; потрібно було відпочити. Господар думав, що Івоніві зовсім невідомо, наскільки близькі вороги його; він сподівався, що за будь-яких обставин перемога неодмінна, і дозволив військові відпочивати привільно. Але Свирговський, який був головним розпорядником у війську Івона, давно вже по горбах, біля води, скрізь, де сприяла місцевість, розставив чати і дізнавався про рух неприятеля, а коли донесли йому, що вороги відпочивають на чужій землі, він виступив з двома загонами козаків, тобто чотирма сотнями, взяв шість тисяч молдаван і в тому числі таких, що знали по-турецьки, наказав підлеглим дотримуватися мовчанки і стрімко кинувся на передовий турецький загін. Горецький каже, що в ньому було сорок, Фредро — що в ньому було триста чоловік. Як би там не було, козаки змусили його здатися, і Свирговський вивідав про цисельність і розташування противника. За повідомленням Горецького, полонені засвідчили у війську валаського господаря 70 000 волохів, 30 000 турків і 3000 угорців. Фредро ж каже, що полонені ці показали все своє військо в числі 60 000 чоловік. Якщо полонені казали тоді правду, то, поза сумнівом, розповідь Фредро в цьому випадку заслуговує більше довір'я, тому що перемога, яку в подальшому одержали козаки і молдавани, повинна була припускати меншу кількість ворожого війська. Свирговський так само наказав своєму загонові дотримуватися мовчанки і дав знак Івону, вимагаючи, щоб він якомога скоріше з'явився з рештою свого війська. Поки Івон прибув, Свирговський розіслав своїх тямущих козаків пішими в кущі, у високу траву, на пагорби, вони йшли пригинцем чи повзли на животі; сам Свирговський діяв з ними, і становище противника він оглянув, а противник зовсім не підозрював близькості ворогів. По прибуттю Івона Свирговський, не довіряючи хоробрості молдаван у такій мірі, як своїм, запропонував господареві поставити важку кінноту з пішими стрільцями у закритому місці, щоби в разі невдачі молдавани, відступаючи, могли знайти опору. Як досвідчений і холоднокровний полководець, Свирговський навчав їх, як діяти на випадок відступу. «Треба думати, — казав він, — не лише про те, як перемогти, але й про те, щоб не бути розбитим. Я із своїми козаками перший кинуся на ворога, і тоді ви, волохи, йдіть за мною. Щастя служить відважним, зраджує боягузів; і вам, козаки, нагадую про природжену мужність і прикликаю її». Івон повинен був ударити на противника з трьох боків; на четвертий бік мав повернути Свирговський з козаками.

Була ніч. Козаки підкрадалися тихо. Противники спали. За поданим наказом козаки з різким криком кинулися на них. Пробуджені вороги були вражені страхом несподіванки, вони ніяк не передбачали близькості тих, проти кого воювали... Вони не могли ні схопити зброї, ні сідлати коней — козаки били їх наповал. Слідом за тим Івон з волохами кинувся на табір із інших боків; тут неприятелі вже остаточно розгубилися; усі наказували, ніхто не знав, кого слухати, куди кидатися, і почали бігти врозтіч, полишаючи зброю; козаки і молдавани звідусіль заступали їм дорогу і винищували їх. Лише господар Валахії та з ним брат його, котрого вели на престол, користуючись загальним сум'яттям, встигли сісти на коней, кинулися в озеро, яке сполучалося з Дунаєм, і таким чином досягли другого берега Дунаю і врятувалися від загибелі. Все військо було винищене. Земля була всіяна горами трупів, зброєю; ручаї крові шуміли. Але радість перемоги, зауважує Фредро, заледве могла заглушити досаду Івона, коли він не знайшов серед загиблих господаря Валахії і його брата Петра. Чотири дні переможці простояли на полі перемоги; Івон марно шукав трупи головних ворогів своїх.

Переможці вступили у Валахію, у володіння ворога Івонівого. Варварські звичаї війни у ті часи виправдовували найнесамовитіші лиходійства у неприятельському краї. Козаки і молдавани спустошували поля, спалювали беззахисні міста й поселення, вбивали старих і малих, гвалтували жінок і потім їх убивали. Звідусіль перелякані валахи розбігалися; замки і фортеці залишалися без оборони, і переможці захоплювали їх, не втрачаючи жодної людини. Івон хвалив люту ревність своїх воїнів та

козаків і сам запалював їх на несамовитість — сам наказував для втіхи убивати беззахисних підданців свого суперника.

Таким чином, лютуючи у Валахії, то розходячись в різні боки партіями, то сходяться в одне військо, молдавани і козаки дійшли до Браїлова. Іванові донесли по мешканці, що там сховався господар із своїм братом. Посеред міста Браїлова на березі Дунаю розташовувалася потужна фортеця, оточена окопами, ровом і передовими укріпленнями. Її високі вежі видно було здалека. Саме місто було обнесене міцною стіною. Підступивши до Браїлова, союзники поставили табір між горбів у такому місці, де його не могли обстрілювати з укріплень. Івон послав комендантові листа такого змісту: «Віддайте мені втікачів з Молдавії, заклятих ворогів моїх: господаря Валахії і брата його Петра, які без будь-якої причини напали на мене війною і, коли щастя їм не прислужилося, втекли і сховалися тут. Я бажаю єдино відхилити небезпеку від голови своєї, бо ж природа і всім тваринам дарувала турботливість про життя. Якщо ж не одержу належного, то не відступлю від стін і силою буду брати їх».

Комендант прислав до нього чотирьох турків з відповіддю і водночас із подарунками: подарунки були — десять гарматних ядер і дві стріли. Відповідь його, за свідченням Горецького, була така:

«Знаючи, що ти слуга Селіма, не можу задовольнити твого бажання, бо до мого слуху дійшло, що ти вразив велике військо султана, яке вело на господарський трон Петра. Наказую тобі негайно відступити, бо інакше пригощу тебе і твоїх ось цими ласощами!»

Роздратований Івон наказав чотирьом посланцям підтягти носи й вуха і повісити їх униз головами на виду фортеці, щоб показати, яка доля після взяття Браїлова чекає на тих, хто в ньому перебуває.

Слідом за тим, перш ніж обложені могли приготуватися до відсічі, козаки й молдавани кинулися з драбинами до стін і з криком вихопилися на них. Умить стіни були проломлені — усе військо ринуло в Браїлів. Нікому не було пощади, каже сучасник, кров зарізаних лилася ручаями в Дунай; убивали немовлят, однімаючи їх від материнських грудей. Чотири дні тривали вбивства; переможці шукали жертв у всіх затишних кутках, і не лише живої душі людської — собаки не зосталося в місті. Нарешті самі будівлі міста були спалені дотла.

Івон і Свирговський обложили замок. В цей час прийшла звістка, що 15 000 турків ідуть на виручку Браїлова. Козачий вождь полишив Іванові необхідність продовжувати облогу браїловської фортеці, щоб не дати обложеним отямитися й підбадьоритися, а сам викликався йти проти турків. Івон прилучив до його козаків близько восьми чи дев'яти тисяч молдаван. Свирговський знову здобув перемогу і зобов'язаний був нею своїй кмітливості, швидкості й умінню відповідно організувати військо. Лише тисяча турків урятувалася втечею. Решта лягла на полі.

Утікачі сховалися в Тайні. Свирговський погнався за ними, але почув, що побіля Тейни збираються свіжі сили турків і кримських татар. Козацький ватажок не зважувався кинутися в небезпеку, коли бачив можливість скоріше бути переможеним, ніж перемогти, і тому послав до Івана, радячи йому на цей раз облишити Браїлів і спішити до Тейни. Івон, покірний у всьому порадам свого союзника, негайно прибув. Турецько-татарські сили були розбиті, Тейну взято і спалено, мешканців обох статей винищено. У Горецького цей факт постає неясним: невідомо, битва з турками і татарами була раніше взяття Тейни чи опісля.

Вісім днів після того козаки й молдавани стояли під зруйнованими стінами Тейни, між тим шістьсот козаків вирушили до Білгорода*, половину котрого пограбували і спалили. Але ось поширилася чутка, що од Білгорода рухається нове турецько-татарське військо і, не знаючи про близькість неприятелів, іде в безладді. Воно, очевидно, або ще не чуло про поразку господаря Валахії, або ж гадало, що неприятелі зайняті облогою Браїлова. Тоді козацькі старшини просили Івана відпра-

* Аккермана.

вити їх на турків. Івон, називаючи їх своїми захисниками, спершу відмовляв їх од сміливого підприємства, але потім згодився і дав їм 3000 молдаван.

Вирушивши в похід швидким кроком, Свирговський скоро дійшов до місця, звідки було недалеко до неприятельського табору. Тут він вишикував стрій війська: він не перемішував молдаван з козаками, а, як і раніше, поставив перших позаду, а останніх попереду, розділивши на три загони: на правому боці було чотириста лучників з луками, посередині — чотириста чоловік стрільців з круглими щитами, а на лівому боці — чотириста списоносців. Лави волохів замикали стрій ззаду. В такому порядку військо стало проти неприятелів. Турки, помічаючи, що число ворогів невелике, кинулися на них з відвагою і впевненістю. Свирговський наказав стрільцям дати по них залп, потім праве крило пустило на ліве крило турецького війська зливу стріл, в ту ж хвилину списоносці спішилися і пішли колоти турків списами. Турки збилися в натовп і тим дали змогу козакам разом вражати їх. Нарешті волохи за поданим знаком налетіли на кінноту з криком. Кіннота повернула назад і зім'яла піхоту — все побігло. З боку спільників убито — на запевнення Горецького — тільки три козаки і 100 молдаван; Фредро збільшує число останніх до 120. Івон стояв здалеку і милувався поразкою неприятеля. Після закінчення бойовища йому привели — за оповіддю Горецького — двісті, а за оповіддю Фредро — двісті п'ятдесят чоловік. Господар наказав їх провести через два ряди піхоти і порубати. Самог ватажка турецького війська схопили козаки: він був багатий і запропонував їм великий викуп за себе. Фредро каже, що він пропонував їм золота вагою вдвічі проти того, скільки важив сам, і втричі стільки ж срібла і зверх того вагу перлин. Його шляхетний вигляд і гордовита постава, каже Горецький, могли б пробудити співчуття, але натовп більше цінував слово, дане Івоні; до того ж козаки були збагачені здобиччю, а тому вирішили віддати його Івоні. Фредро каже, що, помітивши їхню непіддатливість, він у відчаї просив, на крайній випадок, убити його, але не віддавати Івоні. Козаки і на те не погодилися і привели його до господаря. Івон кілька днів розпитував його про стан турецьких справ, нарешті наказав порубати його на шматки.

Після цієї перемоги господар з козаками рушили до фортеці Уссен, щоб дати військові відпочинок. Між тим таємні друзі в Константинополі повідомили йому, що нова величезна сила збирається на нього. Він розрахував, що все залежить від переправи через Дунай: якщо він устигне вчасно перетяти шлях через цю ріку, яка відділяла Молдавію від Турецької землі, то найвеличезніші сили не можуть зашкодити йому. Через те він звернув увагу на цей пункт і доручив варту на Дунаї старому другові своєї юності, баркалабу (комендантові) хотинському Ієремії Чарнавичу: за свідченням Горецького, він дав йому для того 30 000, а за свідченням Фредро — лише 12 000 війська, але найдобрішого. Чарнавич мав на лівому березі Дунаю розставити варту, яка зобов'язана була помічати з'яву турків на протилежному березі, стежити за їхніми пересуваннями і подавати знак один через одного Чарнавичу: вдень — гарматними пострілами, а вночі — за допомогою запалювання багать. Відправляючи Чарнавича, Івон розчулено цілував його, а Чарнавич, стоячи на колінах, присягав на вірність.

Відрядивши Чарнавича, Івон розпустив своє військо для відпочинку, наказавши бути готовим на перший звук сурми, твердо переконаний, що Чарнавич не дозволить туркам переправитися через Дунай. Справді, каже Фредро, турецький султан скоріш загинув би, ніж переміг Івона, якби не занастала останнього зрада. Чарнавич прибув до Дунаю і незабаром на протилежному березі побачив величезні турецькі сили. Обидва польських історики визначають число їх до 200 000; Фредро каже, що у них було до ста гармат. Горецький пояснює, що гармати у них, як і у волохів, були кам'яні. Спершу турки спробували було в деяких місцях почати переправу, але одразу ж відступили, помітивши на іншому березі військо, готове перешкодити їм. Паші порахували, що краще досягти мети з допомогою золота. До Чарнавича з'явилися посланці з турецького війська, принесли йому

в подарунок 30000 червінців і просили прибути на таємну розмову з господарем Валахії. Ієремія спокусився подарунками і продав свою присягу: він вирушив за Дунай до господаря.

«Ти людина мудра,— сказав йому господар,— ти сам бачиш і розумієш, що Івону неможливо втриматися на господарстві; він розгнівив Селіма, розбив його військо і заплатив за це що б там не було власною головою, а господарство Молдавії дістанеться іншому. Поки ще є час здобути собі прихильність Селіма послугами. Легко почати війну, а важко вести її, та ж сила недостатня в кінці війни, яка була достатньою на початку; почати можна будь-як, а закінчити треба неодмінно перемогою. Слід нам вступити в братство і дружбу: це ліпше, ніж воювати. Щоправда, Івон розсипає багатства, та й не слід вірного відмітати для невірного. Ти вже одержав 30000 червінців, незабаром одержиш більше; нарешті, якщо хочеш дружньої поради, то не варто тобі поєднувати своїх добрих обставин з лихими обставинами Івона. Дозволь вільно перейти за Дунай туркам, яких Селім посилає у величезній кількості до Молдавії, щоб спіймати Івона. Якщо цей край буде завойовано, то ти тоді одержиш найбільші почесті; тепер треба лише, щоб перехід через Дунай був прихований до часу від Івона; коли перейдемо Дунай, тоді вже легко буде спіймати бунтівника, винищити його полчища і в одночасся відомстити йому за колишні наші поразки».

Чарнавич, зачарований обіцянками, прийняв умови, повернувшись на лівий берег Дунаю, зняв варту з берега і залишив туркам вільну переправу.

Про це побачення Чарнавича розповідає лише Горецький; Фредро не згадує про нього, а говорить, що Чарнавича спокусили на зраду турецькі послы, заплатили 30000 червінців і обіцяли дати вдвічі після переправи.

Коли турецькі сили переправлялися через Дунай, Чарнавич вирушив до Івона з тим, щоб заманити його в погибель. Він сповістив його, що ніяк не міг перепинити ворогові шлях через Дунай, але сили його ще поки що можна розгромити, якщо Івон поспішить з усім військом. Горецький каже, що Чарнавич сповістив Івона, ніби турків усього до 12000, а Фредро каже, що він визначив їх число в 30000.

Негайно військо було зібране; Івон з молдаванами і козаками 9 червня 1574 року стояв за три милі від турецького табору і наказав обкопуватися шанцями. Господар оголосив, що всі повинні на завтрашній день очікувати битви. Якесь сумне передчуття розповсюдилося в таборі. Самі козаки, такі відважні, почали замислюватися. Зібравшись у Свирговського, сотники почали розмірковувати про дійсний стан справ. «Волохи часто продавали свою вітчизну,— казали козаки.— Волохи за природою зрадливі, Ієремія підозрілий. Малоگو окопу може бути достатньо для того, щоб утримувати ворога; чи не дивно, що високі береги бистрої і широкі ріки не були достатньою перешкодою для них?»

«Ми готові битися, не дбаючи про життя,— казали інші старшини,— але не можна йти на явну погибель, коли бачимо погані розпорядження; незрозуміло, чому Івон довірив таку важливу справу Ієремії Чарнавичу і не приставив до нього товариша, який міг би бути і радником, і водночас вартувим, і свідком вірності».

Вони рушили натовпом у намет господаря.

«Вельмишановний господарю! — сказав Свирговський. — Досі ми були тобі вірними і билися супроти лютого неприятеля; ти сам знаєш, де і чого ми заслужили. Тепер знову готові битися за тебе до останньої краплі крові, і ворог лише по наших тілах може ввійти у Молдавію. Але ми бачимо необхідність дослідити і обговорити наше становище; кинувшись у січу, не знаючи ні числа, ні планів неприятеля, ми можемо потрапити в таку пастку, де нас винищать, як стадо худоби. Отже, поясни нам, як ти гадаєш битися з ворогом».

«О мужні лицарі, любі мені більше за власне життя,— сказав Івон,— знаю я звитягу вашу, пам'ятаю ваші вчинки впродовж усієї війни. Ніколи не віддам я вас на погибель ворогові і не дозволю брати гору неприятельським планам. Неподальк звідси стоїть Чарнавич: він зустрів ворога і вивідав усі його наміри. Я нікому не міг

так охоче довірити цю важливу справу, як тому, хто виявляв мені вірність у найважчих обставинах життя, був товаришем мого вигнання і поневірянь. Він сам доповів мені, що турків не більше 15000, та якщо їх було б і 30000, то ми зможемо ополчитися на них з Божою поміччю».

«Я раджу тобі, господарю,— сказав Свирговський,— поки що утримувати військо на одному місці, а ми, козаки, рушимо на неприятеля, ввіймаємо когось з їхнього табору і визнаємо достовірно про число і плани турків».

Івон погодився і дав їм шість тисяч молдаванської кінноти.

Вони нашттовхнулися на шість тисяч добірної турецької кінноти, що складала передову варту. Козаки і молдавани вступили з ними в битву і розігнали. На біду, до рук їм потрапив лише один полоненик, і той був смертельно зраний. Він запевнив їх, що турків мізерна кількість, і в ту ж мить випустив дух. Козаки зрозуміли, що він збрехав.

«Нема сумніву,— сказав Свирговський, знову з'явившись у шатро Івона,— що вороги прийшли незрівнянно в числі більшому від того, яке тобі сказав Чарнавич. Це ясно видно з того, що ми зустріли таку величезну передову варту. Господарю! Радимо тобі подумати про себе і переконатися власними очима у вірності Чарнавича».

Івон відповідав їм:

«Нема чого боятися; я знаю, кому вірити. Ми скоро дізнаємося про чисельність супротивників. Я прийшов сюди для того, щоб до останнього подиху боронити вітчизну від ворогів».

Івон розташував свій обоз поблизу озера, яке витікало з Дунаю. Всього війська у нього, крім робочої прислуги, було 30000. Він розділив його на тридцять рядів, перед кожним рядом поставлені були кам'яні гармати, яких числом усіх було вісімдесят. Піхота була відділена від кінноти. Краще його військо, в кількості 13000 кінноти, знаходилося у Чарнавича; піхота, яка була в таборі, більшістю складалася з поселян, озброєних косами і киями. Багато з них, відданих Івоніві, який взагалі умів заслужити прихильність простого люду, просили його перебувати з козаками, як з кращим військом.

У той час коли Івон шикував у бойовий порядок військо, турки не показували своїх сил, схованих за ближчим узвишсям. Івон перед шиккуванням війська піднімався один раз на пагорб і не побачив нічого. Закінчивши шиккування, він знову піднявся на той самий пагорб і побачив величезні полчища.

Зрада Чарнавича стала для нього очевидною.

Івон закричав, щоб до нього привели Чарнавича. Але посланець повернувся до господаря і оголосив відповідь Чарнавича, що він не може з'явитися, тому що зараз вступає в битву з турками за свого господаря.

Справді, на очах Івона, який стежив за просуваннями Чарнавича, останній повів свій загін на турків.

Але заледве обидві сторони обмінялися ударами, як раптом за наказом Чарнавича весь загін похилає знамена, кидає списи й мечі, знімає шоломи і схиляє голови. Очевидно, зрадник завів своїх воїнів у таке становище, що вони були оточені з усіх боків і начебто вимушені були здатися. Таким чином Чарнавич міг обманути своїх підлеглих, які тоді думали, що не зрада, а необхідність змусила полководця наказати їм скласти зброю.

Військо Івона, побачивши зраду, прийшло в сум'яття — відступило назад. У відчаї молдавани кричали, що все пропало. Але Івон не занепав духом, підбадьорював розгублених і наказав ударити на турків. Турки поставили попереду своїх лав зрадників-молдаван, які перекинулися до них. Побачивши це, Івон наказав спрямувати переважно на них гармати. Вони всі загинули, але турки, захищаючись їхніми грудьми, встигли дійти до неприятельського війська.

Тоді Свирговський ударив по них збоку. Турки почали втікати. Але досвідчений козацький вождь одразу помітив, що це робиться з хитрістю,— що турки хочуть

заманити ворогів у пастку, під постріли своїх гармат. Козаки не погналися за ними.

Знову турки кинулися на молдаван, і почалася кривава січа. Падали з коней турецькі й молдавські мужі,— каже сучасник,— курява й дим закривали клубами сонце; не можна було чути людського голосу; пушкарі не бачили, куди направляти постріли. Івон, не втрачаючи ні на хвилину бадьорості, гучним голосом дає команди своїм воїнам. Турки від згубних пострілів кам'яних молдавських гармат одхитнулися назад. Цієї хвилини так скидалося на поразку турків, що навіть мешканці міста Облачина, яке лежало за Дунаєм, дивлячись із високих стін на битву, збиралися втікати, гадаючи, що вороги слідом за розбитими турками з'являться на правому березі Дунаю.

Але раптом звід небесний затьмарився, загула поривчата буря і вслід за нею линів дощ.

Це був непоправний удар для молдаван. Дощ підмочив порох, і гармати не могли більше діяти.

Коли стало прояснюватися, турки і татари, роздратовані попередньою невдачею, вдарили на молдаван з жахливим оскаженінням. Густим натовпом помчали вони на гармати, які вже не стріляли: вороги врзалися в лави волохів — і волохи побігли. Мусульмани гналися за ними і різали розгублених, як стадо. Козаки хоробро гинули в битві; з тисячі двохсот залилося їх лише двісті п'ятдесят.

До козаків їхав Івон, несучи в руках знамено, яке слугувало для війська знаком, куди всім збиратися. Молдаванська піхота скупчилася в безладді, втікаючи з поля. «Лише цілковите самовладання,— гукав на молдаван Івон,— лише воно може врятувати нас від небезпеки».

Він звернувся до козаків: «Бачу, доблесні мужі, що зрада Чарнавича привела нас до погибелі; але де ваші тіла поляжуть під ворожими мечами, там і я покладу своє тіло, а душа полетить на небо».

«Смерть неминуча, Івоне,— відповідав Свирговський,— смерть, гідна лицарів; я не боюсь її, лиш тільки б за наші голови було відплачено; але щоб не тішилися ці собаки, вороги християнства,— відступимо далі, поки є можливість!»

Козаки злізли з коней і змішалися з рядами піхоти; сам господар облишив коня і йшов разом з простими воїнами. Козаки почали тягнути за собою гармати і встигли стягнути їх близько шістдесяті; Івон при цьому показав таку тілесну силу, що сам потяг гармату, яку заледве дванадцять душ могли зрушити з місця, каже Горецький. Значну частину гармат набили великою кількістю пороху і залишили — у сподіванні, що турки надумуються стріляти з них і вони розірвуться із шкодою для тих, хто стрілятиме.

Надвечір 9 червня за тисячу кроків від бойовища Івон зупинився на руїнах недавно спаленого села. У нього лишалося ще двадцять тисяч піхоти. Він наказав окопуватися і зробив згубну помилку — в окопах не було води. Увечері 10 червня турецьке військо з'явилося в такій величезній кількості, що погляд не міг простежити кінця його лав. Уночі довкола на обрії здійнялася пожежна заграва. Турки палили сусідні села, щоб відняти у противників продовольство.

На світанку 11 червня турки почали стріляти в молдаванський табір, але ядра не досягли цілі — табір був дуже високий. Навпаки, молдаванська піхота, стоячи на валах, стріляла в них влучно з вогнепальної зброї і луків. Так минуло три дні.

13 червня з'явилися посланці від головного проводаря турецького війська в табір молдаванського господаря.

Вони запропонували йому здатися на милосердя турків, скласти зброю і не піддавати більше марній небезпеці ні своїх, ні турецьких воїнів.

Івон відповів:

«Безсумнівно, бачу, до якого становища я дійшов, однак є в мене ще відважна піхота — можу вам завдати втрат; але в усякому випадку доля моя вирішена, і тому

не відмовляюся здатись, але тільки тоді, коли проводарі поручаться за мою цілість і семиразово ствердять присягою ті умови, які запропоную їм я сам».

Він вислав послів за окопи, а сам зібрав на раду волохів і козаків.

«Сумний для нас нинішній день, мужні лицарі,— сказав він,— нам лишається або здатися, або вмерти в цих окопах. Яка буде ваша порада: здатися нам, чи зачинитися в таборі і приготуватися до неминучої смерті, чи, нарешті, вступити у славу битву і загинути, завдавши шкоди неприятелеві. Смерть, у всякому разі, є межа страждань; смерть звільняє тіло від мук, очі — від погляду на те, що збуджує обурення, смерть переносить нас у вічність, де ми будемо бачити лице Боже».

«Смерть для нас, Івоне,— відповів Свирговський,— ніколи не була і не буде страшною, але якщо ти наважився ударити на ворога, ми з більшим бажанням погинемо зі славою, ніж, взяті в неволю, закінчимо життя серед мук і наруги, тим більше, що не можна вірити клятві, яку дають невірні християнам».

Так думали козаки, але волохи вважали за ліпше умови прийняти, якщо тільки вони будуть прийнятні; в противному разі виявляли готовність скласти голови в битві.

Івон деякий час вагався, нарешті вирішив здатися; до цього його спонукало особливо те, що воїни його мусили знемагати від спраги в окопах, де не було ні краплини води.

«Краще мені,— казав він,— віддатися в руки ворога і перенести жереб, який на мене чекає, ніж з моєї вини будуть помирати тисячі народу. Буду зволікати з відповіддю послам, поки вони згодяться присягнути на умови, які я запропоную їм, а коли присягнуть, тоді складемо зброю».

Він покликав турецьких послів і сказав: «Я здаюся, якщо кожний з ваших вождів і начальників сім разів присягне за такі умови: по-перше, дарувати вільне повернення козакам через Дністер; по-друге, мене, цілого й неушкодженого, відпроводити до Селіма-султана, мого володаря. Про волохів я не кажу: вони султанові підданці і мусять бути йому вірними. Якщо ви порушуєте їхню свободу чи будете їх убивати, шкода від цього буде султанові чи тому, кого він призначить правителем Молдавії».

Тоді відправилися в турецький табір послі Івона, і в присутності їхній турецькі проводарі семиразово присягнули дотриматися запропонованих умов. Після того турецькі вожді наблизилися до молдаванського табору і запросили Івона у свій табір як приятеля.

Івон вийшов до них; його проводжали козацькі ватажки і волохи.

«Якщо всемогутньому Богові вгодно передати мене в руки ваші,— сказав Івон турецьким старшинам,— то я прошу вас в ім'я віри вашої і воїнської честі, якою ви поклялися, дарувати козакам з їхніми кінями і майном вільне повернення; вони гідні поваги і пошани всіх народів. Якщо ж ви проти них озлоблені, то помститься на мені: я готовий усе стерпіти за них».

Він обернувся і сказав:

«Тяжка доля розлучає мене з вами, а тому кожному з вас даю цю правницю і запевняю, що поки залишатиметься дух у цьому смертному тілі, доти ваше ім'я буду берегти у вдячній пам'яті».

Івон прощався з волохами, роздавав їм золото й дорогоцінності, потім знову звернувся до козаків, роздав їм усю свою зброю і сказав:

«Якщо б жменя вас була удвічі більшою чи, в крайнім разі, була цілою, не сумніваюся, що з Божою поміччю я б позбувся цих невірних псів і вигнав би їх із землі, яку мені Бог призначив. Тепер, якщо Бог мене вбереже від жорстоких і лютих ворогів і якщо паші, як поклялися, приведуть мене до Селіма, я можу поклястися, що знову повернуся в Молдавію. Прошу вас зберегти мене до того часу в пам'яті. Тоді я дам найважливіші посади в моєму володінні людям вашого племені, і все, що після мене лишиться, буде ваше; вірність, мужність і непохитність ваша мені відомі. Візьміть тепер ці дорогоцінності в нагороду дивовижної вашої відданості, яку ви мені ви-

явили. Вічно збережу вдячність у серці; клянуся творцем-Богом, якому вас доручаю».

Роздавши зброю козакам, він вирушив до турецького табору. Це відбувалося 14 червня 1574 року.

Його привели до головного ватажка Капуд-паші. Під час розмови з ним Івон гострими висловами роздратував його; паша вдарив господаря мечем. Тоді яничари кинулися на нього і відрубали йому голову. Тіло Івона прив'язали до двох верблюдів і роздерли навпіл, а голову насадили на спис. Його кров'ю — кажуть Горецький і Фредро — турки намащували вістря своїх мечів, гадаючи так одержати силу й мужність Івона. Горецький додає, що цю кров вони давали лизати своїм коням, думаючи, що через це коні набудуть бадьорості й жвавості, а кістки Івона зужито було на оздобу зброї.

Після смерті Івона турки кинулися на молдаван, які вийшли з табору, і винищували їх без розбору. Побачивши зраду, козаки, не сподіваючись на можливість повернення, хотіли було кинутися знову в укріплення, але їх вже заповнили вороги. Тоді, вишикувавшись у ряд, вони намірилися дати відсіч на здивування турків. Незважаючи на дану присягу, турки кинулися на них із зброєю. Майже всі козаки, б'ючися героїєськи проти незрівнянно більшої кількості ворогів, загинули; лише декотрі попалися в полон. Горецький називає останніх на ім'я; це були: Свирговський, Козловський, Сидорський, Янчик, Копитський, Залеський, Решковський, Соколовський, Лібишовський, Цитовський, Суцинський, Богшицький. Турки намагалися обернути їх у мусульманство, іменем Селіма обіцяючи їм багатства.

«Краще ми будемо жалюгідно животіти, — відповіли вони, — ніж користатися багатством на погибель душі».

Ця шляхетність зворушила ворогів. «У цілому Польському королівстві, — казали вони, — нема подібних до вас войовничих мужів».

«Навпаки, — відповідали козаки, — ми найостанніші; поміж своїх нема нам місця, і тому ми прийшли сюди, щоб або загинути зі славою, або повернутися з військовою здобиччю».

Горецький каже, що їх викупили родичі за величезні гроші. Однак кінець Свирговського зображується не так руськими джерелами. Усі південноруські літописи узгоджено стверджують, що Свирговський не вернувся на батьківщину. Міллер каже, що турки зажадали за нього таку величезну суму, що на Україні не знайшлося людей, які б погодилися виснажити за нього свої статки. Українські літописи глухо оповідають, що після стількох (саме чотирнадцяти, за Самовидцем) щасливих битв він через зраду зазнав поразки і загинув з усім військом. Кониський, *Повість про те, що сталося на Україні*, і один недрукований літопис прямо говорять, що Свирговський загинув під Кілією.

Народна пісня описує сумний кінець гетьмана і журбу за ним в Україні таким чином:

Як того пана Івана,
Що Свирговського гетьмана
Та як бусурмани піймали,
То голову йому рубали,
Ой, голову йому рубали,
Та на бунчук вішали,
Та у сурми вигравали,
З его глумовали.
А знизу хмара стягала,
Що воронів ключа набігала,
По Україні тумани слала,
А Україна сумувала,
Свого гетьмана оплакала.

Тоді буйнії вітри завівали:

— Де ж ви нашого гетьмана подівали? —

Тоді кречети налітали:

— Де ж ви нашого гетьмана жалкували? —

Тоді орли загомніли:

— Де ж ви нашого гетьмана схоронили? —

Тоді жайворонки повилися:

— Де ж ви з нашим гетьманом простилися? —

У глибокій могилі

Біля города Кілії,

На турецькій лінії.

КИЇВСЬКИЙ МИТРОПОЛИТ ПЕТРО МОГИЛА

Запровадження церковної унії було початком великого перевороту в розумовому і суспільному житті Південної і Західної Русі. Переворот цей мав найважливіше значення в нашій історії за силою того впливу, який він послідовно справив на розумовий розвиток усього руського світу.

Уніатське нововведення користувалося особливою любов'ю і прихильністю короля Сигізмунда III; підтримувати його гаряче заходилися також єзуїти, які захопили у Польщі виховання і через те оволоділи всемогутньою польською аристократією, а тому було цілком природно, що уніатська сторона одразу ж узяла гору над православною. План римсько-католицької пропаганди полягав головним чином у тому, щоб відвернути від давньої віри і навернути в католицтво руський вищий клас, оскільки в Польщі єдино вищий клас становив собою силу. Знаряддям для цього повинні були слугувати школи, або колегії, які одну за одною запроваджували єзуїти на Русі. У Вільні єзуїти завели академію в часи Стефана Баторія. Потім з'явилася єзуїтська колегія в Полоцьку. В кінці XVI століття запроваджені були колегії в Ярославлі (галицькому) та у Львові. У першій чверті XVII століття виникли послідовно єзуїтські колегії в Луцьку, Барі, Перемишлі, в багатьох місцях Білої Русі, в 1620 році — у Києві, в 1624 — в Острозі. Пізніше вони виникли і на лівому березі Дніпра. Єзуїти з незвичайним мистецтвом уміли підпорядкувати своєму впливові юнацтво. Батьки охоче віддавали своїх дітей у їхні школи, оскільки ніхто не міг зрівнятися з ними у швидкому навчанні латинської мови, знання якої вважалося тоді ознакою вченості. Багаті пани жертвували їм фондуші на утримання їхніх монастирів та шкіл, але за це єзуїти давали виховання бідним безплатно і цим підтримували в суспільстві високу думку про свою безкорисливість і християнську любов до ближнього. Вони вміли прихилити дітей до себе, прищеплювати їм відповідні своїм цілям переконання і почування і так глибоко вкорінювати їх у своїх вихованцях, що до ества останніх так начеб приростало назавжди те, що вони набували в єзуїтській школі. Головною, можна сказати, винятковою метою єзуїтського виховання в руських краях у той час було як можна більш навернути руських дітей у католицтво і разом з тим вселити в них ненависть і презирство до православ'я. Для цього вони застосовували не стільки наукові докази і переконання, скільки різні легкі і такі, що діють на юнацький вік, засоби, як, наприклад, показне богослужіння, видумані чудеса, видіння, знамення, одкровення, влаштування свят, ігор і сценічних вистав, які мали на меті непомітно приліпити серце і уяву дітей до римського католицтва. Єзуїти наvertsали на свою користь властиву молоді схильність до бешкетництва і не лише не приборкували в дітях погані схильності, а розвивали їх, щоб повернути на користь своїм потаємним цілям. Так, єзуїтські наставники підбурювали своїх учнів робити різні образи православним людям і особливо збиткуватися над православним богослужінням: єзуїтські учні вривалися до церков, кричали, безчинствували, нападали на церковні шестя і дозволяли собі різні неподобства, а наставники хвалили їх за це. Але щоб не збуджувати проти себе православних батьків і не перетяти дороги вступові православних дітей до своїх училищ, єзуїти часто запевняли, що вони зовсім не гадають наvertsати руських у латинство, казали, що східна і західна

церкви однаково святі й рівні між собою, що вони піклуються лише про освіту. Єзуїти, коли вважали за корисне, зовнішньо стримували навіть своїх православних вихованців від прийняття католицизму на тій підставі, що обидві віри рівні; але ці вихованці були підготовлені вихованням так майстерно до надання переваги всьому католицькому і до зневажання всього православного, що самі, начебто всупереч порадам своїх наставників, приймали католицизм; і тоді таке навернення приписувалося натхненню згори. Руські, які виховувалися в єзуїтській школі і приймали католицизм, на все життя залишалися під впливом своїх духовних отців, якими були все ті ж єзуїти або католицькі ченці інших орденів, які діяли з ними заодно; духовні отці підтримували в них фанатизм на все життя. Наслідком того було, що в першій половині XVII століття поширення католицизму та унії пішло надзвичайно швидко. Люди шляхетних родів за звичай наvertsалися прямо в латинство, а унія надавалася власне на долю міщан та простого люду. Новонавернені, як католики, так і уніати, відзначалися фанатизмом і нетерпимістю. У містах при сприянні короля, воевод і старост усі переваги були винятково на боці католиків та уніатів; православних не допускали до вибору на посади; чинилися всілякі утиски для православних міщан у їхніх промислах, торгових і ремісничих заняттях, а православні богослужіння піддавалися з боку фанатиків наругам та образам. Таке становище спонукало тих, хто був слабкішим у благочесті, проти своєї волі наvertsатися в унію. До 1620 року не було у православних митрополита, не стало і єпископів, нікому було посвячувати священників, і в багатьох парафіях уніати заступали місця православних, які вибули, а в декотрих місцях після смерті священників церкви зліквідували і, на спокус православним, перетворювали на шинки. У маєтках панських, а також у староставах, де доля підданців перебувала у цілковитому розпорядженні властителів, за наказом останніх виганяли православних священників, заміняли уніатськими; підданців наvertsали в унію, а непокірних піддавали всіляким насильствам і мордуванням. У багатьох місцях власники не управляли самі своїми маєтками, а часто віддавали їх в оренду іудеям. Підданці потрапляли в розпорядження орендаторів, і разом з ними до останніх потрапляли й православні церкви. Іудеї перетворювали це для себе на нові джерела доходу, брали мито за право богослужіння, так звані «дудки»* за хрещення новонароджених, за вінчання, похорон і т. д. Король і католицькі пани визнавали законною грецькою вірою лише унію, а тих, хто не хотів приймати унії, вважали і обзивали «схизматиками», тобто відступниками, і не визнавали за їхньою вірою жодних церковних прав. За відсутності ієрархії кількість православних священників все більше й більше зменшувалася, і православні, які не бажали визнавати унії, виростили без хрещення, не виконували ніяких християнських обрядів.

Але поки ще єзуїти не встигли наvertsнути в католицизм всього руського вищого класу, у православ'я залишилися захисники поміж шляхетства. За православ'я стояли козаки. У 1620 році звершилася важлива подія, яка дещо стримала швидкі успіхи католицизму. Через Київ проїздив до Москви єрусалимський патріарх Феофан. Тут козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний¹ і руські шляхетні люди вмовили його висвятити їм православного митрополита. Феофан рукоположив митрополитом Іова Борецького², ігумена київського Золотоверхого Михайлівського монастиря і, окрім того, висвятив ще єпископів: у Полоцьк, Володимир, Луцьк, Перемишль, Холм і Пінськ. Король Сигізмунд і всі ревнителі католицизму були вельми роздратовані цим вчинком. Спочатку король за скаргою уніатських архіреїв хотів оголосити злочинцями і самозванцями новостановлених православних духовних сановників, але мусив би зважити на звернення руських панів і проти власного бажання терпіти відновлення ієрархічного порядку православної церкви, оскільки в Польщі за законом все-таки визнавали свободу совісті, у всякому разі для людей вищого класу. Це не заважало чинити, як і раніше, найобурливіші утиски там, де си-

* Першопочаткова простонародна назва монети потрійного гроша, по-німецькому düttchen.

Петро Могила

ла була на боці католиків та уніатів. Тоді особливо прославився нетерпимістю до православ'я уніатський полоцький єпископ Йосафат Кунцевич, він наказав віддавати православні церкви на поталу і мучити священників, які не хотіли прилучатися до унії. Озлобленість народу проти нього дійшла до такого ступеня, що в 1622 році на товп розтерзав його у Вітебську. Папа, дізнавшись про такий випадок, переконував короля Сигізмунда покарати єпископів, які не визнають унії...

Але всі старання римсько-католицької пропаганди, незважаючи на блискучі успіхи, не могли, однак, швидко досягти кінцевої мети; за православ'я, з одного боку, постали козаки, з іншого — підтримала його руська просвіта, яка відроджувалася.

Братства³ були найголовнішим знаряддям такого відродження. Братства виникали одне за одним, а де з'являлося братство, там з'являлося й училище. Братства відправляли кращих молодих людей в західні університети для вищої освіти. З розможенням училищ і друкарень збільшилася кількість тих, хто пише, читає, роздумує про питання, які стосуються розумового життя, хто здатен діяти в його колі. Віленське Троїцьке братство раніше за всіх перестало існувати для Русі: воно приєдналося до унії. Але у Вільні православні одразу після того створили інше братство при церкві Св. Духа, завели училище і друкування книжок на захист православ'я. У Києві братство почалося, як вважають, ще в кінці XVII століття, але його діяльне існування проявилось у другому десятиріччі XVII століття; тоді ж заснувалося братство в Луцьку. Слід відзначити, що всі руські православні братства із своїми установами були явищами більш чи менш короткочасними, такими, що не досягали своєї головної мети. Братства ці могли триматися лише доти, поки католицька пропаганда не встигла навернути в латинство весь руський шляхетський стан і водночас відірвати від руської народності. Це звершилося протягом XVII століття: весь вищий клас руський полатинився, ополячився, і братства зникли самі по собі. Одне лише Київське мало іншу долю в руській історії.

Києву, який був колись уже осередком руського політичного і розумового життя, знову випала велика доля зробитися центром розумового руху, який відкрив для всієї Русі новий шлях до наукового і літературного життя. У 1615 році якась Галшка, уроджена Гулевич⁴, дружина мозирського маршалка Стефана Лозки, подарувала дворище, яке належало їй, з будівлями і площею в Києві, на Подолі, з тим, щоб там був заснований Братський монастир⁵ з училищем, котрий перебував би під віданням самого лише константинопольського патріарха. Умовою цього дарунка було те, щоб це місце із своїми закладами ні в якому разі не виходило з православного володіння. Галшка залишила за своїми нащадками право відняти у братства місце, яке вона подарувала, якщо б якимось чином воно перейшло в руки неправославних, і зобов'язувала їх у такому випадку відділити на своїй власній землі інше місце для цієї ж мети. Тоді багато хто з осіб духовного і світського чину вписався у члени братства⁶ і зобов'язався дружно й у згоді захищати православну віру і підтримувати училище. Братство це, за назвою церкви, побудованої на дворі, який подарувала йому Галшка, назвалося Богоявленським. 1620 року патріарх єрусалимський Феофан затвердив статут братства і благословив його, щоб це братство із своєю церквою було патріаршою ставропігією, тобто не підлягало ніякому іншому духовному начальству, окрім константинопольського патріарха. Тоді ж на прохання волинських дворян і міщан патріарх благословив правом ставропігії Хрестовоздвиженську церкву в Луцьку, при котрій засноване було Луцьке братство⁷ із школою, а константинопольський патріарх Кирило Лукаріс дав від себе грамоту, якою затвердив статuti братських шкіл у Луцьку і Києві. При братській церкві повинні були жити ченці, члени братства під проводом ігумена, який був пастирем і благочинним усього братства, наглядав з чернецою братією за порядком, давав настанови і заступався за братство в різних справах перед судом. Ігумен мав також нагляд і за школою; з числа монахів обирався ректор школи, але ні ігумен, ні ректор, ні взагалі особи з чернецтва, які перебували в братстві, не могли робити ніяких розпоряджень без згоди світських братів. Із числа світських бра-

тів обиралися дві особи для нагляду за школою. Школа Луцького братства носила назву *елліно-словенської*, тому що в ній викладали дві мови. Учні поділялися на три розряди: у першому навчалися читати; у другому читали і вивчали напам'ять різні предмети; в третьому розряді пояснювали вивчене і обговорювали його. В ході навчання зверталася увага, щоб учень якомога більше засвоював і розумів те, що вивчає; з цією метою після закінчення класу учні повинні були переповідати уроки один одному, переписувати їх і повторяти перед рідними і господарями, яким їх доручено, а другого дня перед початком нового уроку відповідати вчителю вчорашній. Предметами навчання були, окрім першопочаткового читання і письма, грецька і слов'янська граматики з вправами, заучування і тлумачення місць Св. писання, отців церкви, молитов, богослужіння, церковна пасхалія, наука рахунку, а також місця з філософів, поетів, істориків, риторика, діалектика і філософія. При цьому суворо заборонялося читати і тримати в себе єретичні та іновірницькі книги. Для вправління з мов постановлено було, щоб учні говорили не «простою» мовою, а грецькою чи слов'янською. Учні могли навчатися не всіх наук одразу, а лише деяких, зважаючи на свої здібності, за порадою ректора чи за бажанням батьків. У школу приймали дітей всіх станів і верств, починаючи з маєтних шляхтичів та міщан до бідняків, які просили милостині на вулицях; вихователям суворо постановлялося не робити між ними ніякої різниці, окрім як в залежності од їхніх успіхів: усі вони по черзі мусли виконувати обов'язки слуг, топити печі, замітати школу, сидіти біля дверей і т. п. Стосовно моральності учні повинні були суворо дотримуватися правил благочестя, шонеділі й у свята збиратися до богослужіння, перед тим вислуховувати благопристойні повчання, а після обіду слухати пояснення прочитаних у церкві місць Св. писання. Чотири рази на рік, у пости, зобов'язані були говіти, а більш благочестиві, крім того, причащалися й сповідалися в господні свята. Шкільне начальство стежило за їхньою поведінкою як у школі, так і поза нею і карало різкими. Щосуботи після обіду вчитель читав їм довгі повчання, як вони мають поводитися, і для пам'яті давав їм випити «шкільну чашу». Невиправних виключали. За самими вчителями вело нагляд братство, і їх піддавали вигнанню за погану поведінку. Із цього статуту видно, що релігійне виховання ставилося на першому плані, і це цілком природно, оскільки саму потребу шкільного виховання викликала необхідність захищати православну віру проти єзуїтів та уніатів. Київська школа в цей час мала, напевне, такий же статут з тією лиш різницею, що, крім грецької і слов'янської, там викладалися ще й латинська та польська мови, як показує сама назва київської школи, згадана в грамоті Феофана: «Школа наук елліно-слов'янського та латинсько-польського письма». Окрім головних шкіл, які містилися при братствах, по всій Південній Русі була розсіяна велика кількість приватних шкіл при монастирях та церквах; так про Іова Борецького є відомості, що, будучи священником у Воскресенській церкві на Подолі (у Києві), він завів школу й відзначився ревним ставленням до виховання юнацтва. На старість і він, і дружина його постриглися. Іов, у званні ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря, займався вихованням дітей і в подальшому, зробившись митрополитом, дбав про процвітання шкіл.

Поширення шкільного навчання дало Південній Русі вчених людей, здатних виступити на літературну боротьбу з ворогами православної віри, і ми бачимо у першій половині XVII століття наростання полемічної літератури на захист догматів і богослужіння православної віри. Одним з раних письменників цієї епохи був Мелетій Смотрицький. Ще за життя Острозького він подвизався в літературі й написав заперечення проти нового римського календаря, який привертав тоді уми, та «Вірші на відступників», надруковані в Острозі 1598 року. Ця людина набула великої вченої освіченості, доповнила її подорожжю по Європі в якості наставника одного литовського пана і слухала лекції в різних німецьких університетах. Після повернення на батьківщину 1610 року він під ім'ям Феофіла Ортолога надрукував у Вільні по-польськи «Плач східної церкви», де в живих, сильних і поетичних обра-

зах подав сумний стан отчої віри, скаржачись головним чином на те, що знатні шляхетні роди один за одним відступають від неї. Твір цей викликав з боку уніатів уїдливе спростування під назвою «Паригорія, або Втамування плачу». У 1615 році Смотрицький зробився вчителем у школі, що знаходилась у Литві в Єв'ю, де була одна із знаменитих руських друкарень XVII століття. Тут 1619 року Мелетій надрукував граматику слов'янської мови, видатну як на свій час і таку, що засвідчувала значну філологічну освіченість її автора, який навіть усупереч всезагальному звичаєві свого часу писати силабічні вірші вгадував можливість метричного віршування для руської мови. Граматика ця була прийнята для викладання в школах і слугувала поширенню знання старослов'янської мови між руськими*.

Коли Феофан відновив руську ієрархію, Смотрицького він посвятив у сан архієпископа полоцького. Смотрицький написав польською мовою «Виправдання невинності», де доводив право руського народу відновити свою церковну ієрархію і спростував наклепи, що зводилися на нього, нібито він хоче зрадити Польщу і передатися туркам. Проти цього твору одразу ж з'явився польською мовою твір «Подвійна провина», а слідом за тим почалася на польській мові сильна полеміка між обома сторонами. Коли в 1622 році було вбито уніата-фанатика Йосафата Кунцевича, вороги православ'я поширювали чутки, що головним призвідником цього вбивства був Смотрицький. Життя його було в небезпеці; він поїхав на Схід, мандрував три роки, приїхав у Рим і там прийняв унію. Повернувшись на батьківщину, він написав по-російськи «Апологію» своєї подорожі, де виправдовував своє відступництво і намагався довести, що в православній церкві існують хиби. Митрополит Іов Борецький скликав собор у 1628 році і запросив на нього Мелетія Смотрицького. Мелетій приїхав до Києва, запевняв, що він хотів лише піддати критиці деякі неправославні думки, які вкралися у твори православних захисників віри, так само і зловживання, яким сприяє неучтво духовенства, що ігумен дубенського Преображенського монастиря Касіян Сакович⁸, якому він доручив друкування своєї книги, додав туди зайвого без його відома і що він залишиться, як і раніше, у відомстві православної ієрархії. Невдовзі, однак, після цього собору Мелетій знову оголосив себе уніатом і став розповсюджувати свою «Апологію». Це викликало з боку православних гарячу полеміку. Іов Борецький написав проти Смотрицького спростування під назвою «Аполія» (погибель). Протоієрей случький Андрій Мужилівський написав проти «Апології» Смотрицького вартісний твір польською мовою, який називався «Антидот». Були й інші твори проти Смотрицького.

Польський вплив, що поширювався в Русі, був такий великий, що руські люди, змагаючись за свою віру, писали по-польськи, і це шкодило успіхам руської літературної діяльності того часу — інакше руська писемність була б значно багатшою. Сама руська мова в учених творах, писаних по-руськи, страждає в тій чи іншій мірі домішками польської. Серед більш видатних руських письменників того часу ми вкажемо на Захарію Копистенського⁹, Кирила Транквіліона¹⁰, Ісайю Копинського¹¹, Памву Беринду¹² та ін. Захарія Копистенський — ієромонах, потім архімандрит Києво-Печерського монастиря — написав обсяжний твір під назвою «Палинодія», в якому детально розглядав найголовніші пункти відмінностей східної церкви від західної і захищав догмати та постанови першої. Цей твір важливий історичними відомостями про церковні події того часу. Копистенський видав, крім того, руською мовою твори «Про віру єдину», «Бесіди Златоуста на послання апостола Павла», того ж Златоуста «Бесіди на діяння» і «Тлумачення на Апокаліпсис Андрія Кесарійського». У своїх передмовах до цих книг видавець висловлює бажання, щоб руські, як духовні, так і миряни, побільше читали і вивчали Св. писаніє. «Тлумачення на Апокаліпсис», видане в 1625 році, присвячене панові Григорію Далмату, онукові ревного православного Костянтина Далмата, якому автор присвячував раніше свої

* За нею навчався М. Ломоносов.

переклади. Цей внук уже відступив від православ'я. Захарія переконує Григорія повернутися до віри батьків своїх і каже, що дід його порадив би такому поверненню, при цьому автор не скупіє наводити приклади з грецької міфології. «Якщо,— каже він,— між Геркулесом і Тезеєм була така любов і дружба, що один спадкоємно переймав чесноти іншого і старався вирятувати останнього з полонення в Тартарі, то ще більша любов, непідвладна смерті, повинна існувати між вашим дідом і вами». Це може слугувати взірцем, як язичницько-класична мудрість проникла в релігійне виховання тогочасних книжників. До «Апокаліпсиса» додано кілька перекладних слів, і з приводу «Слова Іоанна Златоуста на п'ятидесятницю» робиться таке вигадливе пояснення відомого вислову, який католики постійно наводили на підкріплення про папське верховенство («Ти єси Петро, а на сьому камені звезду церков Мою»): «Бачите, Христос не сказав «на Петрі», а сказав «на камені»; не на людині, а на вірі Христос побудує церкву свою, оскільки Петро сказав з вірою: «Ти єси Христос, син Бога живого. Не Петра, а церкву нарік він каменем». У 1625 р. Захарія Копистенський, будучи вже архімандритом, надрукував промову, яку він виголосив у день поминання свого попередника Плетенецького¹³, доводив у ній необхідність поминання померлих і спростував тих вільнодумців, які, дотримуючись протестантських трактувань, відкидали корисність молитов за померлих і поминань,— з чого видно, що протестантські погляди продовжують хвилювати уми православних. Але тут же проповідник вважав за необхідне ополчитися проти католицького чистилища і доводив, що вчення св. отців про митарства зовсім не те, що вчення про чистилище. «Митарства,— каже він,— полягають лише в різних перешкодах і хвилюваннях, яких завдають розлученій з тілом душі злі повітряні духи, подібно до того, як митні чиновники турбують проїжджу вільну людину на митницях і заставах».

Руська православна церква мала відчутну потребу в правилах, якими повинні були керуватися священники при здійсненні треб і обрядів і особливо сповіді. За довготривалого неуцтва вкралися великі безпорядки. Священники відправляли треби як попало, мало дбали про утримання своїх парафій у правилах благочестя, і це давало волю всіляким язичницьким забобонам. Захарія Копистенський у 1620 році надрукував книгу для керівництва священникам, де зібрав у скороченні різні правила апостольські, вселенських та помісних соборів і св. отців. Книга ця називається «Номоканон, або Законоправильник». Тут, між іншим, зустрічаються цікаві відомості про різні забобони того часу, поширені в народі*.

Кирило Транквіліон-Ставровецький, колишній учитель у Львівському братстві, а потім чернігівський архімандрит, не менше Копистенського відзначався плодо-

* Жінки надягали на дітей своїх і на домашніх тварин чародійні «шолки» або «конури» з метою оберегти від лих і хвороб; вживали всередину чародійні зілля, щоб не народжувати дітей; надягали на дітей своїх «усерязі» у великий четверок. Чарівниці вживали у своїх замовляннях слова із псалмів, імена мучеників і, написавши їх, давали носити на шії, носили змію за пазухою, а потім, здерши з неї шкіру, прикладали до очей і зубів для здоров'я. Інші, з метою зробити якість зло, чи зчинити безладдя в сім'ї (кому зло житиєм жити или нежительно ему житие сотворити), чи продовжити хворобу, прикликали бісів над гробками (бесов злоторных призывание окрест гроб... сице чарования преименовашася от еже над гробы плача и вопия), напували лихим зіллям чи давали в їжу таке, щоб звести людину з розуму, посварити чоловіка з жінкою чи нагнати любовну нудьгу. Декотрі пророкували майбутнє, провіщали щастя або нещастя, тлумачили щасливі й нещасливі дні народження. Забобонні закликати до себе циганок і ворожок; ворожили на воскові, на олові, на бобах. Були й такі, які славилися тим, що розганяли хмари, зачаровували бурі, вгадували, де перебуває вкрадена річ, і т. п. «Номоканон» викриває також танці на весіллях, свято русалок, що здійснювалося з танцями на вулицях, розпалювання багать, що робилося в ті часи не лише на Купайла, але й напередодні інших свят і особливо в день Вознесіння, з чим поєднувалося особливе ворожіння про щастя (да от оного счастья свое рассмотрият). Автор нападає на тих, котрі, уявляючи собі, що мрець устає з гробу і ходить по землі, викопують тіло з могили і сплячуть його. Він каже, що мрець не може вставати з гробу і ходити, але диявол прибирає вигляд мертвого і лякає людей проявами. Біси, за його трактуванням, лякають різними уявними привидами тих, котрі необережно прикликають їх на ім'я.

витою літературною діяльністю, хоча твори його страждають багатослів'ям, риторством і самовихвалюваннями. Близько 1619 року він видав «Євангеліє учительне, або Слова на недільні та святкові дні». Книгу цю в Московській державі визнали за неправославну. Важливіший для нас інший твір Кирила — «Зерцало богословія», надрукований у Почаєві 1618 року. Варто відзначити, що обидва твори присвячені знатним панам: перший — Чарторийському, а другий — молодому Єрмолинському, з метою слугувати для нього навчальною книгою. Ці присвяти показують, як література потребувала знатних покровителів. «Малою тобі здається ця книжечка, — каже автор у своїй передмові, — але прочитай-но її: побачиш високі гори небесної премудрості!»

«Зерцало богословія» поділене на три частини: перша трактує власне про сутність Божу*, друга вміщує в себе космографію, третя — про злосливий світ і взагалі про зло. Найбільш цікава для нас друга частина, яка зображує світогляд тодішніх учених людей.

Світ поділяється на видимий і невидимий. Невидимий є світ янголів**. Кирило приймає стародавній поділ янголів на дев'ять чинів (престоли, херувими, серафими, панування, сили, влади, начала, архангели і янголи), з них, власне, лише янголи розпоряджаються видимим світом, і над ними старійшина архістратиг Михаїл («той зо всім чином своїм страж и справца всего видимого мира»). Одних янголів поставлено на сторожі стихій і повітряних явищ: вогню, блискавок, повітря, вітру, морозу тощо. Інші утримують і обертають круг зоряного неба (одного з дев'яти небес); особливих янголів приставлено до сонця, місяця, моря, декотрих приставлено до земних держав, інші перебувають при вірних людях. Якщо Бог посилає янголів до людей, то вони надягають на себе уявне (мечтательное) тіло, іноді з озброєнням; але це лиш привид, тому що де б ковалі взяли на небесах метал кувати янголам озброєння? Дияволи, грішні духи, темні й гидкі, поділяються на три види: повітряні, водяні й підземні. Повітряні роблять людині зло різними змінами повітря: вихорами, бурями, градом, заразою повітря та ін. Земні спокушають людей на всіляке зло, але вони не мають влади не лише над людьми, але й над свиньми; вони лише наглядають за людиною: якщо у людини виявляється схильність до поганого, вони підбурюють її. Вони постійні брехуни (уставичные лгарева), і якщо віщують, то їм вірити не слід. Інколи вони уявно прибирають на себе вигляд звірів і чудовиськ, щоб лякати людей.

Видимий світ створений з чотирьох стихій, які різноманітні і займають одна за одною місце за своєю вагою. Нижча і найважча — земля; вище неї — вода; над водою — повітря, а вище нього — найлегша стихія, вогонь. Вогонь і вода — непримиренні вороги, але між ними миротворець — повітря. Вода двох родів: одна над твердю небесною, інша — під твердю на землі. Твердь небесна суха, легка, непроникна матерія, поверх якої Бог розлив воду для забезпечення од верхнього ефірного вогню, який в іншому разі запалив би твердь; але щоб не було темно на землі, Бог створив на тверді сонце, місяць і зірки і вклав у них частини ефірного світла. Повітря є та тьма наверху безодні, про яку мовиться в Біблії: до землі воно

* Ось визначення Бога у Кирила: «Бог есть существо пресущественное, albo бытность над все бытности, сама истотная бытность през ся стоящая, простая, несложная, без початку, без конца, без ограничения, величеством своим объемлет вся видимая и невидимая».

** Ось визначення янгола: «Ангел есть бестелесное, неосязаемое, огневидное, пламенеющее, самовластное... Крепостию мог бы един ангел з розказання Божия увесь свет обвалити во мгновение ока, и борзость его дивна, дух бо вем есть скороходный, яко быстрость блискавицы й помыслу нашего; во мгновение ока с неба на землю сниде и за ся от земле на небо взыйде, телом не единым, неудержимым, но скрозе всякое тело без заборони приходит, не задержат его ни стены муров каменных, ни двери железные, ни печати. Местом же ангелы описаны суть: если будет ангел на небе, на земле его несть, а если на земле, в небе его несть. Языка до мовения и уха до слышания не потребует, и без голоса и зноснаго слова подают один другому разума своя».

тепліше, зігрівається сонячними променями; середина його холодна, а верхні шари гарячі. Гроза пояснюється таким чином: пара піднімається з моря і досягає верхніх шарів гарячого повітря, від того виникає шум — подібно до того, як розпечене залізо, якщо його покласти у воду, робить шум. Кирило чув, що земля кругла, як яблуко, і не суперечить цьому. Він гадає, що земля оточена водою для оберігання од ефірного вогню. Море солоне через те, що вода в ньому нерухома, і якби не була солоною, то загнилася б і засмерділася. В людині з п'яти чуттів чотири відповідають стихіям: смак — землі, нюх — воді, слух — повітрю, зір — вогню, а дотик «почувательною некую, особую силу имат». Як у небі живе Бог, так у верхній частині людського тіла, в голові, в безкровному мозкові, — ум, найважливіша сила душі, а при ньому інші сили: воля, пам'ять, доброта, думка, розум, хитрість, мрії, судження, радість, любов. Ум і розум у нього не одне й те ж. Ум — сила внутрішня, а розум приходить іззовні: «От кого иного научишься и разумеешь — то разум». Кирило намагається уподібнити частини людського тіла до стихійних явищ: «во главе очи, яко светила, глас, яко гром, мгновение ока, яко близканицы».

Під злостивим світом автор розуміє життя злих людей, які не дотримуються повелінь Божих. Подібно до світу земного, який складається з чотирьох стихій, злостивий світ складається з чотирьох стихійних вад: заздрості, пиhi, лакоmства (жадібності), вбивства. Лакомство відповідає воді, вбивство — землі, заздрість і пиxa — повітрю і вогню. Диявол є творець і володар злостивого світу.

Ми навели ці відомості з твору одного з помітних літературних діячів того часу, щоб показати, яка далека була тодішня вченість од прямого шляху в галузі мирських знань. Руські вчені виступали на боротьбу із своїми ворогами з запасом багатьох різних відомостей по лінії історії та богослов'я, але були неуками в усьому, що стосувалося природи та її законів, хоч, як засвідчують їхні твори, й відчували потребу такого знання. Вони повторювали лише старі, середньовічні нісенітниці. Вченість їхня через те мала характер крайньої односторонності; з поширенням такого роду освіти розвивалася пристрасть до риторичної схоластичної балаканини, до легкого й дешевого символізму. Це ми бачимо на прикладі того ж Кирила Транквіліона. У главі про Вавилон Темний він розбирає апокаліптичні образи і дає цілковиту волю всіляким співставленням і поясненням, які він міг відшукати доволі на всякі випадки у попередніх глумачів. Вавилон — це громада злих людей; дракон — диявол; сім рогів — сім смертних гріхів; води — народи; жона, котра сидить на водах, — «пиxa свету сего»; пляма на чолі — зради й обмани; чаша, сповнена крові, — замки будовані, палаци й гмахи (чертоги) спанялі (прекрасні); дочка Сіону називається виноградом; вежа, на якій висять сто тарчів (щитів), — це церква з її писаніями; вона — гора «тучная, упитанная з оброков небесной премудрости» і всяке таке ін.

Як розповсюджувалася тоді риторична балаканина, показує поширений звичай складати молитви. У Вільні видана була книжка «Вертоград душевний», в якій містилися богослужіння на день, тобто опівнічниця, заутреня, часи, вечірня, навечірня, і в них вплетені довгі новостворені молитви.

Чернечий напрям, який так довго панував у православній церкві в Південній Русі, і цього разу знайшов собі представників: як на визначний у цьому роді твір ми вкажемо на «Духовну ліствицю» Ісайї Копинського. Автор був печерським ченцем, дев'ятнадцять років наглядав Антонієві печери, потім його запросив князь Михайло Вишневецький для влаштування Густинського монастиря¹⁴ (поблизу Прилук), в подальшому був київським митрополитом. Його «Духовна ліствиця» відрізняється од відомої книги «Ліствиця» Іоанна Ліствичника, яка була у великому поширенні серед благочестивих людей у старовину. Вихідна точка суджень у творі Ісайї дуже своєрідна. Автор визнає за початок гріха безумство, незнання, початком чеснот — розум і знання, а істинне пізнання досягається лише шляхом навчання і урозуміння природи. Він знаходить, що, лише вивчивши природу, ми можемо приступати до пізнання самих себе і, лише вивчивши своє єство, можемо

перейти до пізнання Бога*. Ніколи на Русі не лунало з вуст руського ченця більшої поваги до позитивної науки; але після цього автор, так би мовити, круто повертає на колишній битий шлях чернечих творів. У нього розум двоякий — зовнішній і божественний, двояка мудрість — зовнішніх і божественних предметів, і виявляється, що Бога можна пізнати тільки вищим і божественним розумом. Що стосується зовнішньої мудрості, то вона робиться майже непотрібною. Шлях до вищого розуміння є «розумне роблення», подібні до якого, як писав Нил Сорський, чернеча споглядальність, помірність, піст, осмута серця. Чернецтво — вищий взірць; усе плотське — гній, тлін, прах. Автор гадає, що якби Адам не согрішив, то люди б не народжувалися немовлятами і народжувалися б не так, як тепер народжуються**. «Людина, — каже він, — народжується од жінки, прагне з'єднатися з нею, але через те вмирає душею; так само, як сіль хоч народжується від води, але, з'єднуючись із водою знову, зникає, так і людина — хоча народжується від жінки, але, як сіль, розтає, «когда паки к греховному плотскому соплетению лепится». Автор хоча не може заперечувати шлюбу, але подає його у вигляді поблажки лише людським істотам нижчого розряду, тоді як люди вищі, ченці, повинні надавати переваги безшлюбній чистоті.

Далі весь твір складається з бесід про те, як слід ченцеві вести суворо-піснє життя, уникати хвастовства, зверхності, грошоловства та інших вад.

Розумовий рух, який виник у Південній Русі, одержав новий поштовх і нову силу з настанням діяльності Петра Могили.

Ім'я Могили належить до стародавніх знатних родів молдавських. У кінці XVI століття при допомозі польського гетьмана Яна Замойського¹⁵ один із Могили, Ієремія, зробився господарем молдавським, а в 1602 році брат його Симеон — господарем валаським. У 1609 році Симеон став також господарем і Молдавії, але ненадовго. Спершу він поступився господарством небожеві своєму, Костянтину, а потім турки позбавили цей рід господарства. Марно польські пани — Стефан Потоцький¹⁶, князі Корецький і Вишневецький, родичі Могили через дружину, — намагалися відновити їх на господарстві. Могили змушені були шукати пристанища в Польщі. Син Симеона, Петро, навчався, як кажуть, у Парижі, потім був на військовій службі у Польщі, а 1625 року постригся в Печерській лаврі, ще не досягши 30 літ од роду. Вступ у чернече звання особи такої знатної і до того ж такої, що перебувала в породичанні з могутніми польськими домами, надавав підтримки православної справі. Через рік помер печерський архімандрит Захарія Копистенський. Тоді виникло питання про те, щоб молодому молдаванинові Могили зробитися архімандритом. Його зв'язки і багатства становили в майбутньому великі надії для лаври; але не вся печерська братія готова була обрати його. Багато хто не злюбив його; інші спокुшались його молодістю; але за межами монастиря у Могили було багато сильних прибічників, які бажали надати йому примітне і вигідне місце архімандрита печерського. Два роки йшли про це пересуди; супротивникам Могили, як видно, не давали обрати іншого; нарешті, Могили було обрано, тим більше що митрополит Іов Борецький був за нього. У 1628 році Сигізмунд III затвердив його. Новий архімандрит одразу ж спрямував свою діяльність на користь монастиря, запровадив нагляд за священнослужителями всіх лаврських маєтків, тих, хто не знав, наказу-

* «Никто же не может познати Бога, дондеже не познает первее себе, не придет же совершенно в познание себе, дондеже первие не придет в познание твари и всех вещей в мире, зримых и разумеваемых разсмотрению. Егда же придет в познание сих, тогда возможен прийти в познание себе, тоже и Бога, и тако приходит в совершенное з Богом любовию соединение... Первие вся твари разсмотрение от чего и чесога ради сия суть, во ежи ни единой вещи утаенной и недоуменной быти от него... Первие подобает долняя вся разумети, таже горняя, не бо от горних на нижняя восходити должны есми».

** «Прилепись же к несвойственному плотскому вожделению, сего ради по нужде подпаде тлению, и смерти нетления бо и жизни отлучися, подпаде в сицвое плотское неразумное сочетание, от совершеннаго разума и возраста преступлением изведе Адам естество наше в детский возраст безсловесное младоумие, во еже малыми немощесмотрящими отрочаты в мир раждатися нам, по нужде сице рожда- тися и быти в мире осужденны быхам».

вав навчати, а впертих і свавільних карав; підновив церкву, не шкодував витрат на прикрашання печер, підпорядкував лаврі Пустинно-Миколаївський монастир¹⁷, заснував Голосіївську пустинь¹⁸, побудував за свій рахунок при лаврі богодільню для убогих і задумав запровадити при Печерському монастирі вищу школу. Розраховуючи, що для останньої мети потрібні хороші вчителі, він перш за все почав відряджати молодих людей за кордон за власний рахунок. У числі їх були: Сильвестр Косов¹⁹, Ісайя Трохимович²⁰, Ігнатій Оксентович-Старушич²¹, Тарасій Земка²² та Інокентій Гізель²³. Для нової школи він обрав місце з горідом і садом біля шпитальної Троїцької церкви, що над печерськими воротами²⁴, і дав від себе фундушевий запис, яким зобов'язувався утримувати училище за власний рахунок.

У 1631 році помер митрополит Іов Борецький. Місце його зайняв Ісайя Копинський, який був тоді архієпископом смоленським і чернігівським. Направлені за кордон молоді люди стали повертатися на батьківщину, але тут записані в братство православні духовні, дворяни і козацькі старшини з гетьманом Петрижицьким²⁵ від імені всього Війська Запорізького звернулися до Петра Могили з проханням не заводити осібного училища в братстві, а направити свої пожертвування на братське училище, яке вже існувало на Подолі. Прохання це було цілком розумне: не слід було розривати сили, корисніше було поєднати їх. Могила погодився. У грудні 1631 року члени братства склали акт, в якому Петро Могила називався старшим братом, доглядачем і до кінця життя опікуном Київського братства. У березні 1632 року гетьман Петрижицький від імені полковників і всього Війська Запорізького обіцяв у разі потреби захищати збройно церкву, монастир, школи й богодільню братства; а київські дворяни в особі вибраних із середовища свого старост обіцяли дбати про утримання училища.

У квітні 1632 року помер король Сигізмунд III. За польськими звичаями, після смерті короля збирався спочатку сейм, званий «конвокаційним», на якому робився огляд попереднього царювання і подавалися різні думки про поліпшення порядку; потім збирався сейм «елекційний» вже для обрання нового короля. Залишки православного дворянства згуртувалися тоді довкола Петра Могили з метою добитися законним шляхом від Речі Посполитої повернення прав і безпеки православній церкві. Головними діючими особами з православного боку в цей час були Адам Кисіль, Лаврентій Древинський та Воронич. При їхньому сприянні митрополит Ісайя і все духовенство уповноважили їхати на сейм Петра Могилу. Православні вимагали знищення всяких актів і привілеїв, які забороняли православним будувати церкви і допускали вести проти них процеси з релігійних справ з накладанням секвестрації на їхні маєтки, добивалися повернення православним усіх запечатаних церков, усіх єпархій, вимагали безумовного права заводити колегії, друкарні, повернення відібраних уніатами церковних маєтків і суворого покарання тим, хто буде завдавати образ і насильства православним людям. Разом з проханням дворян і духовних подали на сейм прохання козаки в більш різких виразах, ніж дворяни й духовні. «Під час царювання покійного короля, — писали вони, — ми зазнавали нечуваного образ... Уніати усунули з міських посад добропорядних міщан нашої віри і засмутили сільський народ; діти лишаються нехрещеними, дорослі живуть без шлюбного обряду, померлі відходять на той світ без причастя. Хай унія буде знищена; тоді ми з усім руським народом будемо складати живіт за цілість улюбленої вітчизни. Якщо, сохрани Боже, і надалі не буде інакше, ми змушені будемо шукати інших засобів задоволення». Такий різкий тон сильно роздратував панів, які зовсім не бажали давати козакам права втручатися в державні справи. «Вони називають себе членами тіла Речі Посполитої, — казали пани, — але вони такі члени, як нігті й волосся, які обрізають». Але голос православного шляхетства не міг бути залишений без уваги. При посередництві королевича Владислава²⁶ складено було меморіал, в якому передбачалося віддати православним київську митрополію, окрім Софійського собору і Видубицького монастиря й усіх митрополиччих маєтків, надати їм зверх того львівське єпископство, печерський та жидичівський монастирі з їх маєтками,

дати по декілька церков у деяких містах, дозволяти братствам розпоряджатися школами, міщанам займати міські посади та ін. Подальше вирішення справи про свободу православного сповідання було відкладене до «елекційного» сейму. Але й на «елекційному» сеймі козацькі послі знову появилися з різними вимогами. З приводу цих домагань почалися сильні і гарячі дебати про віру між панами. Ревні католики не хотіли затверджувати навіть того меморіалу, на який погодився «конвокаційний» сейм. Кисіль²⁷ і Древинський широкомовно й сильно захищали права грецької релігії. Православні не були задоволені самим меморіалом і хотіли ще більш широкого. Петро Могила був душею їхніх нарад, і, нарешті, разом з православними дворянами він особисто звернувся до новообраного короля Владислава. Оскільки Польща в цей час перебувала в неприязних стосунках з Москвою, то Владислав розумів, що прихильність козаків і руського народу була надзвичайно важливою для короля і всієї Польщі, та й взагалі Владислав був прибічником свободи совісті. Він дав православним «диплом», яким визначив їм більше прав і вигод, ніж ті, які були написані в меморіалі, складеному на «конвокаційному» сеймі. Надана була повна свобода переходити як з православ'я в унію, так і з унії в православ'я. Митрополит київський міг по-старому посвячуватися від константинопольського патріарха. Віддавалася православним негайно луцька єпархія, а перемишлянську належало віддати після смерті тодішнього уніатського єпископа; засновувалася нова єпархія у Мстиславі; знімалися всілякі заборони, утиски; заборонялося робити образи православним людям. Православні дворяни, які були на сеймі, тоді ж порішили усунути з митрополії Ісайю Копинського як людину перестарілу і хворобливу й обрали разом з присутніми там духовними у митрополити Петра Могили. Король затвердив цей вибір і надав Петру Могилі привілей на перетворення київського братського училища на колегію. Ректор київських шкіл Ісайя Трохимович випросив для Петра Могили патріарше благословення, і тоді волоський єпископ у Львові рукоположив Петра Могилу у митрополити*.

* За повідомленнями одного сучасника, православного, але упередженого шляхтича Єрлича²⁸, Петро Могила, прибувши до Києва в 1633 році, поводився грубо й жорстоко з своїм попередником Ісайєю Копинським: дряхлого і хворого старика схопили в Золотоверхому Михайлівському монастирі в самій волосяниці, покладали на коняку, наче мішок, і відправили в Печерський монастир, де він скоро й помер в злиднях. За повідомленням того ж Єрлича, Петро Могила був людяною жадібною і жорстокою, катував багатьма ченців Михайлівського монастиря, допитуючись, де в них заховані гроші; одного печерського ченця Никодима звинуватив у схильності до унії і відіслав до козаків, які прикували його до гармати і протримали таким чином шістьнадцять тижнів. Ці вісті не можна визнати цілком достовірними. У 1635 році в міському оvrуцькому суді відбувався процес між ченцями Золотоверхого Михайлівського монастиря та Ісайєю Копинським. Ченці скаржилися, що Ісайя Копинський у 1631 році, спираючись на те, ніби всі монахи Михайлівського монастиря обрали його ігуменом, вигнав при сприяттні козацького гетьмана Гарбузи ігумена Філофея Кизаревича й залишався в монастирі до 10 серпня 1635 року, а цього дня, виїхавши з монастиря, взяв із собою документи на монастирські маєтки і прихопив також різні речі з ризниці. Це свідчення суперечить повідомленню Єрлича, який відносить вихід Ісайї Копинського з Михайлівського монастиря до 1633 року, оскільки із свідчень монахів видно, що Ісайя залишався в Михайлівському монастирі значно довше 1633 року. Існує протестація самого Ісайї Копинського, котрий свідчить, нібито він виїхав з монастиря тому, що Могила утискував монастир, чинив розорення монастирським місцевостям і після видалення його, Ісайї, неправильно віддав монастир під владу Філофея Кизаревича, охрестивши його ігуменом. Але протестація Ісайї містить в собі похибку. Не Могила після видалення Ісайї з Михайлівського монастиря охрестив на ігумена цього монастиря Філофея Кизаревича. Кизаревича обрали михайлівським ігуменом ще раніше, ніж Ісайя оволодів монастирем у 1631 році. Це безсумнівно з актів того часу, на котрих Кизаревич підписувався ігуменом Михайлівського монастиря. Виявляється, що в самому монастирі було дві партії, з яких одна хотіла дати ігуменство Кизаревичу, інша — Копинському, і Могила, як здається, сприяв першому. Після протестації, поданої Ісайєю, Могила у лютому 1637 року запросив Ісайю до Луцька і там у присутності численного духовенства помирився з ним. Ісайя дав Петрові Могилі «квит», тобто відмовився від позову. Але слідом за тим Ісайя через свого повіреного відновив свій позов, заявивши, що Петро Могила насильством змусив дати йому «квит». Скарга дійшла до короля. Ісайя вніс в міські володимирські книги королівського листа до волинського воєводи про призначення комісії для розгляду суперечки між Петром Могилою та Ісайєю. З цього листа видно, що королю надійшла скарга, нібито Петро Могила не лише пограбував церковні і приватні статки Копинського, але й самого Ісайю бив до крові і піддавав тяж-

Призначення Петра Могили митрополитом у Києві викликало надзвичайне захоплення. Учні братського училища складали йому гімни й панегірики. «Якби ти надумав,— говорилося в привітанні йому,— вирушити від Києва до Вільно і до кордонів руських та литовських, з якою радістю зустріли б тебе ті, котрими заповнені суди, темниці й підземелля за непорочну віру східну». Друкарі піднесли віршовану брошуру, яку вони надрукували під назвою «Євфонія веселобремяча», а київські міщани спільно з козаками і православними духовними в пориві захоплення кинулися однімати в уніатів стародавню святиню руську — Софійський собор. Уніатський митрополит Йосиф Вініамин Рутський²⁹ проживав не в Києві, а у Вільні. Софійський собор стояв порожній, богослужіння в ньому не відправлялося, а ключі зберігалися у шляхтича Корсака. Місце, де знаходиться Софійський собор, було тоді за містом і відділялося від житлової частини Старого міста валом. Поблизу нього розташовувалася невеличка Софійська слобідка. Там жив Корсак, сторож покинутого храму. Кияни на чолі з Баляскою, Веремієнком і слюсарем Биковцем натовпом з п'ятисот чоловік кинулися на будинок Корсака. Пан був відсутній; в домі залишалася його мати, в якій були в той час гості. Кияни зажадали ключів од собору. Пані Корсакова не дала ключів. Тоді кияни оголосили, що самі знайдуть ключі, кинулися до собору, відбили колодки, якими замикався собор, виламали двері, відлущували тих, котрі хотіли стати їм на заваді, забрали ризницю й посуд і відвезли в лавру до митрополита. Потім натовп знову повернувся в дім Корсака і зачав виганяти з дому пані Корсакову та її родичів, що сиділи з домініканцями, яких вона нароще поклікала, щоб вони потім на суді могли бути свідками. Натовп лаяв пані Корсакову, прицілявся рушницям у квартиру вікна й кричав: «Витягнімо її на двір і розстріляймо!» Другого дня кияни вивели пані Корсакову та її рідню з дому і зобов'язали слободян підкорятися православному митрополитові. Разом із церквою св. Софії кияни тоді ж оволоділи дерев'яною церквою св. Миколая, на місці Десятинної, і стародавніми стінами церкви св. Василя, побудованої св. Володимиром на Перуновому пагорбі.

Першою турботою митрополита було привести церкву св. Софії в благоліпний вигляд і освятити її для богослужіння; він називав її «єдиною прикрасою православного народу, главою і матір'ю всіх церков». Петро Могила старався відновити стародавню святиню Києва і разом з тим оживити в народі спогади давнини. Таким чином він відновив церкву св. Василя; з руїн Десятинної церкви збудував нову кам'яну церкву, при тому під час проведення робіт знайшов у землі гріб св. Володимира й поставив голову його в Печерському монастирі для поклоніння, відновив також церкву Спаса на Берестові. З особливою любов'ю ставився він до Софійського собору*, хоча жив постійно в Печерській лаврі, залишаючись її архімандритом.

Петро Могила звернув увагу на те, що в церковних богослужебних книгах, які

кому ув'язненню. Оскільки ведення справи цієї комісії до нас не дійшло, то нема змоги для історії проголосити вирок у цій справі. Але у Єрлича зустрічається ще одне повідомлення про Могила, також несправедливе. Єрлич каже, нібито Могила, бажаючи завести школу в Печерському монастирі, вигнав ченців Троїцького шпитального монастиря, щоб віддати під школу місце, яке вони займали. З актів же того часу видно, що Могила, будучи ще архімандритом, визначив під задуману школу місце з садом і городом по один бік головних воріт, на яких розташовувалася шпитальна церква, тоді як шпиталь з лікарняними ченцями містився на другому боці від воріт. Таким чином, не було жодної потреби Могили виганяти ченців для будівництва школи. До того ж сам Могила дбав про шпиталь і утримував його за свій рахунок.

* Йому приписують спорудження прибудов до Ярославової стіни, укріплення їх контрфорсами, закладку куполів на хорах, спорудження над ними інших куполів на покрівлі і навіть розмальовку стін, якою закрито було старі Ярославові фрески. Але з цим не можна погодитись. Архітектура прибудов, і особливо двоглаві орли, вказують на більш пізній час. До того ж існують рисунки, що залишилися після Могили, на яких Софійський собор не в тому вигляді, в якому тепер. У «Тріоді», виданій у Львові 1642 року, в присвяченні Петрові Могили говориться про відновлення св. Софії в такому вигляді: «Церковь св. Софии в богоспаемом граде Кieve негдысь от святых памяти княжати и самодержда всея России Ярослава сбудованою и на приклад всему свету выставленную, преосвященство ваше в руинах уже будучую знову реставровал и до першей оздобы коштом своим, старанием своим привел, а до того и внутрь rozmaityми иконами святых божиих и аппаратами церковными дивно приоздобил».

перебували у вжитку в Південній і Західній Русі, вкравлися неправильності й різночитання. Вони були в той час тим недоречніші, що противники православ'я вказували на цю обставину як на ваду, і стверджували, що в православному богослужінні нема однаковості: в одній книзі трапляються про один і той самий предмет зовсім інші вирази, ніж в іншій, і кожний священник може вживати той чи інший спосіб. Цим противники силкувалися довести, що церква, не маючи єдиного глави, не в змозі втримати правильність у своїх богослужбових книгах, а тим самим вказували на необхідність підпорядкування єдиному главі в образі папи. Могила поставив, щоб надалі богослужбові книги не виходили в друк без перегляду й співставлення з грецькими оригіналами і без його благословення; сам він особисто трудився над їхнім переглядом. У 1629 році Петро Могила видав «Служебник», схвалений на київському соборі митрополитом Іовом Борецьким і південноруськими єпископами. Цей «Служебник» відрізнявся від попередніх тим, що в ньому було додане догматичне й обрядове пояснення літургії, написане одним з учнів Могили, Тарасієм Земкою. Таким чином, руські священнослужителі одержали вперше єдине керівництво для здійснення літургії, а разом з тим могли розуміти те, що робили. Через десять років, у 1639 році, Могила, вже будучи митрополитом, видав другим виданням свій «Служебник», значно доповнений ектеніями та молитвами.

Приведення в однаковість православного богослужіння, належне відправлення священниками своїх обов'язків і поліпшення їхньої моральності сильно і постійно цікавили Петра Могила. З цією метою у 1640 році Могила призначив собор у Києві і на цей собор запрошував не лише духовних, але й світських осіб, записаних у братствах; за його поглядом на склад церкви, світські люди, будучи членами церкви як християнського суспільства, мали право подавати голос у церковних справах. «Наша церква,— писав Могила у своєму циркулярному посланні,— залишаючись непорушною в догматах віри, сильно спотворена у тому, що стосується звичаїв, молитов і благочестивого життя. Багато православних від частого відвідування богослужіння іновірців і слухання їхніх повчань заразилося єрессю, так що важко розізнати: чи істинно вони православні, чи одним лише іменем? Інші ж, не лише світські, але й духовні, прямо полишили православ'я і перейшли до різних богопротивних сект. Духовний і чернечий сан дійшов до занепаду: настоятелі не дбають про порядок і зовсім відхилилися від прикладу давніх отців церкви. У братствах відкинута ревність і звичай предків, кожен робить, що хоче». Могила заявляв, що він бажає повернути руську церкву до давнього благочестя, і знаходив, що мета ця може бути досягнута з допомогою собору духовних і світських людей. Діяння цього собору не дійшли до нас, але, очевидно, наслідком його нарад стало нове видання «Требника» в 1646 році. Цей «Євхологiон», або «Требник»,— щонайдетальніший збірник богослужінь, які стосуються священних треб. Він тривалий час служив керівництвом у всій Росії, відомий під назвою «Требник Петра Могили»*. При складанні його керувалися требниками грецькими, давньослов'янськими, великоруськими і почати римськими. Могила, захищаючи православ'я від католицтва, не соромився, однак, запозичати із західної церкви те, що не суперечило духowi православ'я й узгоджувалося з практикою первісної церкви**. У своєму «Требнику» Могила не обмежився самим викладом молитов та обрядів, а додав до нього пояснення й на-

* Читаючи цю книгу,— каже в передмові до неї Могила,— легко зрозуміти, що спосіб здійснення св. таїн лишається у нас однаковим; варто лише порівняти наш «Євхологiон» з грецьким. Якщо в требниках, виданих в Острозі, Львові, Стрягині, Вільні, є якісь описки і погрішності, то такі, які не змінюють ні числа, ні матерії, ні форми, ні сили, ні skutків (наслідків) св. таїнств, до того ж зміни сталися від простоти і нерозсудливості виправників; за загального неучтва і за відсутності православних пастирів видавці дивилися не на сутність матерії чи форми, а на самі існуючі звичаї. І тому дещо потрібне опустили, а непотрібне внесли».

** Від часів Могили залишилися дотепер у Малоросії нечисленні місцеві відмінності в богослужінні, не прийняті у Великій Русі: так, наприклад, запозичені із західної церкви «Пасії» — читання євангелій про страждання Ісуса Христа із співом страсних церковних віршів на повечірнях по п'ятиницях, у перших чотири тижні великого посту, причому говоряться іноді й проповіді.

станови, як чинити в окремих випадках, так що цей «Требник» не лише слугував керівництвом для механічного відправлення треб, але мав значення наукової книги для духовенства. Тим не менш, на досаду Могили, не всі задовольнялися цим загальним керівництвом, й, oprіч нього, приватні особи видавали інші требники. Поки створилося нове покоління пастирів з реорганізованої Могилою колегії, він звертав увагу, щоб ставленики у крайньому разі не були цілковитими невігласами, і постановив, щоб претенденти на священницькі місця до свого посвячення залишалися деякий час у Києві й навчалися у знайомих осіб. Підготовка ця тривала іноді й до року. Сам Могила екзаменував їх і утримував під час навчання за свій кошт. Могила невдовзі побачив необхідність скласти повну систему православного врівчення і під своїм керівництвом наказав скласти вченому Ісайї Трохимовичу православний катехізіс. Після складання його Могила скликав тямущих духовних осіб з усієї Південної і Західної Русі, дав їм на розгляд нову книгу, а потім зголосився в патріархами. З метою остаточно розглянути й затвердити катехізіс скликаний був у Яссах учений собор в 1643 році, куди Могила послав Трохимовича разом з братським ігуменом Йосипом Кононовичем³⁰ та проповідником Ігнатієм Старушичем. Від константинопольського патріарха були послані два вчених греки. Греки довго сперечалися з руськими, вимагали відміни деяких місць і, нарешті, затвердили катехізіс, потім книгу відправили на затвердження всіх патріархів; вона хоч і була затверджена, але надто довго розглядалася, і Могила не встиг її надрукувати*. Замість неї Могила наказав надрукувати в 1645 році короткий катехізіс. Мета його висловлена в передмові, де сказано: «Книга ця публікується не лише для того, щоб священники у своїх парафіях щоденно, особливо в недільні й святкові дні, читали й пояснювали його своїм парафіянам, але також щоб мирські люди, які вміють читати, викладали в однаковий спосіб християнське вчення, переважно, щоб батьки навчали по ній своїх дітей, а власники — підвладних собі людей, а також щоб у школах усі вчителі примушували своїх учнів вчити напам'ять за цією книжечкою». Катехізіс цей за способом свого викладу послугував прообразом усіх катехізісів наступних часів. Він викладений в запитаннях та відповідях і складається з трьох частин: у першій розглядається символ віри по частинах, у другій — молитва Господня, у третій — заповіді.

Могила, як людина вчена, взяв діяльну участь в тогочасній гарячій полеміці, яка точилася між православними і католиками. Той Касіян Сакович, котрий був раніше православним вчителем київської школи і написав вірші по-руськи на смерть Сагайдачного, відступив від православ'я спершу в унію, а потім у католицизм і зробився ненависником батьківської віри. Коли Могила в 1642 році скликав собор, Сакович написав проти цього собору по-польськи їдку сатиру, а слідом за тим вибухнув розлогим твором польською ж мовою під назвою «Перспектива помилок, ересей і забобонів руської церкви». Сакович у цьому творі дотримується способу, який запровадили єзуїти і який тривалий час зберігався в Польщі в усіх суперечках і нападах католиків на руську церкву. Спосіб цей полягав у тому, що підмічалися й вибірювалися випадки найрізноманітніших зловживань, пов'язаних як із невіглаством, так і з негативними якостями тих чи інших осіб, які посідали священницькі місця, і такі випадки видавалися за начебто нормальні ознаки, притаманні православної церкві. Весь твір Саковича наповнений подібними викриттями. Крім того, Сакович, як ревний послідовник римської церкви, старається засуджувати все, що в православ'ї не схоже з нею. У відповідь на це Могила написав велику працю, що з'явилася 1644 року під назвою «ЛіθoS (Літос) альбо камінь». Твір Могили під псевдонімом Євсевія Пимена (тобто благочестивого пастиря) був написаний по-польськи, оскільки головною метою автора було представити в очах поляків не-

* Йї судилося вже після смерті Могили бути надрукованою в Європі, спершу грецькою, а потім латинською мовою, заслужити повагу вчених богословів, а на слов'янській мові з'явитися вже в 1696 році в Москві, та й то в перекладі з голландського видання грецькою мовою 1662 року.

справедливість нападок їхніх духовних проти православ'я; але в той же час існувала і його руська редакція, яка досі залишається в рукопису*. «Літос», окрім присвячення Максиміліанові Бржозовському й передмови до читачів, складається з трьох відділів: у першому розмірковується про таїнства й обряди; у другому — про церковний статут; в третьому — про дві головні відмінності східної церкви від західної: про сходження Св. Духа і про верховенство папи. Автор у деяких місцях ставиться з лайкою й різкими глузуваннями до свого противника, називає його просто брехуном; або, наприклад, з приводу бажання Саковича ввести в руську церкву латинські обряди висловлюється так: «Не дивно, що тобі, новонаверненому дбайливцеві римського костюлу, хочеться весь римський чин перенести в східну церкву! Якщо сам ти з одним вухом, так хочеш, щоб усі люди були одноухі і порізали б собі вуха!» Але з цілковитою неупередженістю автор «Літоса» визнає справедливість багатьох зловживань, вказаних його противником; лише він пояснює їх печальним становищем церкви, яка тривалий час не мала пастирів і навмисне утискувалася унією, а також невіглаством і рабським становищем парафіяльних священників під владою панів. Сакович, наприклад, звинувачує православних священників у тому, що вони здійснювали насильні й протизаконні шлюби. На це автор «Літоса» каже: «Це буває; але що робити священникові, коли пан йому каже: або обручай, попе, або голову підставляй,— мимоволі піп буде все робити, коли власник міста або села чи управитель пана почне страхати бідного священика палицею, а іноді наказує кинути в тюрму». Багато нападок Саковича Могила називає брехнею і наклепом і прямо засвідчує, що наведених Саковичем явищ нема і не було в православній церкві. Взагалі у погляді на значення обрядів Могила відрізняє істотні, головні ознаки від другорядних. Істотними він називає ті, котрі за будь-яких видозмін повинні лишатися непохитно; вони, на думку Могили, полягають: а) в матерії, б) у формі або мові й в) в інтенції (намірі) священнодійства, яке звершується. Таким чином, у таїнстві хрещення вода складає матерію; проголошення слів «хрещасться во ім'я Отця, Сина і Св. Духа» — форму; нарешті, внутрішній намір або прагнення того, хто звершує таїнство, досягти зішестя Св. Духа — інтенцію. Так само в літургії істотну частину її складає, окрім внутрішнього наміру священнослужителя, матерія, тобто хліб і вино, і форма, тобто слова, які освячують її: «Прийміть, їжте і пийте від неї всі». Весь чин богослужіння, в який втілені чи вкладені істотні ознаки, може видозмінюватися в різних церквах. Залежно від місцевості, давніх звичаїв і переказів можуть існувати різні обряди, але це не на заваді вселенській єдності Христової церкви, якщо тільки при цьому нема відхилення від догматики, яку визнає церква. Таким чином, до римського обрядного чину слід ставитися з однаковою повагою, як і до східного, незважаючи на його відмінності, наскільки цей чин не відхиляється від учення вселенської церкви. Обряди можуть в одній і тій же церкві — залежно від потреб часу — змінюватися, доповнюватися і скорочуватися, але не інакше, як на підставі соборів. Кожний із священників окремо повинен суворо виконувати все, що постановляється прийнятими на даний час богослужбовими книгами. Таким був погляд знаменитого митрополита на весь стрій зовнішнього богослужіння; він ставиться непримиренно до римської церкви, але ніяк не з причин відмінності богослужбового чину, а за її догматичні помилки, з яких визнання абсолютного глави в особі римського папи займає перше місце. Показово, що противник Могили, Сакович, між іншим, ставить у докір православній руській церкві і те, що вона позбавлена «великородних панів». Могила каже: «Православні роксоляни (тобто руські), увіру-

* Повний заголовок її такий: «Літос», или Камень с пращи истинны Церкви свята, преславныя російския, на сокрушение ложнопомраченной перспективы, или безместного оболгания, от Кассиана Саковича, бывшего прежде некогда архимандрита Дубенского, унита, аки о блуждениях, ересех и самозмышленных Церкви Русския, в Унии не сущия, тако в составленных веры, якоже в служении таин о иных чинех и законопреданных обретающихся, лето Божия 1642 в Кракове типом изданного, верженный через смиренного отца Евсевия Пимена в монастыре св. чудотворныя Лавры Печарокиевския, лета Господня 1644».

вавши в Христа Господа, не сумніваються в тому, що Христос, як уявний глава, управляє східною церквою за своєю обіцянкою: «Се аз з вами до скінчення віку». Русь має всесильне представництво свого благочестя в особі Христа Господа, який править серцями великих державців. Так, в псалмі 145 псалмоспівець написав: «Не надійтеся на князів, синів людських». А що у Русі нема великородних панів, то що в цьому поганого! Адже і первісна церква почала створюватися не великородними панями, а вбогими рибарями, однак Бог через них прихилив до віри во Христа і монархів, і великородних володарів. Душі найменш знатних православних християн також спокутані многоцінною кров'ю Христовою, як і душі великородних володарів, а тому і ті, й інші повинні бути рівноцінними». Нарешті, автор «Літоса» зовсім не ворог з'єднання з римською церквою. «Східна церква,— говорить він Саковичу,— завжди просить Бога про з'єднання церков, але не про таке з'єднання, якою є нинішня унія, яка жене людей до єднання палицями, тюрмами, несправедливими процесами і всякого роду насильствами. Така унія творить не з'єднання, а розділення...» Поява «Літоса» викликала в польській літературі ряд полемічних творів, в яких автори майже вже не торкалися питання про обрядність, а головним чином доводили правильність визнання папи главою церкви. З них єзуїт Рутка, робив висновки, що автор його належить до якоїсь протестантської церкви.

Більше всього Могила зосередив свою діяльність на київській колегії. Одразу ж по вступові своєму в сан митрополита Могила перетворив київську братську школу на колегію, заснував ще школу у Вінниці, завів при Київському братстві монастир та друкарню і підпорядкував їх київському митрополитові. Це було порушенням ранішого розпорядження патріарха Феофана, за яким Київське братство з Богоявленською церквою підлягало самому патріархові; але це порушення виправдовувалося здійсненими змінами: заснуванням монастиря і перетворенням школи на колегію, нарешті, й тим, що колегія і монастир утримувалися головним чином коштом Петра Могили. Сам монастир заснований був зовсім на особливих засадах, ніж інші монастирі: він мав тісний зв'язок з колегією; в ньому перебували тільки ті монахи, які були наставниками: усіх їх було взято з Печерської лаври. На утримання братської колегії і монастиря Могила приписав дві лаврські волості, подарував колегії власне своє село Позняківку і, крім того, постійно давав поміч грошми на будівлі і на підтримку вчителям та учням. За його прикладом і переконаннями записана в братство шляхта помагала колегії різними пожертвуваннями і щорічно обирала старост із свого середовища для нагляду і сприяння її утриманню; колегія влаштована була за взірцем вищих тогочасних училищ в Європі і особливо у Кракові. Мета київської колегії була переважно релігійна: потрібно було виховати покоління вчених і знаючих духовних осіб, а так само й мирських людей, які могли б свідомо бачити правоту східної церкви і за своєю освітою стати врівень з тими, у борні з якими довелося б їм захищати права своєї церкви з допомогою закону і розмірковувань. Але в Польщі, як ми вказували, питання віри тісно зв'язувалися з питаннями національності; поняття про католика зливалось з поняттям про поляка, як з іншого боку, поняття про православного — з поняттям про руського; і тому завданням колегії неминуче стала підтримка і відродження руської народності. Ідеалом Могили була така руська людина, яка, міцно зберігаючи і свою віру, і свою мову, в той же час за рівнем освіти і за своїм духовним потенціалом стояла б нарівні з поляками, з якими доля зв'язала її в державному відношенні. На цей ідеал спрямовувалися і методи виховання та навчання, прийняті Могилою. Київська колегія перебувала під управлінням ректора, який був одночасно ігуменом Братського монастиря, розпоряджався монастирськими й училищними доходами, творив суд і розправу і водночас був професором богослов'я. Його помічником був префект, один з ієромонахів, який займав посаду, подібну до посади теперішнього інспектора. Окрім двох цих керівних осіб, обирався на певний строк суперінтендант, який здійснював безпосередній нагляд за поведінкою вихованців. Під наглядом останнього між самими вихованцями влаштовувалася внутрішня поліція; деякі більші

благочестиві учні зобов'язані були наглядати за своїми товаришами і доносити суперінтендантові. Частина учнів жила на утриманні колегії в її будинку, який звався бурсою; уся ця бурса утримувалася за кошт Петра Могили: то були маломаетні учні; інші жили поза будинком і приходили в колегію для навчання, але й вони, мешкаючи по своїх квартирах, перебували під наглядом колегіального начальства. Тілесне покарання вважалося необхідним.

У навчальному відношенні київська колегія розподілялася на дві конгрегації: вищу і нижчу. Нижча у свою чергу підрозділялася на шість класів: фара, або аналогія, де навчали одночасно читанню і письму трьома мовами: слов'янською, латинською і грецькою; інфіма — клас початкових відомостей; за нею клас граматики і клас синтаксими: в обох цих класах йшло вивчення граматичних правил трьох мов — слов'янської, латинської і грецької, пояснювалися і перекладалися різні твори, робилися практичні вправи з мов, викладалися катехізис, арифметика, музика і нотний спів. Далі йшов клас поезії, де головним чином викладалася піітика і писалися різноманітні вправи з віршування, як руського, так і латинського. За піітикою йшов клас риторики, де учні вправлялися в складанні промов і розмірковувань на різні предмети, керуючись особливо Квінтіліаном і Цицероном. Вища конгрегація мала два класи: перший був клас філософії, яка викладалася за Арістотелем, пристосованим до викладання в західних латинських посібниках, і розподілялася на три частини: логіку, фізику (теоретичні розмірковування про явища природи) і метафізику; у цьому ж класі викладалися геометрія та астрономія. Другий, найвищий, був клас богослов'я, богослов'я викладалося головним чином за системою Фоми Аквіната; в тому ж класі викладалася гомілетика й учні вправлялися в писанні проповідей. Викладання всіх наук, виключаючи слов'янські граматики і православний катехізис, велося латинською мовою. Учнів змушували не лише писати, але й постійно розмовляти цією мовою навіть поза колегією: на вулиці та вдома. З цією метою для учнів нижчої конгрегації винайдені були довгі аркуші, вкладені у футляр. Тому, хто сказав щось не по-латині, давали цей аркуш, і на ньому записувалося ім'я винуватця; учень носив цей аркуш доти, поки не знаходив можливість нав'язати його кому-небудь іншому, хто прохопився не по-латині; а в кого цей аркуш залишався на ніч, того шмагали. Переваги, які надавалися латинській мові, невдовзі після заснування колегії накликали було на неї небезпечну бурю. Поширилася між православними чутка, що колегія неправославна, що наставники її, виховані за кордоном, заражені ерессю, що в ній викладають науки за іншовірницькими посібниками, вчать переважно латинською мовою, мовою іншовірницькою, роблять це для того, щоб звернути юнацтво із шляху батьківської віри! Подібні судження легко захоплювали юрбу. Руські звикли до думки, що латинською мовою здійснюють богослужіння і розмовляють вороги їхньої віри, ксьондзи, і тому вважали саме навчання цієї мови неправославним ділом. У Могили не бракувало недоброзичливців: серед них були невчені й негідні свого сану попи, яких він усунув з місць значну кількість. Крім того, не зичили йому добра всі прибічники Ісайї Копинського, і останній, як видно, сам говорив про неправослав'я суперника, який усунув його з митрополії*. Погана думка про Могили і його навчальний заклад поширилася між козаків, завжди готових до суворой розправи над тими, кого вважали ворогами віри. І ось справа дійшла до того, що одного разу натовп народу, очолюваний козаками, збирався кинутися на колегію, спалити її і перебити наставників. «Ми, — писав потім один з наставників, Сильвестр Косов, тодішній префект київської колегії, — висповідалися і чекали, що нами почнуть годувати дніпровських осетрів, але, на щастя, Господь,

* Так, чернець Густинського монастиря Пафнутій, який приїздив до Москви, під час розпитування повідомив, що «єпископ Ісайя писав до Лубенського й Густинського монастирів, що митрополит Петро Могила королю, всім панам радним і арцибіскупам лядським присягав, щоб йому християнську віру вченням своїм подолати і встановити всю службу церковну за повелінням папи римського, руську віру і церкви християнські у всіх польських і литовських містах перетворити на костьоли лядські і книги руські всі вивести». Те ж засвідчив ігумен густинський Василій, який перейшов до Москви.

бачачи нашу невинність і сприяючи освіті народу руського, розігнав хмару упереджень й освітив серця наших співвітчизників; вони побачили в нас істинних синів православної церкви, і з того часу мешканці Києва та інших місць не лише перестали нас ненавидіти, а й почали віддавати до нас у великій кількості своїх дітей і величати нас Геліконом і Парнасом». Подія, яка загрожувала колегії, відбувалася 1635 року, цього ж року, коли минула небезпека, Сильвестр Косов видав «Екзегезис, або Апологію київських шкіл» — твір, у якому захищав спосіб викладання, прийнятий у колегії. Перевага, яка надавалася латинській мові, в очах Петра Могили й обраних ним наставників виправдовувалася обставинами часу. Руські, що вчилися в колегії, жили під польським правлінням і готувалися до життя в суспільстві, проїнятому польським ладом і польськими поняттями. У цьому суспільстві панувала і глибоко вкоренилася думка, що латинська мова є найголовніша, найбільш наочна ознака освіченості і чим краще хто володіє латинською мовою, тим більш гідний звання освіченої людини. Під впливом єзуїтів руські вже за самою своєю народністю піддавалися зневазі у поляків, і такий погляд, природно, сприяв тому, що руське шляхетство так покvapливо прагнуло позбутися своєї народності. І ті, хто перейшов у католицтво, з гордістю визнавали себе поляками. Щоб розвіяти таке упередження, неодмінно потрібно було руським, котрі ще зберегли свою віру й народність, засвоїти ті прийоми й ознаки, які за тодішніми уявленнями давали право на повагу, належну освіченій людині. Латинська мова в тодішньому житейському колі була необхідна не лише для суперечок про віру з католиками, які не бажали про високі предмети говорити інакше, як латиною, — латинська мова вживаною була на судах, сеймах, сеймиках і на всіляких громадських зібраннях. Вільність у латинській мові і підготовка учнів до захисту православної віри з допомогою слова досягалися в колегії шляхом диспутів, класних і публічних, які відбувалися латиною. Для цього одна сторона наводила різні ворожі православ'ю доводи, які були тоді в ужитку у католиків, інша — спростовувала їх і захищала православ'я. Такі диспути не обмежувалися лише колом віри, але поширювалися й на різні філософські предмети. Влаштування їх засвідчує практичний розум Могили, який прагнув у всьому до головної мети: виставити проти католицтва учених і вправних борців за руську церкву, які вміють вражати ворогів їхньою ж зброєю. У відповідності з цими практичними поглядами Петра Могили полягає і той схоластичний характер, який він надав усій науковій освіті, що її одержувало юнацтво в колегії. Головна ознака схоластичного способу навчання, котрий розвинувся в Західній Європі в середні віки і ще панував у XVII столітті, полягала в тому, що під наукою розуміли не стільки кількість і обсяг предметів, які належало пізнати, скільки форму і суму прийомів, якими визначалися правильний розподіл, співвідношення і значення того, що вивчалось. Мало знати, але добре вміти користуватися малим запасом знання — такою була мета освіти. Звідси безкінечний ряд формул, зворотів і класифікацій. Цей спосіб, як показали багаторічні наслідки досвіду, мало просував розширення кола предметів, що пізнавалися, і давав можливість так званому вченому пишатися своєю мудрістю, тоді як насправді він залишався цілковитим невігласом і тратив час, труд і обдарування на вивчення того, що, власне, доводилося в подальшому забувати як малозастосоване в житті. Але цей спосіб за всіх своїх значних недоліків мав, однак, і хороший бік у свій час; він привчав голову до роздумів, до узагальнень, слугував, так би мовити, розумовою гімнастикою, яка підготовляла людину до того, щоб ставитися до предметів пізнання з науковою правильністю. Не можна сказати, щоб у Західній Європі в часи Могили не було вже іншого роду науки, інших понять про знання, але ці початки нової освіти, які так швидко і блискуче повели розум людський до великих відкриттів у галузі природознавства і до більш ясного погляду на потреби духовного й матеріального життя, були далекими і майже не торкалися тогочасної Польщі, незважаючи на те, що ще сто років тому вона була батьківщиною Коперника. Цілком природно було Петру Могили зупинитися на тому способі навчання, який панував у країні, де він проживав і для якої готував своїх руських вихованців, тим

більше, що спосіб цей в його уявленні відповідав його найближчій меті — виховати покоління захисників руської віри і руської народності в польському суспільстві. З нашого погляду на виховання, освіта, яку одержували в колегії Могили, має здаватися вкрай однобічною: студенти, які закінчили курс у колегії, не знали законів природи настільки, наскільки вони були відкриті й досліджені тодішніми передовими ученими на Заході; мало підготовлені були вони з географії, історії, правознавства; але достатньо було того, що вони могли бути не нижче освічених поляків свого часу. Крім того, щоб оцінити важливість перетворення, здійсненого Могилою в розумовому житті південноруського народу, варто поглянути на той стан, у якому це розумове життя перебувало на Русі до нього, і ось тоді заслуга виявиться дуже значною, а успіх його підприємства — надзвичайно важливим за своїми наслідками. У країні, де впродовж століть панувала розумова лінь, де маса народу перебувала за своїми уявленнями майже у первісному язичництві, де духовні — єдині провідники хоч якогось розумового світла — механічно і недбало виконували обрядові форми, не розуміючи їхнього змісту, не маючи поняття про сутність релігії, де лише слабкі зачатки просвіти, кинуті епохою Острозького, сяк-так животіли, затиснуті нерівною боротьбою з чужорідною і ворожою системою освіти; у країні, де руська мова, руська віра і навіть руське походження таврувалися печаттю невігластва, грубості і зневажання з боку панівного племені, — в цій країні раптом з'являються сотні руських юнаків з прийомами тодішньої освіченості, і вони, не червоніючи, називають себе руськими: із визнаними засобами науки вони виступають на захист своєї віри і народності! Щоправда, у Польщі, де лише вищий клас користувався правом громадянства, а маса простого народу була притиснута гнітом вкрай нелюдського поневолення, вищий руський клас так невимовно зраджував свою віру й народність, що його не могла вже зупинити ніяка колегія. Польська освіченість, яку спрямовували єзуїти, зруйнувала б рано чи пізно всі плани Петра Могили, якби слідом за тим не піднявся південноруський народ проти Польщі під прапорами Хмельницького. Київську колегію з її братством, поза сумнівом, спостигла б та сама доля, яка стерла з лиця землі львівські, луцькі, віленські та інші православні школи; але зерно, що його кинув Могила у Києві, розкішно зросло не для самого Києва, не для самої Малоросії, а для всього руського світу. Це сталося через перенесення початків київської освіти до Москви, як скажемо в подальшому. І саме в цьому найважливіша і велика заслуга київської колегії та її безсмертного засновника.

Незважаючи на панування латинської мови, на жаль, на шкоду грецькій, київська колегія, однак, працювала над розвитком руської мови і словесності. Студенти складали проповіді по-руськи; ті, що виходили в священники, були здатними говорити повчання народові, а в Братському монастирі не проходило жодної святкової обідні, коли б численному народові, який збирався в храмі, не говорилося проповіді або не пояснювався катехізис православної віри. Проповідництво з того часу стало звичайним явищем у малоруських церквах, тоді як у Великій Русі проповідь була в ті часи явищем іще майже нечуваним. Студенти київської колегії займалися також віршованою літературою і набули до неї особливу пристрасть, але, на жаль, писали за польським взірцем силабічним розміром, зовсім не властивим, як виявилось, природі руської мови за характером його наголосів; головний же недолік тодішніх віршодіїв був той, що вони розуміли поезію лише як форму, а не зміст. Віршувальники вихвалялися різними чудернацькими формами дрібних віршиків (як, наприклад, акровірші, раковидні, або раки, які можна було читати з лівої руки до правої й назад, епіграми у формі яйця, куба, келиха, сокири, піраміди і т. п.). Поширені були вірші, що називалися поеми й оди; то були панегіричні вірші до значних осіб з різних приводів, поздоровлення з іменинами, із одруженням, погрібальні, оспівування герба, присвяти та ін. Вони за встановленими правилами відзначалися крайніми лестощами на адресу особи, яка оспівувалася, та самоприниженням автора. Часто вірші мали релігійний зміст, і зразком таких може слугувати багато віршів, вміщених у виданій 1646 року книзі «Перло многоцінне», яку написав Кирило Транквіліон; смакові

того часу відповідали вірші морально-повчальні, в котрих уособлювалися різні чесноти, вади і взагалі абстрактні поняття. Незважаючи на сильну пристрасть до віршованства, київська колегія не створила нічого примітного в галузі поезії, і це тим більш вражає, що в ті ж часи у малоруській народній поезії, яка не знала жодних шкільних правил і піітики, творилися істинно поетичні твори, сповнені натхнення і життя; такі, напр., козацькі думи, явно приналежні до XVII століття. Учні склали святкові вірші переважно на Різдво Христове і співали, ходили по домівках мешканців; вірші цього роду поширювалися і ходили навіть у народі, але вони різко відрізняються від народних святкових пісень своєю неоковирністю, викрутасами і відсутністю поезії. В галузі драматичної поезії спроби вихованців київської колегії мали найбільше значення за своїми наслідками, оскільки, хоч і віддалено, стали зародком руського театру. Початок драматичної поезії у Києві поклали вертепи. Так називалися маленькі переносні театри, які учні носили з собою, переходячи з дому в дім на свято Різдва Христового. На цих театрах діяли ляльки, а учні казали за них промови. Темою вистав були різні події з історії народження і дитинства Христового. Такі вертепи існували до останнього часу, і, напевно, у давні часи вони мало чим відрізнялися від пізніших. Окрім вистав релігійних, у вертепах для розваги глядачів подавалися різні сцени з народного повсякденного життя.

За цією первісною формою ішли дійства, або вистави, взяті із священної історії, де діяли різні уособлені абстрактні поняття. Такого роду вистави були у великій мірі в езуїтів і в наслідування їм перейшли в київську колегію.

Мова, якою писали спроби вихованців київської колегії того часу, віддалена від живої народної мови і складає собою суміш слов'янської мови з малоруською і польською, з великою кількістю пишномовних слів. Варте відзначення, що після Могили руська книжна мова почала потроху очищатися від полонізмів і вироблялася нова книжна мова, яка стала основою справжньої руської мови. В комічних творах Південної Русі мова книжна наближалася до народної малоруської.

Вороги православ'я за всякої нагоди намагалися чинити колегії всіляке зло. У 1640 році Могила у своєму універсалі скаржився, що «намісник київського замку, заохочуючи злобу ворогів колегії, навмисне послав свого повіреного, який, змовившись у корчмі з деякими іншими особами, напад на студента Гоголевського, звинуватив його в якомусь безчинстві, а намісник без подальшого розгляду скарвав його». Це було зроблено з тим наміром, щоб студенти, злякавшись подальших переслідувань, розбіглися. Подія ця була настільки важливою, що Могила змушений був їхати на сейм і просити від польського уряду законного захисту своєму училищу.

Уже в той час Могила, як він сам писав, витратив більшу частину свого маєтку на влаштування училища та церкви. Вотчини, як його власні, так і Печерського монастиря, заледве могли постачити кошти на підтримку колегії з причини розорень, що їх зазнали вони то від татарських набігів, то від міжусобних війн з козаками, і митрополит вимушений був просити допомоги від різних братств. Незважаючи на все це, він напружував усі свої сили для підтримки свого улюбленого дітища. У своєму духовному заповіті, який він написав, як видно, коли вже відчував наближення смерті, він каже: «Бачачи, що упадок святого благочестя в народі руському відбувається не від чого іншого, як від цілковитої нестачі освіти й навчання, я дав обіцянку Богові своєму — все моє майно, яке дісталось від батьків, і все, що не лишалося б тут від доходів, одержаних від доручених мені святих місць, з маєтків, на те призначених, спрямовувати почасти на відновлення храмів Божих, від яких залишилися плачевні руїни, почасти на заснування шкіл у Києві...» Колегію свою він називає у заповіті своєю єдиною заपुरкою і, бажаючи «залишити її укоріненою в потомствених часах», у вигляді посмертного дарунка заповідає їй 81000 золотих, усю свою бібліотеку, четверту частину свого срібла, деякі цінні речі — на вічний спомин про себе — свій срібний митрополичий хрест і саккос.

Петро Могила помер 1 січня 1647 року на п'ятдесятому році життя, майже за рік до народного вибуху, який відстояв іншим шляхом руську віру і народність.

МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ГЕТЬМАН ЗІНОВІЙ-БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Прадавня Київська земля, якою управляли князі Володимирового дому, обмежувалась на півдні річкою Россю. Простори на південь за Россю, починаючи від Дніпра на захід до Дністра, випадають з наших історичних джерел. Наш давній літописець, перелічуючи віття слов'яно-руського народу, вказує на угличів і тиверців, поселення яких сягали аж до моря. Угличі уявляються народом численним, таким, який мав чимало міст. Безліч городищ, валів і могил, що покривають сучасну Південно-Західну Росію, свідчить про заселеність цього краю з сивої давнини. Майже незрозуміло, яким чином київські, волинські і галицькі князі, які володіли багатьма містами, що виникали одне за одним у їхніх князівствах, розташованих у північній частині теперішньої Київської губернії, на Волині й Галичині, випустили з рук такі родючі сусідні землі. З наших літописів ми довідуємося, що язичницькі князі вели вперту війну з угличами. Ламаючи сильний опір, князі долали їх, брали з них данину, а потім, з часів Володимира, угличі разом із своїм краєм ніби щезають кудись. Тільки в XIII столітті, за князювання Данила, в краю між Бугом і Дністром з'являються якісь загадкові бологовські князі, що володіли містами і поладнали з татарами, які їх підкорили. В так званому Литовському літописі¹ ми віднаходимо туманне повідомлення, що в XVI столітті Ольгерд, підкоривши Поділля, виявив там місцеве населення, яке жило під керівництвом отаманів. Із польсько-литовських джерел дізнаємося, що в XV столітті теперішній край Південно-Західної Росії був уже значно заселений, поспіль до самого моря; у південних його частинах були просторі володіння знатних родів: Бучацьких, Язловецьких, Сенявських, Лянскоронських та ін. На родючих землях бурхливо розвивалися рільництво і тваринництво; велася постійна торгівля між Грецією і Сходом; ходили купецькі каравани до Києва.

Але після зруйнування Грецької імперії і після заснування в Криму хижацького царства Гіреїв² нескінченні грабунки і набіги татар не допустили вільного мирного розвитку життя цього краю і викликали необхідність в ньому населення із суто войовничим характером. Наприкінці XV століття на Русі був запроваджений польський звичай віддавати міста з поселеннями під управління осіб знатного роду, яких звали старостами. На початку XVI століття з'являються староства черкаське і канівське, а в них військова верства, яка звалася козаками. Саму країну, яку займали ці староства, назвали Україною; назва ця поширюється на весь простір до Дністра, саме на землі давніх угличів і тиверців, а потім, з розвитком козацтва, поширилась і на Київську землю, і на лівий берег Дніпра*.

Ми вже пояснювали походження слова «козак» в життеписі Єрмака³. Становище Південної Русі було таким, що тут козак, ким би він не був, спочатку мав стати воїном. Черкаські й канівські старости, а за ними й інші старости в Південноросійському краї, наприклад, хмельницькі й брацлавські, для безпеки своїх земель з необхідності вимушені були запровадити з місцевого населення військовий прошарок,

* Слово «угличі» від слова «угол», вірогідно, однозначне із словом «україна»: «у края». «Україна» слово давнє, зустрічається в XII ст.

завжди готовий до відбиття татарських наскоків. Разом з тим необхідно було надати цій верстві права і привілеї вільних людей, тому що в тодішньому розумінні воїн повинен був користуватися становими перевагами перед землеробами. Організаторами козацького стану на початку XVI століття виступають переважно дві особи: черкаський і канівський староста Євстафій Дашкович¹ і хмельницький староста Предислав Лянкоронський⁵.

Однаке в той час, коли, власне, на Україні формувалася місцевий військовий стан із назвою козаків і перебував під керівництвом старост, виникло й в інших місцях Південної Русі прагнення людей стати козаками. Саме так, з Києва плавали вниз за течією Дніпра по рибу промисловики і також називали себе козаками. Вони, займаючись промислом, були водночас і військовими людьми, тому що перебування їх в пониззі Дніпра для заняття своїм промислом було не зовсім безпечним і вимагало з їхнього боку вміння володіти зброєю для свого захисту від раптового нападу татар.

Розвиткові козацтва найбільш сприяв заповзятливий і талановитий наступник Дашковича, черкаський і канівський староста Дмитро Вишневецький. Він збільшував кількість козаків за рахунок всілякого охочого люду, прославився зі своїми козаками героїчними подвигами проти кримців і поставив себе в майже незалежне становище стосовно польського короля. Його широкі плани знищити кримську орду і підкорити чорноморські краї Московській державі розбилися об недалекоглядну впертість царя Івана Грозного. У 1563 році Вишневецький із своїми козаками оволодів було Молдавією, але потім його по-зрадницьки захопили турки і закатували*. Похід Вишневецького на Молдавію проклав шлях іншим козацьким походам в цю країну під проводом Сверчовського⁶ і Підкови⁷. Польські пани Потоцькі та Корецькі також прагнули оволодіти Молдавією за допомогою козаків. Походи ці посилювали і розвивали козацтво. Ще більше підносили його з другої половини XVI століття козацькі морські походи, які здійснювались із Запорізької Січі на турецькі володіння.

Ще в 1533 році Євстафій Дашкович на польському сеймі в Пістркові заявив про необхідність утримувати від імені уряду козацьку сторожу на дніпровських островах. Але сейм не прийняв рішення з цього приводу. У п'ятдесяті роки XVI століття Дмитро Вишневецький побудував укріплення на острові Хортиця і розмістив там козаків. Поява козацького поселення поблизу татарських меж не сподобалась ординцям, і сам хан Девлет-Гірей приходив виганяти козаків звідти. Вишневецький відбився від хана, але, не підтриманий у своїх починаннях царем Іваном, підкорився волі Сигізмунда Августа і згодом вивів козаків з пониззя Дніпра. Разом з тим козаки не відцуралися шляху, позначеного Дашковичем та Вишневецьким, і через кілька років заснували Запорізьку Січ**.

Ріка Дніпро, хоча течія її й примхлива, надавала все-таки можливість безпечно плавати аж до порогів; однаке далі плавання впродовж 70 верст стає дуже небезпечним, іноді й зовсім неможливим. Руслло Дніпра то тут, то там перетинає пасмо скель та каменів, через які проривається вода з різною силою падіння***. За порогами Дніпро протікає через гірську ущелину, що називається Вовчим Горлом (Кичкас), а потім розливається ширше, стає судноплавним аж до самого гирла, але при цьому

* Про нього збереглася така легенда, що султан наказав його повісити ребром на гак, і Вишневецький, повиснувши на гаку, славив Ісуса Христа і проклинав Магомета. В одній малоруській думі він з'являється під іменем козака Байди. Він висить на гаку, а султан пропонує йому прийняти магометанську віру і одружитися на його дочці. Байда просить для себе пучок стріл, щоб вбити голуба на вечерю своїй нареченій, і вражає стрілою царську дочку в голову, проклинаючи невірних.

** Тобто засіка. У 1568 році вона вже існувала.

*** Усього порогів на Дніпрі налічується десять: Коцацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Тягинський, Ненаситницький (найбільший і найнебезпечніший), Вовнизький, Будило, Лишний і Гадючий, або Вільний, і, крім того, декілька «забор»: так називаються камені, пасмо яких не доходить від одного берега до другого. Із них найбільша Воронова забор за 6 верст до Ненаситницького порога.

течія роздіяється на безліч звивистих рукавів, які утворюють безліч островів і плавнів (острови і луки, що заливаються під час повені і вкриті лісом, чагарниками та комишем). Першим з островів за Вовчим Горлом видніється підвищений і довгий острів Хортиця. За ним постають інші острови різної величини і височини. На цих островах, де можна було вдосталь наловити риби, наповувати дичини і послугуватися відмінними пасовиськами, було привільно жити тогочасним молодцям. І ось з половини XVI століття цей край, який називали тоді Низом, все більше і більше давав притулок тим, кому з якоїсь причини ставало немилим проживання на батьківщині, і всім тим, чия широка натуру приваблювали небезпеки і молодецькі походи. Запорізька Січ установилася спочатку на острові Томаківка, там, де неподалік впадає в Дніпро річка Конка. Навпроти цього острова на лівому березі ріс величезний ліс, який називали Великим Лугом. Через якийсь час Січ переноситься нижче на Микитин Ріг (поблизу сучасного Нікополя), а потім ще дещо нижче і надовго утвердилася поблизу теперішнього села Капулівки⁸. Головний центр її був на одному з островів, який досі називають Січчю. Козаків, які поселялися на Січі, називали запорожцями, а весь загальний називали кошем. Вільними голосами козаки обирали на раді (сході) головного начальника — кошового отамана. Кіш поділявся на курені, і кожен курінь перебував під керівництвом виборного курінного отамана. Поселення низових козаків не обмежувалось однією Січчю. У різних місцях на дніпровських островах і на берегах утворювались козацькі селитби й хутори. Таким чином, за порогами складалась нова людська спільність, військова за своїм характером, яка поповнювалася вихідцями і втікачами з Південної Русі, цілковито незалежними від властей, які управляли Південною Руссю: пороги перешкождали цим властям добратися до поселенців. Спочатку жителі Запоріжжя склалися із самих лише чоловіків, оскільки війна була головною метою переселення за пороги; до того ж значна частина людей, які прибули туди, не мала наміру залишатися там назавжди: побувавши на Запоріжжі, повоювавши з татарами в степу чи здійснивши якийсь морський похід, вони поверталися на батьківщину. Інші ж продовжували прибувати на Запоріжжя не з метою війни, а для мисливства й рибальства і, отже, також на певний час. Тільки потроху стали переселятися туди сім'ями і заводити хутори, або «зимівники». У саму власне Січ ніколи не дозволялось допускати жінок.

Таким чином, козаки розподілилися на два види: городових, або українських, і запорізьких, або січових. Перші за місцем свого проживання повинні були визнати верховенство польської влади; другі були зовсім незалежні. Між тими й іншими існував тісний взаємозв'язок; дуже багато хто з городових козаків кілька років перебував на Січі і вважав це за особливу доблесть і славу. Польські пани своїми вчинками сприяли розширенню козацтва, не передбачаючи згубного впливу, який у тогочасних умовах воно крило в собі для устрою польського суспільства. Один із найзнатніших польських панів, Самуїл Зборовський⁹, був козацьким ватажком. Пани запрошували козаків до участі в своїх походах; так Мнішеки¹⁰ й Вишневецькі¹¹ з їхньою допомогою водили в Московську державу самозванців. Послугами козаків неодноразово користувались і польські королі. Ще Сигізмунд Август вилучив українських козаків з-під влади старост і поставив над ними особливого «старшого». За Стефана Баторія заведені були реєстри, або списки, куди записували козаків; і тільки вписані в ці реєстри повинні були називатися козаками. Старший над козаками, призначений королем, називався гетьманом. Очевидно, в цей час наступив розподіл козаків на полки (який, власне, відомий нам з дещо пізнішого часу). Полків було шість: Черкаський, Канівський, Білоцерківський, Корсунський, Чигиринський і Переяславський (останній на лівому боці Дніпра); кожний полк мав полковника і його помічника осавула; полк поділявся на десять сотень. Кожну сотню очолювали сотник і його помічник. Цих помічників називали полковими та сотенними осавулами. Гетьману, або старшому, було виділено для розташування місто Трехтемирів. При гетьмані були чини: осавул, суддя, писар, які складали генеральну старшину. Всіх реєстрових козаків було лише шість тисяч. Вони мали право на

Богдан Хмельницький

вільне володіння землями, не були обтяжені ніякими податками й повинностями і одержували по червінцю платні на кожного козака та по кожухові. Крім цих реєстрових козаків, польський уряд довго не хотів визнавати ніяких інших козаків. Відповідно до закону тільки реєстрові були козаками. Але такий погляд суперечив народним устремлінням. У Південній Русі, навпаки, всі хотіли бути козаками, тобто вільними людьми; усі шукали шляхів і засобів перетворитися на козаків. Одним з шляхів до цієї мети стала Запорізька Січ. Мешканці, які згідно з законом були панськими хлопами в маєтках успадкованих або коронних, втікали на Запоріжжя: повертаючись звідти, вже не хотіли служити своїм панам, називали себе козаками і, як вільні люди, вважали своєю власністю ту землю, на якій жили і яку обробляли, в той час як власник вважав цю землю своєю. Власники і їхні управителі ловили таких утікачів і страчували, але не завжди це можна було виконати. Багато землевласників заводили тоді слободи і запрошували до себе будь-кого на пільгових умовах. У такі слободи втікали і ті, кого переслідували у попередніх місцях проживання. Між самими панамі через це виникали сварки, часто вони здійснювали найзди один на одного. Іноді й самі пани запрошували до себе свавільних чужих хлопів, називали їх козаками і з їхньою ж допомогою вчиняли напади на свою ж братію. При першому невдоволенні такі козаки розлучалися з новими панамі, як з попередніми. Реєстрові козаки мало прагнули замкнутися в межах свого стану і охоче приймали в нього нову братію, тому насправді реєстрових козаків було значно більше, ніж на папері. Інколи такі польські піддані, назвавши себе козаками, не поривалися ні вступати до реєстру, ні приставати до панів, а збиралися збройними ватагами і вибирали собі ватажка, якого називали гетьманом. Так чинили передусім ті, хто бував на Січі, воював супроти турків і татар і знаходив собі там — як висловлювалися тоді — «лицарську славу». Ці так звані «свавільні купці» (ватаги) вже наприкінці XVI століття стали страшними для Польщі і накликали на себе суворі постанови сейму. Насправді ці постанови не виконувалися, оскільки і польський король, і польські пани, що оголошували ватаги самозваних козаків протизаконними збіговиськами, самі використовували їх у війнах з Московією, Швецією та Туреччиною. Таким чином, крім козаків городових, що записувалися у реєстри, і козаків січових, лави яких то поповнювалися безперервно втікачами з України, то меншали за рахунок тих, хто згодом повертався додому, було багато ще козаків самовільних, які складалися з поміщицьких мужиків, що вибирали собі гетьманів. Уряд робив перегляди реєстрів; з них виключалися зайві козаки; ці зайві козаки називалися «виписниками», але вони продовжували іменувати себе козаками.

Зрозуміло, що за таких умов існування південноруського суспільства того часу у польського уряду, а головне, у польських панів виявилось багато ворогів серед простого народу; ці вороги ставали тим запеклішими й небезпечнішими, чим дужче з боку польських можновладців виявлялося прагнення стримати вплив народу в козацтво. Польське право передавало хлопа в безумовне підпорядкування його панові. Звісно, що таке становище ніде не могло бути приємним; але там, де народів не було ніякої можливості вирватися з неволі, він терпів, від покоління до покоління звикався з тяжкою участю в такій мірі, що перестав навіть подумувати про кращу долю. На Україні було не так. Тут для народу було багато спонук до здобування волі. На його очах існувала вільна верства, яка складалася з учорашніх підневільних людей; не дуже далеко були дніпровські острови, куди можна було втекти від важких утисків; нарешті, близькість татар і небезпека татарських наскоків привчали тих, хто жив на Україні, до зброї, самі пани не могли заборонити своїм українським хлопам носити зброю. Таким чином, в народі південноруському підтримувався бадьорий, войовничий дух, несумісний з рабським становищем, на яке прирікав його польський суспільний лад. Тим часом, як способи панського управління на Україні, так і властивість відносин, в яких перебував вищий клас стосовно нижчого, ніяк не мирили руського хлопа з паном і не спонукали його до добровільної залежності.

Прагнення народу до покаяння, або, як називали поляки, «українське свавілля», почало набирати релігійного відтінку і набувати у власних очах руського народу морального освячення. Вже повстання Наливайка й Лободи в 1596 році прикривалися до певної міри захистом релігії. Слідом за введенням унії почався швидкий відхід руського вищого класу від своєї релігії, а водночас і від своєї народності. Руські пани стали для свого народу цілком чужими, а їхня влада почала сприйматися як одна з форм іноземного й іновірницького поневолення. Міщани й мужики тільки із страху приймали унію, а не з переконань, і поки не звиклися з нею протягом багатьох поколінь, довго були готові відпасти від неї. На Україні, де люди були бадьоріші і менше піддавалися рабському страху, унія важко пускала своє коріння. Реєстрові козаки не приймали її зовсім, тому що не боялися панів; знайомство з війною робило їх відважними. Самовільні козаки ще більше зненавиділи унію як одну з ознак панського насильства над собою. Таким чином, православна релігія стала для руського народу знаменом свободи і протидії панському гніту.

За одностайним свідченням тогочасних джерел видно, що наприкінці XVI і в першій половині XVII століття безумовне владарювання панів над хлопами привело останніх до вкрай гіркого становища. Єзуїт Скарга, фанатичний ворог православ'я і руської народності, казав, що на всій земній кулі не знайдеться держави, де б так поводитись із землеробами, як у Польщі: «Власник або королівський староста не тільки відбирає у бідного хлопа все, що той заробляє, але й вбиває його самого, як захоче і коли захоче, і ніхто йому не скаже за це поганого слова». Польські пани тоді все більше й більше розбещувалися пристрасно до надмірної розкоші й марнотратства, що вимагало великих витрат. Один француз, який проживав тоді в Польщі, відмітив, що повсякденний обід польського пана коштує дорожче, ніж званий у Франції¹². Тодішній польський викривач звичаїв Старовольський¹³ казав: «У минулі часи королі ходили в баранячих кожухах, а тепер кучер покриває свій кожух червоною матерією, щоб відрізнитися від простолюдина. Раніше шляхтич їздив на простому возі, а тепер котить шестериком у колясці, оббитій шовковою тканиною із срібними прикрасами. Раніше попивали добре домашнє пиво, а тепер і конюшні пропахли угорським. Усі наші гроші йдуть на заморські вина і пряності, а на викуп полонених і на захист вітчизни грошей у нас нема. Від сенатора до останнього ремісника всі проїдають і пропивають свій статок і потрапляють у неоплатні борги. Ніхто не бажає жити з праці, а кожен силкується захопити чуже; легко дістається воно і легко втрачається. Зарібки убогих підданців, зідрані іноді з їхніми сльозами, а іноді зі шкірою, споживають владики, як гарпії. Один ненажера за день пожирає стільки, скільки заробляє багато бідняків за тривалий час. Все йде в один дірвий мішок — пузо. Вочевидь пух у поляків має таку властивість, що вони можуть спати на нім спокійно і їх не мучить совість». Знатний пан вважав своїм обов'язком утримувати при дворі юрму байдюкуючих шляхтичів, а жона його — таку ж юрму шляхтянок. Все це лягало на працюючий селянський клас. Крім звичайної панщини, яка залежала від сваволі власників, селяни були обтяжені безліччю інших дрібних поборів. Кожен вулик було обкладено податком, який називали вічковим; за вола селянин платив рогове; за право ловити рибу — ставщину; за право пасти худобу — спасне; за помел борошна — сухомельщину. Селянам не дозволялося ні готувати собі напоїв, ні купувати їх у кого-небудь, окрім жидів, яким пан віддавав корчму в оренду. Їде пан на засідання сейму, на богомілья чи на весілля — на підданих накладається яка-небудь нова повинність. У королівських маетках, якими управляли старости, або ж управителі, становище хлопів було ще гіршим, хоча закон надавав їм право скаржитися на зловживання; ніхто не смів скаржитися, — як зауважив Старовольський, — тому що звинувачуваний завжди буде правий, а хлоп — винен. «У судах наших, — пише той самий Старовольський, — запровадили нечувані побори, підкупи; наші вийти, лавники, бурмистри — всі підкупні, а про донощиків, які накликають біду на невинних людей, нема чого й говорити. Спіймають багатого, заплутають і засадять у тюрму, ще й тягнуть з нього подарунки та хабарі». Крім безмежної

сваволі старости або його дозорців, у коронних маєтках лютували жовніри (солдати), які тоді відзначалися буйством і свавіллям. «Багато говорять про турецьке рабство,— каже той самий письменник,— але це стосується тільки військовополонених, а не тих, які, перебуваючи під турецькою владою, займаються землеробством або торгівлею. Вони, заплативши річну данину, вільні так, як у нас не вільний жоден шляхтич. У Туреччині ніякий паша не може останньому селянину вчинити того, що робиться в наших містечках і селах. У нас у тому розумінні свобода, що вільно робити всякому, що заманеться; і ось з цього випливає, що бідний і слабкий стає невільником багатого і сильного. Будь-який азіатський деспот не замучить за все життя стільки людей, скільки їх замучать за один рік у вільній Речі Посполитій».

Але ніщо так не обтяжувало і не ображало руського народу, як влада іудеїв. Пани, лінуючись управляти помістями самі, віддавали їх в оренду іудеям з повним правом панського верховенства над хлопами. І тут вже не було межі знущанням над робочою силою та духовним життям хлопа. Крім найрізноманітніших проявів сваволі, іудеї, користуючись приниженням православної релігії, брали в оренду храми, обкладали митом хрещення немовлят («дудки»), за вінчання («поємщина»), за поховання і, нарешті, взагалі за будь-яке богослужіння; крім того, зумисно знущалися над релігією. Віддавати маєтки в оренду виявлялося настільки вигідним, що кількість іудеїв-орендаторів зростала все більше й більше, і Південна Русь опинялась під їхньою владою. Скарги народу про іудейські насильства до цього часу звучать у народних піснях. «Якщо,— йдеться в одній думі,— народиться у бідного мужика або козака дитина чи козаки або мужики зберуться поєднати шлюбом своїх дітей, то не до попа треба йти за благословенням, а йти до жида і кланятись йому, щоб дозволив відчинити церкву, охрестити дитину чи обвінчати молодих». Навіть римсько-католицькі священники, при всій своїй нетерпимості до ненависної їм «схизми», волали проти передачі руського народу під владу іудеїв. Так, в одній проповіді вже тоді, коли Хмельницький розбудив заспану совість панів, говориться: «Наші пани вивели з терпіння своїх бідних підданих на Україні тим, що, віддаючи жидам в оренду маєтки, продали схизматиків на важку роботу. Іудеї не дозволяли бідним підданам хрестити немовлят, вступати в шлюб, не заплативши їм особливих податків».

Зрозуміло, що народ, потрапивши в таке становище, кинувся в козацтво, втікав натовпами на Запоріжжя і звідти з'являвся збройними ватагами, які одразу ж розросталися. Повстання виникали за повстаннями. Пани скаржилися на буйність і свавільність українського народу. Разом з тим тривали безперервні наскоки на Туреччину. Юрми заповзятливців, звільнившись втечею від панського та іудейського гніту, втікали на Запоріжжя, а звідти на чайках (довгих човнах) пускалися в море грабувати турецькі прибережні міста. Життя на батьківщині так мало цінувалося, що козаки не боялися наражатися на небезпеку; а нападати на невірних в тогочасному розумінні вважалося богоугодною справою, до того ж метою цих набігів було як звільнення полонених християн, так і захоплення здобичі у невірних. Турецькі послі постійно скаржились польському урядові на козаків. Поляки по змозі ловили винних і страчували їх, але коли самі били горшки з турками або татарами, то надавали волю тим же українським звиятцям. Ці походи були особливо важливі тим, що слугували подальшою військовою школою для українського народу і сприяли йому дружно і рішуче повставати проти польського панування; на це не зважувався в інших місцях російський народ, що страждав під таким самим гнітом.

Окремих місцевих повстань народу було багато, і не всі вони нам відомі. Уряд раз за разом проводив усе нові реєстри, бажаючи обмежити кількість козаків. Але після кожного реєстрування козаків більшало вдвічі, втричі; зайвих знову виключали зі списків, за рахунок охочих. Часом хлопи збурювалися проти власників, збиралися у ватаги, вчиняли напади на панські садиби. Жорстокі страти наставляли після кожного придушення непокірних; але повстання спалахували знову. Усі хотіли бути козаками; важко було збагнути, хто справжній козак, а хто себе лише називає.

ває козаком. У 1614 році коронний гетьман Жолкевський¹⁴ розігнав на Брацлавщині велику ватагу, що називала себе козаками¹⁵, а 15 жовтня під Житомиром уклав угоду з реєстровими козаками, за якою вони зобов'язувалися не приймати в своє товариство самовільних ватаг, які називали себе козаками і нападали на шляхетські маєтки, не збирати народ на ради; всім тим, хто самовільно називав себе козаками, велено було залишатися під владою панів. Та угода одразу ж була порушена. Шляхта скаржилась королю; король писав універсали; але в цих універсалах уже відчувалося усвідомлення безсилля. «Не дивлячись на всі попередні наші заходи,— писав король у 1617 році,— козацьке свавілля дійшло до страхітливих крайнощів; громади козаків не дають Речі Посполитій спокою, шляхта не може вільно проживати у своїх маєтках». А втім, у першій чверті XVII століття козацьке зав'язання знаходило простір для свого прояву то в Московській державі, то на Чорному морі, то в Туреччині і Молдавії. Під керівництвом Сагайдачного козаки допомагали полякам у війні з Туреччиною. Але коли скінчилась ця війна, козацькі повстання почали набувати дедалі ширших розмірів. У 1625 році козаки відправили своїх депутатів на сейм з вимогою визнати законними духовних осіб, висвячених єрусалимським патріархом, видалити уніатів від церков і церковних помість, знищити обтяжливі постанови щодо козаків і не обмежувати їх кількості. До свого прохання вони додали перелік різних утисків, яких зазнавали руські у Польщі та Литві, вказували, що повсюдно в православних відбирають церкви, їх притягають до суду під різними приводами, відлучають від цехових ремесел, саджають у тюрми і б'ють священників; скаржилися, що православні діти виростають без хрещення, люди вступають до шлюбу без вінчання, йдуть на той світ без сповіді і святого причастя. Прохання це не мало ніяких наслідків, і козаки під керівництвом гетьмана Жмайла¹⁶ почали самі чинити розправи: увірвалися в Київ, вбили київського вайта Федора Ходику¹⁷ за його запопадливість до унії; пограбували католицький монастир, убили в ньому священника і відправили до московського царя посольство з проханням прийняти козаків під своє заступництво. Цього не хотіли їм пробачити поляки, і коронний гетьман Станіслав Конецпольський¹⁸ одержав наказ приборкати козаків оружно. Козаків зібрався тисяч до двадцяти; але між ними виникли незгоди, так що частина їх розійшлася. Конецпольський притис їх до Дніпра неподалік Крилова; реєстрові козаки вирішили миритися; змінили Жмайла, обрали гетьманом Михайла Дорошенка¹⁹ й уклали з польським гетьманом на урочищі Ведмежі Лози договір, згідно з яким козаки повинні були залишатися в кількості шести тисяч і перебувати під владою коронного гетьмана; затим усі, хто називав себе козаками, повинні були підкорятися своїм старостам і панам; всі землі, які вони собі привласнили і вважали козацькими, мали бути повернуті власникам. Договір цей не міг вирішити спірних питань за бажанням поляків. Число виключених із козацького звання значно перевищувало число реєстрових козаків і ще збільшувалося за рахунок новостворених ватаг. Непокірні хлопи натовпами втікали на Січ. Після смерті Дорошенка, який загинув у битві з татарами, поляки призначили ватажком реєстрових козаків Грицька Чорного²⁰, людину, віддану полякам; але самовільні козаки, зібравшись на Січі, вибрали гетьманом Тараса²¹ і рушили на Україну. Реєстрові козаки видали Грицька Чорного Тарасу; запорожці жорстоко стратили його за те, що він прийняв унію. Тарас, визнаний реєстровими, розіслав по Україні універсал і переконував увесь народ підніматися і йти на поляків в ім'я віри. Багато духовенства підбурювало руських стати на захист віри і життя, тому що в той час роздратовані поляки волали, що треба знищити схизму і перебити весь бунтарський народ, а Україну заселити поляками. Польські історики запевняють, що нібито й Петро Могила, який тоді був печерським архімандритом, збуджував народ до повстання.

Поляки вчиняли тоді найжахливіші варварства. Самуїл Лаш, коронний стражник (охоронник прикордонних областей), обрізував людям носи і вуха, віддавав дівчат і жінок на поталу своїм солдатам і в перший день Пасхи 1639 року у містечку Лисянці вирізував поголовно усіх жителів, незважаючи ні на стать, ні на вік; багато мешканців

містечка було побито в церкві. Для залякування народу й в інших місцях бузувіри вчиняли те ж саме. Тарас зосередив свої сили на лівому березі Дніпра, біля Переяслава. Конецпольський вступив з ним у битву, яка виявилася такою невдалою для поляків, що, за їхніми ж свідченнями, у Конецпольського за один день загинуло війська більше, ніж за три роки війни зі шведами. На жаль, як скінчилася ця війна, для нас невідомо. Тарас якимось чином потрапив до рук поляків і був страчений.

Через два роки помер Сигізмунд III. Реєстрові козаки за сина його Владислава брали участь у поході супроти Москви, але зате інші козаки самочинно спустилися до Чорного моря, здійснювали напади на турецькі володіння і збиралися на дніпровських островах, щоб знову йти війною на поляків. Щоб покласти край втечі народу за пороги, коронний гетьман Конецпольський заснував на Дніпрі фортецю Кодак²² і залишив там гарнізон під командуванням француза Маріона. Але в серпні 1635 року ватажок самовільних козаків Сулима²³ зруйнував цю фортецю, перебив гарнізон і почав закликати народ до повстання. Йому не вдавсь цей замір. Підіслані Конецпольським реєстрові козаки схопили Сулиму, який ще не встиг зібрати велике ополчення. Йому відрубали голову у Варшаві.

Слідом за цим було знову оголошено суворий наказ самовільним козакам підкорятися своїм панам, а щоб домогтися виконання цього наказу, на Україні розташували польські війська, які одразу ж почали чинити над мирними людьми вслякі насильства. Це примусило реєстрових козаків у 1636 році звернутися із скаргою до короля; вони обрали своїми послами двох сотників: черкаського Івана Барабаша²⁴ і чигиринського Зіновія-Богдана Хмельницького.

Зіновій-Богдан був сином козацького сотника Михайла Хмельницького²⁵. В юності він навчався у Ярославлі (Галицькім) в єзуїтів і отримав на той час добру освіту. Батько його був убитий в Цецорській битві²⁶, нещасливий для поляків, де загинув їхній гетьман Жолкевський. Зіновій, який брав участь у битві разом з батьком, потрапив до турків у полон; він пробув два роки в Константинополі, опанував там турецьку мову і східні звичаї, що йому потім знадобилося. Після примирення Польщі з Туреччиною Зіновій повернувся на батьківщину, служив у реєстрових козаках і одержав чин сотника. Є дані, що він був під Смоленськом у 1632 році і одержав від Владислава шаблю за хоробрість*.

Для розгляду козацьких скарг призначений був сенатор і воевода брацлавський Адам Кисіль, православний пан, який вважав себе відмінним оратором і майстерним дипломатом. Він почав хитрувати з козаками і водити їх за носа, намагаючись заспокоїти реєстрових обіцянками грошей, а головне, добиваючись вилучення з реєстру зайвих козаків і повернення їх під владу їхніх панів. Старшим над реєстровими козаками був тоді Василь Томиленко²⁷, людина стара, нерішуча, але все ж таки щиро віддана козацькій справі. У той час, коли він вів переговори з Киселем, новий ватажок самовільних козаків Павлюк²⁸ увірвався на Україну з Січі з 200 козаками, захопив у Черкасах всю козацьку артилерію і повернувся назад у Січ, а звідти письмово переконував реєстрових козаків приєднатися до «виписників» і дружно боронитися проти поляків. Томиленко вагався, а Кисіль, який, за власним його визнанням, сприяв зчиненню поміж козаків розбрату, підбрав коло реєстрових козаків і склав з них раду на річці Русаві. Ця рада скинула Томиленка і обрала гетьманом переяславського полковника Саву Кононовича, за національністю великороса, відданого панському інтересам. Разом з Томиленком перебрали й інших старшин, лише лукавий писар Онушкевич залишився при своєму званні. Павлюк, довідавшись про такий переворот, послав свого друга, чигиринського полковника Карпа Скидана²⁹, із загоном у Переяслав, а сам став військом поблизу Крилова. Скидан вступив уночі в Переяслав, схопив Кононовича, писаря Онушке-

* Так розповідає один малоросійський літопис, додаючи, що через двадцять два роки, коли він став підданим Олексія Михайловича, то казав: «Шабля ця плямує Богдана».

вича, новопризначених старшин і привіз їх у Крилов. Козаки засудили їх і розстріляли. Гетьманом вибрали Павлюка. Томиленко, добровільно поступившись йому першістю, залишився його товаришем і другом.

Павлюк розіслав універсал по всіх містах, містечках і селах і закликав увесь руський народ до повстання: «Повеліваємо вам і переконуємо вас, щоб ви всі одностайно, від малого до старого, полишивши свої заняття, негайно зібралися до мене».

На заклик Павлюка відгукнулися насамперед на лівому боці Дніпра так звані нові слободи, а потім і на правому, як свідчить очевидець, зазвучав клич: «На свободу! На свободу!» Одні втікали до Павлюка, інші гуртувалися у ватаги, кидалися на панські двори і забирали там запаси, коней, зброю... Сам Павлюк, розіславши універсал, поїхав на Січ збирати запорожців, а керівництво на Україні доручив Скидану.

Всі реєстрові полки один за одним перейшли на бік повстання. Скидан розташував свій стан у Мошнах (Черкаського повіту). Конецпольський послав проти козаків свого товариша Потоцького.

6 грудня 1637 року відбулась битва поблизу села Кумейки³⁰. Руські билися відчайдушно; але сильний холодний вітер дув їм в обличчя; вони були розбиті, відійшли до Дніпра і стали в містечку Боровицях. Прибув Павлюк; але козаки збурилися проти нього за те, що він невчасно пішов на Січ і згаяв вигідний час. Кисіль, який був разом із Потоцьким, умовляв козаків видати Павлюка з товаришами, ручаючись, що король за це подарує їм прощення. Реєстрові козаки скинули Павлюка з гетьманства, проголосили було гетьманом одного із старшин Дмитра Томашевича-Гуню³¹, але Гуня не погодився на старшинство ціною видачі своїх товаришів. Тоді реєстрові козаки схопили Павлюка, Томиленка та якогось Івана Злого і привели до Потоцького.

Із польським воєначальником було підписано договір: козаки обіцяли підкорятися польському уряду. Договір цей підписав Зіновій-Богдан Хмельницький, який мав уже звання генерального писаря. Потоцький призначив старшим над козаками Караїмовича³². Гуня, Скидан та інші втекли.

Павлюка, Томиленка і Злого привезли до Варшави. Дарма Кисіль умовляв сейм дарувати їм життя, посилаючись на свою поруку. На його протест не зважили. Козацьким ватажкам відрубали голови.

Потоцький тим часом, закінчивши бої на Україні, почав безжально страчувати повсталих. Вся дорога від Дніпра до Ніжина була заставлена посадженими на палю хлопами. Але в той час, коли Потоцький страчував повсталих і кричав: «Я з вас воскових зроблю!», руські сміливо відповідали йому: «Якщо ти, пане гетьмане, хочеш стратити винних, то посади на палю разом весь правий і весь лівий бік Дніпра».

Як тільки почалась весна 1638 року, по всій Україні поширилась чутка, що із Запоріжжя йде нове ополчення. Там вибрали гетьманом полтавця Острянина. З ним ішов Скидан. Юрби народу кинулися до них з усіх боків. Потоцький виступив проти них і зазнав поразки під Голтвою. Але між козацькими ватажками не було ладу. Поляки, отямившись від поразки, атакували Острянина³³ під Жовнином, поблизу Дніпра. Острянин утік з війська до Московської держави. Козаки вибрали старшим Дмитра Томашевича-Гуню. Реєстрові тоді не пристали до повстання, бо перебували разом з польським військом під керівництвом чиновників, призначених поляками. Гуня з половини червня до половини серпня вперто стояв проти поляків, погоджувався миритись, але не інакше як на хоч скільки-небудь вигідних умовах. Нарешті козаки склали зброю. Гуня подався до Московської держави. Скидан, який раніше вирушив за Дніпро, щоб зібрати нові сили, потрапив у полон.

З того часу поляки хоч і залишили реєстрових козаків у попередній кількості, але начальників їх призначили з осіб шляхетського походження. Замість гетьмана в них був призначений комісар, якийсь Петро Комаровський; генеральний писар Зіновій-Богдан Хмельницький позбувся своєї посади і залишився, як і раніше,

чигиринським сотником. Щоб перекрити народові шлях до втечі за пороги, поляки відновили Кодак. Розповідають, що Конецпольський, приїхавши оглянути відбудовану фортецю, скликав до себе козацьких старшин і глузливо запитав їх: «Як вам видається Кодак?» — «Manu facta, manu destruda» (що людськими руками створюється, те людськими руками й руйнується), — відповів йому Хмельницький.

Поляки дійшли переконання, що для приборкання повстанських пристрастей, які охопили руський народ, потрібно вживати найсуворіших заходів; за найменшу спробу повстати людей страчували по-варварському. «І мучительство фараонове, — пишеться в одному українському літописі, — ніщо в порівнянні з тиранством ляхів. Ляхи дітей у казанах варили, жінкам витискали груди деревом і творили інші несповідимі муки»*.

Козакам уже важко було починати повстання. Самі реєстрові козаки були майже перетворені на хлопів і відпрацьовували панщину на своїх начальників шляхетсько-го звання. Інакше повернуто було всю руську справу за короля Владислава.

Цього короля, від народження розумного і діяльного, гнітило становище, за якого він був приречений на бездіяльність; тяжко було йому бачити анархію, що панувала в його королівстві. Його самолюбство постійно зазнавало приниження з боку пихатих панів. Королю хотілося почати війну з Туреччиною. На думку сучасників короля, за цим бажанням крилося інше: посилити через війну свою королівську владу. Хоча й немає ніяких письмових зізнань короля в цьому умислі, але все шляхетство від малого до старого було в цьому впевненим і вважало співумисником короля канцлера Оссолінського⁴⁴. Зрештою, канцлер якщо й потурав намірам короля, то зовсім не був надійною людиною для того, щоб такі задуми здійснити. Це був розкішний, зніжений, марнотний, малодушний аристократ, умів гарно говорити, але був неспроможний боротися проти невдач і найбільше піклувався про самого себе, в разі небезпеки завжди готовий був перейти на бік противника.

У 1645 році прибув до Польщі венеціанський посланець Тьєполо спонукати Польщу вступити з Венецією у союз супроти турків; він обіцяв з венеціанського боку великі суми грошей і особливо домагався, щоб польський уряд дозволив козакам відновити свої морські походи на турецькі береги. Папський нунцій також спонукав польського короля на війну. Сподівалися на допомогу господарів молдавського і валаського, на семиградського князя і на московського царя. На початку 1646 року польський король уклав з Венецією угоду: Тьєполо видав королю 20 000 талярів на збудування козацьких чайок; король запросив до Варшави чотирьох козацьких старшин: Ілляша Караїмовича, Барабаша, Богдана Хмельницького і Нестеренка. Хмельницький незадовго перед тим побував у Франції, де радівся з графом Дебрежі, призначеним посланцем у Польщу, відносно того, як доставити козаків до французького війська. Затим 2400 охочих козаків відправилися до Франції і в 1646 році брали участь у взятті міста Дюнкерка в іспанців.

Король зустрівся з козацькими старшинами вночі, ласкаво повівся з ними, пообіцяв збільшити кількість козаків до 20 000, крім реєстрових, віддав наказ побудувати чайки і дав їм 6000 талярів, запевнивши, що протягом двох років виплатить 60 000.

Все це робилося таємно, але не могло довго зберігатись у таємниці. Король видав так звані приповідні листи для вербування війська за кордоном. Спочатку вербування відбувалось досить швидко. До Польщі почали прибувати німецькі солдати, які брали участь в Тридцятилітній війні³⁵ і не звикли стримувати свою сваволю. Шляхта, яка пильно стежила за недоторканістю своїх привілеїв, почала галасувати, висловлюватись проти короля. Сенатори також ремствували. Коро-

* Достовірність цих відомостей підтверджується і сучасними великоруськими джерелами: «Польські і литовські люди їхню християнську віру порушили, і церкви їхні, людей, збираючи в хорони, підпалювали, і пицальне зело, насипавши їм у пазуку, запалювали, і соски у їхніх жінок різали...»

лю не залишалося нічого іншого, як тільки передати свої наміри на обговорення сейму.

У вересні 1646 року відкрилися попередні сеймики у воєводствах. Шляхта повсюдно виявилась неохильно до розв'язування війни і тлумачила королівські наміри якнайгірше. «Король,— кричали на сеймиках,— затіває війну, щоб зібрати військо, взяти на себе керівництво ним і таким чином обмежити шляхетські вольності. Він хоче обернути хлопів на шляхту, а шляхту — на хлопів». Виникали найстрахотливіші вигадки; базікали, що король хоче влаштувати різанину на зразок Варфоломійвської ночі³⁶; Оссолінського називали зрадником вітчизни.

У листопаді зібрався сейм у Варшаві. Всі одностайно загорланили проти війни. І король мусив підкоритися волі сейму, наказати розформувати на вербоване військо, а козакам заборонити будувати чайки. Короля зобов'язували у майбутньому не збирати військ і не вступати в союзи з іноземними державами без волі Речі Посполитої*.

Козацькі чиновники Караїмович і Барабаш, бачачи, що задум короля не вдається, приховали королівський привілей на збільшення козацького стану і на побудову чайок. Хмельницький хитрощами дістав цей привілей у свої руки. Розповідають, що він запросив до себе на хутір Суботів козацького старшого (невідомо, Караїмовича чи Барабаша) і, напоївши його до сп'яніння, взяв у нього шапку і хустку й відіслав свого слугу до дружини старшого за привілеєм. Жінка, визнавши речі чоловіка, видала важливий папір.

Одразу ж після цього з Хмельницьким сталася подія, яка, ймовірно, була пов'язана з викраденням привілею. Хутір Суботів (за 8 верст від Чигирина) подарував його батькові староста Данилович. У Чигирині був уже інший староста — Олександр Конецпольський, а в нього підстаростою (управителем) був шляхтич Чаплинський. Підстароста випросив для себе в Конецпольського³⁷ Суботів, оскільки Хмельницький не мав документів на володіння хутором. Одержавши згоду старости Конецпольського, Чаплинський, за польським звичаєм, зробив наїзд на Суботів у той час, коли Хмельницький був відсутній; і коли десятирічний хлопчик — син Хмельницького — сказав йому щось грубе, то він наказав відшмагати малого. Слуги так немилосердно виконали цей наказ, що дитя померло наступного дня. Крім того, Чаплинський обвінчався за статутом римсько-католицької церкви з жінкою, яку любив Хмельницький: дехто каже, що вона вже тоді була його другою дружиною, яку Хмельницький взяв після смерті першої своєї дружини, Ганни Сомко**.

Хмельницький домагався суду над Чаплинським, але нічого не міг вдіяти, оскільки не мав письмових документів на маєток. У тогочасному польському суді козаку важко було тягатися із шляхтичем, за якого заступався вельможний пан***.

Тоді Хмельницький зібрав на сходку до тридцяти козаків і почав з ними радитися, як би скористатися привілеєм, котрий дав король, відновити силу козацтва, повернути свободу православній вірі і захистити руський народ від свавілля польських панів. Один сотник, який був на цій сходці, доніс на Хмельницького. Коронний гетьман Потоцький наказав арештувати Хмельницького. Але переяславський полковник Кричовський³⁸, якому віддали Хмельницького під нагляд, звільнив арештованого. Хмельницький верхи на коні втік степом на Запорізьку Січ, яка тоді була на Микитиному Розі.

* Як зауважив Тьєполо, королю варто було б тільки підкупити декількох послів, щоб скликати сейм, оскільки у Польщі голос одного посла ліквідував рішення сейму. Але король не зважився на такий захід, тому що боявся розбрату. До того ж він прагнув підтримувати прихильне ставлення нації до нього в надії, що поляки з часом виберуть на престол його сина.

** Мати синів Хмельницького, Тимофія і Юрія, і дочок Степаниди й Катерини.

*** Залишилась легенда, записана в сучасних літописах, за достовірність якої ручатися не можна. Розповідається, ніби Хмельницький звертався до короля і Владислав сказав йому: «Ви воїни і носите шаблі; хто вам за себе стати забороняє?»

На Січі Хмельницький застав не більше трьохсот молодців, але вони кинули клич і почали збирати з різних дніпровських островів та берегів утікачів, які там проживали. Сам Хмельницький вирушив до Криму. Він показав привілей короля Владислава хану. Хан Іслам-Гірей³⁹ побачив незаперечні докази того, що польський король затівав проти Криму і проти Туреччини війну; крім того, хан був злий на короля за те, що вже декілька років не отримував з Польщі звичайних грошей, які поляки називали подарунками, а татари вважали даниною. В татар з'явився відмінний і благовидний привід для надбання здобичі. Однак хан сам не рушив на Польщу, хоч і обіцяв це зробити з часом, але дозволив Хмельницькому запросити з собою когось із мурз. Хмельницький покликав Тугай-бея⁴⁰, перекопського мурзу, славного своїми наїздами: в Тугай-бея було до чотирьох тисяч ногаїв.

Це відбувалося взимку з 1646 на 1647 рік. Коронний гетьман Микола Потоцький і польний (його помічник) Мартин Калиновський⁴¹ зібрали військо, запрошували панів з'явитися до них із своїми загонами, які, за тогочасним звичаєм, пани тримали в себе під назвою надвірних команд. Потоцький намагався якось хитрощами виманити Хмельницького з Січі, надсилав до нього листи на Січ. Але цього роду спроби йому не вдалися.

Тим часом руський народ готувався до повстання. Козаки, переодягнені на жebraків, богомольців, ходили містами й селами і вмовляли жителів то відчинити ворота міста козакам Хмельницького, то насипати піску в польські гармати, то бігти у степ до лав воїнів запорізьких. Поляки вдавалися до суворих засторог: забороняли ходити юрбою вулицями, збиратися в будинках, відбирали у помешканців зброю або відгвинчували замки в їхніх рушницях, жорстоко катували і страчували тих, кого бодай запідозрювали у співучасті з Хмельницьким. Потоцький оголосив своїм універсалом, що кожен утікач на Запоріжжя відповідає життям своєї дружини і дітей. Такі залякування обернулися на шкоду полякам і дратували руський народ, який і так вже ненавидів їх. З лівого боку Дніпра втікати було зручніше, і юрми спішили звідти до Хмельницького. Навесні в нього зібралося тисяч до восьми. У квітні до ватажків польського війська дійшла чутка, що їхній ворог вирушає з Січі: замість того, щоб іти на нього всім своїм військом, вони відправили проти повсталих реєстрових козаків з їхніми начальниками по Дніпру на байдаках (великих суднах), а берегом — невеликий загін кінноти під керівництвом молодого сина коронного гетьмана, Стефана, з козацьким комісаром Шембергом. «Соромно,— говорив тоді коронний гетьман,— посилати велике військо проти якоїсь мерзенної зграї підлих хлопів».

Козаки, які плили на байдаках по Дніпру, досягли 2 травня урочища, що називалося Камінним Затонем, і зупинилися, щоб дочекатись польського загону, який ішов берегом. Частина козаків вийшла на берег. Уночі з 3 на 4 травня до них з'явився посланець Хмельницького, козак Ганжа⁴², і сміливою промовою запалив їх, уже і без того схильних до повстання. Полковник Кречовський, який перебував у висланому реєстровому війську, також підбурював козаків виступити на боці Хмельницького. Реєстрові втопили своїх шляхетських начальників, разом з ними загинули Караїмович і Барабаш. Вранці всі приєдналися до Хмельницького.

Підсиливши реєстровими козаками своє військо, Хмельницький 5 травня розбив польський загін біля протоку, що звався Жовтими Водами. Син коронного гетьмана Стефан помер від ран; інших панів взяли у полон, серед полонених були дві знамениті в майбутньому особи: перший був Стефан Чарнецький⁴³, якому судилося стати відомим польським полководцем і нещадним катом руського народу; другий був Іван Виговський⁴⁴, руський шляхтич, потрапивши в полон, цей чоловік так зумів утертися в довір'я до Хмельницького, що за короткий час став генеральним писарем і найважливішим порадиником гетьмана.

Головне польське військо стояло поблизу Черкас, коли один поранений поляк приніс звістку про поразку висланого в степ загону. Потоцький і Калиновський не ладили один з одним, робили розпорядження наперекір один одному,— зійшлися,

однак, на тому, що їм необхідно відступити ближче до польського кордону. Вони рушили з Черкас і досягли міста Корсуня на річці Росі; тут вони почули, що Хмельницький вже недалеко, і вирішили зупинитися й дати бій; але 15 травня з'явився Хмельницький під Корсунем; спіймані поляками козаки в своїх розповідях перебільшували кількість і силу війська Хмельницького. Калиновський був ладен почати бій; Потоцький не дозволив і звелів відходити таким шляхом, яким зручно було б вислизнути від супротивника. Поляки взяли собі в провідники одного руського хлопця, котрого, очевидно, підіслав Хмельницький. Тим часом, розраховуючи наперед, куди підуть поляки, козацький ватажок завчасно вислав своїх воїнів і наказав їм на спуску в долину, яка називалася Крута Балка, обрізати гору і зробити урвище, яке б загородило шлях возам і коням. План удався якнайкраще. Поляки зі всім своїм обозом наштотхнулися на це фатальне місце, довкола поросле тоді лісом, і в той же час на них напали з усіх боків козаки й татари; поляки зазнали повної поразки. Обидва зверхники потрапили у полон; вся артилерія, всі запаси і пожитки дісталися переможцям. Шляхтичі, які складали військо, не врятували себе втечею. Хлопи ловили їх, вбивали або приводили до козаків. Хмельницький передав польських керівників у полон татарам, для того щоб заохотити їх до подальшої допомоги козакам.

Корсунська перемога була надзвичайно важливою, ще небувалою у своєму роді подією; руському народу ніби одразу розплющились очі: він побачив і зрозумів, що його гнобителі не такі могутні й непереможні, як це здавалося: панська пиха впала від дружних ударів рабів, які зважилися, нарешті, скинути із себе ярмо неволі.

Після цієї першої перемоги Хмельницький зупинився і відрядив до Варшави козацьких послів із скаргами і поясненнями, але в цей саме час короля Владислава скосила смерть в Мерече, яка дала привід для розмов про отруєння. У Польщі настало безкоролів'я, належало обирати нового короля.

Зважаючи на посилені прохання брацлавського воєводи Адама Киселя, який прагнув будь-якою ціною виграти час, Хмельницький погодився вступити в переговори і до вересня не йшов далі з військом на Польщу, але, мало довіряючи можливості примирення з поляками, написав грамоту до царя Олексія Михайловича, в якій заявив про бажання стати під владу єдиного руського володаря, щоб збулося, як він висловлювався, «з давніх літ глаголиме пророцтво». Хмельницький переконував царя скористатися моментом і здійснити наступ на Польщу й Литву в той час, коли козаки будуть наступати на ляхів з іншого боку. Московський цар не скористався тоді зручним випадком, а сам Хмельницький дарма згаяв кілька місяців у мирних переговорах з Киселем та його радниками, що мали звання комісарів.

Південноруський народ дивився зовсім не так на обставини, в які він потрапив. Як тільки поширилася звістка про перемогу над польським військом, у всіх кінцях руської землі, що перебувала під владою Польщі, навіть у Білорусії, яка більше звиклася з поневоленням, ніж Південна Русь, спалахнуло повстання. Хлопи збиралися у ватаги, які називали загонами, нападали на панські садиби, розоряли їх, убивали власників і їхню сторожу, винищували католицьке духовенство: діставалося й уніатам, і всім тим, хто запідозрювався в прихильності до поляків. «Тоді,— зауважував тогочасний літописець,— гинули православні ремісники і торгівці тільки за те, що носили польський одяг, і не один франт розквитався життям за те, що голив собі голову за польським звичаєм». Вбивства супроводжувалися варварськими катуваннями: з живих здирали шкіру, розпилювали навіл, забивали на смерть палицями, пекли на вогні, обливали окропом, обмотували голову на рівні перенісся тятивою лука, повертали голову і потім спускали лука, так що в жертви вискакували очі; не було пощади й немовлятам. Найжахливішу лють виявляв народ щодо іудеїв: вони засуджені були на остаточне винищення, і будь-яке співчуття їм вважалося зрадою. Згортки Закону витягали із синагог, козаки танцювали на них і пили горілку, потім клали на них іудеїв і різали немилосердно; тисячі

іудейських немовлят були кинуті в колодязі і засипані землею*. За переказами очевидців, на Україні тоді загинуло до ста тисяч іудеїв, не рахуючи тих, які померли від голоду і спраги у лісах, на болотах, у підземеллях, потонули у воді під час морної втечі. «Скрізь на полях, на горах лежали тіла наших братів,— писав тогочасний іудейський раввін,— не було їм порятунку тому, що переслідувачі їхні були швидкі, як орли небесні». Тільки ті врятували себе, хто з переляку прийняв християнство: таким руські вибачали все скоєне і залишали іудеїв живими та при майні; але вихристи оголосили себе знову іудеями, як тільки небезпека минула і вони змогли вибратися з України.

Усе польське, все шляхетське у Південній Русі певний час було охоплене якимось безтямним страхом, не захищалося і втікало. Пани, які мали в себе озброєні загопи, не в змозі були і не наважувались чинити опір народному повстанню. Тільки один із панів тоді не впав духом: це був Ієремія Вишневецький⁴⁵, син Михайла і молдавської князівни з роду Могил. Він народився як православний, але, спокушений єзуїтами, перейшов у католицтво і став жорстоким ненависником і гонителем всього руського. На початку повстання Вишневецький жив у Лубнах, на лівому боці Дніпра, де в нього, як і на правому, були обширні володіння; він вимушений був разом із своєю командою, яка складалась із шляхти і яку він утримував за свій кошт, перейти на правий берег і почав страчувати повстанців у своїх володіннях з таким же звірством, яке озлоблені хлопці виявляли щодо поляків та іудеїв, видумував найжахливіші страти, насолоджувався муками, які здійснювалися на його очах, і промовляв: «Мучте їх так, щоб вони відчували, що вмирають!» Своім прикладом він захопив ще кількох панів і разом з ними почав давати відсіч народові, бився декілька разів з чисельним загonom руських хлопів і козаків, що діяли під керівництвом полковника Кривоноса, але, незважаючи на весь свій запал, не міг здолати його і від'їхав до Польщі. Хмельницький вважав його своїм найпершим ворогом і жорстокості, які вчинив Вишневецький щодо руського народу, зробив приводом для розриву початих переговорів.

Пани сенатори, які вершили справи під час безкоролів'я, склали ополчення з шляхти; Вишневецький добивався права керувати цим ополченням, але замість нього були призначені три полководці: князь Домінік Заславський⁴⁶, Олександр Конєцьпольський (син нещодавно померлого гетьмана Станіслава) та Остророг⁴⁷. Хмельницький, пропустивши літо, у вересні вирушив проти них.

Загалом війська, виставленого проти Хмельницького, налічувалося тридцять шість тисяч. Польське шляхетство у той час не відзначалося войовничістю, вело у своїх садибах спокійне й веселе життя, користуючись достатком, який йому забезпечувала праця поневоленого народу; у війську, що виступило проти Хмельницького, більша частина була таких, які вперше вирушали на війну. Звичка вважати хлопів напівхудою спонукала поляків легковажно ставитися до війни. «Проти такої наволочі,— казали пани.— не варто витрачати куль; ми їх розженемо батогами по полю!» Деякі були до того самовпевнені, що проголошували таку молитву: «Боже, не допомагай ні нам, ні їм, а тільки дивися, як ми вчинимо розправу над цією мужвою!» Польський військовий табір перетворився на місце збору, куди поляки їхали не битися із супротивниками, а повеселитися і похизуватися. Один перед одним вони намагалися виставити цінність своїх коней, багатство упряжі, красу власного одягу, позолочені луки на сідлах, шаблі із срібною насічкою, чепраки, вишиті золо-

* У Ладижині, за повідомленням сучасника, козаки покладали декілька тисяч зв'язаних іудеїв на лузі, спочатку запропонували їм прийняти християнство і обіцяли помилування, але іудеї відкинули ці пропозиції; тоді козаки сказали: «В такому разі ви самі винні, ми переб'ємо вас за те, що ви глумилися над нашою вірою». І потім всіх винищили, не милуючи ні за віком, ні за статтю. Страшне побиття спіткало іудеїв у Полоннім, де так їх багато перерізали, що кров текла потоками через вікна будинків. В іншому місці козаки різали іудейських малят і перед очима їхніх батьків розглядали нутрощі зарізаних, насміхались над єврейським звичаєм розділяти м'ясо на кошер (що можна їсти) і трєф (чого їсти не можна) і про одних казали: це кошер — їжте!, а про других: це трєф — кидайте псам!

том, оксамитові кунтуші, підбиті дорогим хутром, на шапках китиці, всіяні дорогоцінним камінням, чоботи із срібними й золотими острогами; але найбільше пани силкувалися виділитися розкішною застілью й кухні. За панями в табір везли величезні склади посуду, їхали юрби слуг; у багато прикрашених польських шатрах блищали карбовані кубки, чарки, тарелі, навіть умивальники і тази були срібними; і було в цьому таборі, як зауважували очевидці, більше срібла, ніж свинцю. Привезли пани із собою бочки з угорським вином, старим медом, пивом, запасами варення, цукерків, різних ласощів, везли за ними багаті ліжка і ванни; одне слово, це був розважальний з'їзд панів. З ранку до вечора тривали бенкети з музикою і танцями. Тим часом численна челядь, яка прибула з панями, щоб вдовольнити їхні примхи, і наймані солдати, які одержали платню наперед і вже витратили її, збиткувалися над мешканцями навколишніх сіл, грабували їх, і місцеві жителі скаржились, що захисники, якими себе називали ці військові люди, гірше їх розоряють, ніж козаки, яких поляки старалися виставити як ворогів і розорителів народу.

20 вересня Хмельницький наблизився до цього розкішного польського табору; маленька річка Пилявка відділяла козаків від поляків. Після незначної сутички руські полонені налякали поляків, що у Хмельницького йде велике військо і він з години на годину очікує хана з ордою. Це викликало такий загальний і раптовий страх, що вночі всі втекли з табору, покинувши все майно своєму супротивнику. Вранці Хмельницький ударив на втікачів: тоді сум'яття посилювалося, поляки кидали зброю. кожен кричав: «Стійте!», а сам втікав; кидали пораних і полонених; декотрі гинули в натовпі від тісняви. Переможцям майже без пострілу дісталося сто двадцять тисяч возів з кіннями; знамена, щити, шоломи, срібний посуд, соболині шуби, персидські тканини, рукомийники, постілі, наїдки, солодоші — все валялося в безладі: вина й горілки було так багато, що при звичайному вживанні вистачило б на місяць для всього війська... Хлопи накинулися на коштовності, ласощі, вина — і це дало можливість полякам втекти. Хмельницький рушив до Львова, не став брати місто приступом, а лише зажадав від жителів двісті тисяч злотих для виплати татарам, які допомагали козакам*. 24 жовтня з-під Львова Хмельницький рушив до Замостя, у гліб вже власне Польщі. Під Замостям він стояв до половини листопада.

У Варшаві тим часом відбувалися вибори нового короля. Цього разу близькість козаків не дозволила панам затягувати вибори на цілі місяці, як траплялося раніше; потреба в главі держави була надто очевидною. Хмельницький із свого боку відправив на сейм депутатів від козаків.

Було тоді три кандидати на польський престол: семиградський князь Ракочі⁴⁸ і двоє синів покійного короля Сигізмунда III, Карл⁴⁹ та Ян-Казимир⁵⁰. Семиградського князя усунули першого; з двох братів-королевичів гору взяла партія Яна-Казимира; козацькі депутати також виступили за нього; Оссолінський схилив багатьох на бік Яна-Казимира, запевняючи, що інакше Хмельницький буде воювати за цього королевича. Справа поміж двома братами залагодилась тим, що Карл добровільно відмовився на користь брата. Яна-Казимира обрали, незважаючи на те, що він був єзуїтом і одержав від папи кардинальську шапку. Що схилило Хмельницького стати на бік цього володаря — невідомо, хоч так само важко тепер визначити, якою мірою Хмельницький бажав цього обрання. Між тим Хмельницький виявив велике задоволення, коли почув про вибір Яна-Казимира. 19 листопада йому привезли від короля лист з наказом припинити війну і чекати королівських комісарів. Хмельницький одразу ж відійшов від Замостя разом з військом назад на Україну.

* Місто, яке перед цим добряче обідрали пани, що втікали з-під Костянтинова, не могло дати чистою монетою більше ніж шістнадцять тисяч злотих, а решту доплатило товарами і речами за розкладкою серед жителів; при цьому бідняку доводилося розлучатися з останньою дорогою річчю, яку він беріг на чорний день.

Хмельницький останнім часом діяв всупереч загальному бажанню народу. Повсталий народ вимагав, щоб він вів його на Польщу. Хмельницький вже з-під Львова думав було повернутися і, тільки поступаючись крикові народу, ходив до Замостя. Хмельницький спроможний був іти прямо на Варшаву, нагнати страху на всю Річ Посполиту, примусити панів погодитися на найбільші поступки; він міг би здійснити докорінний переворот у Польщі, зруйнувати в ній аристократичний устрій, покласти початок новому устрою, як державному, так і суспільному. Але Хмельницький на це не зважився. Він не був ні народжений, ні підготовлений до такого подвигу. Почавши повстання в крайнощах, рятуючи власне життя і відомщаючи за свою власність, він, як сам потім зізнався, опинився на такій висоті, про яку навіть і не мріяв, тому і не в змозі був вести справу так, як йому вказувала доля. Епоха Хмельницького в цьому відношенні складає один із тих випадків в історії, коли народна маса інстинктивно бачить, що слід у даний час робити, але її ватажки неспроможні втілити в справу те, що народ відчуває, чого народ вимагає. Хмельницький був сином свого часу, засвоїв польські поняття, польські суспільні звички, і вони в ньому й дали знати про себе у вирішальну хвилину. Хмельницький почав справу чудово, але не повів її вчасно далі, як було потрібно. На початку він припустився історичної помилки, за якою пішов ряд інших, і, таким чином, повстання Південної Русі пішло іншим шляхом, а не тим, яким його вели спочатку обставини. Побачимо, як Хмельницький зайшов у суперечність із народом і відносно суспільного ідеалу, який створило народне життя в той час.

Хмельницький, повернувшись з-під Замостя, прибув передусім до Києва. Під калатання дзвонів і грім гармат в'їхав у місто через напівзруйновані Ярославіві Золоті ворота, і коло стін святої Софії його привітали митрополит Сильвестр Косов⁵¹, духовенство і київські громадяни. Бурсаки співали йому руські й латинські пісні, величали його спасителем народу, руським Мойсеєм. Тут очікував його дорогий гість, Паїсій⁵², єрусалимський патріарх, який саме їхав до Москви. Від імені православного світу на Сході він поздоровив Хмельницького з перемогами, відпустив йому гріхи, запалював на нову війну проти латинства. Гетьман у цей час був чомусь сумним. В його характері почало виявлятися щось дивне: то він постив і молився, то віддавався п'яним гульбищам і співав власні думи; то був приязний і рівний у спілкуванні з усіма, то враз робився суворим і погордливим; то молився Богу, то радився з чарівницями.

Із Києва він поїхав до Переяслава і там одружився. Дружиною його, як розповідають, стала Чаплинська; про попереднього її чоловіка різне свідчать джерела; згідно з одними він був ще живий, за іншими — вбитий. Додають до цього, що Чаплинська була Хмельницькому кума і що патріарх Паїсій дав дозвіл йому на такий недозволений шлюб. Але є також свідчення одного із сучасників, що достеменно невідомо: чи насправді ця Чаплинська була дружиною того, хто відібрав у Хмельницького Суботів, чи інша, яка мала схоже з нею прізвище.

У Переяславі з'їхалися до Хмельницького послі сусідніх держав, які шукали своїх вигод у зв'язку із зростанням могутності козаків. Із Туреччини прибув посол од візира, який управляв державою з огляду на неповноліття султана, і пропонував Хмельницькому союз проти Польщі. Тоді була укладена угода, за якою козакам дозволялося вільне плавання по Чорному морю та Архіпелагу з правом безмитної торгівлі на сто років. Козаки зобов'язувалися не нападати на турецькі міста і захищати їх. Семиградський князь Юрій Ракочі запропонував Хмельницькому укласти союз і разом рушити на Польщу, щоб передати корону Юрію; за це Юрій обіцяв у всіх польських землях свободу православної віри, а самому Хмельницькому — удільну державу на Україні з Києвом. Прислали до Хмельницького послів господарі молдавський⁵³ і валаський також з пропозицією дружби. Хмельницький, довідавшись, що в молдавського господаря є дочка, просив її руки для свого сина. Прибув посланець царя Олексія Михайловича⁵⁴, Унковський⁵⁵, привіз за звичаєм у дарунок хутро і приязне слово від царя; але цар ухилився від розриву стосунків з Поль-

щею і бажав успіхів козакам лише в тому разі, коли приводом до повстання в них була одна тільки віра. Нарешті, у лютому прибули в Переяславль обіцянні комісари від нового короля: сенатор Адам Кисіль, його племінник — новгород-сіверський хорунжий Кисіль, Захарій князь Четвертинський і Андрій М'ястківський із своїм почтом. Останній залишив вельми цікавий опис побачення з Хмельницьким.

Комісари привезли Хмельницькому від короля грамоту на гетьманство, булаву, обсіпану сапфірами, і червоний прапор із зображенням білого орла. Хмельницький призначив їм аудієнцію на майдані, зібрав козацьку раду; тут-то і висловилися думки народу, який не хотів ніяких угод, прагнув рішуче розв'язати питання між Руссю і Польщею.

«Навіщо ви, ляхи, принесли нам ці дитячі іграшки,— закричав натовп,— ви хочете нас підманути, щоб ми, скинувши панське ярмо, знову його одягли! Хай пощезнуть ваші облесливі дарунки! Не словами, а шаблями розквітаємося! Володійте собі своєю Польщею, а Україна нехай нам, козакам, зостається!»

Хмельницький із серцем упиная народний гомін; але потім, за обідом, в розмовах з Адамом Киселем і його товаришами, підпивши, висловив такі ж заповітні почуття.

«Що міркувати,— казав він,— нічого не вийде з вашої комісії. Війна повинна початися тижнів через два чи чотири. Переверну я вас, ляхів, догори ногами, а потім віддам у неволю турецькому царю. Хай би король був королем: щоби король карав шляхту, і дуків, і князів ваших. Вчинить злочин князь — відрубай йому голову; а вчинить злочин козак — і йому те ж саме зроби. Тоді буде правда! Я хоч собі невелика людина, але от Бог дав мені, що нині я одновладний самодержець руський! Якщо король не хоче бути вільним королем, то нехай діє, як знає!»

Адам Кисіль зужив перед козацьким вождем усе своє красномовство, обіцяв збільшити козацьке військо до п'ятнадцяти, навіть до двадцяти тисяч, наділити його новими землями, давав дозвіл козакам іти на невірних; але Хмельницький на все це сказав йому: «Марні розмови! Треба було раніше зі мною про це говорити; тепер я вже зробив те, про що не думав. Зроблю те, що задумав. Визволю з лядської неволі весь руський народ! Раніше я воював за свою власну образу; тепер буду воювати за православну віру. Весь чесний люд допоможе мені по Люблін і по Краків, а я від нього не відступлю. В мене буде двісті тисяч, триста тисяч війська. Орда вже стоїть напоготові. Не піду війною за кордони; не підніму шаблі на турків і татар; з мене вистачить України, Поділля й Волині; цілком достатньо нашого руського князювання по Холм, Львів, Галич. Стану над Віслою і скажу тамошнім ляхам: «Сидіть, ляхи! Мовчіть, ляхи! Всіх тузів ваших, князів туди зажену, а почнуть за Віслою кричати — я їх і там знайду! Не зостанеться ні одного князя, ні одного шляхтича на Україні; а хто з вас разом з нами хоче хліб їсти, той хай кориться Війську Запорізькому і не брикає на короля».

Слухаючи цю промову, пани, як самі потім зізналися, здерев'яніли од страху.

Полковники, які оточували тоді Хмельницького, сказали: «Вже минули ті часи, коли ляхи були нам страшні. Ми під Пилявцями довідалися, що це вже не ті ляхи, які раніше були. Це вже не Жолкевські, не Ходкевичі, а якісь Тхоржевські та Заєнчковські (Тхірковські — від тхора — tchórz і Заєнчковські — від зайця — zając). діти, одягнуті в залізо! Померли від страху, як тільки нас побачили».

Однак, зважаючи на посилене прохання польських комісарів, Хмельницький подав Адаму Киселю умови миру такого змісту: по всій Русі знищити пам'ять і слід унії — уніатським церквам не існувати зовсім, а римські костьоли залишити тільки до часу; київському митрополиту дати перше місце в сенаті після примаса польського; всі чини й посади на Русі повинні посісти православні; козацький гетьман повинен залежати тільки від короля; жидам не дозволяти проживати на Україні, і, нарешті, в умови було включено, щоб Ієремія Вишневецький не очолював польське військо.

Комісари відмовились підписати ці умови, по суті, досить помірні, і від'їхали. Пропозиції Хмельницького викликали обурення в польському сенаті. В той час поля-

ки через фанатизм нізачо не згоджувалися на знищення унії. Крім того, вимоги Хмельницького загрожували панам у майбутньому позбавленням їхніх маєтків і власницьких прав на Русі.

Поляки виставили військо під керівництвом трьох ватажків: Лянскоронського⁵⁶, Фірлея⁵⁷ та Ієремії Вишневецького. Зверх цього, королю дали повноваження на зібрання посполитого рушення, тобто загального ополчення шляхти; захід цей проводився тільки тоді, коли вітчизні загрожувала смертельна небезпека.

На Україні відбувався збір цілого народу на війну. Порожніли хутори, села, міста. Селянин полишав свого плуга, сподіваючись пожитися за рахунок панів, на яких досі гнув спину; ремісники кидали свої майстерні, торгівці — свої лавки; шевці, кравці, теслі, винокури, пивовари, могильники (копачі сторожових курганів), банники — всі втікали в козаки. У тих містах, які мали магдебурзьке право, чинні бургомістри, райці, війти і канцеляристи покинули свої уряди і пішли в козаки, поголивши собі бороди (військові за тогочасним звичаєм голили свої бороди). «Такот,— зауважує очевидець,— диявол учинив собі сміх з поважних людей». Презирство й глузування очікували того, хто не брав участі в повстанні; тільки каліки, старі, жінки і діти залишалися вдома, та й то хворі або старі люди, соромлячись залишатися поза участю у справі звільнення вітчизни, здебільшого виставляли замість себе найманця. Хмельницький розподіляв їх на полки, яких тоді склалося по дванадцять на лівому* і на правому боці Дніпра**. Але не все військо було з Хмельницьким: частину його він відправив до Литви підбурювати білоруських хлопів.

Хмельницький виступив з Чигирина в травні і йшов повільно, очікуючи кримського хана. Іслам-Гірей з'єднався з ним у червні на Чорнім шляху⁵⁸. У його ополченні були кримські горці, відмінні стрільці з лука; степові ногаї, у вивернутих навиворіт кожухах, які харчувалися кониною, зігрітою під сідлом; буджацькі татари, які відзначалися дивовижною витривалістю в спеку і в холод, дивували своїм знанням на перший погляд одноманітного степу, здатні, як розповідали про них, довго перебувати у воді; були з ханом черкеси з бритими головами і довгими чубами. З'явилися на клич Хмельницького і молодці з Дону. Ніхто не просив оплати наперед; кожен без торгу йшов на війну, сподіваючись розгромити багату Річ Посполиту.

Хмельницький із своїм полчищем обложив польське військо під Збаражем 30 червня (10 липня за новим стилем) і тримав його в облозі, надіючись примусити ворога до здачі в полон голодом і безупинною стрільбою. Поляки припасли так мало продуктів собі, що через кілька тижнів у них почався голод. Розкішні пани змушені були харчуватися кониною; прості жовніри пожирали кішок, мишей, собак, а коли цих тварин не вистачало, то зривали шкіру з возів та взуття і їли, розварюючи у воді. Багато вмирало їх; козаки зумисно кидали трупи у воду, щоб зіпсувати її. Поляки опинилися в такому становищі, у якому виявилися раніше їхні батьки у Москві. Руські хлопці насміхалися з них і вигукували: «Чи скоро

* Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Лисянський, Білоцерківський, Паволоцький, Уманський, Кальницький, Канівський, Житовський (або Брацлавський), Полісенський, Могилівський. Прос-тір, який займали ці полки, складав нинішні губернії: Київську, Волинську по р. Горинь, Подільську, частину Червоної Русі і частину Мінської губернії. Кам'янець, міцна, неприступна фортеця, залишався ще в руках поляків.

** Переяславський, Ніжинський, Чернігівський, Прилуцький, Ічнянський, Лубенський, Ірклівський, Миргородський, Кропив'янський, Галицький, Полтавський і Зінківський. Вони займали нинішні Полтавську і Чернігівську губернії і частину Могилівської по Гомель.

Полки розподілялися на сотні: сотня включала в себе села і міста і отримувала назву якогось значного містечка. У деяких сотнях нараховувалося до тисячі людей; сотня ділилася на курені. Верховне управління називалося військовою канцелярією. Тим разом з гетьманом засідала генеральна, або військова, старшина: обозний (начальник артилерії і табірної забудови), осавул, писар, суддя і хорунжий (головний прапорносець). У кожному полку були полкова канцелярія і полкова старшина. Курені очолювали отамани. Чиновники вибиралися на радах і затверджувалися гетьманами. Такий порядок, власне, здавна був запроваджений у козацькому війську, але цього разу поширився на весь народ, тому-то слово «козак» перенеслось на всю масу повсталого південноруського населення.

ви, панове, будете збирати з нас оброк? Ось уже цілий рік, як ми нічого не сплачуємо; а може, надумаєте замовити нам яку-небудь панщину?.. Здавайтесь-но ліпше, а то марно кунтуші свої побруднили, лаяючи по шанцях! Адже це все наше, та й ви самі потрапите на зуби голодним татарам. Ось що наробили вам очкові та панщини, пересуди та сухомельщини! Добра вам тоді була музика, а тепер так славно вам заграла на дудку козаки!»

Декілька разів уже поширювався серед жовнірів намір розбігтися, хоч це б означало йти всім на очевидну смерть, тому що хлопці не залишили б у живих нікого, — але весь табір утримував тоді войовничий князь Ієремія Вишневецький. За його порадою якийсь шляхтич Стомпковський, причесавшись по-селянськи, взяв із собою лист до короля; вночі він переліз окопи, кинувся у ставок, що прилягав з одного боку до польського табору, переплив ставок, проповз серед сплячих козаків, до світанку перебрался до болотистого місця, де просидів весь день; наступну ніч знову повз серед неприятелів, при найменшому шумі припадаючи до землі і тамуючи подих, як роблять мисливці, що полюють за ведмедем. Поминувши ворожий стан, він кинувся бігти, видаючи себе за руського хлопа, потім узяв поштових коней і примчав у містечко Топорів, де застав Яна-Казимира.

Король, заручившись благословінням папи, посвятивши прапор і меч, виїхав із столиці, просуваючись повільно, очікуючи прибуття з різних воеводств ополчень посполитого рушення. У нього набралася регулярного війська тисяч двадцять (а може, трохи більше). Посполите рушення без упину прибувало частинами. Одержавши листа від оточених і розпитавши Стомпковського про становище війська, король рушив їм на допомогу; але шлях його був важким через дощі, які зіпсували дороги. Поляки потім скаржились, що ніяк не могли добути точних даних про супротивника. «Ця Русь — поголовні повстанці, — говорили вони, — хоч пали їх, а вони правди не скажуть!» Хмельницький же, навпаки, знав усе про рух війська свого ворога. Руські хлопці, які привозили припаси для королівського війська, квапилися після цього до своїх братів-козаків розповісти про становище ворожого війська. Багато прислуги перебігло від панів до козаків.

Король прибув, нарешті, до містечка Зборова, вже неподалік від Збаража, і зборовські жителі одразу ж дали знати Хмельницькому про прибуття короля і обіцяли допомогти йому. Залишивши піше військо під Збаражем, Хмельницький взяв з собою кінноту і в супроводі кримського хана і татар відправився до Зборова.

У неділю, 5 серпня (15 за новим стилем), поляки почали переправу через річку Стрипу. День був похмурий і дощовий. Козаки з лісу бачили, що робиться у противника. Коли половина польського війська встигла переправитися, а інша залишалася на протилежному березі і шляхтичі, не чекаючи нападу, розсілися обидати, козаки і татари напали на них і перебили всіх до останнього з тих, що були на одному боці ріки. Слідом за цим почалась битва на протилежному березі. Король виявляв велику діяльність і наражав себе на небезпеку; але в сутінках поляки з'юрмились до свого обозу і неприятель оточив їх з усіх боків.

Вночі пани хотіли якимось чином вивезти короля таємно з табору, але король відхилив цю безсоромну пропозицію. За порадою канцлера Осолінського, король написав листа хану, пропонуючи дружбу, для того, щоб відвернути його від Хмельницького.

Зі сходом сонця битва відновилася. Козаки вдарили на польський табір з двох боків. Битва була кривава. Козаки увірвалися в польський стан і ось-ось дістали б уже короля. Раптом усе змінилось. З козацького стану почувся крик: «Згода!» Переможці відступили. Треба було, однак, ще багато часу, щоб розборонити розлючених воїнів.

Услід за цим з'явився у польський табір татарин з листом від кримського хана. Іслам-Гірей бажав польському королю щастя й здоров'я, був прикро вражений з приводу того, що польський король не повідомив його про свій вступ на престол, і висловився так: «Ти моє царство маєш ні за що і мене за людину не вважаєш; тому ми

прийшли зимувати в твої улуси і з волі Господньої залишимося в тебе в гостях. Якщо тобі хочеться порозмовляти з нами, то вишли свого канцлера, а я вишлю свого». Прислав королю і Хмельницький листа, у якому запевняв, що він зовсім не бунтар і вдався до великого хана кримського лише для того, щоб повернути собі милість короля. «Вашій величності,— писав Хмельницький,— вгодно було призначити замість мене гетьманом козацьким пана Забуського; звольте прислати його у військо; я зразу ж віддам йому булаву і прапор. Я з Військом Запорізьким при обранні вашому бажаю і тепер бажаю, щоб ви були могутнішим королем, ніж блаженної пам'яті брат ваш».

Важко сказати, що було причиною цього раптового припинення битви. Тогочасний український літописець вважав, що Хмельницький не хотів віддавати християнського володаря у татарську неволю...

Спочатку була укладена угода з ханом. За цією угодою польський король обіцяв платити кримському хану щорічно до 90 000 злотих і зверх того дати 200 000 злотих разово. Татари називали це даниною; поляки ображались і твердили, що це «не данина, а подарунок». Татари відповідали: «Все одно, як не називайте, даниною чи подарунком, аби гроші були».

Після цього була укладена угода з козаками. Всього козацького війська дозволялося мати до 40 000 з правом записувати їх із королівських і шляхетських маєтків у місцевості, яку займало Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства (нинішні губернії: Київська, Полтавська, Чернігівська і частина Подільської). У межах, де будуть жити козаки, не дозволяється розміщатися коронному війську і проживати їудеям; всі посади і чини у зазначених воєводствах будуть надаватися лише православним; єзуїтам не дозволяється жити у Києві та інших містах, де будуть руські школи; київський митрополит буде засідати у сенаті, а відносно знищення унії, то в королівстві Польським, як і у Великим князівстві Литовським, буде прийнята постанова сейму. Всім була обіцяна повна амністія за минуле.

Після підписання угоди Хмельницький 10 серпня (20 за новим стилем) був допущений до короля (взявши, однак, заложників на той час, коли відправиться у польський табір). Він тримав себе гідно, говорив, хоч і з повагою, але сміливо, розповідав стисло про насильство й образи, які чинили польські пани й довели народ до повстання. «Терпіння наше закінчилося,— висловився Хмельницький,— ми вимушені були закликати чужоземців проти шляхетства. Не можна засуджувати нас за те, що ми захищали наше життя і наші статки! І худоба б'ється, якщо її мучать!»

Литовський підканцлер Сапега від імені короля, тут же присутнього, оголосив Хмельницькому про забуття всього, що було.

Мирний договір урятував рештки війська, що гинуло від голоду під Збаражем. Услід за тим було наказано припинити війну і в Білорусії. Повстання набрало в цій країні вже великого розмаху, коли туди з'явилися з козаками два ватажки: Подобайло⁵⁹ і Кречовський. Вони встигли підняти декілька тисяч хлопів, але польсько-литовський гетьман Радзивілл після впертого з їхнього боку опору знищив їхне збройще поблизу Річиці. Поранений Кречовський потрапив у полон і, щоб не дістатися в наругу переможцям, розбив собі голову об віз, на якому його везли вороги.

Перший час після заключення миру був періодом загального захоплення, епохою небувалої народної слави. Скоро роздивились руські, опам'яталися від захвату перемогою; настали для них знову скорботи, турботи й біди. Весь минулий рік селяни не орали полів, перебуваючи у лавах козацького війська, багато набрали вони здобичі, але все це продавалося дешево московським і турецьким купцям; зросла ціна на хліб; тяжко стало бідним. Але це був лише початок скорбот — тільки квіточки, як мовиться. Виявилось, що Хмельницький не дуже благодійно влаштував справу для народу і що Зборівський договір за своїм змістом становив рідше неможливість — як руським, так і полякам — дотримуватися його: і ті, й інші змушені були його порушувати.

Відповідно до Зборівського договору митрополит Сильвестр Косов з'явився до Варшави, щоб зайняти почесне місце у сенаті. Але римсько-католицьке духовенство зчинило ремствування й оголосило, що воно саме залишить сенат, якщо поряд із ними буде допущено схизматика, ворога апостольської столиці. Митрополит змушений був забратися геть. Ще неможливішим стало знищення унії. Король 12 січня дав грамоту, що утверджувала права православної церкви і недоторканність церковних та монастирських маєтностей; відомству київського митрополита поверталися єпархії: Луцька, Холмська і Вітебська, об'єднана з Мстиславською. Дозволялось відновити православні церкви; підлягали нагляду руського духовенства школи, друкарні і цензура духовних книг. Ця грамота короля Яна-Казимира мало могла мати сили, як і ті, якими наділяв православну церкву король Владислав. Поки існувала унія, православна церква не могла бути вільною.

Права, надані руському народу Зборівським договором, не могли задовольнити його. Можна сказати, що договір цей був би доречним, якби був укладений літ двадцять тому; але умови, в яких опинився руський народ на сцені недавніх бурхливих подій, не відповідали статтям цього договору. Згідно із Зборівським договором Хмельницький зайнявся складанням реєстру козацького війська; треба було записати в нього сорок тисяч козаків. Хмельницький записав туди на декілька тисяч більше, ніж слід було. Кожен козак вступав у козацтво із своєю сім'єю. Гетьман набирив козаків переважно з помість Вишневецького і Конецпольського. Разом з козаком відходив від пана і наділ землі, який займав і обробляв козак. Хмельницький відбирав у панів цілі волості під приводом того, що пани захопили коронні володіння, і віддавав їх генеральній старшині і полковим чиновникам. Таким чином, на майбутнє створювався клас рангових помість, таких, якими володіли козацькі чиновники, доки носили свій чин. Для гетьманського чину — на булаву, як мовилось, — король віддав Чигиринське староство. Крім нього, Хмельницький прихопив на свою користь багате містечко Мліїв, яке давало колишньому власникові Конецпольському до двохсот тисяч талерів доходу. Кожен козак був самостійним власником своєї ділянки, зобов'язаний був за це нести військову службу і був звільнений від інших повинностей і поборів. Козаки розподілені були по полках; всіх полків в 1650 році створено було шістнадцять*, і кожен полк означав край з полковим міс-

* 1) Брацлавський, під керівництвом Данила Нечая, у нинішніх повітах: Могилівському, Ямпільському, значній частині Вінницького і Брацлавського повітів. У нього входила двадцять одна сотня; 2) Уманський, під керівництвом Йосипа Глуха, в нинішньому повіті Уманському, в східній частині Гайсинського й Липовецького та західній частині Звенигородського. Ця земля називалась Уманщиною. Умань була головним містом полку, який налічував тринадцять сотень; 3) Кальницький, під керівництвом Івана Федоренка, у нинішньому повіті Липовецькому, в північній частині Брацлавського, у північно-східній частині Вінницького, у західній частині Таращанського і в південній частині Махновського. Усіх сотень у ньому було вісімнадцять; 4) Чигиринський, під керівництвом Федора Якубовича-Вишняка, в нинішніх повітах: Чигиринському, Звенигородському і в західній частині Кременчуцького. У ньому було вісімнадцять сотень; 5) Корсунський, під керівництвом Лук'яна Мозири, в нинішніх повітах: Таращанському і Канівському. Його головним містом був Корсунь, відновлений після пожежі. У цьому полку було дев'ятнадцять сотень; 6) Черкаський, під керівництвом Яська Воронченка, у нинішньому Черкаському повіті і західній частині Золотоніського. У ньому було дев'ятнадцять сотень з полковим містом Черкаси; 7) Канівський, під керівництвом Семена Савича, займав правий бік Дніпра, повіт Канівський, а також південну частину Київського з полковим містом Каневом. У ньому було п'ятнадцять сотень; 8) Київський, під керівництвом Антона Ждановича, займав більшу частину Київського повіту, східну частину Васильківського, Радомишльський, Овруцький повіти та західну частину Остерського. Його полковим містом був Київ, а всіх сотень було сімнадцять; 9) Білоцерківський, під керівництвом Михайла Громки, у повітах: Сквирському, західній частині Васильківського, в північній частині Таращанського. Містечко Біла Церква було його полковим містом; 10) Кропив'янський, під керівництвом Філона Джеджалика, займав землі у східній частині Золотоніського повіту, у західній частині Лубенського, у східній частині Пирятинського. Полковим містом була Кропивна. Усіх сотень у ньому було одинадцять; 11) Переяславський, під керівництвом Федора Лободи, на лівому боці вздовж Дніпра, в нинішніх повітах: Переяславському, Остерському і південній половині Козелецького. Усього сотень було вісімнадцять; полковим містом був Переяслав; 12) Прилуцький, під керівництвом Тимофія Носача, у нинішньому Прилуцькому повіті, прихоплював невелику частину Ніжинського. У ньому було дев'ятнадцять сотень; 13) Миргородський, під керівництвом Матвія Гладкого, у нинішніх повітах: Миргород-

том та сотенними містами й селами. У містах (Брацлаві, Вінниці, Черкасах, Василькові, Овручі, Києві, Переяславі, Острі, Ніжині, Мглині, Чернігові, Почепі, Козельці, Новгород-Сіверському, Стародубі) залишено було колишнє магдебурзьке право для міщан — з громадським самоуправлінням і самосудом, з розмежуванням ремісників за їхніми заняттями на цехи, з наданням цехам права мати свої герби і печатки.

Решта народонаселення, звана «поспільством», повинна була знову перейти під владу панів. У цьому була кричуща несправедливість. Все народонаселення було закликане на боротьбу за загальну свободу; всі однаково брали участь у цій боротьбі; а тепер виявилось, що вони боролися і проливали кров тільки для якихось сорока тисяч обранців, самі ж мали повертатися в попередню неволю. Після завершення реєстрування Хмельницький дозволяв власникам повертатись у свої маєтки і наказував усім, хто не ввійшов у реєстр, коритися панам під загрозою смертної кари. Разом з тим і король видав універсал, у якому звертався до всіх жителів України і повідомляв їх, що на випадок повстань хлопів проти власників коронне військо разом із запорізькими козаками буде приборкувати їх. Як тільки про це довідався народ, виникло загальне заворушення. «Як! — кричав народ. — Де обіцянка гетьмана? Хіба ж ми не всі були козаками!» Власники, ледве ступивши у свої володіння, повинні були знову тікати з них, а деяким довелось поплатитися життям. Втікачі скупчувалися в Києві під захист Адама Киселя, призначеного київським воєводою, і ледь не пропадали з голоду, який набув жажливих розмірів. Багаті пани почали повертатися у свої помістя разом з командами відшукувати застрільників попереднього бунту і страчувати їх. Де тільки пани відчували силу, там діяли жорстоко щодо непокірних хлопів: відрізали їм вуха, вивалили ніздрі, виколювали очі тощо. Хмельницький за скаргами власників вішав, саджав на палю неслухняних. Хлопи, зі свого боку, де тільки могли, підпалювали панські садиби, вбивали і мучили власників. Жителі на берегах Бугу і Дністра відзначалися серед інших буйністю і відвагою*.

Самі реєстрові козаки незадоволені були винятковістю своїх привілеїв. Коли Хмельницький на початку березня 1650 року зібрав у Переяславі козаків на генеральну раду для затвердження реєстру, то, за його власним зізнанням, перетерпів великі труднощі.

Після цієї ради Хмельницький поїхав до Києва на зустріч з Киселем і готувався пообідати в його замку, як раптом збройний натовп поспільства накинувся на замок з розлюченими вигуками, кричав, що пора вчинити розправу над Киселем. Хмельницький безстрашно вийшов до народу, присягався, що за Киселем нема ніякої зради, і обіцяв не пускати панів у їхні помістя. Натовп цього разу послухався, але Хмельницький після того сказав Киселю таке: «Пани підчепили мене; на їхнє прохання я погодився на такий договір, якого не можу виконати ніяким чином. Посудіть самі: сорок тисяч козаків, а з рештою що я буду робити? Вони мене вб'ють, а проти поляків все ж таки повстануть». Поступаючись народним заворушенням, Хмельницький дозволяв йти в козаки кожному — під тим приводом, що, крім реєстрових,

ським, східній частині Лубенського, в Лохвицькому, Роменському, Хорольському. У ньому було шістнадцять сотень; 14) Полтавський, під керівництвом Мартина Пушкаренка, у нинішніх повітах: Полтавському, Гадяцькому, Зіньківському і Кобиляцькому. У ньому налічувалось сімнадцять сотень; 15) Ніжинський, під керівництвом Прокопа Шумейка, в нинішніх повітах Ніжинському і Козелецькому. Було в ньому дев'ять сотень; 16) Чернігівський, під керівництвом Мартина Небаби, у повітах: Чернігівським, Борзнянським, Сосницьким, Конотопським. Сотень було шість.

У нинішній же Чернігівській губернії, у повітах Стародубському, Мглинському, Городищенському, Новгород-Сіверському, Глухівському, Суразькому козаків тоді не було. Ця частина Південноруської землі була обернена в козацтво вже після Хмельницького.

* За звіткою малоросійського літопису, брацлавський полковник Нечай відрізнявся сміливістю і заступився за народ. «Хіба ж ти осліп, — казав він гетьману, — не бачиш, що ляхи дурять тебе і хочуть посварити з вірним народом?»

можуть ще бути охочі козаки, а тим часом відрядив посольство до короля; нагадував, що слід знищити унію, і просив, щоб пани, які мають українські маєтки, з'явилися туди без військових команд.

Землевласники, які були біднішими, наважувалися підкоритися долі. Хлопи збиралися на сходки і обмірковували, як їм жити з панами. В Немирові на такій сходці якийсь отаман Куйка порадив: «Дамо своєму пану плуг волів* та чотири мірки солоду. Достатньо з нього, аби не здох з голоду!» В інших місцях хлопи домовлялися давати панам «поклони» на великі свята і відмовлялися від усякої панщини. Найбагатші пани не отримували ні гроша зі своїх великих помість. Шляхтичі самі взялися за польові роботи. «Не було села,— писав тогочасний польський історик-поет Твардовський,— де б бідний шляхтич міг позіхнути вільно. Ледь хто трохи погарячкує — відразу бунт; а сорок тисяч реєстрових, немовби горох з мішка, розсипавшись по Україні, чинили моторошний для нас шерех».

Гетьману дуже хотілося затягти Московську державу у війну з Польщею. Після Зборівської угоди він був опечалений відмовою царя допомогти йому. Коли прибув до нього гонець, щоб поговорити про прикордонні справи, Хмельницький, за своїм звичаєм, стриманий у тверезому стані і відвертий у п'яному, перебуваючи на підпитку, висловив йому так: «Що ви мені про дрючя та булави товкмачите? Ось я піду розламаю Москву і всю Московську державу, та й той, хто у вас на Москві сидить, від мене не відсидиться: чому він не подав нам допомоги на поляків ратними людьми?»

Московський уряд зрозумів, що коли він не буде заодно з Хмельницьким, то наживе собі в Хмельницькому ворога, і почав, за висловом того часу, «зачіпати Польщу». У липні 1650 року до Варшави приїхав посол Гаврило Пушкін зі скаргою на те, що, по-перше, в деяких офіційних паперах неточно був написаний царський титул, а по-друге, на те, що в Польщі друкувалися «безчесні книги», у яких містилися зневажливі відгуки про царя і московський народ. Так, наприклад, між іншим, в латинській історії Владислава IV, написаній Вассенбергом, було сказано: «Москвитяни тільки називаються християнами, а якщо поглянути на їхні справи і звичаї, то стає видно, що вони гірші за варварів; ми часто їх перемагали, побивали і кращу частину їхньої землі підкорили своїй владі». Московський посол вимагав, щоб усі «безчесні книги» були зібрані і спалені; щоб не тільки ті, хто готував ці книги, але й власники друкарень, складачі і друкарі та й господарі маєтків, де знаходяться друкарні, були страчені. «З таких вимог,— сказали сенатори послу,— ми бачимо, що його царська величність шукає приводу для війни; декілька рядків, якими погрішили літератори, не дають підстав для розриву миру. Чи варто через це проливати кров!»

Московське посольство наполягало на своєму. Декілька книг було спалено у присутності посольства, але це його не задовольнило. Члени посольства поїхали, обмовившись наостанок, що тільки покарання авторів «безчесних книг» і людей, що писали царський титул з пропускками, може запобігти розриву стосунків між Польщею і Московською державою.

Хмельницький, тим часом здружившись з кримським ханом, відправив козаків з татарами мстити молдавському господарю Василю Лупулі за те, що той не захотів виконати своєї обіцянки віддати дочку свою за сина Хмельницького. Козаки і татари нагнали такий страх на молдавського господаря, що він попросив миру і союзу. Під час цього походу коронний гетьман Потоцький, що повернувся з татарського полону, розміщався на Поділлі. Він не наважився допомагати молдавському господарю, але займався приборканням подільських хлопів, які постворювали тоді ватаги під назвою «левенців» і вели відкриті війни з коронними жовнірами. Польський загін під керівництвом Кондратського розбив їх і привів до Потоцького голвного їхнього ватажка Мудренка з двадцятьма іншими отаманами. Потоцький наказав їх

* Плуг волів у малоросіян — три пари волів.

понівечити і відпустити, щоб вони своїм виглядом наводили жах на всіх, хто не захоче підкорятися панам. Цих понівечених привели до Хмельницького. Хмельницький відрядив до Потоцького полковника Кравченка.

— Чи ти ще не напився крові нашої, пане гетьмане?— сказав Потоцькому Кравченко.— Навіщо порушуєш договір? Навіщо переходиш за межу на козацьку землю, коли не чути супротивника?

— Земля ніколи не була козацькою! — гнівно закричав Потоцький, схопившись навіть за шаблю.— Земля належить Речі Посполитій. Маю право стояти і на межі, і за межею.

— Річ Посполита може покластися на козаків; ми захищаємо вітчизну.

— Які ви захисники,— сказав Потоцький,— коли ви чините насильство над шляхетством і примушуєте власників утікати зі своїх помість?

— А навіщо пани мучать і пригнічують народ? — відповів Кравченко.— Власники повинні чуино і лагідно поводитись із селянами, тому що вони хоча і піддані ваші, а в ярмо шию підставляти не будуть.

Після цієї крутої розмови коронний гетьман доносив королю, що Хмельницький обманює поляків і полякам залишається тільки напасти на Хмельницького і знищити козацтво.

Передбачаючи, що війна неминуча, Хмельницький почав готувати собі союзників: увійшов у зносини з Туреччиною, з семиградським князем Ракочі, переконував їх діяти спільно проти Польщі, нарешті, налагодив відносини зі Швецією.

Ці зносини стали відомі у Варшаві. Король наприкінці 1650 року видав універсал для попередніх сеймиків; король повідомляв у ньому всю польську шляхту, що Хмельницький чинить підступи щодо Речі Посполитої; що на Україні чернь лютує проти шляхетства; що наступної весни потрібно чекати війни з козаками.

У грудні зібрався сейм. Хмельницький послав на нього депутатів: Маркевича, Гурського і Дорошенка. Вони привезли вимогу: по-перше, знищити унію; по-друге, щоб найвельможніші чини Польської держави затвердили під присягою Зборівський договір; по-третє, щоб чотири найзнатніші пани: Вишневецький, Конєцпольський, Любомирський⁶⁰ і коронний обозний Калиновський — залишалися заложниками миру і жили в своїх українських помістях без придворних і асистенцій; по-четверте, щоб руський народ не зазнавав ніяких утисків від панів духовних і світських.

Ця вимога викликала надзвичайне хвилювання як у сенаті, так і між послами. Адам Кисіль почав було доводити, що поляки справді повинні знищити унію, твердячи, що тоді і самі православні почнуть підтримувати Річ Посполиту. Але заява Киселя ще дужче збурила поляків. Вони закричали: «Як козел не стане бараном, так і схизматик не буде щирим захисником католиків і шляхетських вольностей, сповідуючи одну віру з бунтівними хлопами. Як! Для схизматиків, для дурного хлопства не дозволяти шляхті вірити, як велить Дух Святий, а хай вірить, як диктує п'яна божевільна голова Хмельницького! Ось який доктор чортячої академії з'явився, хлоп, нещодавно випущений на волю! Хоче відібрати у поляків віру святу! Їм не подобається слово «унія», а нам не подобається слово «схизма». Хай зречуться свого божевільного схизматичного вчення. Хай собі з'єднаються із західною церквою і назвуться правовірними».

Таким був голос усієї католицької і шляхетської Польщі того часу. Домагання руських знищити унію зачепило релігійну струну польського серця. 24 грудня за війну висловились одногосно. Вирішили зібрати посполите рушення і зробити тимчасовий податок для виплат регулярному війську.

Разом з тим українські депутати одержали шляхетське достоїнство.

Ворожі дії почалися у лютому 1651 року, невдалі для козаків*.

* Коронний обозний, гетьман Калиновський, у містечку Краснім напав несподівано на полковника Данила Нечая і розбив його. Сам Нечай загинув у битві. Потім Калиновський розорив декілька подільських міст, але сам зазнав невдачі під Вінницею у битві з полковником Богуном, який наказав зробити на льоду ріки Буг ополонки і покрити їх соломкою. Поляки кинулись на лід і потонули у великій кількості.

Тим часом уся Польща озброювалася. Папський легат привіз королю первосвященницьке благословіння, мантию і освячений меч, а королеві — золоту троянду. Король був не зовсім задоволений, тому що папа не надіслав йому грошей, які він просив; але коли король оголосив, що святий отець благословляє тих, хто вирушає на війну, і відпускає їм гріхи, то це сильно надихнуло поляків. Король призначив місце збору під Сокалем і прибув туди у травні.

У козаків також була релігійна спонукка. Приїхав до них з Греції корінфський митрополит Йоасаф. Він підперезав Хмельницького мечем, який був освячений на самому гробі Господньому. Сам константинопольський патріарх прислав Хмельницькому грамоту, у якій схвалював війну, розв'язану проти ворогів православ'я. Але війська цього року у Хмельницького було менше, ніж попереднього. За ним було вже менше тієї моральної сили, яку він раніше мав в очах народу; хлопи стали не довіряти Хмельницькому за потурання панам, за страти повсталих. Союз з татарами не подобався народу, тому що ці союзники, вступаючи на українську землю під приводом дружби, забирали у полон жінок і дітей. Багато реєстрових козаків, користуючись своїми правами, більш охоче ходили б проти турків. Знаходились навіть такі, хоч їх було небагато, які запропонували свої послуги полякам. До того ж Хмельницький мав підстави боятися вторгнення литовського війська і змушений був частину війська залишити на північному кордоні, чим розпорозував свої сили.

Хмельницький довго дочікувався кримського хана і дав час своїм ворогам зібратися. Рушивши на Волинь, він стояв під Збаражем, не відважуючись напасти на короля самому; а тим часом у його таборі почалися пошесті, і козаки одного разу вивезли із свого стану двісті шістдесят возів з хворими і померлими.

Простоявши декілька тижнів під Сокалем, поляки перенесли свій стан на ріку Стир і вибрали широке поле під Берестечком. Хмельницький, все ще чекаючи хана, прогаяв зручний час для нападу на противника, коли поляки переходили болота і переправлялися через Стир. Іслам-Гірей прибув, нарешті, зі своєю ордою, але цього разу кримський хан йшов на війну не за власною волею, а лише за наказом турецького султана. Йому не вигідно було порушувати Зборівський договір; йому, навпаки, хотілося йти війною на Москву, яка, на його досадування, подружилася з Хмельницьким. Між татарськими беями були вороги, недоброзичливіці Хмельницького*. 19 червня (29 за новим стилем) з'явилися козаки і татари перед польським військом. 20 червня о другій годині пополудні почалася битва; і раптом хан кинувся тікати; за ним почали втікати всі його мурзи і беї. Ця втеча до того вразила всіх татар, що вони, не зазнаючи ніякого переслідування, в безпам'ятті покидали свої гарби з дружинами і дітьми, хворих і навіть мертвих — всупереч Корану, який забороняв залишати непохованими правовірних. Хмельницький доручив командування військом Джеджалику⁶¹, а сам погнався за ханом, сподіваючись зупинити його. Хан, зупинившись за три версти від поля битви, сказав Хмельницькому: «На нас усіх страх напав. Татари битися не будуть. Залишся зі мною, подумаємо. Завтра я пошлю своїх людей на допомогу козакам». Але замість того на другий день він рушив до Вишневця і потягнув за собою Хмельницького. Писар Виговський поїхав просити хана звільнити Хмельницького; хан і його затримав. Таким чином, гетьман з писарем вийшли у полоні в хана.

Поляки зайняли все поле, де стояли татари, і почали тіснити козаків. Джеджалик хоробро відбивав натиск і відступив до річки Пляшевої. Тут козаки збили свої вози в чотирикутник: з трьох боків вирили окопи, а з четвертого боку велике болото захищало їхній табір. Десять днів витримували вони ворожий обстріл, вели з поляками переговори, але погоджувались миритися з ними тільки на умовах Зборівського договору. Поляки знати цього не хотіли і вимагали цілковитої покірності. Тим часом в руському стані почалося безладдя і сум'яття. Керівництво військом

* Ще до свого з'єднання з Хмельницьким Іслам-Гірей послав до польського короля таємне посольство; зміст його невідомий, пізніше підозрювали, що тоді була дана обіцянка зрадити козаків.

перейшло від Джеджалика до полковника Богуна⁶². Поміж хлопів на сходках почали ходити такі розмови: татари розорюють край наш; видамо королю старшину і будемо вільні. Богун, почувши такі міркування, склав план нашвидкуруч зробити греблю і відійти з козаками. Вночі з 28 на 29 червня козаки звезли на болото вози, кожухи, шатра, кунтуші, мішки, сідла, зробили три греблі і почали відходити загонами один за одним, непомітно для поляків і для натовпу хлопів у своєму стані. Вранці, 29 червня, коли руські почали снідати, раптом хтось закричав: «Братове, усі полковники пішли!» Всю масу охопив страх; усі кинулися врозтіч; греблі не витримали, і люди почали тонути. Хлопи метушилися навсєбіч і в паніці стрімголов кидалися в ріку. Поляки довго не могли зрозуміти, в чому справа, і тільки згодом кинулися в козацький табір та заходилися добивати втікаючих. Митрополит Йоасаф⁶³ затримував утікаючих, і його вбив якийсь польський шляхтич. Королю принесли його вбрання і освячений меч.

Після розгрому козацького табору король розпустив посполите рушення (ополчення) і поїхав до столиці, а регулярне (або кварцяне) військо рушило на Україну знищувати козацтво, як сподівались поляки.

Хан протримав Хмельницького до кінця липня під Вишневцем, а потім відпустив, очевидно, після того, як Хмельницький сплатив викуп, як повідомляють про це польські джерела. Хмельницький після свого визволення поїхав прямо на Україну і, прибувши у місто Паволоч, три дні і ночі непробудно пив. Сюди почали сходиться до нього полковники із залишками пошарпаних своїх полків. Але ніколи Хмельницький не виявляв такого самовладання, такої мужності, невтомної діяльності і сили волі, як у цей жахливий час. Народ хвилювався, звинувачував його. В народі було багато незадоволених через попереднє потурання панам; сердились на нього за союз з татарами, які розорjali край. У різних місцях збиралися бунтівні зборища, на яких змовлялися обрати іншого гетьмана. Хмельницький на Масловім Броді з'явився перед народним зборищем, заспокоїв натовп, запевнив, що ще не все втрачено, що справа поліпшується; збирав, одухотворював народ, поповнював полки, поновлював стосунки з ханом, який знову обіцяв Україні допомогти. Водночас Хмельницький продовжував спілкування з московським урядом; до нього безперестанку приїжджали різноманітні піддячі і боярські діти; усім він говорив одне і те ж: про бажання стати під високу руку православному володарю. Але разом з тим він і погрожував Москві, заявляючи, що коли цар не візьме його під свою руку, то козаки змушені будуть піти з поляками і кримчанами на Московську державу. У хвилини, коли гетьман, який любив випити, був напідпитку, він казав різко: «Я до москалів із щирим серцем, а вони наді мною насміхаються. Піду й розорю Москву гірше, ніж Польщу!» У ці дні, на подив поляків, Хмельницький знову одружився, третьою його дружиною була Ганна Золотаренко; брата її він призначив ніжинським полковником*.

Народ південноруський, незважаючи на завданий йому удар і на нові намагання ворогів підкорити його, ладен був ліпше загинути, ніж знову потрапити в колишнє рабство. Козацькі полки швидко поповнювалися новими охочими; населення поголовно озброювалося, за браком зброї — косами і ножами.

Польське військо вступило на Україну і зустріло сильний і відчайдушний опір. Жителі винищували запаси, палили власні будинки, постійно нападали на поляків невеликими ватагами, забирали в них вози, коней, псували дороги, ламали мости. Польське військо почало зазнавати нестачі продовольства. Залишившись у Паволочі без нагло померлого Ієремії Вишневецького, поляки 13 серпня прийшли до містечка Триліси. Козаки, які засіли там під командою хороброго сотника Олександренка, разом із жителями містечка захищалися до останнього, і всі загинули; жінки билися

* За одними даними, другу жінку вбив його син Тимофій, за іншими — стратив він сам за злочинний зв'язок з годинниковим майстром, який пристав до нього у 1648 році під Львовом, був потім його домашнім скарбником, але обкрадував господаря. За третіми — довідався про її смерть у травні 1651 року і тужив.

поряд з чоловіками, а одна жінка вбила косою полковника Штрауса. Поляки через цей опір так оскаженіли, що розбрелися по навколишніх хуторах і почали винищувати всіх руських, не жаліючи навіть немовлят. За це, у свою чергу, руські по-звірячому знущалися з поляків і полонених німців, які служили в польському війську. Приводячи бранців куди-небудь у ліс або в ущелину для знущання, спочатку їх пригощали вином, медом, а потім проколювали їх рожами, здирали з живих шкіру тощо.

Із північного боку нахлинула на Україну інша військова сила: керівник литовського війська Радзивілл послав загін проти Чернігівського полку, якому Хмельницький доручив охороняти кордон. Через необачність чернігівського полковника Небаби⁶⁴, козаки зазнали поразки. Радзивілл⁶⁵ зайняв Чернігів, а потім, в останніх числах липня, підступив до Києва. Київський полковник Жданович⁶⁶ вийшов з міста, сподіваючись напасти на литовців несподівано, коли вони займуть Київ. Литовці захопили місто 6 серпня; козаки з двох боків — сушею від Либеді і на судах по Дніпру — стали наближатися до Києва. У цей час кияни запалили місто, щоб викликати у литовців замішання і таким чином посприяти козакам, що нападали. Але корсунський полковник Мозиря⁶⁷, не послухавшись Ждановича, невчасно почав давати вогнем сигнали тим, що пливли по Дніпру, і тому зіпсував план операції. Напад для литовців не виявився несподіваним, і тому вони його відбили. Київ дуже постраждав від пожежі. Після цього Радзивілл зв'язався з Потоцьким, і обидва війська — у відповідність з досягнутою домовленістю між ними — з двох протилежних боків у кінці серпня підійшли до Білої Церкви, поблизу якої перебував із своїм військом Хмельницький.

Хмельницький запропонував мир. Становище козаків було сумним. Але поляки з одного боку, відчували відчай руського народу, здатного вести боротьбу не на життя, а на смерть, а з іншого — відчували труднощі з продовольством. Тому польські ватажки погодилися миритися і вислали на переговори з гетьманом і старшиною комісара Адама Киселя з товаришами у Білоцерківський замок.

Люди довідались, що йде справа до скорочення козацтва і звуження кордонів козацької землі. Натовп зібрався під замком. Залунали розлючені вигуки: «Ти, гетьмане, ведеш переговори з ляхами і нас покидаєш, себе самого і старшину рятуєш, а нас знати не хочеш, віддаєш нас на биття палицями, під батоги, на палі та на шибениці! Ні, перш ніж до цього дійде — і ти покладеш голову, і жоден лях звідси живим не повернеться!» Вони хотіли схопити і вбити комісарів. Хмельницький не злякався, вийшов до народу, який загрожував йому шаблями і дрючками, вмовляв його, переконував, що послів чіпати не можна, і, нарешті, власноручно поклав своєю булавою кількох сміливців, які висунулися вперед*.

Рішучість Хмельницького і вплив, яким він все ще користувався, незважаючи на розходження з народними вимогами, утримували певний час народ від подальшого вибуху. Переговори тяглися не один день. Хмельницький посилав то один, то другий додаток. Тим часом козаки здійснювали напади на польське військо; гетьман відбувався відмовками, що це чиниться не з його волі. Хмельницькому небезпека загрожувала з обох боків. Він не наважувався вступати у рішучу відчайдушну битву, не сподіваючись вибороти перемогу; не наважувався також укласти мир, тому що народний натовп вочевидь ладен був розтерзати його за це. Так тривало до 16 вересня. У цей час з'явилася морова пошесть — як у польському стані, так і в козацькому війську. Ця обставина прискорила укладання миру. Згідно з договором, який в історії називається за місцем його укладання Білоцерківським, у Хмельницького замість трьох воєводств в межах козацької лінії залишилось одне Київське воєводство, і внаслідок цього звуження кордонів зменшилася кількість реєстрового війська

* Кисіль, їдучи зі своїми товаришами між рядами руського полчища, кричав: «Друзі мої, ми не ляхи; я руський, мої кості такі ж руські, як і ваші!» — «Твої руські кості обросли польським м'ясом!» — відповідали йому козаки.

до двадцяти тисяч. Шляхетство поверталось у свої володіння з попередніми правами; жиди також могли скрізь жити.

Після укладання договору Хмельницький відвідав своїх переможців і, за свідченням самих польських істориків, його хотіли були отруїти, але він здогадався, не пив запропонованого вина й від'їхав у свій стан.

Зрозуміло, що такий мир не міг довго втриматися. Населення Південної Русі не хотіло бути поневоленим панам, багато людей втікало до Московської держави на слободи. Вже в попередні роки відбувалися такі переселення — і з'явилися слободи навколо Рильська, Путивля, Белгорода. Цього року переселенців виявилось незрівнянно більше, ніж раніше. Першими показали приклад волинці. Козаки Острозького полку, який було виник, під проводом Івана Дзінківського заснували з дозволу царя на березі річки Тиха Сосна Острогозьк і перенесли з собою весь козацький устрій. Таким чином з'явився перший слобідський полк. За ним малоруси почали переселятися у великій кількості у привільні степи Московської держави з берегів Дніпра, Бугу та інших місць. Вони спалювали свої хати і стодоли, щоб не діставалися ворогам, складали на вози своє збіжжя і вирушали великими гуртами шукати нової України, де б не було ні ляхів, ні жидів. Загони польського війська заступали їм дорогу; українці проривалися з рушницями і навіть гарматами на нове місце проживання. Тоді скоріше ніж за півроку у прикордонних областях з'явилося багато малоруських слобід, з яких вирости деякі значні міста: так засновано було Суми, Корочу, Білопілья, Охтирку, Лебедин, Харків та інші. Поселенці вибирали по можливості безпечні місця — і тому здебільшого поблизу боліт, які заважали татарам робити раптові набіги.

Після закінчення реєстрації литовське військо увійшло до Чернігівського воєводства, а частина коронного перейшла на лівий берег Дніпра для того, щоб не допускати переселенців у Московську державу. Сам Хмельницький своїм універсалом забороняв народові подальше виселення і суворо наказував тим, хто не увійшов до реєстру, коритися панам.

Але руський народ і не думав коритися панам. Весною 1652 року вся Україна вже була у вогні. По Бугу і Дністру мешканці полишали свої житла, ховалися в ущелинах і лісах, гуртувалися у ватаги, нападали на поляків. На правому боці руський шляхтич Хмелецький збирав і підбурював незадоволених як проти поляків, так і проти свого гетьмана. На лівому — збирав ополчення колишній корсунський полковник Мозира, якого Хмельницький змінив. У Миргородському полку полковник Гладкий⁶⁸ пристав до народної змови проти розмішених у краї польських жовнірів, і в день світлої неділі всі вони були перебиті. Таку ж різню вчинили над литовцями біля Мглина й Стародуба. Біля Лубен бунтівні хлопи скидали з гетьманства Хмельницького й обрали якогось Бугая своїм ватажком.

Хмельницький не був у безпеці й у власному Чигирині. Доведена до відчаю народна громада ладна була накинутись на гетьмана і вбити його. Гетьмана повсюди почали називати зрадником, який запродав ляхам Україну. За таких умов Хмельницький дозволив записувати в реєстр більше дозволеної кількості. Польський воєначальник Калиновський докоряв йому за це. Хмельницький пояснював, що зробив це розпорядження в інтересах самих поляків, тому що інакше народ втихомирити не можна.

На вимогу короля, однак, Хмельницький підписав смертний вирок Гладкому, Хмелецькому й Мозирі; їм відрубали голови. Крім цих жертв, було здійснено ще декілька страт. Але незабаром обставини обернулися так, що Хмельницький знову почав діяти заодно з народом.

Молдавський господар Василь Лупула обіцяв у 1650 році дочку свою Домну Локсандру видати заміж за Тимофія Хмельницького, але, вибачаючись за молодий вік нареченої, попросив відстрочити на рік. Потім він не тільки не захотів виконати обіцянки, а ще й тасмно шкодив Хмельницькому під час його другої війни з поляками. У 1652 році Хмельницький нагадав господарю про обіцянку, яку той давав, і послав свого сина з козаками до кордонів Молдавії, даючи цим зрозуміти, що коли

господар не схоче дотримати свого слова добровільно, то буде змушений виконати його силою.

Як запевняють польські історики, Лупула сповістив про небезпеку, яка на нього насувається, начальника польського війська Калиновського, а Калиновський, який розташував своє військо над Бугом, надумав перекрити шлях сину Хмельницького до Молдавії.

Гетьман Хмельницький попередив Калиновського листом, просив не зачіпати Тимофія і вступитися з дороги, тому що Тимофія іде собі одружуватись і не має ніяких ворожих намірів проти поляків; інакше не ручався, що козаки, яких він називав весільними боярами, не заведуть суперечки, яка призведе до порушення миру. Але Калиновський на зло Хмельницькому зумисне вчинив всупереч його попередженню і першим напав на Тимофія Хмельницького, який ішов не тільки із сильним козацьким загоном, а ще й у супроводі татарського Карача-мурзи з його ордою. Під час нападу руські хлопці, що працювали у польському таборі, підпалили з умислом сіно, поширилась пожежа... Козаки і татари притисли поляків і розбили вщент. Калиновський загинув у цій битві. Поляки втікали на всі боки, і навколишні хлопці наздоганяли їх, не слухали ніяких благань про помилування і без співчуття вбивали, приказуючи: «Ось вам за унію! Ось вам за Берестечко! Ось вам за ваше здирство!» і т. п. Усе військо, чисельністю до двадцяти тисяч, загинуло у цій знаменитій битві, названій по урочищу, де вона відбувалася, Батозькою. Удар, завданий Польщі, був не легше корсунського. Тимофія Хмельницький благополучно досяг кордонів Молдавії, на прохання господаря залишив своє військо на кордоні, сам приїхав у Ясси і пошлюбився з молдавською принцесою.

Таким чином, нещодавно укладений мир, тяжкий для Хмельницького, порушили самі поляки. Жовніри, які стояли в інших містечках, були негайно вигнані.

Хмельницький сповістив короля про те, що сталося під Батогом, доводив, що винен в усьому Калиновський, а про своїх козаків висловився так: «Простіть їм, ваша величність, якщо вони, як люди веселі, далеко сягнули своєю зухвалістю». У Польщі це прийняли як глузування.

Польща не мала війська і мимоволі повинна була відкладати військові дії до наступного року. Весною 1653 року польський воєначальник Чарнецький, увірвавшись на Брацлавщину берегом Бугу, винищував села й містечка: поляки різали населення поголовно. За висловом їхнього ж співвітчизника, не милували ні гарної дівчини, ні вагітної жінки, ні немовляти. Хоробрий вінницький полковник Богун зупинив цей варварський розбій і змусив Чарнецького рятуватися втечею.

Після цього зібралось велике польське військо під Глиняками з наміром іти на Україну й остаточно розорити її; тим часом війна розпалювалася й в іншому краї, в Молдавії. Там між Лупулою, тестем Тимофія Хмельницького, і Стефаном Бурдуцем, який купив собі в Константинополі право на господарювання, відбувалася боротьба. Тимофія з козаками захищав тестя; угорці й поляки надавали допомогу його ворогові з небажання, щоб родич і союзник Хмельницького правив Молдавією.

Гетьман Хмельницький звернувся до царя Олексія Михайловича, благав прийняти його з козаками під свою руку. Цар цього разу хоча і не дав згоди, але відповів, що бере на себе посередництво примирити польського короля з Хмельницьким.

20 липня у Польщі з'явився царський посланець Репнін-Оболенський з товаришами, нагадав попередню вимогу про покарання осіб, які робили помилки в царському титулі, і оголосив, що цар пробачить винних у цьому, якщо поляки, зі свого боку, помиряться з Хмельницьким на основі Зборівського договору і знищать унію.

Пани на це відповідали, що знищити унію неможливо, що ця вимога рівнозначна тому, якби поляки висунули вимогу у Московській державі знищити грецьку віру, що грецька віра ніколи не була гнана у Польщі, а з Хмельницьким вони не будуть миритися не тільки по Зборівському, а й по Білоцерківському договору, а приве-

дуть козаків до такого становища, у якому вони перебували до початку міжусобиць.

Тоді московський посол сказав, що коли так, то цар більше не буде посилати до Польщі послів, а звелить написати про неправди польські і про порушення поляками мирного договору в усі навколишні держави, буде стояти за православну віру, за святі Божі церкви і за свою честь, як йому Бог допоможе!

Поляки, гадаючи, що Хмельницький піде з військом на допомогу синові, який перебував у скрутному становищі в Молдавії, рушили з військом на Поділля до Кам'яця. Король очолював військо. Поляки сподівалися перетяти шлях Хмельницькому, який збирався іти до Молдавії на виручку синові; вирушаючи у похід, гетьман повідомив царя, що поляки ідуть поганьбити віру і святі церкви, і додав: «Турецький цар надіслав до нас у табір у Борки свого посланця і запрошує до себе в підданство. Якщо, ваша царська світлість, не змилуєшся над православними християнами і не приймеш нас під свою високу руку, то іновірці підб'ють нас і ми будемо виконувати їхню волю. А з польським королем у нас миру не буде нізашчо».

Тесть Тимофіїв Лупула покинув Молдавію, а Тимофій з тещею зачинився в Сочавському замку. З Тимофієм були козаки. Величезне військо, що складалося з валахів, молдаван — прибічників Стефана Бурдуця, угорців і поляків, оточило Сочаву. Козаки хоробро відбивалися, чекаючи підтримки від Хмельницького. Але одного разу дерев'яний уламок від розбитого ядром воза смертельно поранив Тимофія в голову і в ногу; Тимофій помер. Козацький полковник Федоренко продовжував певний час відбиватись, але голод примусив його здати фортецю. 9 жовтня козаки вийшли з Сочавської фортеці, виговоривши для себе вільний прохід на Україну з тілом Тимофія Хмельницького. Богдан Хмельницький зустрів на дорозі тіло сина, наказав везти його на поховання у Чигирин, а сам пішов на поляків.

До нього пристав тоді кримський хан. Поляки вважали себе переможцями над татарами під Берестечком, перестали сплачувати йому суму, яка була затверджена під Зборовом. Хану захотілося повернути собі цей дохід.

Вороги зустрілися на березі Дністра під Жванцем, за п'ятнадцять верст від Кам'яця, навпроти Хотина. Була вже пізня осінь. Становище поляків було скрутним. Військо їх, зібране із не пристосованих до ратної справи воїнів, розбігалось. Але хан дбав тільки про власну вигоду і запропонував полякам мир за умов, коли йому одразу виплатять сто тисяч червінців, а потім будуть платити відповідно до умов Зборівського договору, до того ж нададуть татарам право на зворотному шляху брати у полон скільки завгодно полонених у польських областях.

Якою не дикою здавалась остання вимога, поляки погодилися і на неї, випросивши для себе тільки умову, щоб упродовж сорока днів татари брали в полон тільки руських і не зачіпали поляків.

Ханський візир домовився з поляками про те, що хан надалі не допомагатиме козакам, але при цьому просив про людське око підтвердити умови Зборівського договору, щоб не дратувати козацький натовп; у майбутньому ж хан сам пообіцяв полякам допомагати приборкувати козаків.

Хмельницький довідався про ці таємні умови, просив хана не полишати його — все було марно. Союз з поляками, на думку хана, був вигіднішим, ніж з козаками. Хмельницькому неможливо було у такий момент відважитись боротися на два фронти — проти поляків і проти татар. Він змушений був мовчати. Єдина надія в нього залишалася на царя московського. 16 грудня король відійшов; за ним розійшлося польське військо. Після цього татари, за угодою, страшно спустошили Південну Русь до самого Любліна. Однак і поляки не залишилися без покарання за штребну домовленість з ханом, якою вони, ті, що завжди пишалися званням вільної нації, врятували себе від сумної для них необхідності надати свободу руському народові; татари, не завдаючи собі клопоту розбиратися, ким є їхні жертви, спалювали шляхетські садиби і забирали в полон багато поляків і полячок.

Тим часом після рішучої відповіді, яку дали пани московському послу боярину

князю Рєпніну-Оболенському, московський уряд зважився, нарешті, на вирішальний крок. Залишатися спостерігачами того, що робилося у сусідів, надалі ставало неможливо; загрозувала небезпека того, що козаки віддадуться Туреччині і разом з кримськими татарами почнуть чинити спустошення у володіннях Московської держави.

Справа була першорядної важливості, і цар Олексій Михайлович 1 жовтня 1653 року скликав земський собор усіх чинів Московської держави у Грановитій палаті.

Думний дяк виклав усю справу про пропуски в титулі, про «безчесні книги», про те, що гетьман Богдан Хмельницький багато років просив царя взяти його під державну руку, про те, як цар пропонував полякам прощення винних за поганьблення царської честі, з тим, щоб поляки знищили унію і перестали переслідувати православно віру, і про те, як поляки відкинули цю пропозицію. Повідомлялося, нарешті, що турецький цар запрошує козаків під свою владу.

Потім визначалися з відповіддю на запитання: чи приймати гетьмана Богдана Хмельницького з усім Військом Запорізьким під царську руку?

Бояри висловили таку думку: Ян-Казимир, коли його вибирали королем, клявся оберігати і захищати усіх християн, віросповідання котрих відмінне від римсько-католицького, не пригноблювати нікого за віру й іншим не дозволяти, а якщо він своєї присяги не дотримає, то в такому випадку піддані його звільняються від вірності йому і послуху. Король Ян-Казимир присяги своєї не дотримував; постав на православну християнську віру, багато церков розорив, перетворив на уніатські. Отже, гетьман Хмельницький і все його Військо Запорізьке після порушення королівської присяги — вільні люди, не зобов'язані дотримуватися своєї присяги. А тому, щоб не допустити козаків у підданство турецького султана або кримського хана, слід прийняти Богдана Хмельницького з усім Військом Запорізьким, з усіма містами і землями під високу государеву руку.

Гості і торгові люди виявили готовність подавати всіляку допомогу у майбутній війні; служиві люди обіцяли боротися проти польського короля, не шкодуючи своєї голови, і помирати за честь свого володаря. Патріарх і все духовенство благословили царя і всю його державу і сказали, що вони будуть молити Бога, Пресвяту Богородицю і всіх святих за підмогу і перемогу.

Після такого земського присуду цар послав у Переяслав боярина Бутурліна⁶⁹, окольничого Алфер'єва і думного дяка Лопухіна, щоб прийняти Україну під високу руку царя. Посли ці прибули на місце 31 грудня 1653 року. Гостей з належними почестями прийняв переяславський полковник Павло Тетеря.

1 січня у Переяслав прибув гетьман. З'їхалися всі полковники, старшина і багато козаків. 8 січня, після попередньої таємної наради із старшиною, об 11 годині ранку гетьман вийшов на майдан, де була зібрана генеральна рада.

Гетьман сказав: «Панове полковники, осавули, сотники, все Військо Запорізьке! Бог визволив нас із рук ворогів нашого східного православ'я, які хотіли викорінити нас так, щоб навіть ім'я руське не згадувалося на нашій землі. Але нам не можна більше жити без владаря. Ми зібрали відкриту для всього народу раду, щоб ви вибрали собі владаря з чотирьох владарів. Перший — цар турецький, який багато разів запрошував нас під свою владу; другий — хан кримський; третій — король польський; четвертий — православний Великої Русі, цар східний. Турецький цар — бусурман, і ви самі знаєте, яких утисків зазнають брати наші від невірних. Кримський хан — також бусурман. Ми з необхідності було завели дружбу з ним і через те зазнали нестерпних бід, полону і нещадного пролиття християнської крові. Про утиски з боку польських панів і згадувати нема потреби: самі знаєте, що вони шанували жида й собаку краще, ніж нашого брата-християнина. А православний християнський цар східний одного з нами грецького благочестя; ми з православ'ям Великої Русі єдине тіло церкви, яке має главою Ісуса Христа. Цей великий цар християнський, змилювавшись над нестерпним зневаженням православної церкви в Малій Русі, не знева-

жив наших шестирічних блгань, схилив до нас своє милостиве царське серце і при-
слав близьких своїх людей з царською ласкою. Возлюбимо ж його широко. Окрім
царської високої руки, ми не знайдемо благополучнішого притулку; а буде хто з нами
тепер не в згоді, той — куди хоче: вільна дорога».

Залунали вигуки:

— Волимо під царя східного! Краще нам померти в нашій благочестивій вірі,
ніж дістатися поганцям, ворогам Христовим.

Тоді переяславський полковник почав обходити козаків і питати:

— Чи всі так волите?

— Усі! — відповідали козаки.

— Боже, утверди, Боже, укріпи, щоб ми навіки були спільно!

Зачитані були умови нового договору. Суть його була така: вся Україна, козацька
земля (приблизно в межах Зборівського договору), що займала теперішні губер-
нії: Полтавську, Київську, Чернігівську, більшу частину Волинської і Подільської,
приєднується під назвою Малої Русі до Московської держави з правом зберігати
особливий свій суд, управління, обрання гетьмана вільними людьми, право останньо-
го приймати послів і підтримувати стосунки з іноземними державами (крім крим-
ського хана і польського короля), недоторканність прав шляхетського, духовного
і міщанського станів. Данина (податки) царю повинна сплачуватись без втручання
московських збирачів. Кількість реєстрових козаків збільшується до шістдесяти
тисяч, але дозволялося мати і більше охочих козаків.

Коли доводилося присягати, гетьман і козацькі старшини домагалися, щоб мос-
ковські послы присягнули за свого царя так, як завжди робили польські королі при
обранні своєму на престол. Але московські послы затялися, доводячи, що «польські
королі невірні, несамодержавні, не дотримують своєї присяги, а царське слово
непорушне», і не присягнули. Коли після цього послы і супроводжуючі їх стольни-
ки і стряпчі поїхали по містах для приведення до присяги населення, малоруське
духовенство неохоче погоджувалося ставати під владу московського володаря.
Сам митрополит Сильвестр Косов хоч і зустрічав за містом московських послів,
але в душі не був прихильний до Москви. Духовенство не тільки не присягнуло, але й
не погодилося посилати до присяги шляхтичів, тих, хто служив при митрополиті та
інших духовних особах, монастирських слуг і взагалі людей з усіх маєтків, які нале-
жали церквам і монастирям. Духовенство дивилося на московських руських, як на
людей грубих, брутальних, і навіть відносно тотожності своєї віри з московською
в них виникали сумніви. Деяким навіть спадало на думку, що москалі звелять пере-
хрещуватися. Народ присягав без супротиву, однак і не без недовір'я: малоруси
боялися, що москалі почнуть нав'язувати їм московські звичаї, заборонять носити чо-
боти і черевики, а змусять носити личаки. Що стосується козацької старшини і русь-
ких шляхтичів, які пристали до козаків, то вони взагалі з болем у серці, тільки з край-
ньої необхідності віддавалися під владу московського царя; у їх голові сформувався
ідеал незалежної держави в Малоросії. Хмельницький надіслав своїх послів, яких
прийняли із великими почестями. Цар затвердив Переяславський договір і на основі
його видав жалувану грамоту*.

Московський уряд формально оголосив Польщі війну. Війна спалахнула одночас-
но і на Україні, і в Литві. Весною 1654 року польське військо вступило на По-
дільля і почало чинити жорстоку різанину. Місто Немирів було винищене вщент.
3000 жителів з'юрмилися у великому кам'яному погребі; поляки почали викурювати
їх звідти димом, обіцяли помилування, якщо видадуть старших. Нікого не видали,
і всі задихнулися від диму. Звідси поляки розійшлися окремими загонами різними
шляхами, і, де тільки натрапляли на містечко, село, винищували там і старого, і мало-
го, а житла спалювали. Скрізь руські захищалися відчайдушно косами, дрючками,

* У цей час малоруських послів взагалі приймали з великою пошаною, тому що малоросіяни, які
щойно стали підданими, хотіли прихилити до себе лагідним ставленням.

колодами; всі вважали, що краще загинути, ніж підкоритися ляхам. На перший день пасхи поляки вирізали 5000 руського народу в містечку Муширівці: і там руські не слухали ніяких умовлянь і гинули, захищаючись до останньої краплі крові. Але козаки дали відсіч полякам біля міцних міст Брацлава та Умані, і ті до часу забралися геть з України.

У Литві справи пішли щасливо для руських. Цар розіслав грамоту до всіх православних Польського королівства і Великого князівства Литовського, переконував відділитися від поляків, обіцяючи зберегти їхні будинки і достаток від військового розорення. У грамоті умовляли православних постригти на головах хохли, які носили за польським звичаєм: так багато в Москві значення надавали зовнішнім ознакам. Навряд чи ця грамота мала великий успіх; значно більше допомагало успіхам царя почуття спільності віри і усвідомлення руської єдинокровності. Могилів, Полоцьк, Вітебськ самі добровільно відчинили ворота і визнали владу царя. Смоленськ тримався вперто; але князя Радзивілла, який ішов на підмогу Смоленську, 12 серпня вщент розбили князь Трубецької⁷⁰ і козацький полковник Золотаренко⁷¹. Смоленськ протримався ще до кінця вересня; нарешті, воевода Пилип Обухович, побачивши, що він не має нізвідки допомоги, здав місто, обумовивши собі з гарнізоном вільний вихід; цар увійшов у Смоленськ і наказав обернути на православні церкви костьоли, які були пороблені поляками з церков.

Тим часом поляки знайшли собі спільників у кримцях. Іслам-Гірея вже не було на світі; одна малоросіянка, взята в його гарем, отруїла його за зраду її батьківщини. Новий хан Махмет-Гірей, ненависник Москви, уклав договір з поляками. Взимку, очікуючи допоміжних татарських сил, поляки знову увірвалися на Поділля і почали різати руських. Містечко Буша першим відчуло їхню помсту. У цьому місті, розташованому на високій горі і добре укріпленому, зібралось до 12 тисяч жителів чоловічої та жіночої статі. Ніякі умовляння польських воєначальників, Чарнецького і Лянскоронського, не вплинули на них, і, коли, нарешті, поляки відвели воду із ставу і напали на слабке місце в обороні міста, руські, розуміючи, що нічого не вдіють, самі підпалили свої будинки і почали вбивати один одного. Жінки кидали в колодязі своїх дітей і самі кидалися за ними. Жінка вбитого сотника Зависного сіла на бочку з порохом, сказавши: «Не хочу після милого чоловіка бути іграшкою для польських жовнірів»,— і злетіла в повітря. Сімдесят жінок сховалися з рушницями неподалік міста в печері, закритій густим терном. Полковник Целарій обіцяв їм зберегти життя і цілість майна, якщо вони вийдуть з печери, але жінки відповідали йому пострілами. Тоді Целарій звелів спрямувати воду з джерела у печеру. Жінки всі потонули; ані жодна не здалася. Після розорення Буші поляки накинулися на інші містечка і села; скрізь руські обох статей захищалися до останньої можливості; всюди поляки вирізали їх, не щадили ні старих, ні немовлят. У містечку Домовці відбулася пекельна різня: там загинуло 14000 руського народу. Коронний гетьман писав королю: «Гірко буде вашій величності чути про розорення вашої держави, але іншими засобами не можна втихомирити нестримну хлопську злобу, яка до цього часу тільки зростає».

Вслід за цим на допомогу полякам прийшла кримська орда, і поляки разом з татарами рушили в глиб України. Полковник Богун відігнав їх від Умані. Поляки з татарами пішли на Хмельницького, який з боярами Бутурліним і Шереметевим⁷² стояв під Білою Церквою. Взнявши з собою Шереметева, Хмельницький пішов назустріч ворогові. Поблизу села Бави зіштовхнулися неприязні війська; виявилось, що у Хмельницького і Шереметева війська було менше. Руські відступили, але надзвичайно стійко відбивалися від поляків і татар, які переслідували відступаючих*. Не відважившись нападати на руський табір, що стояв під Білою Церквою, поляки знову кинулися розоряти українські села і містечка.

* Поле, де відбувалася ця подія, одержало назву Дрижи-поля (поля тремтіння, на згадку про жахливий холод, що панував тоді).

Але слідом за тим, у 1655 році, московські руські досягли надзвичайних успіхів у Литві. Вони взяли Мінськ, Ковно, нарешті, Вільно. Олексій Михайлович в'їхав у столицю Ягеллонів і звелів іменувати себе великим князем литовським. Міста здавалися за містами, здебільшого без будь-якого опору. Міщани і шляхтичі, які зберегли православ'я, а ще більше пригнічені владарюванням панів селяни, сприйняли московських людей за визволителів. Успіх був би ще більшим, якби московські люди вели війну поміркованіше і не вчиняли свавілля і насильства щодо населення.

У той час, коли вже вся Литва була в руках московського царя, Польщу заповнили шведи. Вже декілька років Хмельницький підтримував стосунки із шведами і спонукав їх до союзу проти Польщі. У 1652 році разом з Хмельницьким діяв з цією ж метою зрадник, польський підканцлер Радзівєвський; але допоки царювала королева Христина⁷³, яка надавала перевагу класичній літературі і словесності перед воєнною славою, важко було втягти шведів у війну. У 1654 році вона відреклася від престолу; племінник і спадкоємець її Карл X⁷⁴ оголосив Польщі війну за присвоєння польським королем титулу шведського короля. Влітку 1655 року він вступив у Польщу. Познань, а потім Варшава здалися без бою. Краків, який захищав Чарнецький, оборонявся до 7 жовтня, але все-таки здався. Король Ян-Казимир втік у Сілезію. У цей час Хмельницький з Бутурліним рушили на Червону Русь, розбили польське військо під Гродеком, оточили Львів; але це місто, не дивлячись ні на які умовляння, не хотіло порушити вірність Яну-Казимиру і присягнути Олексію Михайловичу. Між козацькими вождями і московськими боярами вже тоді виникали непорозуміння. Хмельницький нізащо не дозволяв брати штурмом Львів.

Тут з'явився до Хмельницького 29 жовтня посланець від Яна-Казимира Станіслав Любовицький, давній знайомий Хмельницького, і привіз від свого короля лист, сповнений лестощів і навіть самопринизливих компліментів, хоча в Любовицького в той же час був інший лист — до татарського хана, ворожий Хмельницькому. Бесіда з Любовицьким у вищій мірі характерна як щодо характеру Хмельницького, так і щодо духу того часу.

«Люб'язний куме, — сказав Хмельницький, — згадайте, що ви нам обіцяли і що ми від вас одержали? Всі обіцянки ваші давалися відповідно до науки єзуїтів, які кажуть: не слід дотримувати слова, даного схизматикам. Ви назвали нас хлопами, би́ли нагаями, відбирали наші статки, і, коли ми, не стерпівши вашого насильства, втікали і полишали жінок наших і дітей, ви гвалтували жінок наших і спалювали бідні хати наші, іноді разом з дітьми... саджали на палі, в мішках кидали у воду, виявляли ненависть до руських і презирство до їхнього безсилля; але що найобразливіше — ви глумилися над вірою нашою, мучили священників наших. Стільки натерпілися від вас, стільки разів були обманутими, ми вимушені були шукати для поліпшення нашої долі таких засобів, від яких ні в якому разі не можна відмовлятися. Пізно шукати допомоги від нас! Пізно думати про примирення козаків з поляками!»

Любовицький, підлещуючись до Хмельницького, почав картати польське шляхетство за те, що воно залишило свого короля в біді, і сказав: «Тепер король визнаватиме благородними не тих, які ведуть довгий ряд генеалогії від дідів, а тих, котрі подадуть допомогу вітчизні. Забудьте все, що було, допоможіть помазаникові божему. Ви будете не козаками, а друзями короля. Вам будуть даровані достоїнства, коронні маєтки; король вже не дозволить порушувати спокій цим собакам, які тепер розбіглися і полишили свого господаря».

«Пане посол, — сказав Хмельницький, порадившись перед цим з козацькою старшиною, — сідайте і слухайте: я вам розповім баєчку. В старі часи жив у нас селянин, такий замогнїй, що всі йому заздрили. У нього був домашній вуж, який нікого не кусав. Господарі наливали йому молока, і він часто повзав поміж сім'єю. Одного разу хазяйському сину дали молока; приповз вуж і почав хлебтати молоко; хлопчик ударив вужа ложкою по голові, а вуж вкусив хлопчика. Хазяїн хотів убити вужа, але той заліз в нору, і хазяїн лише відрубав йому хвіст. Хлопчик помер від укусу. Вуж

не виліз після цього з нори. З того часу хазяїн почав бідніти і звернувся до ворожби́та — дізнатися про причину цього. Йому відповіли: у минулому ти добре ставився до вужа, і він відволікав на себе всі нещастя, які загрожували тобі, а тебе рятував від них, тепер, коли вас розділяє ворожнеча, всі біди звалилися на тебе; якщо хочеш попереднього достатку, помирися з вужем. Хазяїн взявся запрошувати вужа відновити між ними попередню дружбу, а вуж сказав йому: даремно турбуєшся, щоб між нами була така дружба, як раніше. Як тільки я подивлюся на свій хвіст, так до мене одразу повертається досада; а як ти тільки згадаєш сина — відразу закипить у тобі батьківське обурення і ти ладен мені голову розтроцяти. Тому достатньо буде дружби між нами, якщо ти будеш жити у своєму домі, як тобі завгодно, а я у своїй норі, і будемо допомагати один одному. Те ж саме, пане посол, відбулося між поляками і руськими. Був час, коли ми разом насолоджувалися щастям, раділи спільним успіхам. Козаки захищали королівство від усіляких небезпек і самі приймали на себе удари варварів. Тоді ніхто не діставав здобичі від Польського королівства. Польські війська спільно з козацькими скрізь здобували перемоги. Але поляки, які вважали себе дітьми королівства Польського, почали порушувати свободу руських, а руські, коли їм стало боляче, почали кусатися. Сталося так, що у руських значна частина відсічена і синів королівства немало згнуло. Як тільки цим народам спадує на згадку біди, причинені один одному, одразу ж виникає досада, і хоч почнуть миритися, а справи не доведуть до кінця! Наймудріший із смертних не зможе відновити між ними міцного і тривкого миру. Хіба що так: хай королівство Польське відмовиться від усього, що належало князівствам землі Руської, хай відступить козакам всю Русь до Володимира, Львів, Ярославль, Перемишль, а ми, сидючи собі на своїй Русі, будемо відвертати ворогів від королівства Польського. Але я знаю: якби у всьому королівстві залишилося сто панів, і тоді б вони не згодилися на це. А козаки, поки зможуть тримати зброю, не відступляться від цих умов. Тому — прощайте».

Любовицький передав Хмельницькому прикрасу з дорогоцінним каменем, дарунок дружині Хмельницького від польської королеви Марії-Людвіки. «Боже всемогутній, — вигукнув Хмельницький, — що я значу перед твоєю особою, але ось як піднесла мене ласка твоя, що до моєї Ганни найсвітліша королева польська пише листи і просить в неї заступництва переді мною!» Однак, звертаючись до Любовицького, Хмельницький сказав: «Не можу виконати бажання її величності; не можу порушити міцного договору з руськими і шведами».

Взявши зі Львова невелику суму в 60000 злотих, Хмельницький відступив від цього міста під тим приводом, що татари розоряють Україну; але, здається, до відступу його схилило таємне послання шведського короля, який обіцяв йому руські землі, коли закріпиться у Польщі. Московські війська разом з козацькими взяли Люблін. Це місто присягнуло Олексію Михайловичу, незабаром присягнуло шведському королю, а потім — попередньому своєму володарю Яну-Казимиру.

Весною 1656 року поляки знову спробували примиритися з Хмельницьким і просили допомоги у боротьбі зі шведами. З цією метою приїхав пан Лянскоронський.

Хмельницький відповідав: «Чи треба, панове, обманювати нас і вважати дурнями; полякам за їхнє постійне віроломство ніхто у світі не вірить; був час, коли ми погоджувались на мир на догоду королю; а король приховував у душі протилежне тому, що в нього було написано на обличчі. Ми не підємо ні на які переговори з Польщею, допоки вона не відмовиться від усієї Русі. Хай поляки формально оголосять руських вільними, як іспанський король визнав вільними голландців. Тоді ми будемо жити з вами як друзі і сусіди, а не як піддані і раби ваші, тоді напишемо договір на вічних скрижалях; але цьому не бувати, поки в Польщі володарюють пани. Не бути ж і миру між руськими і поляками».

У Москві поляки успішніше влаштували свої справи, ніж у Чигирині. Посланець німецького імператора Алегретті, слов'янин за походженням, який знав російську мову, прибув до Москви, зумів прихилити до миру з Польщею бояр і духовенство, вселив надію у можливість повернути зброю всіх християн проти невірних. Патріарх

Никон переконував царя помиритися з поляками і обернути зброю проти шведів, щоб відібрати в них землі, які належали Великому Новгороду. Цар спокусився на можливість стати королем польським мирним шляхом; цар відправив своїх уповноважених у Вільно, де після багатьох суперечок і переговорів з уповноваженими Речі Посполитої у жовтні 1656 року був укладений договір⁷⁵, відповідно до якого поляки зобов'язувалися після смерті Яна-Казимира вибрати на польський престол Олексія Михайловича; Олексій Михайлович, зі свого боку, обіцяв захистити Польщу від її ворогів і обернути зброю проти шведів. Хмельницький, довідавшись, що у Вільно збираються уповноважені для встановлення миру, відправив туди своїх посланців, але московські послы нагадали їм, що козаки і сам Хмельницький — піддані, а тому не повинні подавати голосу там, де вершать долі послы держав. Козацькі посланці, повернувшись на Україну, у присутності всієї старшини казали гетьману: «Царські послы нас у посольське шатро не впустили; мало того: до шатра навіть близько не допускали, ніби псів до церкви Божої. А ляхи нам по совісті казали, що при укладенні миру зійшлися на тому, щоб вся Україна, як і раніше, залишалася в руках ляхів. Якщо ж Військо Запорізьке разом з усією Україною не стане слухняним, то царська величність допоможе ляхам раттю своєю бити козаків».

Хмельницький, почувши це, прийшов до нестями. «Дітки мої,— сказав він,— треба відступити від царя, підемо туди, куди велить вищий владика. Будемо під бурманським владарем, не те що під християнським!»

Заспокоївшись від першого хвилювання, Хмельницький написав листа царю і виклав йому правду так: «Ляхи цього договору ніколи не дотримають; вони його уклали тільки для того, щоб трохи перепочити, домовитися з султаном турецьким, татарами та іншими і знову вести війну проти царської величності. Якщо вони насправді вибрали вашу царську величність на престол, то навіщо вони посилали послів до цезаря римського просити на престол його рідного брата? Ми ляхам довіряти ні в чому не можемо. Ми достоту знаємо, що вони добра нашому руському народу не бажають. Великий владарю, єдиний православний царю в підсонячній! Вдруге молю тебе: не довіряй ляхам, не віддавай православного нашого народу руського на зганыблення!»

Але Москва була глуха до цих порад. Хмельницький бачив, що упускається зручний випадок вивільнити руські землі з-під польського гніту; а тим часом не тільки Москва, а й інші сусіди заважали його намірам. Німецький імператор у погрозовому тоні вимагав від Хмельницького миру з Польщею. Кримський хан і турецький султан були в союзі із Польщею і не боялися її трактатів з Московією, знаючи, що з боку поляків це не більше ніж обман; навпаки, їм більш страшними були успіхи Хмельницького, які вели до об'єднання і посилення Руської держави. Хмельницькому в душі запали туга і зневіра, нарешті, він захворів. Він бачив у майбутньому те ж саме уярмлення України ляхами і тому вдавався до останніх заходів, щоб не допустити цього. На початку 1657 року Хмельницький уклав таємний договір зі шведським королем Карлом X і семиградським князем Ракочі про розподіл Польщі. За цим договором королю шведському повинні були дістатися Велика Польща, Лівонія і Гданськ з приморськими околицями; Ракочі — Мала Польща, Велике князівство Литовське, князівство Мазовецьке і частина Червоної Русі; Україна ж з рештою південноруських земель повинна бути визнана назавжди відділеною від Польщі.

Відповідно до цього договору, Хмельницький послав на допомогу Ракочі⁷⁶ 12000 козаків під головним командуванням київського полковника Ждановича⁷⁷. Ян-Казимир дав знати про заміри Хмельницького московському цареві. Договір, укладений гетьманом з угорцями і шведами, став справді відомий у Москві, і цар спорядив у посольство окольничого Федора Бутурліна і дяка Василя Михайлова з суворою доганою Хмельницькому.

Перш ніж це посольство досягло Чигирини, Хмельницький, відчуваючи, що стан його день у день погіршується, зібрав раду, запропонував козакам вибрати собі спадкоємця. Козаки, з любові до гетьмана і бажаючи догодити йому, вибрали його шістнадцятирічного сина Юрія. Хмельницький хоча спочатку відраджував їх, вказу-

ючи на його молодість, але потім згодився. Це була дуже велика помилка Хмельницького.

На початку липня прибули царські послы з доганою і застали Хмельницького настільки ослабленим, що він ледве міг вставати з ліжка. Послы згідно з царським наказом сказали йому, що він забув страх Божий і присягу, подружившись зі шведами і Ракочі. Хмельницький відповів у такому дусі: «У нас давня дружба зі шведами, і я ніколи не порушу її. Шведи — люди правдиві: тримають своє слово; а царська величність помирилася з поляками, цар хотів нас віддати їм у руки; і тепер до нас чутки доходять, що він послав своє військо на допомогу полякам супроти нас, шведського короля і Ракочі. Ми ще не були у підданстві у царської величності, але вже йому служили і добра бажали. Я дев'ять років не допускав кримського хана розоряти окраїнні міста царські. І нині ми не відступимо від високої руки його, підемо як піддані на царських неприятелів бусурманів, хоч би мене за нинішньої хвороби і смерть в дорозі наздогнала — і домовину повезу з собою! Його царській величності у всьому воля; тільки мені дивно те, що бояри йому нічого доброго не порадять; короною польською не оволоділи, миру не завершили, а з іншою державою, із Швецією, війну почали!»

Вислухавши нові докори від царського посла, Хмельницький не відповідав нічого, посилавшись на хворобу; а на другий день, 13 липня, Хмельницький, скликавши до себе послів, сказав: «Хай його царська величність неодмінно помириться зі шведами; слід довести до кінця справу з ляхами. Наступимо на них з двох боків: з одного боку війська його царської величності, з другого — війська шведського короля. Будемо бити ляхів, щоб їх остаточно викоринити і не дати їм з'єднатися з сторонніми державами супроти нас. Хоча вони і вибрали нашого царя на польське королівство, та це тільки на словах, а на ділі такого ніколи не буде. Вони це затіяли з лукавого умислу для свого заспокоєння. Є свідчення, що викривають їхнє лукавство. Я перехопив їхнього листа до турецького цезаря і відправив його царській величності із своєю посланцем».

Однак Хмельницький на вимогу царських послів видав наказ Ждановичу залишити Ракочі; це зашкодило останньому: встигнувши вже завоювати Краків і Варшаву, Ракочі зазнав поразки від поляків і відмовився від своїх посягань.

Ян-Казимир ще раз спробував зійтися з Хмельницьким і відправив до нього пана Беневського.

«Що заважає вам, гетьмане, — казав Хмельницькому польський посланець, — скинути московську протекцію? Московський цар ніколи не буде польським королем. З'єднайтеся з нами, давніми співітчизниками, як рівні з рівними, вільні з вільними».

«Я однією ногою стою в могилі, — відповів Хмельницький, — і на схилі днів своїх не прогнівлю Бога порушенням клятви, даної царю московському. Якщо я поклявся йому у вірності, то збережу її до останньої хвилини. Якщо мій син Юрій буде гетьманом, то ніхто не завадить йому військовими походами і вірністю заслужити прихильність його величності, але тільки без шкоди московському царю, тому що ми, як і ви, обрали його своїм володарем, повинні дотримуватися вірності йому завжди!»

Невдовзі після цього Хмельницький помер. У листі писаря Виговського днем його смерті зазначено 27 липня. Літопис Самовидця⁷⁸ свідчить, що помер він «об Успенії св. Богородиці».

23 серпня тіло Хмельницького було поховане згідно з його заповітом у Суботіві, у церкві, яку він побудував. Церква ця з дуже товстими кам'яними стінами існує ще й досі, але мандрівник не знайде там могили Хмельницького: польський полководець Чарнецький в 1664 році, захопивши Суботів, наказав викинути на зганьблення кістки людини, що так вперто боролася проти шляхетського свавілля.

Незважаючи на значні промахи й помилки, Хмельницький належить до найбільших рушіїв руської історії. У багатолітній боротьбі Русі з Польщею він зробив рішучий поворот у бік Русі і завдав аристократичному ладові Польщі такий удар,

після якого цей лад не міг вже утримуватись у моральній силі. Хмельницький у другій половині XVII століття намітив те звільнення руського народу від панства, яке остаточно відбулося в наш час. Цього мало: його стараннями Західна і Південна Русь були вже фактично під єдиною владою із Східною Руссю. Не його вина, що короткозора, невігласька політика боярська не зрозуміла його, звела передчасно в могилу, змарнувала плоди його десятирічної діяльності і на багато поколінь відклала справу, на завершення якої було б затрачено значно менше зусиль, якби в Москві розуміли суть устремлень Хмельницького і слухали його поради.

НАСТУПНИКИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Два важливі питання хвилювали Малоросію після смерті Богдана Хмельницького: перше — політичне, друге — соціальне. Перше було породжене московським урядом, друге — помилками самого Хмельницького у перші роки повстання проти Польщі. Раптове припинення війни Московської держави з Польською, згода Москви на зговір з Польщею в той час, коли вся Західна Русь була вже під владою царя, викликали в умах малоросійян сумніви і тривожні побоювання за майбутню долю, а заодно вагання і сум'яття¹. Народні вожді не бачили під ногами своїми ніякого ґрунту, не знали, яким шляхом рухатися, і кидалися то в один, то в інший бік, йдучи то за тимчасовими обставинами, то за еґоїстичними інтересами, які відповідно до властивості людської природи завжди беруть гору, коли в уявленні нема певного політичного чи суспільного ідеалу.

З іншого боку, ще Зборівський мир², як ми вже помітили, започаткував внутрішнє роздвоєння народу. Під прапорами Хмельницького одностайно піднявся весь малоросійський народ; усі хотіли бути козаками, тобто вільними мешканцями і захисниками своєї землі; замість того з маси цього народу почали виділятися десятки тисяч привілейованих під винятковим найменуванням козаків. У цьому і було, власне, повернення до попереднього польського устрою, з тією тільки різницею, що раніше в козаки записували декілька тисяч, а тепер десятками тисяч. Ми бачили, що неможливість утримати народ від потягу в козацтво була однією з причин нових війн Хмельницького з Польщею. Після приєднання Малоросії до Московської держави визначалось, що козаків має бути тільки 60 000. Це був привілейований служивий стан, що не платив податків, мав право на вільне землеволодіння і отримував платню. Решта народу, за винятком духовенства, складалася з міщан, яким надавалися колишні маґдебурзькі права, і посполитих — землеробського класу, що не мав козацьких прав. І ті, й інші вимушені були сплачувати податі й виконувати всілякі повинності. У договорі Богдана Хмельницького³ виразно сказано: «Ми самі поміж себе наглядати будемо; хто козак, той вільність козацьку матиме, а хто ролейний селянин, той буде данину обвиклу його царській величності віддавати, як і до цього». Козацькі старшини, які уклали угоду, потурбувалися тільки про вольності козацькі; посполитий люд залишався на їхню сваволю, а тим часом у народу лишилося переконання, що розшарування на козаків і посполитих відбулося випадково: найможніші (багаті і значні) потрапили в козаки, а найпідліші (найбідніші) zostалися в мужиках. Польські поняття неминуче перейшли до козацьких вождів: волю розуміли по-польськи, бути вільним — означало мати такі права, яких не мали інші; ніхто не прагнув подуматися, які можуть бути шляхи здобуття волі, рівної для всіх, а тим часом кожен з народу також прагнув стати вільним у тодішньому розумінні, не бажаючи волі для своїх співбратів. За руського владарювання становище посполитих, звичайно, повинно було поліпшитися в тому розумінні, що вони не були уже уярмлені панами; але це становище виявилось вкрай нетривким за козацького управління країною. Землі головним чином були в руках козаків і шляхти, яка пристала до козаків. Кожен, коли виникла можливість, «займував» (займав) землі, привласнював їх собі на підставі першого захоплення або випрошував у козацького начальства; хоч поспо-

литі мали свої ділянки (грунти), але ця земля була військовою, і право посполитих на володіння нею почало залежати од війська. Козацькі чиновники і прості козаки з дозволу своїх начальників прибирали до рук мужицькі грунти; так наприклад, ставши «державцею», — над «маєтністю», тобто над певною округою землі, такий державець претендував на слухняність тих посполитих, грунти яких були навколо його маєтності. Запроваджувалися так звані державські слободи, тобто власники, що мали незайняті обшири земель, заманювали до себе посполитих, надаючи їм пільги, а потім посполиті виявлялися людьми що жили на чужій землі у тяжкій залежності від землевласників. У самому козацькому привілейованому стані не могло встановитися рівності. Козацькі старшини і ті з козаків, яким начальники благоволили, захопили собі більше земель та угідь і швидко піднімалися над рештою своїх побратимів так, що поміж козаків почали вирізнятися два типи: козаки значні (знатні) і голота. Інтереси останніх співпадали з інтересами посполитих.

Такий порядок установився остаточно не одразу, а почався вже за часів Хмельницького і після його смерті не раз викликав сильну внутрішню боротьбу, яка співпадала і з політичними питаннями. Старшини і значні козаки прагнули до того, щоб зміцнити свої привілеї і керувати своєю країною. Їхній ідеал був польсько-шляхетський, що відповідало і тодішній культурі Малоросії, яка формувалася під польським впливом. В міру того, як вони натрапляли у своїх устремліннях на опір в діях і звичках московських властей вони за першої-ліпшої можливості ладні були зрадити Москву. Прості козаки і посполиті, навпаки, з московською владою пов'язували свої надії і неодноразово виявляли схильність до того, щоб у Малоросії московськими порядками замінити козацько-польські, але, ближче зіткнувшись з московськими воеводами і великоруськими служивими людьми, вони обурювалися їхнім поведінням, вчинками і поняттями, і всі готові були, щоб також піддатися намові щодо відторгнення від московської влади. Таким чином, у всій другій половині XVII століття ми бачимо у Малоросії надзвичайну непостійність, безперервні заворушення, розбрат, міжусобиці, втручання сусідів. Усе це вело до розорення, занепаду; народ у своїх спогадах прозвав цю епоху Руїною.

Богдан Хмельницький намітив своїм наступником свого сина⁴, зовсім неспроможного юнака. Тільки щоб догодити гетьману та ще зі звички коритися його волі, козаки не перечили йому в цьому. Але таке обрання було новиною в козацькій громаді: у них у гетьмани вибирали людей, які до цього заслужили повагу. Тоді між козацькими старшинами перше місце займав писар Хмельницького Виговський; він перебував у родинних зв'язках з Хмельницьким, тому що брат його, Данило, був одружений на дочці Хмельницького. Козацькі старшини і полковники вмовили неповнолітнього Юрія відмовитися від гетьманства до певного часу і обрали гетьманом Виговського⁵. Однак у Виговського з'явився суперник, полтавський полковник Мартин Пушкар⁶, тому що йому самому захотілося захопити булаву. З одного боку, він послав до Москви доноси на Виговського, а з другого — збирав проти нього ополчення з посполитих, обіцяючи їм козацтво. Внаслідок попередніх війн з'явилося багато бідних людей, які жили задля шматка хліба на винокурнях і пивоварнях у багатих; вони кинулися під знамена Пушкаря з надією потрапити в козаки. Московський уряд вагався, не знав, кому вірити, а тим часом своїми вчинками викликав у старшини страх за її права. За козацьким духом бажано було, щоб козацтво розширювалось; воно тоді поширилося у Литві, але московські воеводи, за царським наказом, чинили опір цьому поширенню, повертали тих, хто самовільно називав себе козаками, в посполиті, били їх батогами та нагаями. Наступав тоді вибір митрополита, і царський посланник Бутурлін заявив про бажання, щоб новий київський митрополит був підпорядкований московському патріарху⁷. Не сподобалося Виговському, коли він у своєму листі до царя, назвавши козаків «вільними» підданими, одержав за це догану і наказ називати козаків «вічними», а не «вільними» підданими. Нарешті, московський уряд під приводом оборони хотів, крім Києва, посадити своїх воевод і в інших містах і залишити скрізь самоуправління лише козакам та міщанам, а решту

Іван Виговський

народу підпорядкувати суду воєвод і дяків. Все це дратувало Виговського і хвилювало уми. Супротивники московської влади сіяли поміж людей тривожні чутки про те, нібито Москва хоче залишити зовсім незначну кількість козаків і запровадити своє управління, але коли ця звістка викликала заворушення серед знатних козаків, посполиті, невдоволені своїм становим пониженням, а з ними і чорні козаки зчиняли крик про те, що буде добре, якщо будуть призначені воєводи і всі будуть рівні, хоч висловлювались і побоювання, щоб воєводи не порушили звичаїв і не погнали людей примусово у Московщину. У цей час почала діяти людина, яка згодом набула важливого значення. Це був ніжинський протопіп Филімонов⁸. Він таємно надсилав до Москви доноси на старшин, виставляв свою відданість цареві, радив скоріше направити воєвод і захопити все управління краю. Московський уряд не зважився на такий рішучий захід. Між Виговським і Пушкарем відбулася відкрита міжособна війна. Московські гінці їздили і до Виговського, і до Пушкаря, намагаючись помирити їх; Пушкар, щоб підобритися до Москви, сам заявляв про те, що треба прислати воєвод. Виговський просив допомоги військових людей для втихомирення Пушкаря, не одержував її і скаржився, що Москва потурає його ворогові. Нарешті, у червні 1658 року Виговський сам, без підмоги царського війська, знищив Пушкаря. Останній загинув у битві під Полтавою. Посполиті, які входили до війська Пушкаря, юрбами тікали на поселення до окраїнних земель Московської держави та на Запоріжжя.

З того часу почалися у гетьмана Виговського безкінечні суперечки з московським урядом. Виговський у розмові з московськими гінцями докоряв Москві за те, що вона нібито таємно підбурювала проти нього Пушкаря і знову підтримує заворушення між посполитими, кричав разом із своїми полковниками, що нізащо не допустить запровадження воєвод, і прямо висловився, що під польським королем козакам було краще. Тим часом до Києва замість Бутурліна прибув інший воєвода⁹, схильний бачити в усьому зраду; він почав садовити в тюрму київських козаків і міщан. Це підлило масла у вогонь. Поляки, побачивши, що між козаками зникає злагода, підіслали до Виговського спритного пана Беневського¹⁰, який усіма способами настроював козаків проти Москви і обіцяв їм великі блага, якщо вони об'єднаються з Польщею. Йому допомогла тоді людина, яка жила на Україні і мала великий вплив і на гетьмана Виговського, і на старшину, — Юрій Немирич¹¹. Він належав до давнього руського роду і мав добру освіту. Замолоду він написав твір, за який його звинуватили в ари-анстві¹², перебрався за кордон і років з десять прожив у Голландії. Повернувшись на батьківщину під час повстання Хмельницького, він пристав до козаків, зблизився з Богданом, а тепер, після його смерті, почав керувати Виговським. Перебуваючи в Голландії, Немирич засвоїв тамтешні республіканські поняття, склав собі ідеал федеративного союзу республік і хотів застосувати його до своєї батьківщини. Під його впливом у Виговського й у старшин склався план об'єднати Україну з Польщею на федеративних засадах, зберігши для України права власного управління. До цього кроку спонукали тодішні відносини між Польщею і Московською державою.

Питання про возз'єднання Польщі з Москвою залишалось ще не вирішеним. Так чи інакше обидві сторони збиралися врешті об'єднатися. У липні 1658 року збирали у Польщі сейм з рішучим наміром затвердити дружні стосунки з руським народом. Король, скликаючи чинів Речі Посполитої на цей сейм, писав завчасно у своєму універсалі, що передбачається важливе питання «утворити вічний мир, зв'язок і союз непорушної єдності між поляками і москвитянами — двома сусідніми народами, які походять від одного джерела слов'янської крові і мало відрізняються за вірою, мовою і звичаями». У зв'язку з таким важливим заходом перед Україною поставало важливе завдання; так чи інакше для неї близькою була можливість бути об'єднаною з Польщею, а тому найкраще здавалось своєчасно попередити наступне об'єднання Польщі з Московською державою і об'єднатися з Польщею на правах вільної держави, так щоб за умови об'єднання Польщі з Московською державою Україна ввійшла у цю спілку окремим державним тілом. Виговський дав таємно згоду прийняти королівських комісарів, які прибудуть на Україну для переговорів; однак перш

ніж вони прибули, у серпні Виговський же почав неприязні дії проти московських людей. Він послав брата свого Данила¹³ вигнати Шереметєва з Києва. Захід цей не вдався, козаків було відбито. Шереметєв почав страчувати винних і підозрілих.

Тим часом повстання посполитих, підняте Пушкарєм, спалахнуло проти Виговського знову біля Гадяча. Виговський відправився приборкати його і тут 8 вересня зібрав раду з козацьких старшин, полковників сотників і значних козаків. Прийшли польські комісари: Беневський і Євлашевський. Беневський виступив перед козаками з промовою, ганив Москву, запевняв, що у москалів інша віра, ніж у козаків, що москалі не дозволять їм вільно приготувляти горілку, мед і пиво, накажуть напнути московські сіряки і личаки, заборонять носити чоботи і потім почнуть переселяти козаків за Білоозеро; а іншого боку, обіцяв їм щастя в союзі з Польщею. Тепер, говорив він, не буде більше рабства: суворий закон не допустить, щоб пани чинили свавілля над підданими. Після такої промови був укладений договір, відомий в історії під назвою Гадяцького¹⁴. Україна (теперішні губернії Полтавська, Чернігівська, Київська, східна частина Волинської і південна Подільської) добровільно об'єдналися з Польщею на правах самобутньої держави під назвою Великого князівства руського. Верховна виконавча влада повинна була знаходитись у руках гетьмана, обраного до кінця життя і затвердженого королем. Велике князівство руське повинне було мати свій верховний трибунал з діловодством руською мовою, своїх державних сановників, свою казну, свою монету, своє військо, до якого входило б 30 000 козаків і 10 000 регулярних. Унію обіцяли остаточно знищити. Належало запровадити дві академії з університетськими правами — в Києві та в іншому місці, де буде зручно; крім того, в різних місцях — училища, без обмеження кількості; оголошувалось зовсім вільне книгодрукування. Нарешті, гетьман міг щороку представляти королеві козаків для присвоєння шляхетського звання, за умови, щоб кількість їх у кожному полку не перевищувала 100 чоловік. Але щодо прав власників стосовно тих посполитих, які житимуть на їхніх землях, не схвалено було ніяких правил, крім того, що власникам не дозволялось тримати дворову команду.

Услід за цим Виговський готувався знову напасти на Шереметєва, а водночас надсилав до Москви листи, у яких запевняв царя у своїй вірності.

Але йому більше не вірили. У листопаді Ромодановський¹⁵ увійшов у Малоросію з військом. Посполиті, що хотіли бути козаками, ополчились і приставали до нього. Ромодановський вибрав іншого гетьмана — Безпалого¹⁶. На лівому боці Дніпра почалась міжусобиця, яка продовжувалася все літо і весну наступного, 1659 року. На допомогу Ромодановському весною прибуло нове військо під начальством Трубецького¹⁷ і цілих два місяці тримало в облозі ніжинського сотника Гуляницького¹⁸. Тим часом Виговський запросив кримського хана, з його допомогою 28 червня напав на Трубецького і розбив його військо ущент. Трубецької утік, а інший воевода Семен Пожарський, утративши все своє військо, був узятий у полон; його привели до хана. Він безстрашно обляяв хана по-московськи і плюнув йому межі очі. Хан наказав порубати його. Отже, Виговський вигнав великоросіян з Малоросії; залишився тільки Шереметєв, який з метою помсти наказав варварськи винищувати містечка і села біля Києва, не жаліючи ні старого, ні малого. Трубецької деякий час після своєї поразки не міг рушити в Малоросію; у війську його виник бунт, який ледве вдалося приборкати за допомогою Артамона Матвєєва¹⁹.

Справа Виговського виявилась ненадійною не через московські війська, а через народне неспівчуття.

Ще у травні 1659 року у Варшаві на сеймі король і всі чини Речі Посполитої затвердили під присягою Гадяцький договір, а козацькі посланники, які приїхали задля цієї справи, були удостоєні шляхетського звання. Якою мірою тодішні чини Речі Посполитої під впливом єзуїтського вчення не соромились виголошувати фальшиві присяги, свідчить те, що, за даними польських істориків, Беневський, який уклав Гадяцький договір, умовив сенаторів погодитися на нього через крайню необхідність, з наміром його порушити, як тільки-но Польща отямиться від завданих їй ударів і при-

бере Україну до рук. Український народ не спокусився цим договором: усяке об'єднання, у будь-якому вигляді, з Польщею для нього стало бридким. Спалахнуло повстання у Ніжині під керівництвом протопопа Филімонова і полковника Золотаренка²⁰, потім — у Переяславі під начальством полковника Тимофія Цицури²¹ і Сомка²²; ще згодом — в Острі, у Чернігові та в інших містах. Юрій Немирич згодився було командувати регулярним військом, яке складалося з поляків, німців і козаків; повсталий народ перебив усе його військо; Немирича наздогнали і порубали на шматки. На Січі отаман Сірко²³ підняв усіх запорожців і проголосив отаманом Юрія Хмельницького. У самому Чигирині, де знаходився Виговський, спалахнуло повстання; Виговський ледве утік звідти.

Виговський призначив генеральну раду під містечком Германівкою; туди ж його супротивники привели Юрія Хмельницького. Виговський наказав було на цій раді читати Гадяцький договір, але козаки зчинили шум, крик; старшини збагнули, що їм не минути лиха, і пристали до більшості; читців договору порубали на шматки; Виговський утік, а потім на вимогу козаків прислав свою булаву.

Козаки обрали гетьманом Юрія Хмельницького.

У жовтні зібралася нова рада в Переяславі²⁴; прибулий туди з царським наказом князь Трубецької затвердив Юрія у сані гетьмана, проте з деякими важливими обмеженнями проти попереднього договору, укладеного з Богданом Хмельницьким: гетьман не мав права приймати іноземних послів, вступати з будь-ким у війну без волі на те царя, не міг призначати в полковники без ради усієї козацької черні. Козацькі старшини всіляко старалися уникнути цих доповнень, але не могли збороти наполегливості московського воєначальника і його товаришів. Козацькі старшини дуже добивалися, щоб нікому з малоросіян не дозволяти вступати у стосунки з Москвою поза гетьманом, та й на це не погодились; права ж на безпосередні стосунки з Москвою давали змогу недругам гетьмана і старшин посилати доноси прямо в московські прикази, а московський уряд у такому разі міг здійснювати таємний нагляд за справами Малоросії. Московські воєводи були посаджені у кількох малоруських містах: Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані. Для посполитого люду, який на користь Москви з таким завзяттям протидіяв підступам Виговського, не зробили нічого; навпаки, звільнивши козаків від постою і підвід, переклали цю повинність на посполитих і позбавили їх права виготовляти напої, яке надавалось козакам.

Цей новий договір з Москвою, зрозуміло, був не до душі старшині і значним козакам, які бачили, що Москва зміцнює свою владу над ними; не міг він задовольняти і маси народу, який знову побачив свої надії на зрівняння прав зруйнованими. Договір цей задовольняв лише окремих осіб, які могли звертатися безпосередньо в Москву і випрошувати для себе різні пільги і милості: хто на ґрунт, хто на будинок або млин. Їздили до Москви полковники зі своєю полковою старшиною, їздили духовні особи, їздили війти з міщанами; усі одержували різні милості й подачки: соболі, кубки тощо. Малоросіян, які приїжджали в Москву, як правило, розпитували і записували те, що вони розповідали. Збагнувши, що таким чином можна мати вигоду, малоруси занаділись писати до Москви один на одного доноси; себе вихваляли, інших ганьбили.

Польща відчунала. Війна з Московською державою знову відновилася. Московське військо уже зазнало поразки у Литві. Поляки йшли відбирати від Москви Україну. Головний начальник московських військ на Україні Шереметев за порадою переяславського полковника Цицури задумав випередити поляків і наважився йти на Волинь у польські володіння, з ним же мав іти Юрій Хмельницький з козаками. Шереметев, людина пихата і сувора, встиг роздратувати, підбурити проти себе і козаків, і духовенство, і, нарешті, самого Хмельницького своїми різкими вибриками і бундючністю. «Цьому гетьманчику, — сказав про Хмельницького Шереметев, — пасувало краще б гусей пасти, ніж гетьманувати».

У другій половині вересня 1660 року на Волинь рушило московське військо. Хмельницький з козаками йшов іншою дорогою. Поляки під начальством Любомир-

Юрій Хмельницький

ського і Чарнецького напали на московське військо, завдали йому поразки і оточили під містечком Чудновим; потім поляки разом з татарами 7 жовтня напали на козацький табір під містечком Слободищем за кілька верст від Чуднова. Юрій Хмельницький так налякався, що тоді ж дав обіцянку піти в монахи. У козацькому таборі почалося безладдя. Багато старшин сердилося за обмеження їхніх прав договором, укладеним у Переяславі; не хотіли служити Москві, злилися на Шереметева і міркували, що краще помиритися з поляками. У польський табір відправився послом від їхнього війська Петро Дорошенко, який чудово зумів зберегти тоді свою гідність перед поляками. Пропонуючи Любомирському мир, він не дозволив польському пану кричати на себе: «Ми добровільно пропонуємо вам мир, забудьте стару ненависть, інакше — в нас є самопали і шаблі». 18 жовтня козаки з поляками відновили мир на умовах Гадяцького трактату ²⁵, але за винятком лише одного пункту, що стосувався Великого князівства руського, — найголовнішого у цій угоді.

Покінчивши з козаками, поляки обложили московське військо. Погода була дощова, бойових припасів і харчів у росіян не вистачало. Переяславський полковник Цибура зі своїми козаками зрадив і перейшов на бік поляків. Ці обставини й примусили Шереметева скласти зброю. Поляки підписали з ними договір, подібний до того, який колись був укладений з Шеїним. Московське військо випускалося з умовою скласти зброю і знамена до ніг польських панів, а потім ручну зброю повертали переможеним; більше того, Шереметєв зобов'язався вивести руські війська з усіх малоросійських міст. Але коли росіяни склали зброю, поляки віддали їх на пограбування і на різню татарам; самого Шереметева видали татарському проводирю султану Нуреддину у полон, а інших великоруських проводирів забрали до Польщі.

Отже, вся козацька країна до лівого берега Дніпра знову підпорядковувалася Польщі. На лівому боці полтавський, прилуцький і миргородський полки також не хотіли підпорядковуватися Москві, але полковники переяславський Сомко і ніжинський Золотаренко (обидва були шуряками Богдана Хмельницького) стояли за царя і за короткий час привели до послуху всю Лівобережну Україну. Юрій Хмельницький кілька разів намагався проникнути на лівий берег, але його відбивав Сомко, який став наказним гетьманом.

З того часу по обидва боки Дніпра надовго запанував розбрат. На правому люди ненавиділи поляків і схилилися до підданства царю, старшина і полковники вагалися; молодий гетьман був нездатним ладнати з підлеглими; нарешті, відчуваючи і усвідомлюючи свою нездатність, він скликав козаків на раду під Корсунем і оголосив, що не в змозі управляти козаками, що бог не дав йому батьківського щастя і тому він хоче віддалитися від світу: 6 січня 1663 року він постригся в ченці. Замість нього гетьманською булавою заволодів шляхом підкупів та інтриг Павло Тетеря ²⁶, який був за Хмельницького переяславським полковником, — дволичний егоїст, який думав лише про свою наживу; раніше у Москві він виставляв свою вірність царю, а тепер став прибічником поляків, тому що побачив силу на їхньому боці. Він одружився на дочці Хмельницького, Степаніді, вдові Данила Виговського. Цей шлюб надав йому значення і водночас приніс великі кошти.

На лівому боці Дніпра Сомко добивався гетьманства. Золотаренко ж хотів гетьманства собі. Писали вони у Москву наклепи один на одного, а в Москві не знали, кому вірити. У Золотаренка з'явився тоді сильний і спритний помічник. Протопій Максим Филімонов багато разів уже писав у Москву доноси про малоросійські справи і завоював довір'я в бояр; нарешті, він прибув до Москви і так зумів підмазатися до боярина Ртищева ²⁷, що, записавшись у монахи, за сприянням цього боярина був висвячений у сан єпископа мстиславського і оршинського під ім'ям Мефодія і навіть призначений доглядачем митрополичого престолу, незважаючи на те, що тоді ще жив митрополит Діонісій Балабан ²⁸. Московський уряд не бажав визнавати Діонісія у його сані через те, що Діонісій у сані митрополита київського не хотів прийняти благословення від московського патріарха.

Слідом за цим у Малоросії з'явився третій шукач гетьманства — Іван Мартино-

Іван Брюховецький

вич Брюховецький²⁹, що був колись слугою у Хмельницького, а потім став кошовим отаманом Запорізької Січі. Він завоював велику любов запорожців і одержав новий чин, якого не було раніше, — кошового гетьмана. Цей спритний і пронозливий чоловік обирав найвдаліші шляхи для досягнення першості. З одного боку, він писав до Москви заповідливі листи і натякав, що якщо він зробиться гетьманом, то тісніше підпорядкує Малоросію московській владі; разом з тим він прихилив до себе і Мефодія. З іншого боку, Брюховецький видавав себе за прибічника простих бідних козаків і посполитого люду. Йому сповна підходила така роль, тому що Запоріжжя, після смерті Пушкаря, стало притулком тих, котрі не потрапили до козацького реєстру і хотіли бути козаками. Його запорізькі агенти розсіялися по Малоросії, намовляли людей на його користь, запевняли, що з його гетьманством настане загальне козацтво, підбурювали голоту проти значних. У народі виник потяг грабувати багатих і значних; їхні статки вважали наслідком здирства з народу. Виникла вимога, щоб нового гетьмана вибрали на так званій Чорній раді, тобто на такій, де взяла б участь вся громада народу. Мефодій, який дружив раніше із Золотаренком, відкрито перейшов на бік Брюховецького і старався за нього перед московськими боярами. Тоді Золотаренко, побачивши, що йому не стати гетьманом, примирився з Сомком і заодно з іншими полковниками почав дбати про те, щоб на очікуваній раді обрали Сомка. Але було вже пізно. Перемир'я це не допомогло партії значних. Мефодій посилено діяв у Москві, обстоюючи Брюховецького, видавав Сомка й Золотаренка за таємних прибічників поляків і запевняв: якщо виберуть Сомка, то наступить зрада. До того ж сам Сомко не подобався Москві, бо постійно скаржився на образи, що їх чинили великоруські ратні люди малорусам, і взагалі перед царськими посланцями тримав себе як вільна людина. Московський уряд вирішив зібрати всенародну, або Чорну, раду і затвердити гетьманом того, кого на ній виберуть. З цією метою відправлений був до Малоросії князь Великогагін³⁰.

Раду призначили на червень у Ніжині. Брюховецький через своїх запорожців нагнав туди величезні юрми чорного народу, який ішов з ненавистю до багатих і значних і з надією грабувати їх. Мефодій невідступно був при царському посланнику. Московське військо, яке складалося головним чином з інземож прибуло на раду. 17 червня, на світанку, відкрилася рада читанням царської грамоти. Не встиг князь Великогагін закінчити читання, як піднялось сум'яття: одні проголошували гетьманом Сомка, інші — Брюховецького. Дійшло до бійки. Тоді московський полковник, німець Страсбург, розігнав забіяк, запустивши в них ручні гранати. За Брюховецького була більшість. Сомко втік. Народ кинувся на вози старшин і значних козаків і пограбував їх. Сомко та інші полковники і старшини, числом до п'ятдесяти чоловік, врятувались від народного гніву тим, що звернулись по допомогу до князя Великогагіна, і московський боярин відправив їх під вартою у ніжинський замок³¹.

На другий день князь Великогагін затвердив Брюховецького гетьманом. Три дні, з відома Брюховецького, тривали насильство, огидне пияцтво, пограбування. Добряче дісталось кожному, хто тільки носив червоний кармазинний жупан; багато хто тим тільки і врятувався, що одягнувся у сіру свиту. Після трьох пільгових днів Брюховецький наказав припинити безчинства, але вони ще довго тривали у різних місцях.

Із затвердженням Брюховецького в гетьманському чині всі старшини і полковники були нові, призначені із запорожців; кожному полковнику було виділено особливу охорону. На Україні настало панування людей насамперед бідних, злиденних: тепер вони раптом зробилися панамі і, зачаровані незвичним достоїнством, не знали міри у своїх забаганках і самоуправстві. Народ, спокушений мрією козацької рівності, був жорстоко обдурений; ті, хто кричав проти значних і багатих, ставши самі значними і багатими, налягли на громаду народу ще більшим тягарем, ніж попередні значні.

Новий гетьман виставляв перед урядом своїх переможених противників як зрад-

Павло Тетеря

ників царя. Їх наказано було судити військовим судом. Але суддями були вороги підсудних.

18 вересня у Борзні відрубали голову Сомку, Золотаренку і ще кільком чоловікам³², інших відправили в кайданах до Москви, а звідти до Сибіру. Це були перші малороси, яких заслали в Сибір.

З того часу в Малоросії почався розпад на два гетьманства, який тривав до падіння козацтва на правому боці Дніпра. Воно тимчасово відбилосся і на церковному устрої. Діонісій Балабан помер у Чигирині, де була столиця гетьманства правого боку Дніпра, на його місце був обраний Йосип Нелюбович-Тукальський³³, єпископ моголівський. Московський уряд не визнавав його, продовжував називати доглядачем митрополії Мефодія і клопотався про зведення останнього у сан митрополита, однак константинопольський патріарх не погоджувався на це.

Успіхи поляків у війні з Московською державою спонукали короля Яна-Казимира зробити замах на підпорядкування собі України лівого берега Дніпра. У січні 1664 року він вирушив через Дніпро. З ним мали йти і козаки під командуванням гетьмана Тетері та союзні татари. Міста здавались на лівому боці. Тільки містечко Слатикова Дівиця оборонялось відчайдушно, і всі мешканці були винищені. Король дійшов до Глухова³⁴, стояв під ним п'ять тижнів і не міг взяти його. Тут у польському таборі був розстріляний, за підозрою у зраді, козацький полковник Іван Богун, один з найхоробріших соратників Богдана Хмельницького. Тим часом запорожці під керівництвом Сірка й Сулими³⁵, які перебували в тилу короля, почали відбирати козацькі міста на правому боці Дніпра.

Польський полководець Чарнецький³⁶ розбив Сулиму, а польський полковник Маховський³⁷ схопив колишнього гетьмана Виговського, який носив звання київського воєводи, і розстріляв його за намовою Тетері, котрий звинувачував Виговського у намірі віддатися Москві. З усього видно, що Виговський справді був у змові з Сірком: роздратований Московією, боячись від неї уярмлення для Малоросії, він примирився з поляками, сподіваючись дати своїй батьківщині незалежність і свободу у тому вигляді, в якому вона була доступною його поняттям, але був жорстоко одурений; власне піднесення не задовольняло його; і ось він ще раз відважився на повстання і передчасно загинув, не встигнувши нічого зробити.

Не обмежуючись цим, Тетеря звинуватив у зраді митрополита Йосипа Тукальського і свого шурика Юрія Хмельницького, який носив у постригу ім'я Гедеона. Король наказав відправити обох у Марієнбурзьку фортецю³⁸, де вони просиділи два роки.

Брюховецький, після відходу короля, сам перейшов за Дніпро, взяв Канів, Черкаси, але потім відступив назад, а Чарнецький знову примусив скоритися міста й містечка, які відпали від Польщі, увійшов у Суботів і викинув з могили кістки Богдана Хмельницького. Незабаром сам Чарнецький був поранений в одній із сутичок і зішов з поля дій.

Гетьман Тетеря скоро переконався, що йому не дати раду з козаками і не втримати Україну під владою Польщі. Він поспішив забрати військову казну і втік з дружиною до Польщі, але в дорозі Сірко відбив у нього казну*. На його місце в Україні одна партія з допомогою орди обрала Стефана Опару³⁹, а інша, також з допомогою татар, скинула Опару і посадила гетьманом Петра Дорошенка⁴⁰: це сталося 1665 року.

З того часу до 1677 року історія південноруського козацтва головним чином обертається навколо цієї особи. Постійною метою устремлень Дорошенка було об'єднати Україну під єдиною владою і згуртувати козацькі сили; він терпіти не міг поляків, нізащо не хотів, щоб Україна залишалася під їхньою владою; завжди виявляв готовність перебувати під владою Москви, але не інакше, як із збереженням прав само-

* У Тетері в Польщі виманили всі гроші, які він привіз з України; він, як розповідають, поїхав до Туреччини, де помер у злиднях.

бутності Малоросії, для того щоб московський уряд не посилав на Україну своїх воевод, не втручався у внутрішні справи і поводився з козаками, як з вільними людьми. Обставини заважали йому з усіх боків у досягненні такого політичного ідеалу, і він мусив вести тяжку даремну боротьбу з ними.

Восени 1665 року Брюховецький поїхав до Москви, там його прийняли з великими почестями, зробили боярином, він одружився з боярською дочкою і одержав багату вотчину від царя поблизу Стародуба, сотню Шептаківську, що займала багато селищ і сіл, а полковники, що приїхали з ним, стали дворянами. Прагнучи догодити Москві, Брюховецький сам виявив бажання знищити місцеві пільги краю: так, наприклад, він подавав пораду знищити привілеї малоросійських міст, запевняв, що міщани тягнуть на польський бік, що між ними бідні виснажуються від поборів і підвід, а купці і багаті за рахунок бідних наживаються; запропонував збільшити кількість великоруських воевод, запровадити корчмарський продаж вина, зробити перепис народу⁴¹, запровадити за великоросійським зразком цілувальників і прислати митрополита з Москви замість виборного вільними голосами. Через все це після повернення на Україну, на початку 1666 року, Брюховецький опинився у становищі неприязні з боку усієї Малоросії. Козакам не подобалося зведення його в бояри. «У нас раніше бояр не було,— казали вони,— через нього у нас усі вольності зникають». Полковники, яких звели у дворяни, боялися показати перед козаками, що вони дорожать своїм новим званням. Один з них казав: «Мені дворянство не потрібне; я по-старому козак!» Єпископ Мефодій був роздратований установленням, що митрополита мають присилати з Москви; малоросійське духовенство поділяло його незадоволення. Роздратування посилилось, коли приїхали нові московські воеводи у всі найзначніші міста*, а з ними — ратні люди; Брюховецький турбувався, щоб їх було якнайбільше; приїхали переписувачі, почали переписувати всіх людей по містах і селах, обкладати даниною. У містах з міщан встановили цілувальників для збирання царських доходів. Великоросіяни почали зле поводитися з населенням: «Полтавський воевода,— скаржилися козаки,— обзиває нас паскудними словами (що особливо дратувало малоросіян); коли хтось зайде до нього — плює на того, примушує денщиків виштовхувати в три шиї...» У багатьох місцях скаржились на великі побори, нахабство і пограбування, на скривдження жінок і дівчат тощо. Сам гетьман був надзвичайно зажерливий, жорстокий і, сподіваючись на заступництво Москви, не знав меж своїй сваволі; його полковники також відзначалися нахабством і грабіжництвом. Терпіння народу було нетривалим, обурення спалахнуло відразу у декількох місцях, почали вбивати московських ратних людей. У Переяславі вбили козацького полковника Ермоленка, спалили місто, перебили ратних людей; сам царський воевода ледве врятувався. Брюховецький викликав до себе загальну огиду; розширювався рух за те, щоб перейти під владу Дорошенка.

У 1667 році укладено було Андрусівське перемир'я⁴², що стало новою, сильною причиною заворушень. Нащокіна малоросіяни визнавали найголовнішим своїм ворогом, подейкували, що, за його намовою, московський цар з польським королем примиряться для того, щоб перебити козаків; запорожці, відважніші і рішучіші за інших, спіймали царського посланця Ладиженського, що їхав до Криму, і вбили.

Від самого приїзду Брюховецького народ не хотів сплачувати різних податків і мит, запроваджених за зразком великоросів. Козаки грабували і били збирачів; але водночас і між малоросами панувало безладдя: міщани і селяни билися з козаками, які, за наказом гетьмана і полковників, збирали для останніх побори. Однак усі сходилися на тому, що не терпіли гетьмана.

Мефодій, який був раніше головним винуватцем висунення Брюховецького, зробився його ворогом і зводив наклепи на нього у своїх листах до московських бояр. Брюховецький, із свого боку, писав до Москви доноси на Мефодія. Перебуваючи на

* Крім Києва, Переяслава і Ніжина, де вже були московські воеводи,— у Прилуки, Лубни, Гадяч, Миргород, Полтаву, Батурин, Глухів, Сосницю, Новгород-Сіверський і Стародуб.

соборі, що засудив Никона⁴³, Мефодій помітив, що до нього в Москві ставляться не так милостиво, як раніше, і, повернувшись у Малоросію, запропонував миру з гетьманом і почав схиляти його до зради цареві. Брюховецький побачив, що зайшов далеко, що козаки, роздратовані супроти Москви, вважають його головним винуватцем насильств, яких зазнає Малоросія від московських людей; поправити справу здавалося можливим тільки якнайшвидшою зрадою Москві. Брюховецький насамперед зголосився з Дорошенком. Правобережний гетьман разом з митрополитом Тукальським спокусив Брюховецького надією на те, що той залишиться гетьманом, якщо буде діяти з ними заодно і відступиться від Москви. Брюховецький зібрав на раду своїх полковників: усі вирішили порвати з Москвою і перейти у підданство до турецького султана, щоб з допомогою турків позбутися московської влади. 8 лютого, в Гадячі, Брюховецький оголосив воеводі Огарьову, щоб той забирався з ратними людьми геть. В Огарьова було трохи більше 200 чоловік; лишалося забиратися; але козаки накиннулися на великоросіян, половину вирізали, решту відлупцювали і взяли в полон. Брюховецький оповістив своїм універсалом, що московські послы разом з польськими послами вирішили розорити всю Україну і винищити усіх жителів від малого до великого. Таку ж грамоту послав він донським козакам, умовляючи їх з «паном Стенькою» діяти заодно*. Народ, який і без цього повсюдно хвилювався, почав винищувати усіх великоросіян у своєму краї.

Зрада Брюховецького сильно вразила московський уряд; він цього не чекав. У Києві, Переяславі, Ніжині й Острі воеводи насили відбилися від козаків і сиділи в облозі, зазнаючи всіляких нестатків, в інших місцях вони загинули разом з ратними людьми під ножами і палицями розлюченого люду. Коли довідалися про це в Польщі, то поляки казали великоруським посланцям: «Потрібно нашим владарям послати війська — випалити і перебити цих зрадників-козаків, щоб місця їхні були порожні, тому що вони і вам, і нам зраджують, і добра не буде!»

Навесні князь Ромодановський почав воєнні дії облогою міста Котельви. До Брюховецького прийшли на допомогу татари. З-за Дніпра йшов з козацьким військом Дорошенко; Брюховецький вийшов назустріч йому з Гадяча. Поблизу Опішні з'явилися до нього десять сотників з вимогою віддати булаву, прапор і гармати. Брюховецький побив цих сотників і відправив їх закованими в Гадяч. Але тут збурилася проти нього козацька громада, ввірвалася у шатро, схопила і потягла до Дорошенка. Дорошенко тільки подав знак рукою: козаки зірвали з Брюховецького одяг і забили до смерті рушницями, рогатинами і дрючками. Сум'яття серед людей було таким великим, що вслід за цим почулися крики: вбити Дорошенка! Але задніпровський гетьман втихомирив юрбу, викотивши їй кілька бочок горілки. Дорошенко зібрав усенародну раду і запитав: «Що тепер робити? Чи миритися з Москвою? Чи віддаватися Польщі або султану?» Народ і слухати не хотів про Польщу, лааяв москалів за їхнє насильство і надавав перевагу турецькій владі. Дорошенко рушив проти Ромодановського, який відразу відступив від Котельви. Тепер уся Малоросія була в руках Дорошенка, йому залишалось зміцнити свою владу, але тут, на біду, прийшла до нього звістка з Чигирини про зраду дружини; він подався за Дніпро, забравши з собою полонених великоруських начальників і єпископа Мефодія, а керувати над лівим берегом Дніпра доручив своєму генеральному осавулу Дем'яну Многогрішному⁴⁴. Услід за відходом Дорошенка, Ромодановський рушив у Малоросію і зайняв Ніжин; Многогрішний, замість того, щоб битися з ним, виявив бажання покоритися царю, надіючись, що його зроблять гетьманом. Тоді клопотатися за козаків почав чернігівський архієпископ Лазар Баранович⁴⁵; він письмово просив у царя прощення народу, але благав, щоб у Малоросію не посилали воевод; про те ж просив Многогрішний і висловлював думку, що всі біди — від насильства з боку воевод та від підступів єпис-

* Варто зауважити, що серед звинувачень проти Москви найганебнішою справою москалів названо те, що «вони скинули пресвятого отця патріарха, який навчав їх мати любов і милість до ближнього». Никона взагалі поважали в Малоросії.

Петро Дорошенко

копа Мефодія. Розмови про обрання нового гетьмана тривали кілька місяців, а тим часом московський уряд спілкувався з Дорошенком. Царські посланці умовляли Дорошенка відступитися від бусурман і бути покірним Польщі. Дорошенко стояв на одному: він зі своїми козаками нізащо не хоче бути під владою Польщі, тому що з поляками через їхню непостійність не можна укласти ніякого міцного договору, запевняв, що він зовсім не ворог Москви, що хотів би бути з усією Україною під владою великого царя, однак не інакше, як тоді, коли великий государ прийме під свою владу обидва боки Дніпра, не буде посилати воевод, не буде порушувати козацьких прав, одне слово, щоб усе було так, як домовлялися у першому договорі, укладеному з Богданом Хмельницьким; інакше Дорошенко нізащо не захотів відмовитися від думки про підданство Туреччині. Зрозуміло, що московський уряд, перебуваючи в перемир'ї з Польщею, не міг вдатися до такого кроку, якого вимагав Дорошенко.

У березні 1669 року в місті Глухові була зібрана рада, і на ній обрали гетьманом лівого берега Дніпра Дем'яна Многогрішного. Усі старання нового гетьмана, архієпископа Лазаря і старшин щодо звільнення Малоросії від воеводського управління лишилися марними, тим паче, що і тепер, як раніше, між малоросіянами були шукачі власної кар'єри, які писали в Москву протилежне тому, що просило малоросійське начальство, і запевняли, що народ більше бажає воеводського, ніж козацького управління. Першим з таких був Семен Адамович, ніжинський протопіп, який мав намір йти слідами Мефодія. Згідно з угодою, укладеною у той час, воеводи були залишені лише в деяких містах *. Реєстрових козаків належало мати тільки 30 000, які повинні були утримуватися за рахунок поборів з усіх місцевостей, крім монастирських і церковних. Розореним містам надано пільги на десять років; гетьманів надалі будуть обирати на раді, їх затверджуватиме цар, і вони не повинні вступати в стосунки з іноземними владарями. Тоді зазначали на раді козаки, що всі міжусобиці в Малоросії відбуваються через те, що ролейні селяни самовільно хочуть називатися козаками і вчиняють смути, а відтак — прямим козакам роблять безчестя. Для попередження цього треба сформувати особливий козацький полк у кількості 1000 чоловік, обов'язки якого полягали б у тому, щоб стежити за тим, де починаються бунти, і придушувати їх одразу. Цей полк був названий компанійським. Таким чином найважливіше соціальне питання, яке хвилювало Малоросію на початку повстання проти Польщі, московський уряд вирішував тепер в інтересах піднесення виключно привілейованого стану, на шкоду прагненню народу щодо рівності своїх прав.

Новий гетьман Лівобережної України Многогрішний не відзначався обдаруванням, не був улюбленцем народу, до того ж любив пиячити і в п'яному стані витворяв усілякі безчинства. Його рідний брат Василь, призначений чернігівським полковником, також був людиною буйної, невгамовної вдачі, відомий тим, що загнав у домовину свою жінку побоями, за що носив на собі церковну заборону. Влада гетьмана Дем'яна не поширювалася на всі краї України, що мали перебувати під його начальством. Полки лубенський, гадацький, прилуцький твердо стояли за Дорошенка; перяславський полк також був з ними заодно, але згодом полковник Дмитрашка Райча, молдаванський виходець, пристав зі своїм полком до Многогрішного. Дорошенко намагався будь-що утримати всю Україну під своєю владою, писав без кінця універсали, переконував малоросіян припинити усякі чвари і стати спільно на захист гинучої вітчизни. Тим часом він продовжував дружелюбно ставитися до Москви, звільнив на прохання царя великоруських полонених, постійно спілкувався то з Москвою через посланців, то з київським воеводою. Постійно у нього була одна й та ж мова, хоча й в різних формах, а саме: хай московський цар візьме всю Україну під свою верховну владу, виведе своїх воевод і залишить козаків обох сторін Дніпра під начальством одного гетьмана; разом з тим Дорошенко прямо висловлювався перед царськими посланцями, що він з необхідності віддасться султанові і приведе турецькі сили на поляків. Московський уряд, дотримуючись угоди з Польщею, вмовляв Дорошенка за-

* В Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові й Острі.

лишатися вірним Польщі; таким чином цар підтримував те саме роздвоєння України, проти якого так повставав Дорошенко. Обставини поставили Дорошенка у трагічне становище: прагнучи, як і Хмельницький, своїй вітчизні цілості і самостійності і в той же час усвідомлюючи, що не можна обійтися без визнання над собою якогось владаря, він віддавав перевагу владі московського царя, але мимоволі мусив діяти неприязно проти Москви і вважатися її найлютішим ворогом. Йому доводилось боротися водночас і з Польщею, і з Росією; більше того, його ще чекала боротьба і зі своїми. Запоріжжя не хотіло підкорятися ні Дорошенку, ні Многогрішному; там вибрали іншого гетьмана — Суховієнка ⁴⁶, який запросив татар і вступив у володіння Дорошенка. Шість полків * підкорились йому. Дорошенко був на краю свого падіння і тоді відправив до Туреччини своїх послів з рішучою пропозицією підданства. Це на певний час врятувало його. Саме тоді, коли Суховієнко оточив Дорошенка в Каневі, з'явився турецький чауш (гонець) і наказав Суховієнку відступити. Суховієнко не міг не послухатися, тому що його головна сила складалася з татар, турецьких підданих. Суховієнко відмовився від гетьманства, і услід за цим уманський полковник Ханенко ⁴⁷ проголосив себе гетьманом. З ним Дорошенкові випадало боротися. Дорошенко, підступивши під Умань, спочатку уклав з Ханенком договір, щоб обом суперникам їхати до Чигирина: хай там рада вирішить поміж них суперечку і визнає одного з них гетьманом; але Ханенко замість того, щоб їхати на раду, запросив кримську орду і пішов війною на Дорошенка. В обох суперників військо складалося переважно з татар. У Дорошенка була орда білгородська ⁴⁸, яка перебувала під владою сілістрійського папі. До Ханенка приєднався Юрій Хмельницький, який скинув тоді одяг монаха. Під містечком Стеблевим Дорошенко здобув перемогу, прогнав Ханенка на Запоріжжя, а Юрія Хмельницького спіймали і відправили до Туреччини, де його утримували в Семибаштовому замку.

Ханенко не втихомирився, відправив посольство до польського короля і одержав від нього грамоту на гетьманство відповідно до умов Гадяцького договору. При допомозі коронного гетьмана Яна Собеського ⁴⁹ Ханенко закріпився в Ладижині. Поляки зайняли міста Немирів, Брацлав, Могилів, Рашків, Бар та інші і віддали під владу Ханенку. Таким чином у Малоросії одночасно з'явилися три гетьмани: два на правому і один на лівому боці Дніпра.

У церкві також було роздвоєння. Мефодій, якого узяв у полон Дорошенко, втік до Києва; але тамтешній воєвода спровадив його до Москви. Дорошенко надіслав до Москви Мефодієвого власноручного листа, який засвідчував його безсумнівну участь у задумах Брюховецького. Мефодія кинули до Новоспаського монастиря, де він незабаром помер. Замість нього Москва призначила іншого доглядача митрополичого престолу, чернігівського архієпископа Лазаря Барановича. Тим часом на правому березі Дніпра проживав, звільнений з марієнбурзького ув'язнення, митрополит Йосиф Тукальський, якого посвячував і визнавав константинопольський патріарх: у Москві йому не довіряли, як благоприятелю Дорошенка і прибічникові цілості й незалежності Малоросії. Митрополит Йосиф, живучи в Чигирині, поблизу Дорошенка, виклопотав у константинопольського патріарха накладення прокляття на Дем'яна Многогрішного за його зраду Дорошенкові. Це сильно турбувало Многогрішного, особливо коли він посковзнувся, упав і побився. Многогрішний вважав це для себе знаком Божої кари і дуже просив царя виклопотати йому відпущення від патріарха. Цар відправив до патріарха прохання щодо Многогрішного. Патріарх опинився в скрутному становищі: йому хотілося виконати прохання царя, але він боявся турецького уряду, який підтримував Дорошенка і Йосифа; патріарх нарешті дав відпущення, але з умовою, щоб воно було таємним.

Незабаром, однак, після цього обставини поставили Многогрішного в недружелюбні стосунки з Москвою. Воєводське управління було вкрай нестерпним для ма-

* Уманський, білоцерківський, корсунський, паволоцький, брацлавський і могилівський.

лоросіян. Посполиті, як і раніше, поривалися козакувати; компанійці, втихомирюючи їх, завдавали їм всіляких кривд; почали проявлятися спалахи народного обурення. Многогрішний, як і його попередник, чекав на загальний бунт, який міг статися тим ймовірніше, що Дорошенко весь час розсилав своїх агентів умовляти лівобережних малоросіян діяти заодно з ним при турецькій допомозі для повернення свободи і цілості своїй вітчизні. Деякі полки відкрито стояли за Дорошенка. Малоросіян драгувало ще й те, що під час переговорів, які були між Нащокіним і комісарами щодо підтвердження Андрусівського договору, малоросійських посланців не допустили до участі в цих переговорах. Очікувана передача Польщі Києва зі всією його святинею ображала народне почуття. Многогрішний у своїх листах до Артамона Сергійовича Матвєєва переконував московський уряд звільнити Малоросію від воеводського управління і суду; про це ж просив і Лазар Баранович. Але в Москву надходили листи і ніжинського протопопа Семена Адамовича, який тільки те й робив, що обмовляв Барановича і Многогрішного, хоча водночас і прикидався другом останнього; у своїх листах, які надсилав до Москви, він запевняв, що Малоросія тільки й тримається завдяки присутності воевод і ратних людей і негайно повстане, як тільки їх виведуть. Московський уряд, підбурюваний такими доносами, не виводив воевод і наказував стежити і за самим гетьманом; у гетьманській столиці Батурині перебував стрілецький голова Григорій Неєлов, який інформував Москву про вчинки гетьмана. Напиваючись п'яним, Многогрішний відпускав образливі зауваження і похвалання щодо Москви. Дорошенко вступив з ним у стосунки і переконував його діяти спільно. Невідомо, якою мірою Многогрішний вирішив бути спільником Дорошенка і почати неприязні дії проти Москви, але Многогрішний сам вилосив великоруському гінцю Танєєву намір нізащо не віддавати Києва полякам і разом з Дорошенком воювати з Польщею *. Перш ніж московський уряд вирішив, як вчинити з доносами на Многогрішного, проти останнього було організовано змову: керівником її був обозний Петро Забіла ⁵⁰. Він схилив на свій бік писаря Мокрієвича, суддів: Домонтовича, Самойловича і переяславського полковника Дмитрашку Райчу. 13 березня, вночі, змовники схопили Многогрішного і відправили до Москви з писарем Мокрієвичем. У Москві Матвєєв катував Многогрішного і допитував. Дем'ян відкидав звинувачення у зраді, але зізнався, що в п'яному стані говорив «несамовиті промови». Старшини від імені всього малоросійського народу просили стратити колишнього гетьмана і його брата Василя. 28 травня 1672 року засуджених вивели на страту у Москву; однак цар вислав гінця з повідомленням, що він «на прохання своїх дітей заміняє смертну кару засланням у Сибір». Дем'ян був засланий у Тобольськ з дружиною Анастасією, дітьми, братом Василем і племінником. Заслали до Сибіру і його друзів: ніжинського полковника Гвинтівку та осавула Грибовича. Останній утік із Сибіру, а решту, засланих з цієї причини, утримували деякий час в кайданах, відправили подаль і забрали на службу **. Услід за ними схопили і відправили в Сибір, за доносом, запорізького отамана Сірка, але незабаром визнали його невинним і повернули.

17 червня того ж року недалеко від Конотопа, в Козачій Діброві, за розпорядженням князя Ромодановського, у присутності архієпископа Лазаря обрали на раді нового гетьмана, колишнього генерального суддю Івана Самойловича ⁵¹. Обрання його відбулося, головним чином, за бажанням і підступами військової старшини. Новообраний вождь був сином священика, який раніше жив на правому березі Дніпра, а потім перейшов на лівий, в містечко Старий Колядин. Іван Самойлович був людиною вченою, обдарованою, але гордою і пихатою з підлеглими та ще й користюлюбною. Кар'єру свою він почав у званні сотенного писаря; при Брюховецькому підлетівся до генерального писаря Гречаного, зробився сотником, а потім у Чернігові

* За донесенням Танєєва, Многогрішний говорив йому, між іншим, так: «Цар нас не шаблею взяв; ми йому добровільно піддалися заради єдиної віри. Якщо Київ та інші малоросійські міста йому не потрібні і він віддає їх королю, то ми пошукаємо іншого царя».

** Сам Многогрішний був у Селенгинську, де його дочка вийшла заміж за місцевого священика.

наказним полковником. Він не пристав до зради Брюховецького, зблизився з Многогрішним, увійшов до нього в довіру і одержав звання генерального судді, а потім, разом з іншими, погубив Многогрішного, заслужив прихильне ставлення старшин надзвичайною послужливістю і лагідним поведженням: вони обрали його, сподіваючись мати в його особі покірне знаряддя.

Переворот на лівому березі Дніпра відбувався в той час, коли на правому Дорошенко вдався до відчайдушного і рішучого засобу. 300 000 турецького війська рушило йому на допомогу; сам падишах Магомет IV⁵² командував цими силами. При урочищі Батозі був розбитий Ханенко і проводир польського війська Лужецький. Турки і татари кинулись на Кам'янець, де в той час був незначний польський гарнізон. Обложнені вступили в переговори і здали місто з умовою випустити з міста гарнізон і мешканців за їхні статки і декілька церков для вільного богослужіння. Турки наказали перетворити на мечеті церкви і в тому числі собор, залишивши для християн православних, католиків і вірмен по одній церкві. 19 вересня Магомет IV урочисто в'їхав у місто до головної мечеті, яка була соборною церквою; і, як розповідають, турки, на знак перемоги ісламу над християнством, клали образи святих на брудних місцях вулиць, коли проїжджав султан. Жителів пощадили; однак взяли у гареми падишаха і його пашів найкращих дівчат.

Поляки були до краю вражені цією подією, і слабкий польський король Михайло⁵³ поспішив просити у турецького імператора миру. Мир був укладений під Бучачем в Галичині⁵⁴. Поляки уступали туркам Поділ і Україну і, крім того, зобов'язувались платити щорічно 22 000 червінців.

Жорстоко прорахувався Дорошенко. Турки не думали відновлювати єдність України, а між тим Дорошенко, зробившись турецьким підданим, розпалював проти себе і свій народ, і християнських сусідів. Мир Польщі з Туреччиною не міг бути тривалим; заодно з Польщею готувалась діяти проти неї Москва: Дорошенко, союзник турків, повинен був першим прийняти на себе удари ворогів ісламу. Між тим сили його зменшувались; народ, який і раніше переходив з правого боку Дніпра на лівий, тепер утікав туди великими юрбами; значна частина втікачів рухалась на схід, у привільні степи південних окраїн Московської держави (нинішніх Харківської, Воронезької, Курської і Єкатеринославської губерній). Правий бік Дніпра все більше ставав безлюдним. Дорошенку і Ханенку доводилось владарювати над бідними залишками населення, що меншало з кожним днем, боротися чужими силами за спорожнілу рідну землю. Знову звертався Дорошенко до Москви, знову запевняв у своїй відданості цареві, просив прийняти у підданство, та все ж не інакше, як на тих же умовах, які пропонував раніше: щоб Україна була єдиною і вільною. «У мене немає дітей,— говорив він,— я не про себе дбаю, йдеться про всіх людей наших». Московський уряд голубив Дорошенка обіцянками. Після того як поляки, самі уступивши Україну Туреччині, відмовилися від панування над цією землею, зручніше було погоджуватись з Дорошенком щодо єдності обох боків Дніпра. Але Самойлович боявся, щоб його не позбавили гетьманства, передавши Дорошенку, а тому прагнув підбурити Москву проти Дорошенка і радив не довіряти йому. Замість примирення з Дорошенком, проти нього було послано козацьке і московське військо під командуванням Ромодановського. Це військо не вчинило нічого важливого, але Ханенко, а з ним і декілька полковників, прислали просити милості його царської величності. 17 березня 1674 року Ханенко і декілька полковників * правого берега Дніпра з'явилися на раду у Переяслав. Ханенко поклав гетьманську булаву, і правобережні полковники, що були з ним, обрали гетьманом Самойловича.

Значна частина Південної Русі на правому березі Дніпра знову перейшла під владу російського царя. Залишалось тільки підкоритися самому Дорошенку. Справді, чигиринський гетьман відправив до Ромодановського генерального писаря Мазепу⁵⁵ і оголосив, як він це неодноразово робив раніше, що бажає бути у підданстві великого

* Канівський, корсунський, білоцерківський, уманський, тарговицький, брацлавський і лаволоцький.

владаря. Але Дорошенко не хотів нізащо, щоб попівський син Самойлович, якого він ненавидів і зневажав, був гетьманом над обома берегами Дніпра, тим паче, що сам Дорошенко боявся за власне життя і чекав, що коли він здасться, то Самойлович стратить його, як Брюховецький стратив Сомка. До того ж старшини і полковник, які залишилися вірними йому, боялися того ж самого і вважали за краще ще раз спробувати утримати незалежність із турецькою допомогою. Дорошенко вагався і, переконавшись, що його ворог Самойлович міцний і користується царською милістю, ще раз запросив на допомогу турків і татар. Це означало, як мовиться, покласти на карту останнє. У серпні 1674 року турецьке і татарське полчища спустошливо пройшлися по Україні. Місто Ладижин було взято приступом. Уманці, прийнявши спочатку турецький гарнізон, перерізали його, і за це турки зірвали місто і винищили всіх жителів. Кров текла ріками, за свідченням тогочасних очевидців. З іншого боку, Самойлович і Ромодановський з царськими військами завдали спустошення Україні, йдучи до Чигирин. Кримці відбили їх від гетьманської столиці; Ромодановський і Самойлович відступили, спалили Черкаси і пішли за Дніпро. Турки забралися геть. Тоді Дорошенко зовсім втратив прихильність народу. Залишки правобережного населення натовпами кинулися на лівобережжя. Черкаси, Лисянка, Мошни, Богуслав, Корсунь зовсім обезлюдніли. Приклад одних захоплював інших; переселенці частково залишалися на землях лівобережних полків, але значно більша їх кількість віддалилася на слободи, далі на схід.

На турків надії вже не було: двічі приходили вони на допомогу Дорошенку, не приносили ніякої користі, а тільки розорили край. Наступного 1675 року і росіяни, і поляки збиралися спільними силами покарати Дорошенка, але не порозумілися між собою. Все ще сподіваючись утримати під своєю владою козаків, польський король замість Ханенка, що перекинувся до Росії, призначив гетьманом колишнього подільського полковника Гоголя. Із жменькою козаків цей ватажок тримався на Поліссі. Гетьман Самойлович відмовляв російський уряд від того, щоб послати на Україну спільне російсько-польське військо, передбачаючи, що як тільки козаки будуть разом з поляками, то зразу ж почнуть битися між собою.

Дорошенко, готовий віддатися Москві, спробував зробити це так, щоб поминути Самойловича; він запросив на раду кошового Сірка із запорожцями. Сюди ж прибули і донці, очолювані Фролом Минаєвим. Дорошенко, у присутності духовенства, поклявся на Євангелії на вічне підданство царю, просив запорожців і донців клопотатися, щоб цар залишив його з усім товариством у своїй милості і боронив своїми військами від татар, турків і ляхів, щоб правий бік Дніпра, перебуваючи під рукою царською, знову був заселений людьми. Сірко дав знати про це в Москву; але Самойлович і тепер боявся, щоб таким чином не склалася сильна партія і не позбавила його гетьманства на користь Дорошенка. За допомогою Ромодановського він успішно діяв у Москві, обмовляв Дорошенка і Сірка і заявляв, що такий вчинок — порушення його прав як гетьмана. Цар наказав оголосити догану Сірку за те, що той береться за такі справи, поминаючи гетьмана Самойловича, тому що саме йому, гетьману, а не комусь іншому доручено владнати з Дорошенком. У січні 1676 року, в останні дні життя Олексія Михайловича, прибув до Москви тесть Дорошенка Павло Яценко-Хмельницький і привіз турецькі «санджаки»: бунчук і два прапори (що означали попереднє підданство Дорошенка Туреччині, якого він тепер цілком зрікався); через тестя Дорошенко виявляв покірність московському царю і просив тільки дозволити йому, всім його родичам і всьому народові залишатися на правому березі Дніпра і не переселятися на лівий, тому що поширилась чутка, нібито уряд хоче спалити всі міста і виселити з правого берега Дніпра весь народ. У Москві похвалили Дорошенка за його готовність підкоритися царю, але зажадали від нього такої справи, якої він будь-що хотів уникнути — виголосити присягу перед Самойловичем.

Цар Олексій Михайлович помер; минув ще рік. Самойлович прагнув усіма силами очорнити перед московським урядом Дорошенка і Сірка. Він відчував, що у

Михайло Ханенко

Малоросії не любили його за бундючність і зажерливість, він боявся, що полковники вчинять проти нього змову. Самойлович усіма силами добивався, щоб Дорошенко був у немилості у Москві і не міг би стати йому на дорозі.

У 1677 році Самойлович писав до Москви, що на заклик Дорошенка турки знову йдуть на Київ. У відповідь на цей лист йому наказано було разом з Ромодановським йти війною на Дорошенка. Після невеликої сутички під Чигирином Дорошенко вийшов з духовенством, старшиною і народом з Чигиринна і за три версти від міста, на річці Янчарці, склав булаву, прапор і бунчук і приніс присягу московському царю. Його спочатку помістили в Сосниці.

У цей час у Малоросії викрилася змова проти Самойловича. Керівниками її були стародубський полковник Рославець і відомий своїми доносами протопіп Адамович. Рославець схилив деяких знятих Самойловичем полковників * до думки скинути Самойловича і призначити гетьманом Дорошенка. Тоді Дорошенка зажадали до Москви, буцім для того, що цар хоче мати його при собі для ради у важливих справах. Самойлович був дуже цим незадоволений, тому що при здачі Дорошенка він обіцяв залишити його на проживання на Україні і дуже боявся, щоб Дорошенко не увійшов в Москві у милість і не нашкодив йому; незважаючи на свої намагання, Самойлович ніяк не міг перешкодити викликові свого суперника. Рославця і Адамовича військовий суд засудив до смертної кари, Мокрієвича до вигнання, а іншим було лише звелено, щоб вони присягнули на вірність гетьману. Цар Федір помилював засуджених на смерть. Адамович постригся в ченці, але Самойлович все-таки наполіг, щоб Рославець з Адамовичем були заслані до Сибіру. Дорошенко, що не брав участі у змові, не зазнав гоніння і був прийнятий у Москві милостиво. Але йому було надто важко туди переселятися; за його словами, він їхав до Москви, як на смертну кару. Він уже не повернувся у Малоросію. Московський уряд вирішив тримати його у Великоросії і зажадав прислати з Малоросії його дружину й дочку. Залишаючись у Великоросії, Дорошенко був призначений воєводою і одержав у вотчину тисячу дворів у селі Ярополче, Волоколамського повіту. З того часу він зник для історії **.

Турки були вельми в досаді, дізнавшись, що Дорошенко, який вважався турецьким підданим, перейшов на бік Москви. З метою утримати владу над Україною, султан звелів звільнити з ув'язнення Юрія Хмельницького, проголосив його гетьманом і князем малоросійської України і відправив з турецьким військом здобувати батьківський спадок ³⁰.

У Чигирині, після від'їзду Дорошенка, московським воєводою став німець Трауєрніхт. У серпні 1677 року турки і татари обложили Чигирин, але на допомогу оточеним підоспіли Ромодановський і Самойлович і прогнали турків. Наступного 1678 року, в липні, знову з'явилось турецьке військо з самим візиром і Юрієм Хмельницьким під Чигирином, де вже був інший московський воєвода — Іван Ржевський. Цього разу турки і татари провели вперту облогу. Ржевський був убитий на міській стіні ворожою гранатою. Турки підірвали підкопами нижнє місто, що знаходилося на березі Тясмину; обложені кинулися на міст; але міст турки підпалили; багато людей потонуло. Турки почали підступати до верхнього міста, розташованого на високій горі над нижнім. Руські відбивались відчайдушно; нарешті, за наказом Ромодановського, що стояв неподалік з військом, запалили верхнє місто і відійшли до Ромодановського, безуспішно переслідуювані ворогом. Малоросіяни говорили, нібито Ромодановський навмисне не прийшов своєчасно на виручку Чигирину, тому що син його був у полоні у турків, нібито турки дали йому знати, що сина його звільнять, якщо він допустить їх взяти Чигирин, у протилежному випадку, пошлють йому, замість сина, шкіру його, набиту сіном. Як би там не було, Ромодановський не вступив у битву з турками і пі-

* Переяславського Дмитрашка Райча, прилуцького Горленка і колишнього генерального писаря Карпа Мокрієвича.

** Він помер у глибокій старості у своєму помісті і, вірний слову, яке дав, не втручався більше у малоросійські справи.

шов на лівий берег Дніпра *. Юрій Хмельницький захопив і підпорядкував своїй владі Жаботин, Черкаси, Корсунь, Канів та інші містечка, на той час уже малолюдні **. Юрій потім затвердив своє місцеперебування в Немирові і прийняв нечуваний титул князя сарматського. Юрій підписувався Гедеон-Георгій-Венжик Хмельницький, князь сарматський і гетьман запорозький. Силу його склали турки та татари. На початку 1679 року він спокусився було напасти на лівий берег України, але йому перешкодили великі сніги; весною він повторив напад, але без успіху; Самойлович, услід за ним, перейшов на лівий берег і відібрав містечка, що їх недавно підкорив Юрій. Тоді Самойлович наказував навмисно спалювати всі міста і села на правому боці Дніпра і примушував усіх жителів, які залишалися там, переселятися на лівий бік.

Тим часом Росія продовжила перемир'я з Польщею ще на 13 років, відступивши Польщі Невель, Себеж Веліж, і зверх цього обіцяла 200 000 карбованців замість відступу їй Києва. Йшли переговори про спільні військові дії проти турків. Малоросію охопила тривога; чекали нового нашествия турків з Юрієм Хмельницьким; поширювалася чутка, що напад буде спрямований на Київ; заходилися нашвидкуруч укріплювати Київ на всіх пунктах; Самойлович заклав основу фортеці біля Печерського монастиря ⁵⁷, але турки не з'явились. В той же час, коли в Києві кипіла робота, а московські ратні сили стягувались на південь, валаський господар Іоанн Дука взявся бути посередником між Туреччиною і Росією. Самойлович, із свого боку, наполягав на примиренні з Туреччиною і Кримом, тому що не терпів поляків і з усіх сил прагнув не допустити росіян до союзу з ними проти невірних. Переговори тягнулися понад рік. У серпні 1680 року до Криму вирушив стольник Тяпкін ⁵⁸, який кілька років був у Варшаві резидентом, разом з малоросійським писарем Раковичем (з ними був учитель Петра Великого Микита Зотов) ⁵⁹. Тяпкін вперто не хотів віддавати ханові усієї Правобережної України; справа дійшла було до того, що хан погрожував засадити російських послів у земляну яму, і це примусило Тяпкіна поступитися і погодитися на принизливе перемир'я ⁶⁰ строком на 20 років, за яким Росія зобов'язувалась вносити ханові щорічну плату. Київ зі своїм старим повітом *** залишався за Росією, але вся Правобережна Україна, від ріки Бугу до Дніпра, повинна була залишатися зовсім безлюдною. Належало з обох боків не будувати там ні міст, ні сіл і не заводити ніяких поселень. Після підписання цього перемир'я були звільнені російські полонені і в їх числі нещасний Василь Борисович Шереметев, який знемагав у неволі двадцять два роки. У 1681 році договір цей був затверджений у Константинополі. Питання про те, кому мало належати Запоріжжя, залишалось нерозв'язаним; хоча росіяни і виговорили собі Запоріжжя у кримського хана, але турки не погодились визнати остаточно Запоріжжя вотчиною царя.

Про подальшу долю Юрія Хмельницького збереглися суперечливі відомості, які, втім, сходяться в тому, що він незабаром був убитий ****. Пам'ять цієї людини була проклята малоросійським народом; про нього склалася легенда, нібито земля його не приймає і він тиняється по землі до кінця світу!

З того часу занепало панування козацтва на правому боці Дніпра. Після смерті Хмельницького турецький уряд призначив гетьманом із свого боку валаського господаря, Іоанна Дуку; Дука, приїхавши у своє нове володіння, застав там суцільну

* В Москві звинувачували Ромодановського за бездіяльність; здачу Чигирини пригадали йому і тоді, коли він загинув жертвою стрілецького бунту в 1682 році.

** У Каневі, як розповідають, жителі зачинились у камінній церкві; турки обклали її соломомою і підпалили: усі задихнулися від диму.

*** Васильків, Трипілля, Стайки із селами і вище Києва, Дідовщина і Радомишль.

**** Малоросійський літописець Величко, який писав на початку XVIII століття, повідомляє, мабуть, за чутками, які доходили до нього, що Юрій Хмельницький здер шкіру з живої жидівки; чоловік її поскаржився турецькому паші, який перебував у Кам'янці-Подільському; останній, порадившись з Константинополем, зажадав Юрія до себе на суд і, визнавши його винним, засудив на смерть. Хмельницького, за турецьким звичаєм, задушили шнурком.

пустелю і почав закликати поселенців, обіцяючи їм пільги, що порушувало договір, укладений з Туреччиною. Дуку спіймали поляки і посадили під варту. У 1683 році Польща, захищаючи Австрію проти Туреччини, вступила з останньою у війну. 12 вересня Ян Собеський розбив турків під Віднем і завдав їм після цього ще кілька поразок. Тоді, в очікуванні війни з Туреччиною, Польща мала намір воскресити козацтво і призначала своїх гетьманів одного за одним. Але в Україні вже не вистачало для козацтва ґрунту; воно, очевидно, відживало свою історію. Намагання відновити його на правому березі були безуспішними.

Воюючи з турками, поляки дуже намагалися втягнути в цю війну Росію, але Росія довго не піддавалась на такі поради завдяки наполегливості Самойловича, який постійно повторював, що полякам ні в чому не можна вірити, що вони давні віроломні вороги російського народу, що набагато корисніше бути у дружбі з турками. Незважаючи, однак, на всі старання, Самойлович, який жив далеко від Москви, не міг стежити за тамтешніми справами. Могутній на той час боярин, друг Софії, Василь Васильович Голицин, піддався переконанням польських послів, клопотанням папи й Австрії, і 21 квітня 1686 року у Москві польські послы Гримултовський і князь Огінський уклали вічний мир між Росією і Польщею⁶¹. Київ з Васильковом, Трипіллям і Стайками Польща відступала навечно, а Росія зобов'язувалась заплатити за це 146 000 карбованців. Обидві держави зобов'язалися разом воювати проти турків. Важливою для майбутніх часів умовою цього миру було те, що Польща зобов'язувалась надати повну свободу совісті православним.

Самойлович був украй незадоволений цим миром, але ще більше роздратувався, коли йому наказали готуватися в похід проти татар. Він продовжував посилати у Москву свої послання проти союзу з Польщею і війни з турками, поки, нарешті, не заробив догани за своє «противленство». Гетьмана багато хто не любив у Малоросії, а він тим часом своїми сміливими судженнями давав привід ворогам до звинувачення в недобррозичливості до Москви. «Купила собі Москва лиха за свої гроші, ляхам віддані. Поскупившись на малий дарунок татарам, будуть велику казну давати, яку зажадають татари», — так говорив він у колі своїх наближених. Йому доводилось виступати в поле, а він називав війну, яка готувалася, «чортячою, мерзенною», величав Москву дурною: «Хоче дурна Москва підкорити державу Кримську, а сама себе оборонити не може». Вороги Самойловича жадібно ловили і підмічали такі висловлювання.

Уряд московський затівав велику справу. Думка підкорити Крим промайнула ще при Грозному⁶² і закінчилась незначними походами, зблиснула при Михайлові Федоровичу⁶³, але її облишили через нестачу коштів. Тепер вирішили йти з великим військом великоруським і малоруським через степ і знищити Кримське ханство.

Восени 1686 року для служивих людей був виданий царський указ, який закликав їх до важливого починання. «Злочестиві, богоненависні бусурмани, — говорилося в указі, — з жодної іншої віри не брали стільки невольників, як з окраїнних місць нашого царства і з Малоросії, розпродуючи їх у Криму, ніби худобу, повсюдно у вічну бусурманську неволю. Наша держава й донині терпить від усіх інших країн насмішки й докори за те, що ми щороку давали бусурманам казну, чого жодна держава не робить, а вони, бусурмани, над нашими посланцями, які возили їм гроші, соболів та інше хутро, вчиняли насильство, деякі наші посланці і гінці від довгої затримки і мук у Криму й помирали». Все це було тоді всім відомою правдою. Найвірогіднішою причиною розриву договору, укладеного з Кримом за царя Федора Олексійовича, називали ту обставину, що після цього договору татари робили набіги на російські області, а в Криму затримали і ображали відправленого туди посланця Тараканова.

Навесні 1687 року сто тисяч великоруського війська рушило у південні степи; командував військом князь Василь Васильович Голицин, друг царівни Софії⁶⁴, що заслужив чин дворового воєводи великого полку і великі печатки державних великих

справ посольських охоронця; до нього приєднався на Самарі гетьман Самойлович із усіма своїми полками; козаків було до п'ятдесяти тисяч. 14 червня перейшло військо через р. Конку, пройшло Великий Луг * і, дійшовши до річки Карачакрану, зустрілося з несподіваною перешкодою. Весь степ був спалений; трави не було; продовольства для коней не везли з собою, не було дров; руські коні почали гинути; люди страждали від браку харчів і відсутності води; чути було, що попереду до самого півострова все таким чином випалено. Далі йти виявилось неможливо. Військова рада ватажків вирішила відправити берегом униз по Дніпру загін тисяч зо двадцять; до них Самойлович приєднав три козацьких полки під командуванням свого сина. Цей загін мав прикривати відступ решти армії, а якщо буде можна, то вчинити напад на турецькі фортеці, збудовані на Дніпрі. Затим — вся решта війська рушила назад.

Тоді сильна підозра у великоросіян упала на гетьмана і взагалі на козаків: чи не через їхню пересторогу і намовляння татари спалили степи, щоб перешкодити успіхам російського війська? Один з іноземців (Гордон)⁶⁵, який служив у московських військах, запевняє, що для такої підозри були певні підстави. Козаки, казав він, самі озброєною рукою звільнилися від польського гніту і просили у москвитян тільки допомоги: вони називали себе підданими, а не царськими холопами. Мир з поляками, які поступилися Москві своїми правами над козаками, лякав їх; вони боялися, щоб Москва не почала поводитися з ними, як із звичайними підданими, і не обмежувала їхні привілеї і вольності. Гетьман та інші розсудливі люди передбачали, що вийде для них з того, якщо Москві вдасться завоювати Крим. Татари вважали себе також вільним народом: падишах мав над їхнім ханом слабку владу і звертався до нього більше з проханням, ніж з наказом. Природний інстинкт зближував козаків з татарами, і розсудливість спонукала тих і інших до розуміння того, що поневолення одного з двох народів може бути згубним для іншого.

Як би там не було, та тільки вороги Самойловича скористалися з невдалого походу; вони зрозуміли, що Голицину буде приємно звернути на гетьмана сором за невдалий захід. Повертаючись назад, Самойлович, очевидно, не стримував свій язик і висловлював їдкі зауваження з приводу тодішніх справ. «Чи не казав я,— говорив він,— що Москва нічого Криму не зробить. Це нині так і є; і надалі треба буде їм від кримців добряче начуватися».

Військо, повернувшись з походу, стало табором над рікою Коломаком. Тут старшина, славши змову, написала донос на свого гетьмана **.

У цьому доносі переказувалися різні вислови невдоволення, виголошені гетьманом проти московського уряду з приводу примирення з Польщею; вказувалося на вчинки, шкідливі для успіхів у війні з татарами. Він дозволяв возити у Крим всілякі запаси і гнати худобу на продаж. Тут, між іншим, зазначалося, що він не посилав наперед язиків і караулів для відомостей про стан поля, помічаючи біля таборів палаючі поля, не посилав нікого гасити їх. Дійшовши до Конки, не вивідав, як далеко вигорів степ, і рушив уперед на спалене поле; його небажання вести війну і недбалість давали привід твердити, що гетьман був причиною і розпорядником у справі спалювання полів. Більше того, в доносі викладалися скарги на погане управління гетьмана: він все робив сам, нікого не кликав на раду, без суду і слідства відбирав посади, принижував старовинних козаків і підносив дрібних людей, грубо поводився із старшиною, а найнестерпніший був через своє користолюбство: за полковницькі посади брав хабара і допускав чинити людям усілякі утиски: що у кого сподобається, те у того і забирає, а чого сам не забере — то діти його візьмуть. Нарешті, просили від імені Війська Запорізького зняти його з гетьманства.

* Так називався великий ліс на лівому боці Дніпра, що наближався до Січі.

** То були: обозний Василь Борковський, суддя Воехович, писарі Прокопович і Василь Кочубей і полковники: Костянтин Солонина, Яків Лизогуб, Григорій Гамалія, Дмитрашка Райча і Степан Забіла.

Цей донос подали Голицину 7 липня. Могутній боярин і до цього не любив Самойловича: Голицин не ладнав з Ромодановським, з яким Самойлович підтримував дружні стосунки. Донос відіслали в Москву, і в Москві з приводу нього вчинили так, як хотів Голицин.

22 липня гінець з Москви привіз царську грамоту. Голицину доручалося оголосити старшині про те, що якщо Самойлович не влаштує козаків, то вони можуть вибрати собі іншого, а в Самойловича вєлено було відібрати знаки гетьманства, а самого його доставити у Великоросію, діючи так, як Господь Бог надумить і наставить боярина.

Голицин знав, що козаки терпіти не могли Самойловича, і побоювався, щоб вони, довідавшись, що гетьмана знімають, не вчинили свавілля і не розквиталися з тими, хто викликав проти себе їхню злобу. Він закликав до себе своїх московських полковників, наказав їм оголосити старшині про зміст царського указу і самим потурбуватися, щоб схопити Самойловича без будь-якого шуму; для цього наказано було увечері зачинити табір; намет гетьмана і його майно перебували всередині табору; доручено було непомітно для гетьмана оточити його з усіх боків возами. Як не тихо все це робилося, але деякі прихильники гетьмана збагнули, що затівається недобре, і сповістили Самойловича. Самойлович був упевнений, що звинуватити його у зраді не можна, і не надіявся, щоб хтось зважився на це; він мав підозру, що якщо на нього надійшла скарга, то за його управління, котре, як він добре усвідомлював, для багатьох було нестерпним; але щодо цього він сподівався відговоритися і виправдатися, тим паче, що ніяк не міг допустити, щоб московський уряд, знаючи його вірну багаторічну службу, позбавив його гетьманства. Зачинившись у своєму шатрі, гетьман уночі написав виправдання своїх вчинків і відправив написане до полковників. Йому не відповіли. Навколо його ставки на певній відстані розставили варту. Опівночі генеральний писар Василь Кочубей з'явився до Голицина, повідомив, що все підготовлено, все зроблено тихо і гетьман під вартою, і просив наказу, що діяти далі. Голицин наказав удосвіта привести до нього гетьмана разом з його сином, а тим часом тримати під вартою прихильників гетьмана, з тим, щоб вони не дали своєчасно знати іншому його синові, якого чекали з походу, з дніпровського пониззя.

Але на світанку Самойлович пішов до церкви до заутрені; старшини не наважувалися заходити до церкви і порушувати богослужіння; вони дочікувалися його біля входу в церкву. Як тільки, відслухавши заутреню, гетьман вийшов з церкви, колишній полковник переяславський Дмитрашка Райча схопив його за руку і сказав: «Йди іншою дорогою!» Гетьман не виявив найменшого подиву і відповів: «Я хочу розмовляти з московськими полковниками». Тут підійшли полковники і привели заарештованого гетьманового сина Якова, який вдосвіта хотів прорватися через табір і був схоплений. З гетьманом не захотіли розмовляти, посадили його на поганий віз, а сина — на шкапу без сідла і повезли обох у ставку Голицина.

Голицин, а з ним воєначальники і полковники московського війська сиділи на стільцях, на відкритому місці. Гетьмана з сином поставили біля приказного шатра; старшина, звинувачувачі на вимогу Голицина з'явилися на раду воєначальників і в короткій промові повторили суть тих звинувачень, які виклали у своїй чолобитній, а на закінчення просили здійснити правосуддя над гетьманом. Усі, що сиділи, встали. Голицин запитав: «Чи не подали ви на гетьмана скаргу через недружелюбність, по злобі або через якусь образу, котру можна задовольнити іншим чином?»

Козаки відповіли: «Великі були образи, що їх заподіяв гетьман усьому українському народу, а багатьом з нас тим паче; але ми б не наклали рук на його особу, якби не його зрада; про це нам не можна було мовчати: гетьмана всі ненавидять; і так багато зусиль треба було, щоб утримати народ: він би розірвав його на шматки!»

Голицин звелів покликати гетьмана.

Самойлович прийшов, спираючись на палицю із срібним набалдашником; його голова була пов'язана мокрою хустиною, він страждав хворобами голови та очей.

Боярин виклав йому коротко, в чому його звинувачують.

Самойлович заперечив усе, в чому його звинувачували, і почав виправдовуватися. Але тут на нього накиннулися полковники Солонина, Дмитрашка Райча, Гамалія. Зав'язалася гаряча суперечка, полковники так розлютились, що ладні були побити гетьмана, але Голицин не допустив їх до цього і наказав відвести звинуваченого.

Голицин оголосив, що тепер вони можуть обрати нового гетьмана, а для цього потрібно скликати духовенство і найзатніших козаків з усіх полків. Негайно відіслали гінця до околничого Неплюєва, який був начальником над загоном, що його послали в дніпровські пониззя. Неплюєву наказали заарештувати сина гетьманового Григорія, його друга переяславського полковника Леонтія Полуботка та інших і доставити їх до Голицина.

Однак чого боялися, того не минули. Козаки, почувши про те, що сталося з гетьманом, почали діяти свавільно. У гадяцькому полку вбили полковника Кияшку, а з ним декількох осіб з начальства; у прилуцькому, який стояв на низу в Кодаку, повстали козаки спалили у палаючій печі свого полковника Лазаря Горленка і декількох чоловік побили; козаки збиралися ватагами, розходилися і поширювали бунт по країні. Гетьмана усі вкрай ненавиділи; разом з ним ненавиділи його синів і його прибічників. Самойлович запровадив обтяжливу монополію на вино, мед, дьоготь та інші предмети, видумував різні нововведення для власного збагачення. Придбання багатства для себе і для своєї родини було для нього метою життя. Він оточував себе компанійцями і сердюками (піхотне військо), запровадженими, щоб примушувати до послуху народ, який все ще не втратив заповітного прагнення покозачитися; гетьман, більше того, опирався на московські сили і поводив себе як деспот. Навіть із старшинами він поводився чванькувато; ніхто не смів присісти в його присутності або накрити голову; сам за походженням із духовного стану, він презирливо ставився до священників. Зрозуміло, що його падіння пробудило не жаль до нього, а жорстокість до всіх тих, хто вірно служив йому, хто потурав його зажерливості й пихатості, хто сам, під його захистом, дозволяв собі самоуправство й насилля. Московське військо вимушене було приборкувати бунт, що спалахнув. Це спонукало Голицина без зволікання почати обрання нового гетьмана.

На другий день після скинення Самойловича Голицину подали статті⁶⁶, за якими мав бути обраний новий гетьман. Вони за змістом не відрізнялися від попередніх статей. Козаки цього разу прагнули розширити права окремого самоуправління Малоросії і просили, щоб гетьману дозволили спілкуватися з іноземними державами; це не було прийнято. Власники місцевостей обумовили собі право судити підданців і примушувати їх давати собі належні приноси, возити сіно та дрова. Маєтності генеральної старшини, заслужених знатних осіб, а також маєтки архієпископські, митрополичі і монастирські звільнялися від усіляких військових поборів. Таким чином стверджувалося владарювання нового панства, що загрожувало здійснити поневолення народу. З московського боку включена стаття, що вказувала на зближення двох народів: в обов'язки гетьмана і старшини входило об'єднувати малоросійський народ з великоросійським, як через одруження, так і іншими шляхами, щоб ніхто не казав, що малоросійський народ гетьманського регіменту (правління), і щоб однотайно всі вважали малоросіян з великоросіянами за єдиний народ.

Старшини, формулюючи статті, дали зрозуміти Голицину, що вони виберуть у гетьмани із свого боку того, на кого він вкаже. Боярин назвав Мазепу, який умів йому сподобатись.

Наступного дня, 25 липня, відбулася рада. Здійснено було молебень у похідній церкві, яка містилася в шатрі. Винесли знаки гетьманства і поклали на стіл, покритий килимом. Боярин запитав козаків, які зібралися, кого вони бажають вибрати в гетьмани.

Закричали: Мазепу!

Декілька голосів, які не знали, що справа про обрання вже завчасно вирішена

сильними людьми, проголосили було ім'я Борковського, але прибічники Мазепи одразу ж заглушили їх.

Мазепа був обраний і затверджений, а Голицин одержав від нього десять тисяч карбованців на згадку. Колишнього гетьмана з сином Яковом заслали до Сибіру. Іншого сина Григорія стратили в Севську. Дружини Самойловичів були залишені в Малоросії на злиденному утриманні, яке виділили їм царською милістю з багатства їхніх чоловіків.

Майно Самойловича було описане: половину забрали на царя, половину на військову казну.

ЕПІФАНІЙ СЛАВИНЕЦЬКИЙ, СИМЕОН ПОЛОЦЬКИЙ ТА ЇХНІ НАСТУПНИКИ

Перенесення київської ученості до Москви було найважливішою подією в історії російської освіченості XVII століття.

Подія ця, надзвичайно плідна за своїми наслідками, почалася поступово, ледь помітно, не супроводжувалася ніякими новими закладами і нічим урочистим.

Серед московських бояр вирізнявся тоді Федір Михайлович Ртищев. Це була людина старої Русі, але краща людина, яку могла виробити стара Русь. Ревно благочестивий, хранитель священних заповітів і звичаїв старовини, він не вдовольнявся, як інші, самим дотриманням зовнішніх прийомів побожності; він був з тих, що шукають внутрішнього змісту зовнішніх ознак; учення Христа вабило його до подвигів християнської добродетельності. Ртищев витрачав значні суми на викуп полонених, яких тоді було без ліку в мусульманських землях, допомагав нужденним, збудував і утримував лікарню для вбогих. Під час війни з Польщею, супроводжуючи царя, Ртищев узяв на себе турботу про поранених і тих, що знемагали від зимового холоду, наказав підбирати їх і відвозити для прихистку у найняті для них приміщення, лікував і утримував за свій коштів, а при виході їх давав їм допомогу. Ртищев дуже любив читати книги духовного змісту і відвідувати богослужіння. Але ні те, ні інше не могло задовольняти його у своєму тодішньому вигляді. Не всі твори святих були йому доступні у слов'янському перекладі, та й списки тих, які він міг читати, не відзначалися правильною й узгодженою змісту. Ртищев бачив, що потрібні нові, більш правильні переклади; читання самого священного писання пробуджувало в ньому бажання перевірити, чи вірно воно перекладене у тому вигляді, в якому було доступним для росіян. Друкованих видань, окрім острозького, не було; в рукописних були різноманітні.

Ртищев прийшов до того, що було б необхідно в Москві взятися за переклади благочестивих книг. Богослужіння здійснювалося в ті часи, як споконвік у Москві, недбало, по-неуцькому, неблагочинно. Ртищев наполягав на тому, що треба привести його до належного вигляду і здійснити перегляд богослужбних книг. Цар Олексій Михайлович полюбив Ртищева. Характер цього боярина припав до душі тишайшому цареві. Бояри ж дивилися на Федора Михайловича не зовсім приязно, навіть з насмішкою; при тогочасному пануванні зовнішності той, хто надто задумувався про внутрішній зміст зовнішнього благочестя, здавався багатьом диваком.

Ртищев знав, що в Києві вже робиться те, про що він подумував, і, цілковито віддавши своїм думкам, звернувся туди.

Зносини Малоросії з Москвою були частими. Ігумени малоросійських монастирів просили у царів милостині; за тим же зверталось ще до царя Михайла Федоровича і Київське братство. В 1640 році Петро Могила умовляв царя влаштувати у своїй столиці монастир, в якому б старці й братія Київського братського монастиря «дітей боярських і простого сану людей грамоті грецькій і слов'янській вчили». Таким чином, сам реформатор виховання в Південній Русі першим звернувся до Москви і просив там зробити те, чого потребувала Велика Русь. Гідне відзначення, що у своєму листі до царя Петро Могила висловився, що він про це б'є чолом цареві паче всяких своїх прохань. Так турбувала київського архіпастиря думка поширити розпочату

справу на весь руський світ. У 1646 році Петро Могила прислав наступникові Михайла цареві Олексію на подарунок кілька коней і різні речі, що засвідчує його постійне прагнення до зв'язку з Московією. Але за приязного ставлення православної Малоросії до православної Москви у московітів, однак, створилась упередженість проти малоруської освіченості і запідозрювалася чистота правдивості київських духовних письменників та наставників. Почасти самі малороси збуджували ці підозри. За життя патріарха Філарета¹ один киянин, званням ігумен, доносив на навчальне Євангеліє свого земляка Кирила Транквіліона-Ставровецького. Оцінку цього твору доручили були двом московським книжникам: богоявленському ігуменові Іллі та соборному ключареві Іванові Швелю. Не знаючи мови, якою був написаний твір південноруського письменника, вони знаходили єретичний зміст там, де траплялися граматичні особливості й незрозуміле їм значення слів*.

Московіти вважали себе одним лише істинно православним народом у цілому світі; греки, які дали Росії хрещення, втратили над ними колишню зверхність; московіти не довіряли грецьким книгам, тому що греки, проживаючи під владою невірних, виховувалися і друкували свої книги на Заході. Московіти вважали свої старі переклади більш правильними, ніж грецькі оригінали в тому вигляді, в якому останні були надруковані; такий погляд особливо утвердили виправники книг при патріарху Йосифу. Сам Никон спершу поділяв цей погляд і казав, що як «малоросіяни, так і греки втратили віру і міцність добрих звичаїв; спокій і почесть їх звалили, вони своєю черев роблять, і нема в них постійності...»

Поява київських учених у Москві, вочевидь, мала б зустріти проти себе багато ворожого, але боярин Ртищев, підтриманий царем, під виглядом приватної справи вирішив на свій кошт запросити і утримувати кількох київських учених, «ради обучення словеноросійського народу дітей еллинському наказанію».

Нам, на жаль, невідомі першопочаткові зносини Ртищева з Києвом із цього приводу, але на його прохання декілька вчених монахів зважилися залишити батьківщину і служити справі духовної освіти в Московській державі, здійснюючи таким чином один із заповітних задумів покійного Петра Могили. Головним серед приїжджих учених був ієромонах Братського монастиря Єпіфаній Славинецький**.

Вихованець Києво-Могилянської колегії, Єпіфаній довершив свою освіту за кордоном, а потім був викладачем у тій же Київській колегії, де навчався сам. Важко було знайти людину, більш придатну для того, щоб започаткувати собою в Москві когорту вчених. Єпіфаній володів великою на свій час ученістю: відмінно знав грецьку й латинську мови, був обізнаний з єврейською мовою; він вивчив писання св. отців і всю духовну, грецьку й латинську літературу, знав добре історію та церковну археологію. Він мав характер злагідний, зосереджений, надавав перевагу самотницькому життю кабінетного вченого перед всілякими домаганнями почестей; не терпів ніяких життєвських чвар, був усім серцем відданий науці, але це не заважало йому застосовувати свою науку до нагальних потреб свого часу. Славинецький був тобто одним з тих учених, які, живучи кабінетними самотниками, працюють, проте, не безплідно для сучасних потреб свого суспільства. Славинецький умів уживатися з усіма, нікого не драгував заявами про свою розумову вищість.

Никон, познайомившись із ним, полюбив його, змінив свою упередженість проти малорусів і в усьому поклався на нього у важливій справі виправлення книг.

* Так, напр., у Транквіліона про розп'яття Христа був вираз: «Пригвоздили до хреста». Московські книжники обурилися з цього, побачили тут ересь, казали, що слід писати «ко кресту», не розуміючи того, що «до хреста» по-малоруськи й означало «ко кресту»; або, натрапивши на слово річ — в розумінні вещи, вони сприйняли це слово в тому смислі, в якому воно вживалося у Великоросії, і приписали авторові такі думки, яких він зовсім не мав. Густинські ценці, як ми вже відзначили, іменем Ісайї Копинського запевняли москвичів, що Могила — зрадник православ'я.

** Достеменно невідома кількість усіх монахів, які прибули з ним. У подальшому гурток учених трудівників, які працювали під керівництвом Єпіфанія, сягав 30 чол., але в їх число входили вже й великоруси.

Симеон Полоцький

Перші праці Славинецького полягали у перекладах різних творів св. отців. Ртищев оселив його з братією у новозбудованому Андріївському Преображенському монастирі² на березі Москви-ріки (між Калужськими воротами і Воробйовими горами, де тепер дім Громадського опікування). Крім перекладів книг, обов'язком київських монахів було навчання юнаків: у тому ж монастирі було засноване училище.

Але недовго довелося Славинецькому проживати в цьому усамітненні. Цар призначив його редактором друкарні й перевів до Чудова монастиря³, де також було училище, переведене туди з будинку друкарні. Славинецькому головним чином доручили важливу справу виправлення книг. У постійних заняттях Єпіфаній пробув у Москві 26 років, мешкаючи із своїми співробітниками також в архієрейському домі, в Крутицях, де був прекрасний сад, щедро забезпечений водою. Він постійно залишався у тому ж званні ієромонаха, в якому прибув з Києва, і лише одного разу взяв участь у громадській справі, коли хотіли судити Никона. Висловивши свою думку, строго підкріплена церковними законоположеннями, вірний своєму скромному чернечому сану, не став він сперечатись із сановитими противниками Никона і повернувся до свого вченого усамітнення. Життя Єпіфанія, як взагалі життя вченого трудівника, протікало одноманітно. Він весь відобразився лише у своїх вчених працях.

Виправлення богослужбних книг почав Славинецький неквапно, з належною обміркованістю. Для цієї мети відправили на Схід Арсенія Суханова⁴ по різні старі рукописи. Лише обклавши себе величезною кількістю грецьких і слов'янських списків, узявся Єпіфаній за виправлення книг. Помічниками йому були земляки, які приїхали з ним: Арсеній Сатановський⁵ і Данило Птицький, Арсеній, грек, потім декілька великоросіян, редакторів і книгописців друкарської справи*.

Під керівництвом Єпіфанія були надруковані богослужбні книги у виправленому вигляді, в тому вигляді, в якому досі вони залишилися в ужитку по церквах усієї Росії і навіть у православних церквах слов'янського світу. То були: «Службник» з передмовою, що її склав Єпіфаній, «Часослов», дві «Тріоди»: пісна й цвітна, «Слідуваний Псалтир», «Загальна Мінея», «Ірмолог». До того ж розряду богослужбної літератури, як пояснювальну книгу, можна віднести «Нову Скрижаль», перекладену з грецької і надруковану 1656 року. Тут пояснюється літургія та інші обряди східної церкви. До цієї книги Єпіфаній додав історію початку виправлення книг у Росії, причини, які спонукали до цього заходу, діяння собору, що відбувся в Москві з цього приводу, і заперечення проти нападок ворогів виправлення книг. Богослужбна реформа за звичай вважається справою Никона, як взагалі приписуються важливі переміни, установлення, заснування тим особам, які займали урядові посади, між тим як, власне, всю роботу виконували підлегли їм трудівники, інколи маловідомі й непомітні. Противники богослужбної реформи охрестили її послідовників іменем никоніан. Але, якщо й справедливо належить вона патріархові Никону, який усвідомив важливість і необхідність здійснення виправлень, то ще з більшим правом треба визнати цю реформу справою Славинецького і трудівників, які працювали під його керівництвом, тим більше що Никон, людина хоча й розумна, але маловчена, насправді в усьому змушений був покладатися на сумлінність і знання Єпіфанія.

Разом з виправленими богослужбними книгами необхідне було також видання церковних законоположень у виправленому вигляді. Єпіфаній переклав «Правила св. Апостола», «Правила вселенських і помісних соборів», Фотіїв «Номоканон» з тлумаченнями візантійських юристів Вальсамона та Властаря і «Збірник церковних правил та візантійських цивільних законів», що його склав по-грецьки Костянтин Арменопуло.

Перекладацька діяльність Єпіфанія спрямувалася на писання св. отців. Він переклав багато творів, з яких декотрі були вже давно відомі й улюблені в слов'янських

* То були: священник Никифор, ієродиякон Мойсей, колишній ігумен Сергій, Михайло Родостапов, Фрол Герасимов і чудовський чернець Євфимій, особливо прихильний до Славинецького.

перекладах, але тим потрібніше було видати їх у більш правильному вигляді *. Переклав він іще декілька житій святих: Олексія — Божого чоловіка, Феодора Стратилата, великомучениці Катерини. Життя цих святих були вже раніше поширені серед читачів і спотворювалися домислами, а тому особливо корисними вбачалося видати їх знов як слід.

Лише релігійними творами не обмежувався Єпіфаній у своїх перекладах. Він переклав з латинської декілька мирських книг з галузі педагогіки, історії, географії і навіть анатомії **: не можна, однак, сказати, що літературна вартість перекладів Єпіфанія могла привабити до них багато читачів. Перекладач, великий букваліст, хотів перекладати якомога ближче до оригіналу, і, замість того щоб передати зміст оригіналу зворотами, властивими мові, на яку перекладається, він кує довільно слов'янські слова на грецький лад, а слов'янській мові дає грецьку конструкцію, взагалі стиль його перекладів тяжкий, темний, іноді незрозумілий ***. У самому його перекладі богослужбених книг також трапляються важкі й малозрозумілі звороти.

Найголовнішою думкою, яка володіла Славинецьким усе життя, був новий науковий переклад Біблії; на жаль, цей задум не здійснився. Замість нового перекладу у 1663 році надрукована була Біблія з острозького видання з деякими невеликими поправками явних помилок (наприклад, замість «изъядоша седмь крав» — «изыдоша седмь крав» і т. п.). У передмові до цієї Біблії, очевидно, написаній самим Славинецьким як головним редактором друкарні, наводяться дві головні причини, які перешкодили більш науковому виданню Біблії. Перша була — пануючий у той час передсуд, що найбільш вірний текст полягає в старих слов'янських перекладах; друга причина, за висловом з передмови, ще більш поважна — «неудобоносимое время, настоятельство браней, вещей в мире оскудение», тобто несприятливі воєнні обставини і в їх наслідок обмаль засобів, яких потребувалася значна кількість для цієї справи. «Кожному легко зрозуміти, — продовжується в передмові, — що ніяк не можна було починати й доводити до кінця цього підприємства». Але вже само друкарське видання Біблії в Москві було новим явищем для свого часу; Славинецький же не полишав думки про краще видання; і після того як припинилися важкі війни, він почав невідступно просити царя, владик та бояр дозволити новий переклад писання. «Ми, — казав він, — не маємо добре перекладеної Біблії, навіть у Євангелії є погрішності; і ми за це зазнаєм дорікань і цілковитого безчестя від іноземних народів». У 1674 році собор, який відбувся за участю царя Олексія Михайловича, доручив Славинецькому зробити новий переклад Біблії під наглядом Павла Сарського, який виконував обов'язки патріарха. Під рукою у Єпіфанія було дві друкованих грецьких Біблії і до того ще багато рукописів, як грецьких, так і слов'янських, з яких значну кількість привіз Суханов із Сходу. Але Єпіфаній устиг перекласти лише Новий заповіт і П'ятикнижжя. Смерть припинила його труди.

Славинецький застосував у діло свої філологічні знання і створив два лексикони: один філологічний, для пояснення слів, які зустрічаються в церковних книгах і церковному богослужінні; другий — греко-слов'яно-латинський, де вміщено 7000 слів. Обидва ці лексикони залишилися невідомими.

Єпіфаній писав проповіді і повчання. Ця діяльність також відповідала вимогам часу. Проповідь була тоді на Великій Русі новиною. Із XV століття там ніхто не казав

* Декілька творів Афанасія Александрійського (чотири Слова), «П'ятдесят слів Григорія Богослова», «Бесіда Іоанна Златоуста на п'ятидесятницю», Іоанна Дамаскіна «Про православну віру», «Слово про поклоніння іконам». Вони були друковані.

** «Статути цивільно-урядові»; «Від Фуکیدової історії книга перша»; «Об убієнні короля аггельського»; «Громадянство і навчання звичаїв дитячих»; «Географії дві частини. Європа й Асія»; «Книга лікарська, Анатомія з латинської від книги Андрія Вессалія Брукселенського».

*** Як взірць перекладів випишемо, напр., пояснення, що таке ікона: «Всяка икона изъявительна есть и показательна, яко что глаголю, понеже человек ниже виднаго, нагое имать знание телом покровенней души, ниже по нем будущих, ниже место разстоящих и отсутствующих, яко местом и летом описанный к наставлению знания и явление и народствование сокровенных примыслия икона всяко же к пользе и благодаянию и спасению, яко да столествуем и являемым вешем раззнаем сокровенная» і т. п.

проповідей, ніхто навіть не вважав корисною справою казати їх, навпаки, там вважали, що вони можуть дати привід до вільнодумства і ересей. Патріарх Никон першим з російських ієрархів запровадив у богослужіння проповіді і доручив читати для народу повчання Єпіфанія, цілком довіряючись як його правдивості, так і вченості. Перекладені Єпіфанієм з грецької «Повчання отців церкви» мали практичне застосування, і він читав їх у храмах. Окрім перекладних проповідей він написав близько 50 слів власного укладання, які досі залишаються в рукописах. Проповіді Єпіфанія схожі більше на дисертації, ніж на повчання народів. Єпіфаній пояснює догмати й символи народу, значення свят і розбирає вченим способом різні боки християнського вчення. Проповіді його змережені безліччю витягів із церковних письменників. Втім, як гадають, проповідник перекладав ці місця під час виголошення проповіді. Нерідко Єпіфаній наводив місця з грецьких філософів і навіть поетів (але набагато критичніше, ніж інші малоруські проповідники). Стиль його проповідей хоча значно кращий від стилю перекладів, виданих під його керівництвом,— страждає, однак, закрученістю і пишномовними метафорами*. Є декілька проповідей, де Славинецький торкається питань сучасного йому життя. В одній з таких проповідей, яка починається словами «Людіє, сидячі во тьмі», проповідник говорить про користь знайомства з грецькою мовою і виступає проти тогочасних прихильників неучтва з обуренням, для прикладу згадує про Марка Катона, який не бажав поширення грецької освіти в Римі. «В теперішні часи,— каже він,— багато бачимо ми засліплених людей, які возлюбili морок невідання, ненавидять світло вчення, заздять тим, котрі бажать осяяти ним інших, шкодять їм наклепами, лицемірством, обманом; подібно до того як сови за своєю природою люблять морок і ховаються, коли засяє сонячна зоря, так і ці мислені сови, неависники науки, сховаються в улюблений ними морок, коли ясна благодать пресвітлої царської величности захоче зруйнувати тьму, прогнати обман і благоволять возсіяти світло науки й просвітлювати природний людський розум». Ця ж любов до просвіти виявляється у нього в «Повчанні до ієреїв», де він дає священику таку настанову: «Опікуйся і промишляй усім серцем і душею, скільки твоєї сили вистачить, умовляй царя і всіх значних людей скрізь влаштувати училища для малих дітей, і за це, перш ніж за всі добродетельства, ти одержиш прощення гріхів своїх!» «Повчання до ієреїв» примітне також і в інших сучасних відношеннях, оскільки проповідник дає настанови священикам: що вони повинні говорити своїм духовним дітям. Тут торкається Славинецький необхідного благочестя, наказує не сподіватися спасити молитвами святих угодників, перебуваючи самому в гріхах, вшановувати святих, але тільки як рабів і служителів божих; «ті ж,— додає проповідник,— які хочуть поклонятися іконам, як богам, гідні вічного вогню». Прекрасна настанова, яку він зобов'язує священика робити панам стосовно їхніх рабів і підвладних. «Будь для рабів твоїх таким, яким хочеш, щоб був для тебе владар. Не накладай на землеробів робіт понад їхні сили, не озлюбляй їх, аби зойк і стогін їхні не дійшли до Господа. Хай вони мають праведну урівняльність в роботі й у данині. Краще одержати мало користі з правдою, ніж багато з неправдою. Подивись, як тяжко добувають вони потрібне для себе: ті вирушають в далекі подорожі по суші й по воді, добувають собі статки довготривалою розлукою з домівкою, інші несуть ярмо повсякденного страждання в тяжких землеробських роботах і, збираючи земні плоди, дорожать кожним зернятком».

У «Слові про милостиню» проповідник у живих барвах малює різні стани людського страждання, яке вимагає підтримки і допомоги. Він не дуже любить тих, хто просить милостині, і сердечніше ставиться до тих, які соромляться або не мо-

* Він умовляє своїх слухачів «изсечь душевердное стволие неправды богоизоощренным сечивом покаяния, скоренить из сердец пагубный волчец лукавства, сожечь умовредное терние ненависти божественным пламенем любви, одождить мысленную землю душ небесным дождем евангельского учения, наводнить ее слезными водами, возрастит на ней благопотребное былие кротости, воздержания, целомудрия, милосердия, братолюбия, украсит благовонными цветами всяких добродетелей и воздасть благой плод правды».

жуть просити, не хочуть валятися й тинятися вулицями, а між тим гірко страждають. Такими є вдови, які залишилися без чоловіків у злиднях з малими дітьми, з дорослими дівчатами: «діти хочуть хліба, служителі — плати, дівці — вбрання, сини — навчання чи ремесла, а між тим позикодавці вимагають боргів, заводять тяжби, беруть застави; вони ж соромляться прохати». Потім проповідник зображує страждання сиріт у різних становищах: «Ось покинуте маля, воно плаче, як його не помилювати? Хто може бути більш гідний милосердя, як не оця нерозумна істота, яка не знає своєї біди? Ось діти, які залишилися без батьків; опікунів у них нема, або ж опікуни не дбають про них; ось дівчата без одежі, без повчання, в голоді, в злиднях... А ось бідні селяни: у тих худоба пропала, у того пан усе взяв, в іншого вояк усе пограбував, а тут цар данини вимагає, пан оброку... працювати б йому, та нічим...» До числа вартих співчуття проповідник зараховує подорожнього і приходька: «Не про того приходька говоримо, який іде в чужу країну для збагачення, а про того, який зайде туди через якусь потребу, наприклад, шукає собі служби в доброго володаря або одружується з чужоземкою і раптом від розбійництва, недуги чи якого іншого лиха втратить усе своє добро; нема в нього приятелів, нема знайомих, і мови країни він не знає. Такого потрібно пожаліти». Але торкаючись роздавання милостини всякому зустрічному, проповідник заперечує переконання, яке панувало тоді (і тепер воно існує), що давати слід кожному, хто попросить іменем Христа: «Якщо ти бачиш прохача дужого і не постарілого і даєш йому милостиню, то сам робишся співником гріха. Сором дивитися, як розмножились у нас гультіпаки, які тиняються, обманщики, як багато влочнуться вулицями здорових жінок з малими дітьми, а ще більше дівць. Декотрі за гроші наймають дітей і через них збирають милостиню, а ночі проводять у всілякому безчинстві». Він виступає також проти монахів і монахинь, які валандраються, але водночас вказує і на причини цього валандрання: «Настоятелі тратають монастирський маєток на своє солодкоїдження, приготівляють собі смачні й дорогі найдки, а бідній братії дають непридатну, пісну й гнилу їжу». Він вимагає, щоб архіреї старалися припиняти це безчинство, а мирський уряд, на його думку, має влаштувати богодільні для перестарілих і хворих, забезпечувати їх, стежити, щоб ті, кого прихистили, не втікали звідти і не тинялися по світу. Нарешті, Єпіфаній пропонує для допомоги бідним і усунення безчинства створити братство або товариство милосердя. Хто буде давати гроші, а хто допомагати своєю працею. Кожної неділі будуть братчики сходитися для розмірковування між собою й оберуть із свого середовища десять розпорядників. Сторонні відвідувачі будуть приходити й повідомляти про людські біди. Братія буде обговорювати: кому, чим і скільки допомогти, зважаючи на потреби; одним бідним можна надавати тимчасову допомогу, іншим постійну до самої смерті. Жінки можуть скласти своє товариство милосердя і, зібравши пожертвування, щотижня відсилати в головне «всеприятеліще», нарешті Єпіфаній пропонує влаштувати касу і давати з неї бідним позички, а якщо багато буде грошей у касі, то можна давати й заможним, але в обох випадках без лихви.

Думка ця, вочевидь, навіяна була Славинецькому прикладом південно-західних братств з тою істотною різницею, що товариство, яке пропонує Славинецький, було чисто добродійне, тоді як південно-західні братства мали на меті захист православ'я і навчання дітей. Одна з проповідей Єпіфанія спрямована проти розкольників, яких він називає непокірниками і викриває не від своєї особи, а від імені церкви, торкаючись переважно тих письменників, які розсівали в народі твори проти виправлення книг. «Новоявлені вчителі потаємно складають хибні писання і тим в народі створюють пересуди й сум'яття. Вони самі стидуються або бояться показати лице своє. А хто прикликав їх на справу таємного вчення, або, краще сказати, народозбурення? Не Бог, не архіреї; своєю гоздовитою зарозумілістю і марнословним розумом дійшли вони до того. Вже не те що чоловіки, навіть і жіноцтво, якому апостол навчати не велить, вдалися до цього. Сліпі невігласи, що заледве звикли читати по складах, не мають поняття про граматику, не те що про риторику, філософію і богослов'я, люди,

які не спробували вчення, відважуються тлумачити божественне писаніє, або, краще сказати, спотворювати його, обмовляють і засуджують благоудатних мужів у слов'янській та грецькій мові. Не бачать, неuki, що у нас виправлялися не догмати віри, а лише деякі вирази, змінені недомислом та описками неосвічених переписувачів або через невігластво друкарських справників».

Окрім усіх згаданих праць Славинецький написав ще декілька канонів, похвальних слів, утішне послання до княгині Радивілової, твір про відшестя з престолу Никона патріарха, твір «Про псалми, перетворені від Аполінарія» і т. п. Ще не повністю відомі й не досліджені усі його твори.

Славинецький помер 19 листопада 1675 року, заповівши Київському братству свою бібліотеку, яка, втім, була невеликою. Крім книг, після нього залишилося вісімдесят червінців та срібний годинник з ланцюжком ціною 20 карбованців. Червінці розіслали по різних південноруських монастирях, а більшу частину книг залишили в Москві, окрім 31, які відправили на Київське братство, за решту виплатили гроші.

Епіфаній Славинецький похований в московському Чудовому монастирі*.

За Епіфанієм Славинецьким із західноруських прибульців у Москву ніхто не мав такого важливого впливу, як Симеон Петровський-Ситианович⁶; за місцем, звідки прибув до столиці, він за звичай називається Симеоном Полоцьким.

Життя цієї людини до переселення її в Москву нам зовсім не відоме. Є підстава гадати, що він народився 1628 року, навчався в Київській колегії, потім у закордонних навчальних закладах і після повернення свого у свою вітчизну, Білорусію, поступив у чернецтво. Олексій Михайлович познайомився з ним у Полоцьку. У 1664 році Симеон прибув до Москви і його помістили в Спаському монастирі за іконним рядом⁷. З ним приїхали його служителі. Наказано було давати йому з двірця утримання; але залишилися його листи до царя — цікаві не тільки щодо характеру Полоцького, скільки за рисами тогочасного порядку речей. Незважаючи на те що Симеонові від самого царя призначено було утримання, Симеон змушений був кілька разів звертатися до царя з листами і просити, щоб йому видавали те, що було належне. Таким чином, окрім утримання для себе і для своєї прислуги, він просив, щоб йому згідно з обіцянкою видавали дрова під час зимової холоднечі і корм його коням. Симеон не вдовольнявся скромними келейними вченими трудами; він безперервно нагадував про себе при дворі, кланявся цареві, писав поздоровчі вірші, похвали всілякого роду й увійшов у таку милість, що зробився вчителем царевича Федора⁸, а перед кінцем царювання Олексія Михайловича звеселяв царя і його двір комедіями свого продукування.

Твори Полоцького не засвідчують у ньому великої ученості: він зовсім не знав по-грецьки; Епіфаній Славинецький недолюбував його, як часто не люблять сумлінні трудівники науки верхоглядів, і коли Симеон набивався до нього в співпрацівники у виправленні книг, Епіфаній відкараскався від Симеона, хоч по своїй добродушності охоче відповідав йому на різні запитання, з якими звертався до нього Симеон, значно менше від нього вчений. Зате, не встигнувши набути знань у старого вченого, Симеон устигав повсюди і прославлявся як захисник православ'я проти розколу, як богослов, як проповідник, як віршотворець. Видатного таланту він не мав на жодне із

* На могилі його такий напис:

«Преходяй человек! zde стьв да взираеши,
Дондеже в мире сем обитаеши;
Зде бо лежит мудрейший отец Епифаний,
Претолковник изящный Священных Писаний,
Философ и Иерей в монасах честный,
Его же да вселит Господь и в рай небесный
За множайшии его труды в писаниих
Тщанно-мудрословные в претолкованиих,
На память ему да будет
Вечно и не отбудет.

цих покликань, але його твори цікаві, оскільки стосуються сучасних питань життя і подають багато своєрідного в душі свого часу.

У 1667 році в розпал боротьби проти розкольників патріарх Йосиф наказав надрукувати складену Симеоном книгу під назвою «Жезл православ'я». У довгій передмові, сповненій розбалакувань, автор звертається до архіреїв з щедрим кадінням фіміаму, вихваляючи їхнє велике значення. Сам твір поділяється на дві частини. Перша частина складає викриття сулліки попа Микити Пустосвята, поданої цареві проти нововиправлених книг і головним чином проти книги «Нова Скрижаль»; друга частина твору Полоцького спрямована проти чолобитної попа Лазаря. Микита Пустосвят старається, на підставі довільно наданого змісту вирваних з контексту фраз, звинуватити Никона і виправників книг у ересях. Симеон викриває Микиту, що він не знає граматики, а тому не розуміє того, що читає. Таким чином, взявши одне місце перекладу, де зображується людина, яка носить хрест, Микита зрозумів це місце так, що там говориться про Христа, тоді як мова йшла не про Христа, а про злочинця, засудженого до страти *. До такого ж розряду промашок відноситься викриття Микити проти молитви при хрещенні. Микита доводив, ніби виходить такий зміст, що прикликається нечистий дух (незважаючи на безглуздість цього зауваження, яке спростував ще Симеон Полоцький, його й досі повторюють розкольники серед важливих докорів), тоді як все сталося через те, що поборник старовірства, котрий не відав добре слов'янської граматики, не відрізняв кличного відмінка від називного **.

Суперечка Симеона з Микитою заходить у богословські тонкощі, наприклад — про спосіб втілення Христового. Але тут Симеон, вдавшись до розумувань, мимоволі виявив вплив католицизму, яке позначилося на ньому з часів відвідування римсько-католицьких училищ. Він, між іншим, визнає моментом перетворення святих дарів на літургії проголошення священником слів Спасителя: «прийміте» та ін., тоді як (що й було поставлено в подальшому Симеонові у провину) східна церква міркувала інакше.

Суперечка Симеона з Микитою стосувалася також питань про двоперстя, про чотирикінечний хрест (званий розкольниками латинським крижем), про подвійне алілуя та ін. Тон, з яким Симеон виступає проти свого супротивника, переходить у лайку: Симеон називає його буесловцем, нечестивим, окаяним, смородним козлищем, свинею, котра розриває сад церкви, розбійником, удом зогнилим та ін.

Суперечка з Лазарем крутиться більше, ніж суперечка з Микитою, в галузі зовнішнього богослужіння або ж стосується причіпок Лазаря до слів і виразів у перекладах, якими для буквальної близькості до оригіналу або задля граматичної правильності мови *** у нововиправлених книгах замінено було колишні однозначні вирази. В різних обрядах, які прийняла і встановила тоді церква, Лазар вбачає вплив то латинства, то вірменства: навіщо, наприклад, плащаницю ставлять головою на південь, навіщо на паску читають диякони Євангеліє в різних місцях церкви; чому піп сидить на сповіді, чому архіреї благословляють обома руками, навіщо впроваджений спів, що нагадує органи, і таке ін., і таке ін.; на все відповідає Симеон пояснювальним

* Видевши сие, годствует в Никите, иже держав во богословския глубины ум свой пущати, се на брезу грамматическаго разума и в мелкости ея утопает, солнце хотевый соглядати, стези не видит. Приидите семо и малейши отроцы грамматическия хитрости рачителие, виждьте и судите: о Христе Дамаскин монах написал сия! Виждьте, колико умен буесловец Никита! Не о Христе Господе сие есть писано, но о тате и разбойнице или за иный который грех осужденном на смерть крестную чловеце.

** «Да не снидет со крещающимися, молимся тебе, Господи, дух лукавый, помрачение помыслов и мятеж мыслей наводяй».

*** Напр., замість «смертию на смерть наступи» — «смертию смерть поправ»; замість «его же величающе тебе, Дева, ублажаем» — «его же величающе Деву ублажаем»; замість «яко воистину блажити тя, Богородице» — «яко воистину блажити тя, Богородицу»; замість «Христос воскресый из мертвых, истинный Бог наш, молитвами пречистыя его Матере» — «молитвами пречистыя своея матере» і тому подібне. Крайня дитинність поглядів і понять виявилася в тому, що у відомій пісні на літургії «Єдин свят, єдин Господь Іисус Христос» у слові Іисус Лазар читає сполучник єднальний і вбачає розділення особи Христа.

тоном, але домішує іноді й лайки. Особливо озлився він на те, що Лазар у своїй супліці доповідав цареві, що непристойно роблять, поминаючи його «тишайшим и кротчайшим», і слова в екстенях «о всей палате и воинстве» трактував так, начебто тут мовиться не про здоров'я і спасіння царя, не про його бояр і воїнів, а про якісь кам'яні палати і палатне воїнство. «О, наклепнику Лазарю,— заперечею йому Симеон,— як це ти Бога не боїшся і людей не соромишся; нібито ми, називаючи владаря тишайшим і найлагіднішим, збиткуємося над іменем великого владаря нашого. Невігласе! Нерозумний злостивцю!.. А що ти клеплеш, нібито ми не творимо молитов про бояр, а молимося про камінні палати і про палатне воїнство, то за таке викриття замість відповіді краще обплювати і облаяти й тобі вуста затулити залізом, як псові, що гавкає!..» Потім пояснює йому Симеон, що слово «палата» замінює бояр і воїнство «через образ граматичний і риторичний, що іменується синекдохою, оскільки різними образами бувають, коли одне з іншого якимось чином пізнається».

У 1670 році Симеон написав великий богословський твір під назвою «Вінець віри католицької». Він бере так званий великий апостольський символ віри і по частинах його розподіляє різні богословські предмети, викладаючи їх у формі запитань і відповідей *. Такий спосіб дає йому привід подібно до середньовічних схоластів ставити найвигадливіші і дріб'язкові запитання, повідомляти різноманітні думки з приводу цих запитань, почерпнуті то із східних, то із західних письменників, а нерідко з апокрифічних творів. Чому, наприклад, Христос народився в грудні? В якій годині дня сталося Благовіщення і Різдво? Чи міг Христос говорити одразу після свого народження? Чому Христа прицвяхували чотирма, а не трьома цвяхами? Чи всю свою кров, проливу на хресті, сприйняв Христос під час воскресіння, чи часточки її залишилися і змішалися із землею? І т. ін., і т. ін. Йдучи за апостольським символом, коли довелося говорити про творця і творення, Симеон виклав своерідну і потворну систему космографії, яка засвідчує його знайомство із західною астрологічною маячнею: результати сучасних йому наукових досліджень його мало торкалися. Існує троє небес: емпірейське, нерухоме, найвище — кришталеве, що рухається з невимовною швидкістю; і твердь, яка поділяється на два пояси: перший — зірок нерухомих, а другий — планет. Планетне небо поділяється на сім кіл, або поясів, за числом планет, які були відомі тоді (Крон, Дей, Ар, Сонце, Афродита, Єрмії, Місяць). Симеон наводить неймовірні відстані від однієї планети до іншої. Від Землі до тверді вісімдесят тем миль (тобто 800 000), а від верху Землі до емпірейського неба так далеко, що коли їхати туди із швидкістю вісімдесяти миль на годину, то часу потрібно було б 50 000 років. Зірки описуються так: «Речовиною чисті, образом круглі, кількістю великі, з'явою малі, якістю світлі, долішніх явищ породжувальні» (мають вплив на зміни в повітрі). Планети за місцезнаходженням нижчі зірок; іноді вони ходять однією дорогою із зірками, а іноді протилежною. Найменша зірка у вісімдесят разів більша від Землі, а наступна за величиною зірка перевищує розмір Землі у 170 разів. Сонце в 166 разів більше за Землю; Місяць же в 30 разів менший. Щогодини Сонце проходить 7160 миль, з яких кожна вимагає людської ходи дві години. Земля уявляється круглою, чорною, важкою, холодною; вона кентр (центр) усього світу, похмура і містить у собі пекло. Землетруси стаються від терзання замкнених у її надрах духів.

Симеон зупиняється з великою увагою над створенням і гріхопадінням людини, наводить різні думки про те, скільки часу пробув Адам у раю, і більше схиляється до тих, які вважали, що первісне подружжя пробуло всього три години і согрішило о шостій годині дня, чому й Христос, спокутуючи заради людства прабатьківський гріх, пішов на хрест о шостій годині дня. Розглядаючи питання про дітородження, Симеон приходить до такого висновку, що якби люди не согрішили, то зачиналися і народжувалися б звичайним способом, як тепер, але з тією лише різницею, що зачиналися би без нестямної пристрасті, а народжувалися без смороду, без болю. Бать-

* Три перших глави складають начеб вступ: тут говориться про те, що таке християни, звідки їхня віра, про ересі, а потім чотирнадцять глав присвячено частинам апостольського символу.

ки, проживши в земному раю, поступалися б своїм місцем дітям, а самі б возносилися на небо, і таким чином примноження людського роду поповнювало б число янголів, оскільки людина для того й була створена, щоб замістити духів, які відпали від бога. Злі янголи, що повстали проти бога, не належали до одного якогось чину, котрий усією своєю корпорацією впав і позбувся блаженства; сатана їх звабив з різних янгольських чинів, сам же сатана належав до числа найвищих і найближчих до бога духів небесних. У главі про воскресіння мертвих авторові спадають на думку найдивніші питання, наприклад, чи воскреснуть мертві з волоссям і нігтями, оскільки у людини, яка їх протягом свого життя зрізала, могло накопичитись їх дуже багато? Це питання розв'язується так: воскреснуть, але в такій мірі, в якій потрібно для окраси плоті. Чи воскреснуть кишки? Воскреснуть, відповідає Симеон, але будуть наповнені не смердючим калом, а дуже гарними вологами. Насіння в людині не буде, оскільки Христос сказав: у воскресінні не одружуються, не посягають. Але ось ще питання. Все тіло людини зотліло, однак всі його частини повинні воскреснути. Як вони тоді з'єднаються між собою? Чи можуть різновидні частини з'єднатися, наприклад, кістка з кісткою, жили з кров'ю і т. п.? Ні, відповідає наш мудрець, лише прах однovidних частин може з'єднатися; те, що було в руці, може опинитися в нозі, тому що це не змінить тотожності обличчя людського, але прах різновидних частин не може бути змішаним, і те, що складало жили, не може утворювати крові або те, що складало м'ясо, не може увійти до складу крові чи кісток: інакше це так само, як би хтось зруйнував срібну посудину із золотою кришкою, потім із кришки зробив посудину, а з посудини кришку: хіба могла б посудина назватися колишньою посудиною?

Кінець світу збуджує особливу увагу, і тут з'являються на сцену найбільш принадні різні віковичні видумки релігійної фантазії. Антихрист дуже зацікавлює Симеона; автор наводить різні думки про цю особу; одні визнавали його втіленим дияволом, інші — людиною, слугою диявола або, краще сказати, якимось напівдияволом, тому що видумували розповіді про його дивну появу на світ, і при цьому диявол відіграє важливу роль. Симеон гадає, що Антихрист буде людина і подібно до всіх людей буде мати в себе янгола-хранителя, але перекинеться в зло, відступиться від бога, і янгол-хранитель покине його. Антихрист — людина з незвичайними розумовими здібностями, він буде обізнаний, як ніхто, але водночас він надзвичайний лицемір і своєю могутню духовну силу оберне на згубу, а не на користь людського роду: він весь зло, хоча зовнішністю буде здаватися взірцем усіх добродетелей. Йому допомагати-ме якийсь жрець із християнського полку. Антихрист запровадить поклоніння богові Маозею (божество сили й успіху). У нього будуть лжепророки і лжеапостоли, яких він розішле по землі прилучати до своєї віри. Антихрист досягне могутності, він зробиться царем; столицею його буде Вавилон. Усяк, хто підкориться йому, одержить знамення на чолі і на руці, а в кого такого знамення не буде, той не зможе нічого ні купити, ні продати. Царюючи у Вавилоні, Антихрист буде вести війни і переможе трьох царів: єгипетського, афрійського й ефіопського; Аравія йому не підкориться. Гог і Магог повстануть, але наш богослав сам достеменно, здається, не знає, що таке ці Гог і Магог. Він наводить лише думку (найбільш поширену), що під цими іменами вбачаються народи закляті і замкнені в Каспійських горах, але, за іншими тлумаченнями, це назви Антихристових ратних людей. Гог — ті, що діють потаємно, а Магог — що діють відкрито. Але з'являться Енох та Ілія і стануть проповідувати проти Антихриста; проповідь їхня (згідно з Апокаліпсисом) триватиме тисячу двісті шістьдесят днів. Антихрист уб'є їх в Єрусалимі. Вони воскреснуть з мертвих, але слідом за тим спостигне кінець і Антихриста. Усе царство його триватиме лише три з половиною роки. Після смерті і воскресіння Еноха та Ілії доведеться йому сидіти на престолі лише п'ятнадцять днів. Антихрист прикинеться мертвим, потім начебто воскреслим, зійде на гору Елеонську і дійством диявола підніметься в повітря, але архістратиг Михаїл вразить його. Через сорок п'ять днів по тому почнеться Страшний суд.

Запалає земля і буде горіти до половини своєї атмосфери; моря не буде, але це не означає, щоб воно більше не існувало: воно не буде лише солоним і бурхливим; з'явиться знамення сина людського, засурмлять янголи, воскреснуть мертві.

Наш прозорливець запитує: в який час дня і якої пори року буде воскресіння мертвих, — і вирішує, що ця подія станеться навесні у квітні, під час святкування Пасхи, рівно опівночі, тоді, коли Христос воскрес; деякі кажуть навпаки, що це повинно трапитися на світанку, як і Христос, на їх думку, воскрес із появою вранішньої зорі. Симеон узгоджує майстерно дві ці позиції. Христос воскрес опівночі, але в той час сонце умисно на три години раніше звичайного сходило, а тому мають рацію і ті, котрі кажуть про зорю і сонячний схід; у день воскресіння всіх померлих, напевне, буде так само, як було в день воскресіння господнього.

Деякі тлумачили, нібито воскресіння відбудеться так: спершу янголи зберуть на купу прах добрих, а демони на іншу купу прах злих, яких вони спокушали, і господь воскресить тих й інших, але Симеон не довіряє цьому: Христос ясно каже, що відділяться оживлені праведні від неправедних, і, очевидно, розмірковує Симеон, збиранням праху й воскресінням померлих займуться спеціально на те призначені янголи.

Страшний суд буде відбуватися в Йосафатовій долині поблизу Єрусалима під Елеонською горою. Але знову виникає питання: як же зможе поміститися так багато воскреслих людей на такій малій площині? Автор розв'язує це питання: частина підсудних буде стояти в повітрі ярусами одні над одними, а нижчі на землі — от і помістяться. Суд свій господь буде чинити разом із святими угодниками, і всі воскреслі будуть розподілятися на чотири розряди: одні будуть судити з Христом, других судитимуть, виправдають і вони увійдуть у царство боже, треті будуть кинуті до пекла без суду: то язичники, іудеї, мусульмани і взагалі не хрещені; вони беззаконно согрішили, беззаконно й загинуть, до них прилучаться й нехрещені діти. Четвертий розряд — грішники, засуджені за їхні діяння праведним судом до геєни вогненної на вічну муку. Страшний суд триватиме три години, з шостої години дня до дев'ятої, в ті години, коли Христос висів на хресті.

Сонце перестане рухатися; земля оновиться, стане прозорою, як скло; вона вже не буде породжувати ні звірів, ні тварин, вона буде всяяна квітами, але ці квіти слід сприймати не в буквальному смислі, а в духовному.

Крім цього розлогого твору про віру, Симеон Ситиянович написав ще «Книги коротких запитань і відповідей катехістичних»*. Цей катехізис скомпонований у такій послідовності: спершу викладається символ віри; тут почасти скорочення «Вінця» з вигадливими запитаннями; далі йдеться про молитву господню, про поклоніння Діві Марії, про євангельські блаженства, про три богословські добродієвства; потім ідуть десять заповідей, потім про таїнства (про євхаристію говориться щодо часу перетворення те, що визнане невідповідним вченням православної церкви), потім — приклади запитань, які можуть ставити священники під час сповіді, пристосовуючись до випадків, які траплялися в тодішньому повсякденному житті, і підводячи їх під ту чи іншу із заповідей божих. Питання й відповіді дуже короткі.

Цей твір, свого часу надрукований, після смерті автора був підданий осудові церковної влади, а для нас він складає одну з цікавих пам'яток XVII століття, як за тими випадками житейськими, котрі згадуються як риси суспільства, в якому жив автор, так і за поглядами, які панували тоді між людьми книжними. З приводу першої заповіді автор торкається хибної думки, яку він помітив у руських, нібито будь-яка людина може спастися по своїй вірі, тільки б вона була доброю і не робила зла своїм

* Напр.: Зачем Христос начал свои страдания в ограде? — В ограде начася болезнь и смерть чрез первого Адама, в ограде вторый Адам восхоте врачество начати, да вдасть живот. Або: Сколько язв бысть на теле Господа? — Вящше пяти тысяч! Або: Потребно ли было присутствовать бабе при рождении Спасителя? На це дається відповідь негативна, тому що Діва Свята народжувала без болю, в доброму самопочутті і без будь-якої скверни.

ближнім. «Це гріх zelo тяжкий,— каже автор,— і zelo часто є не лише між невігласами, але й між тими, котрі вважаються знаючими (иже вежды водятся быти): ніхто не може спастися поза соборною православною кафеолічною єдиною церквою». Добрадушна натура неосвіченої руської людини за своєю властивістю менше, ніж чиясь, була схильна до нетерпимості — потрібне було вчене невігластво, щоб збуджувати в ній фанатизм. Потім автор зробив зауваження також щодо ознаки свого часу, щодо читання св. писанія; боротьба, яка виникла між церквою і розколом, поширювала освіченість дужче, ніж школи; смак до читання і суджень про релігійні предмети почав проникати в народ, і ось Симеон, який в інших своїх творах так гаряче говорить про необхідність запровадження училищ, тут хоч і визнає корисним читання св. писанія, але дозволяє це лише тим, хто має граматичне знання, і до того ж з такою умовою, щоб вони не відважувалися самі трактувати біблейські місця по-своєму, а запитували б про це в осіб, які відають більше від них; але він зовсім забороняє читати Біблію неукам і відзначає, що, на його жаль, якраз неуки більш за все накидаються на читання такого роду, хочуть бути вчителями, високої думки про свій власний розум і соромляться запитувати поради в інших. Нарешті, з приводу першої заповіді Симеон говорить про різні забобони, які є також гріхом, принизливим для віри в Бога. Росіяни тримали в себе і носили на собі різні записки — як ліки проти гарячки і різних хвороб або ж як запобіжний засіб проти ушкоджень. Чи дозволено (ставляться запитання) через решето хотіти впізнати злодія, який украв річ? Чи можна снам вірити? Перше називається диявольською, друге — маротною справою. Називається забобоном поширений звичай за зустрічами з людьми й з тваринами судити про щастя чи нещастя, про успіх чи неуспіх у справах. Засуджуються всілякі волхвування, як-от: на церковному ключі, на Псалтирі. Ми дізнаємося, що російські сучасники Симеона для відшукування злодіїв і викрадених ними речей давали їсти сир, на якому накресливали «незнаемья» (тарабарські) словеса, в день усікновення голови Іоанна Предтечі шукали зілля, яке давало велику тілесну силу: все це визнається за великий гріх. Меншим гріхом вважає Симеон, якщо хтось, наприклад, через невігластво надає переваг однаковим церковним речам перед іншими за їх кольором, величиною, розміщенням; наприклад, кажуть: хай читаються такі ось молитви, а не інші, хай будуть такого розміру свічки, а не більшого, віск буде нехай білий, а не жовтий і т. п. Проходячи другу заповідь, катехізатор відзначив, що невігласи поклоняться іконам в більшій мірі, ніж такого поклоніння вимагає церква (невігласи не підносять розуму свого до першообразного), однак не зараховує їм цього за гріх ідолопоклонства, сподіваючись, що оскільки вони становлять частину церкви, то честь, яку творять вони неправильно, робиться правильною (підноситься до першообразного) через загальний церковний намір. З приводу третьої заповіді автор торкнувся російського звичаю божитися і присягатися, який, за його заувагою, був особливо поширений серед купців, котрі казали, що їм коли не забожитися, то не продати, нападає також на звички росіян проголошувати такі приказки: «Щоб мене чорт узяв, коли я не кажу правду» або: «Це істина, як Бог!». «Ні з ким не можна рівняти Бога», каже Симеон.

Торкаючись четвертої заповіді, автор викриває негідне провадження часу в святкові дні, яке панувало в його часи в усіх верствах російського суспільства. Люди найблагородніші цілісні дні страчають на лови (полювання). Їхні дружини й дівиці гайнують весь ранок на марнотне прикрашання тіла свого. Ремісники впродовж святкових днів пиячать *. Особливо обурюється Симеон з хороводів — звичайного святкового провадження часу у простого народу: «Від демона або від змія беруть початок ці веселощі, бо він звик вертїтиса доккола» («яко же он круговождение обыче творити»). Симеон не схвалює навіть тих, котрі проводять святкові дні в читанні й «слово-

* Цікаво, як автор визначає, що значить бути п'яним: «Той істинно п'яний, хто другого дня не пам'ятає, що він робив і що говорив, з ким ішов, як додому добрався і як спати ліг, а той ще не зовсім п'яний, хто хоч і хитається, але все пам'ятає».

положенні» (бесідах), напосідається на панів, котрі примушують своїх рабів на свято працювати: це гріх смертний; менше грішать ті, котрі, як увійшло в звичай, ходять до лісу збирати горіхи, гриби, ягоди, але все-таки грішать. Втім, автор дозволяє і святкового дня працю в разі нагальної потреби: наприклад, збирання врожаю, якщо дощі або інші повітряні переміни вимагають поспіху, забиття тварин і торгівля істівними припасами, коли трапиться підряд декілька свят, але він дозволяє таке заняття не довше трьох годин.

Найбільша кількість випадків наводиться у Симеона щодо восьмої заповіді. Проти цієї заповіді,— каже він,— грішать у нас усі: і великі, і малі, і вбогі, і багаті. Грішать князі, які обтяжують нижчий народ данинами, грішать правителі, котрі зле розпоряджаються народним добром і обертають на свою користь; грішать начальники, які бувають за звичай хижаки й народні кровопивці; грішать судді й «законословці», що спотворюють зміст закону і часто вимагають неправедної «мзды». Далі катехізатор переходить до людей, які присвятили себе нижчого роду заняттям, і нападає передусім на купців, як вони розхвалюють речі, які продають, приховуючи їхні негідні властивості, як іноді їхні приятелі вдавано купують товари, щоб підняти ціну і примусити справжнього покупця заплатити дорожче, як на торжищах, навмисне гудять товар для того, щоб відбити інших від купівлі, а самим чи своїм рідні купити дешевше, і т. п. Грішать проти восьмої заповіді і ремісники, які нечесно виконують свої роботи, грішать зажерливі здобувачі землі, які крутіємством захоплюють переділи нив, грішать, нарешті, натовпи жебраків, які тоді особливо промишляли крадіжками.

Проповіді Симеона Ситияновича видані двома величезними книгами in folio. В одній з них, під назвою «Обід духовний», вміщені повчання на всі недільні дні року і на перехідні свята, а в іншій — «Вечеря духовна» — повчання на свята неперехідні, господні, богородицькі, дні деяких святих, особливо шанованих, а також повчання на різні випадки. Проповіді Симеона пройняті схоластичним пустослів'ям відповідно до риторичних вимог свого часу *. Він наводить нерідко давніх авторів, повідомляє з них анекдоти (як, наприклад, про Мідаса фрігійського, про Фаетона і т. п.), почерпує без розбору відомості як із св. отців церкви, так і з апокрифічних творів. Симеон дуже любить порівняння, але небагато в нього вдалих **. Симеон сильно старається зробити свої проповіді живими й поетичними, а вони наперекір йому відгонять сухість; автор мало володів здатністю творити образи і в цьому відношенні стоїть нижче Галятовського. Зате навряд чи хто з його сучасників тримався у своїх проповідях більш морально повчальної спрямованості, і до того ж не в самих лише загальних рисах. Симеон у своїх проповідях, як і в своєму катехізисі, зазирає у подробиці й особливо-сті сучасного йому життя.

Подібно до Єпіфанія Славинецького Симеон усвідомлював і необхідність книжної освіти в Московській землі. В одній із своїх проповідей на Різдво Христове він од імені вселенських патріархів, які з'їхалися тоді до Москви, звертається до царя з молитвою підтримувати премудрість, запроваджувати училища грецькі, слов'янські та

* Ось, для прикладу, до яких крайнощів доходить у нього пристрась бачити в усьому символи і пояснювати їх; напр., з приводу Різдва Христового розвивається в проповіді таке положення: слово стало плоттю, а плоть трава, бо сказано: людина яко трава. Отже, Христос, народившись і ставши людиною, став травою, «да мы скоти ту траву, то сено духовное ядуши от внутри таимаго в нем слова воспримем слово совершенное или разум». Або, напр. у «Слові про блудного сина» Симеон матеріальним предметам, які згадуються у євангельській притчі, насильно надає алегоричного змісту: «Свині, яких змушений пасти блудний син-марнотратник,— брудкі й нечисті помисли; чоботи, які синові дає батько,— це чоботи стійкості для подорожі до нескінченного життя».

** До числа найбільш вдалих, на нашу думку, можна віднести («Повчання на тиждень 9 по п'ятидесятниці») порівняння житейського шляху з плаванням по ріках: люди, які благоденствують на світі, наче сидять на нерухомому кораблі й плывуть; їм здається, що мимо них біжать гори, ліси, міста, а вони сидять собі нерухомо; вони бачать, як одні багатіють, інші бідніють, одні народжуються і виростають, інші старіють і помирають; здоров'я й хворості, сльози й веселість змінюють одне одного, і здається їм, що самі вони стоять вище міри, котру прикладають до інших, далекі від того, що спостигає інших, спокійні і безтурботні — як раптом усе зникає, і корабель їхній доходить до пристанища гробного, і доводиться душі грішній сходити з нерушного корабля.

інші, примножувати спудеїв (учнів), відшукувати благовдатних учителів є всіх «пошанівками заохочувати до працелюбства». Як чернець, він вище всіх знань ставить богослов'я; він пам'ятає відомий вислів апостола Павла, в якому багато хто вбачав фатальний вирок усякій науці: «Слід знати,— каже він,— що цими словами не засуджуються вільні мистецтва: граматики, риторика, філософія та ін., вони дуже корисні в громадянському побутуванні і сприяють духовній премудрості; тут засуджується непокірність Божим словам природного розуму, витонченого хитрості цих мистецтв; якщо хтось, посилаючись на природні причини, не хоче підкорятися Божому слову — ось мудрість світу сього! — ось буйство перед Богом! Найбільша облуда пробувати вимірювати мірою людського розуму божественне, яке занадто перевершує розум людський. Як може сова розмірковувати про сонячне світло, коли це світло переважає силу її зору?» Потрібність шкільного навчання значною мірою спонукалася в Симеоні з'явою розколу, який він також громить у своїх повчаннях. Він бажав, щоб люди вірно міркували про предмети віри, а розкол подавав приклад — чого можна чекати, якщо візьмуться за ці предмети цілковиті невігласи. «Багато еретиків,— каже він,— потонуло в глибині священного писання від невмілого плавання; і наші нинішні псевдомудреці, невдатні до плавання, хвацько увірвалися в пучину писаній, гадаючи добути звідти перлини премудрості... Краше було б їм стояти на березі і помалу втамовувати спрагу цією животворною водою... Ні, захотіли вони слави світу сього і, наче сліпці, заходилися розумувати про кулі, яких ніколи не бачили. Нині у нас багато таких, що хочуть іменуватися вчителями св. писання, а не учнями. Інших навчають того, чого самі ніколи не вчилися. В мирських науках цього не буває: там спершу самі навчаються, а потім інших вчать, лише священне писання таке, що всі собі приписують право учіння, і тільки-но людина щось доладно скаже, інші думають, що це Божий закон. Що в нас робиться: про богослов'я розбалакують і дорослі, й недолітки; і в лісах дикі люди бесіднують, і на торжищах скотопродавці, і по корчмах п'яні, й «буяя женища» (дурне бабство) *словопрение дают безумное*, всупереч чоловікам своїм і церкві. Певно, читання св. писання корисне всякому, і чоловікам, і жіноцтву. Але воно доречне лише тому, хто має ключ розуміння, а на це дає право лише навчання». Думка про виховання юнацтва сильно його захоплювала, і він багато разів повертався до неї у своїх проповідях. Якості батьків, на його думку, не переходять на дітей по крові, все залежить від перших закоріненних звичок. «Але чому,— ставить він собі питання,— у безсумнівно добрих і чесних батьків бувають погані діти?» Симеон приписує це надмірності батьківської любові, інакше, кажучи нашою мовою, баловству: «Якщо добрі батьки не дають своїм чадам належного покарання, а пускають їх поводити себе за забаганками їхньої юності, якщо не ображають їх словом напучування, не завдають їм болю, то від благих батьків з'явиться злий плід!» В іншій проповіді («тиждень розслабленого») Симеон вибухає надзвичайно суворою настановою і погрожує позбавленням царствія Божого тим батькам, які не завдають ран на плечі непутящих дітей своїх: «Хто вдовольняється лише словесним напучуванням, той неприємний Богові. Не шкодуйте, батьки, жезлів ваших, пригощайте дітей ваших не шкідливим для душі виціловуванням, а морально-виправним биттям».

Така штивність у поняттях про виховання відповідає суворо чернечному погляді, який виявляється у Симеона й щодо інших явищ життя. Вимагаючи любові між людьми, він, однак, боїться, щоб любов ця не була м'якою, не засновувалася на приємних бесідах, на спільному пригощанні їжею та питвом, на участі в розвагах («егда собираются на игралища и баснословия»). Чернечий аскетизм — для нього вищий взірєць моральної досконалості; жіночого товариства слід уникати; «стать жіноча — тля... Саме споглядання жінки заражає людину отрутою аспіда». В одній проповіді («на 27 тиждень по п'ятидесятниці») він порівнює грішну душу з жінкою: «Як у жінки,— каже він,— тонкий голос, так і в грішній душі голос тонкий і бідний до хваління Бога. Жона скороглаголива, мляворухлива, скорогнівлива, заздрісна, нелюботрудна, малонадійна — така й грішна душа!» Він не сміє не ша-

нувати подружньої спілки, але, пригадавши євангельську притчу про того, котрий не пішов на званий бенкет, через те що допіру оженився, каже («на 28 тиждень по п'ятидесятниці»): «Бачите, не лише беззаконня, але й законне поєднання іноді відхиляє нас від Бога зайвиною любові до жінки... Хто понад міру опікується жоною, той розпусник; от бачите — і законне подружжя іноді блудодійствує!..» Симеон нападає на пристрасть до багатства, вказує, що прагнення до збагачення веде до жорстокосердя і до лінощів, однак боїться надто напосідатися на багатіів, серед яких йому доводилося перебувати, і тому водночас він виправдовує багатство, оскільки воно надає змогу подавати милостиню. Піст, якому надавало такого важливого значення благочестя росіян, викликав також викриття з боку Симеона («Повчання в тижд. сир.»). У нас,— каже він,— багато хто з панів під час посту ходить сумний і похмурий, а між тим у домівках своїх робляться особливо злими: ось тоді у них пряме здається кривим, солодке гірким, жона стає обридливою, діти їм дозволяють, слуги стають негідними і без вина винуватими. В піст вони постяться, а перед постом і розговляючись безмірно наїдаються». Він нагадує, що передусім слід поститись од поганих справ *, повстає також проти лицемірного смирення, яке особливо часто траплялося у поведінці знатних осіб при побожному Олексіїв Михайловичу. «Ми,— каже він,— безперервно чуємо, як декотрі називають себе грішниками, розпусниками, а якщо хто інший в чомусь викриває їх, то кричать, що це неправда, а іноді й долонею зігнутою рота затулять».

Найдетальніше розводиться Симеон проти вад своєї епохи в тих проповідях, які писалися не з приводу свят і складають особливий додаток до «Вечері духовної». З них найбільш примітні «Повчання до іереїв» і «Повчання проти забобонів». Симеон вважає спокуюсь різні народні ігри, в яких бачить залишки стародавнього поганства й ідолопоклонництва: такими є скакання через вогонь і гойдалки, котрі звалися в той час «релі»,— повсюдна народна празникова розвага по містах і селах. Симеон з презирством називає їх шибеницями і каже, що в язичницькі часи хто падав з гойдалки і вбивався, того вважали принесеним в жертву Богові, тобто бісові. І тепер, на думку проповідника, цю втіху влаштовують на честь бісів. Його обурювали забобонні способи лікування, як, наприклад, носіння дітей до лазні й обмазування їх грязею з різними примовляннями з метою оберекти від недоброго ока, носіння наузів (вузлів), записок із замовляннями, струтіюнових кісток (?), шептання, дмухання, наспівування, промовляння незрозумілих слів і т. п. «Христос виганяється, а баба пустослівна вводиться,— каже Симеон,— таїна св. хрещення зневажається, диявол тішиться». Він озброюється проти ворожінь, прикмет, проти народної віри у віщувальне значення зустрічей з вовком, одноокою чи косоокою людиною, ченцем, жінкою тощо. «Трапиться,— каже Симеон,— людині, взуваючись, кашлянути або, виходячи з дому, спіткнутися, вона вертається і не робить свого діла». Поточать миші одяг — марновір боїться наступної біди і заздалегідь оплакує свою долю, не шкодуючи справжнього збитку, якого завдали йому миші. Ідуть двоє друзів, на шляху натрапляють на камінь, пса чи дитину і гадають, що ці предмети розладнають їхню дружбу, топчуть камінь, лупцюють пса, б'ють по щощі дитину... «Подібних забобонів тисячі»,— зауважує Симеон. До них він долучає легковірне визнання істинними всіляких чудес, які тоді безупинно траплялися і за звичай виявлялися фальшивими, виступає проти появи фальшивих мощей і т. п.

У проповідях Симеона відчутне наслідування Славинецькому, в усякому разі там, де обидва проповідники вели мову про одне й те саме, як, наприклад, про запровадження училищ і викриття розколу: є однакові порівняння, однакові вислови. Якщо Симеон і не переписував з того, що говорив Славинецький, то, напевно, перебував під його впливом.

Віршовані твори Симеона Ситіяновича написані силабічними римованими вірша-

* Тут він наводить байку, відому в його часи, начебто якщо людина, яка поститься, наступить на змія, змії здохне. Не спростовуючи цієї байки, він полишає судити про неї «естествословцам».

ми і позбавлені поетичної вартості. Можна сказати, що до цього роду літератури Симеон менше мав природного самобутнього обдарування, ніж до проповідування і богословствування. Найзначніший з його віршованих творів — переклад Псалтиря. На цей задум наштовхнув Симеона приклад польського поета Яна Кохановського⁹, що, зрозуміло, применшувало значення праці Симеона в очах суворих московських поборників православ'я. Псалтир Симеона, як відомо, був, проте, улюбленим читанням Ломоносова* і тому не залишився без значення в нашій словесності. Окрім Псалтиря Симеон написав «Вертоград многоцінный» — зібрання місць св. писання і різних описів, абстрактних понять і якостей, «Рифмологіон» — зібрання різних віршів, що писалися з урочистих нагод (у тому числі пишномовне вихваляння Росії — «Орел російський у сонці представлений»). Після смерті царя Олексія Михайловича Симеон написав «Глас» — розмову померлого Олексія Михайловича з богом і своїм наслідником. Він пізніше склав «Гусли доброголасну» — поздоровлення Федорові Олексійовичу зі вступом на престол та ін. Серед творів, які претендують на приналежність до поезії, заслуговують на увагу — якщо не за внутрішніми достоїнствами, то за значенням для свого часу — драматичні твори Симеона. Такими є комедії «Проблудного сина», «Про Навуходносора царя», «Про тіло золоте і трьох отроків у печі спалених».

Комедія «Про блудного сина» має пролог; потім вона розподіляється на шість частин і закінчується епілогом. У вісімнадцяти віршах прологу оголошується предмет п'єси; слухачі запрошуються до уваги, і їх обнадіюють, що вони одержать велику користь. Частини п'єси — те ж саме, що сцени чи яви.

У першій частині батько каже двом синам своїм, що з Божої благодаті він має доволі багатства, срібла, золота, рабів, гарні хороми; все він вручає своїм дітям і дає їм гідне повчання. Старший син за природою сидень, він бажає залишитися жити з батьком і слугувати йому; зворушений цим батько дає йому благословення; але меншого гнітить тісне домашнє життя; він полишає братові марнувати роки чарівної юності при батьковій старості, а в нього на думці інше: він шукає слави**, свободи***, знань****. Батько хоча й засмучений такими схильностями сина, але не бажає стримувати його, наказує рабам приготувати вози й коней, дати синові в дорогу одягу, срібла, золота; велить сідлати турецьких коней і благословляє сина в путь.

* Наводимо взірці цього перекладу:

Иже в помощи вышняго вручится,
В крове небеснаго Бога водворится;
Господу речет: заступник мой еси,
Ты ми надежда, живый на небеси,
Он мя из сети ловящих избавит,
Слово мятежно далече отставит,
Плещма своими будет осеняти,
Крылы своими от бед защищати.

Або: Помилуй мя, Боже, по твоей милости,
По множеству щедрот сотри неправости,
От беззакония, изводи омыти,
От греха моего мене очистити.

** Вящшая мой ум пользу промышляет,
Славу ти в мир весь простерти желает,
Иде же восток и где запад солнца;
Славен явлюся во вся мира кннца.
Заклучен видит ми си быти,

*** В отчинной стране юность погубити,
Бог волю дал есть: се птицы летают,
Зверие в лесах вольно пребывают.
И ты мне, отче! изволь волю дати,
Разумну сушу весь мир посещати.

**** Что стяжу в дому? чему изучюся?
Лучше в странствии умом обогащюся.
Юньших от мене отцы посылают
В чуждые страны, потом ся не хают.

У другій частині блудний син у чужій країні із слугами. Він багатий, на волі; він вирвався з батьківського дому, як пташа з клітки *, і наказує привести йому побільше таких слуг, які б з ним їли, пили й веселили його співом. Приводять до нього таких слуг. Блудний син наказує дати їм по сто карбованців, одного з них саджає із собою грати в зернь (кості), інших змушує грати між собою в карти й тавлеї (шашки), обіцяючи платити за того, хто програє, і, зверх того, винагороджувати і тих, хто виграє **. Подібні забави, напевне, справді дозволяли собі тодішні багатії — гульвіси, які за браком розваг від скукоти примушували своїх пахолків потішати себе. Починається на сцені гра. Той, що грав з блудним сином у кості, обіграв його; блудний син понад виграш дарує йому сто карбованців. На завершення блудний син напивається і йде спати похитуючись; слуги ведуть його в постіль.

У третій частині син після вчорашньої гри й пиятики — на похмілля скаржить-ся на біль голови. Слуга радить йому випити. Інший слуга радить прикликати «солонких музик і співців». Починається музика й пісні. Тут у п'єсі можна було за бажанням вставляти будь-яку музику й пісні; це оживляло саму п'єсу. По закінченні гри й пісень блудний син наказує заплатити слугам, але слуга-скарбник оголошує, що вся калитка панова виснажилася і заледве у нього лишається стільки, щоб купити вранці хліба. «Не журись,— відповідає йому блудний син,— мої слуги позичать мені», але пахолки один за одним відступаються від нього, сміються над ним ***, нарешті розкладають залишки його майна за недоплату обіщаної винагороди й кажуть, що ще виявляють йому милість, лишаючи його живим.

Блудний син у відчай плаче.

Вражає убогість поетичної фантазії в автора. Він не міг винайти ніяких спокус, котрі довели блудного сина до печального злидарства, окрім як змусити його напиться й програтися з найнятими слугами.

У четвертій частині блудний син без притулку, без допомоги, нікому не відомий на чужій стороні потерпає з голоду, в нього лишилася остання одежина — то був єдиний засіб ще хоч раз мати шматок хліба. Зустрічається купчик, запитує в юнака: що за лихо йому? «Вчора був багатим,— відповідає юнак,— сьогодні пропадаю з голоду». У мене є хліб,— каже купчик,— я продам. Віддай мені за хліб свою одіж, а я тобі на додачу свою віддам!» Блудний син погоджується. Купчик робить йому ще одну послугу. Іде багатий чоловік; купчик рекомендує йому нещасного хлопця. Пан бере блудного сина до себе на роботу, але, подивившись на його руки, визнає їх надто

* Бех у отца моего, яко раб плененный,
Во пределех домовых, яко в тюрьме замкненый.
Не что бяче свободно по воли творити;
Ждах обеда, вечери, хотяи ясти, пити.
Не свободно играти, в гости не пуцано,
А на красные лица зрети запрещано.
Во всяком деле указ, без того ничто же,
Ах! колика неволя, о мой Святый Боже!
Отец, яко мучитель, сына си томляше,
Ничесо же творити по воли даяше.
Ныне, слава Богови! от уз освободихся,
Егда в чуждую страну едва отмолихся.
Яко птенец из клетки на свет испущенный,
Желаю погуляти, тем быти блаженный.

** Аще кто проиграется, та мне утрата;
А кто добре выиграет, за труд гривна злата.

*** Господь и мешок, то приятель правый.
Людная приязнь гокмо для забавы.
.....
Государь наш! челом бием тебе
За хлеб и за соль, а слуг ищи себе.

м'якими для важкої роботи й каже, що такому пестунові найліпше доручити пасти свиней; з цією метою пан передає блудного сина своєму прикажчикові *.

Свинопаси женуть поросят; прикажчик велить їм робити своє діло, а сам іде геть. Тоді один пастух наказує блудному синові принести корито з ріжками і поставити перед свиньми; блудний син, знемагаючи від голоду, сам починає їсти ріжки; свині підбігають до корита; блудний син ударив одну свиню; пастухи зчинили гвалт. З'явився прикажчик; пастух доносить, що новий їхній товариш не друг, а ворог свиней, поїдає у них ріжки, кривдить свиней, б'є їх, розігнав свиней. Прикажчик велить бити нового пастуха канчуками; за сценою чути його жалібний крик; потім його виводять на сцену побитого; наказують розшукати свиней, які порозбігалися, і погрожують прибити до смерті, якщо він їх не знайде. Всі йдуть геть; блудний син залишається сам, виголошує монолог, який складає поширення відомих слів блудного сина з євангельської притчі.

У п'ятій частині батько журиться за сином, не знаючи, де він і що з ним, як раптом з'являються один за одним вістуні, сповіщають, що син наближається до його дому, але в жебрацькому вигляді. Входить син. Повторюється євангельська сцена прощення в поширеному вигляді. Тут знову надається можливість на короткий час вставити за бажанням музику й пісню. З'являється старший брат. Розмова його з батьком — не більше ніж поширення євангельської притчі.

У шостій частині блудний син, приодягнутий вже як слід, розповідає свою історію і дякує Богові.

Потім іде епілог, де викладається повчальна мета виставлення цієї притчі **, а на закінчення говориться, що нікого не хотіли образити і про всяк випадок просять пробачення.

П'єса закінчується музикою.

Комедія «Про Навуходносора царя» не розподіляється на частини. Початок її називається «предисловець»; він становить собою звернення до царя Олексія Михайловича. Вихваляються чесноти царя, а на противагу їм вказується на невіру й гордовитість Навуходносора, який оголосив себе богом і звелів кинути трьох отроків у піч за непослух. Потім оголошується, що ця подія з'явиться «комідишно» перед царем і боярами ***.

Навуходносор зі своїми боярами, з шістьма слугами і шістьма озброєними воїнами виходить на сцену, сідає на царське місце, возвеличує власну могутність, називає себе богом богів і наказує скарбникові видати золото на виготовлення його статуї, котрій за його повелінням повинні поклонятися всі народи. Скарбник іде виконувати царський наказ, а цар велить іншому боярину, Зардану, влаштувати біля статуї піч, в яку має бути кинутий всяк, хто не схоче поклонитися царському зображенню. У глибині сцени дві завіси. Поки за ними приготують статую і піч, цар наказує покликати музик — треба чимось заповнити п'єсу. Автор залишає місце для так званих «ликовствований» («зде будут ликовствования»). Публіку розважали ними скільки завгодно і як завгодно.

Тут підіймається одна завіса, з'являється статуя, піднімається друга завіса, з'являється піч. Боярин Амір доповідає цареві, що вже усі люди стоять на полі Деїрі. Цар звертається до «гудців» і наказує грати. Починають дудіти й пікати. Усі люди

* Посмотрев на руке и пощупав, и паки глаголет:

О! несть мозолей, зело мягки длани,
Бодрствуй отселе, лености престани.
Слышишь, приказчик, на село возьмите,
А свиньи пасти ему прикажите.

** То комидийно мы хоцем явити,
И аки само дело представить
Светлости твоей и всем предстоящим
Князем, боляром, верно ти служащим.
В утеху сердец здрави убо зрите,
А нас в милости своей сохраните.

падають ниць, але три отроки не кланяються; Амір велить їх спіймати. Потім переповідається те, що розказано в Данила-пророка. Розлютований цар вимагає поклоніння, а отроки не підкоряються, їх кидують у піч. Являється янгол, отроки співають свою пісню тими словами, як у Біблії. Цар, побачивши таке чудо, розкаюється, поклоняється істинному богові і наказує шанувати врятованих юнаків. Комедія закінчується епілогом. На заключення бажають цареві мирного царствування, звитяг, довголіття і небесного вінця.

Значення Симеона Ситияновича в російській історії, окрім його вчених праць, важливе тим, що з його іменем пов'язується зародження Московської духовної академії¹⁰ — першого вищого учбового закладу в Північній Русі. Йому приписують складання проекту, або «привілею», на заснування духовної академії: цей проект був написаний в царствування Федора Олексійовича, від царського імені; але здійснити-ся йому судилося вже після смерті царя*.

У цьому проекті цар, згадуючи благословення, яке дали найсвятіші патріархи східні, перебуваючи у Москві в часи батька його Олексія Михайловича, на заснування училищ, зволяє на заснування академії, в котрій викладатися мають науки цивільні й духовні, починаючи «от граматики, пиитики, риторики, диалектики, философии разумительной, естественной и нравной даже до богословия, учащей вешей божественных». Місце для нової академії відводилося в монастирі Заіконоспаському в Китай-городі, і на утримання її приписувалося декілька монастирів і пустинь**. Крім того не заборонялося приватним благодійникам давати пожертви на харчування й на одяг учнів. Начальник закладу мав називатися «блюститель». Як доглядач, так і вчителі мали бути з православних росіян чи греків, але греки допускалися не інакше як за свідоцтвом про свою непохитність у православ'ї за підписом вселенських патріархів. Учених з Малоросії та Литви дозволялося допускати в звання доглядача і вчителів не інакше як з великою обережністю, зробивши про них пильне дослідження, й аж ніяк не довіряти їхнім словесним і письмовим посвідченням. Новонавернених з інших вір у православну належало зовсім не допускати в ці звання. Особи, які заступали на посаду доглядача і вчителя, мусили скласти присягу про те, що вони незмінно будуть у православної вірі. Всі приналежні до академії, як доглядач з учителями, так і учні, виводилися з-під звичайного для всіх суду у приказах. Учні у всіх справах, за винятком кримінальних, судив доглядач з учителями, і навіть у кримінальній справі не можна було їх вимагати в приказ без відома доглядача. Доглядач і вчителі у всіх справах були підсудними лише власному суду, в присутності уповноважених від царя й патріарха. Вчителі без дозволу доглядача і своїх колег не могли переходити на іншу службу, а після тривалої служби в академії їх винагороджували особливим жалуванням. Кращим учням обіцяно після закінчення курсу від царя нагороду, а для більшої сумлінності обіцяно «осіб, які не навчались вільних наук», окрім лише «благородних дітей», не висувати на значні посади. До того ж ще, окрім новозаснованого училища в Москві, нікому не дозволялося без відома доглядача і вчителів тримати у своїх домах домашніх наставників для навчання грецькій, латинській, польській та іншим іноземним мовам.

Нова академія не була, проте, самим лише учбовим закладом. За проектом вона

* Досі ще повністю не доведено, що справді Симеон був автором цього проекту, тим більше що проект Федір підписав уже після смерті Симеона. Але на доказ того, що проект цей ще раніше склав Симеон, можна навести те, що в цьому проекті є цілі місця із Симеонових проповідей, що містяться в його книзі «Вечеря духовна»; крім того, у проекті пропонується розмістити академію в Заіконоспаському монастирі, де постійно жив Симеон (див. Ист. М. Ак. Смирнова, стр. 16). У всякому разі, якби навіть не Симеон писав цей проект під час його життя (писати опріч нього було нікому, тому що ближче Симеона ніхто не був до царя), то вплив Симеона на цей проект безсумнівний вже й тому, що він був учителем Федора, нарешті, весь проект просякнутий нетерпимістю, властивою духові західної церкви, а в підпаданні під вплив католицтва сучасники не дарма звинувачували Симеона.

** Андріївський (де запроваджував раніше училище Ртищев), Данилів, Строминський, Песножський, Борисоглібський і Медведєва пустинь з усіма її селянськими й бідняцькими дворами та угіддями.

мала бути чимось на зразок інквізиції або таємної поліції в релігійних справах. Доглядачі й учителі повинні були стежити, щоб не з'являлися такі, що «неправомудрствують» у вірі, не заводили чвар і незлагод, а якщо такі люди виявляться, то доносити про них цареві. Цар, радячись з патріархом, за самим лише свідченням доглядача й учителів, не беручи до уваги жодних «словес і розумувань», обіцяв судити звинувачених без будь-якого помилування. Так само доглядач і вчителі стежили, щоб ніхто не тримав у себе польських і латинських, лютеранських, кальвінських, еретичних книг, а також чаклунських, чародійних, ворожбитських і всіх взагалі заборонених церквою писаній. За доносом доглядача і вчителів, винного піддавали спаленню без будь-якого милосердя. Серед вчень, які забороняла церква, особливо боялися так званої природної магії. Доглядач і вчителі мусли стежити, щоб десь не з'явилися викладачі цієї науки, і за їхнім виказом такі викладачі разом із своїми слухачами підлягали спаленню. Всі, хто переходив з інших вір до православної, перебували під наглядом доглядача з учителями і їх записували в особливі книги. Варто було лише донести на них, що вони недостатньо дотримуються православної віри і церковних заповітів,— їх висилали на Терек або до Сибіру, а якщо б виявилось, що вони дотримуються старої віри, з якої перейшли у православ'я, то їх засуджували до спалення. Так само чужоземців, які прийшли з інших країн і притримувалися раніше православної віри, за прийняття в Росії якоїсь іншої віри засуджували на спалення. Якщо хто з росіян або чужоземців промовить якесь докірливе слово проти православної віри або церковних заповітів або, наприклад, скаже щось проти прикликання святих, поклоніння іконам, шанування мощей, того віддавали під суд доглядача й учителів і засуджували на спалення. Нарешті, всі іноземці інших вір, які приїздили в Росію, так звані тоді «вчені вільних наук люди», перебували під наглядом доглядача і вчителів академії, складали їм іспит, одержували від них свідоцтво на право вільно проживати, вступати на службу, одержувати царську платню, досягати почетеї; і якщо доглядач з учителями визнавали їх негідними перебувати в Росії, то їх висилали за кордон. Такий був проект першого вищого училища в Московській державі, такий був світанок вченої освіти, яка загрожувала гіршою пільмою, ніж колишнє неучтво.

Симеон Петровський-Ситянович помер 25 серпня 1680 року на п'ятдесят другого році від народження і похований у Заїконоспаському монастирі. Якщо за життя він користувався царською милістю і пошаною, то невдовзі після смерті ім'я його було піддане гонінню. Питання, що стосувалося його особистості й творів, було водночас питанням про долю й значення західноруських, переважно київських, вчених у Москві, а разом з ними заходило й про науку, яку вони принесли із собою. Якими б слабкими не здалися б нам тепер їхні наукові засоби, але в Московській Русі й вони зчинили потрясіння. Важливе вже те, що богослужбена реформа була справою, тісно пов'язаною з їхнім прибуттям; але не вона сама настроїла проти них цілу масу народу, що відпав від церкви в надрах православної церкви, яка прийняла зроблені зусиллями цих прибульців виправлення; багато хто їх не любив. Їхні знання, їхня вченість відгнали чимось чужим, не істинно православним, і до того ж явна вищість їхніх пізнань зачіпала гордість московських книжних людей; таємна недоброчливість гніздилася в серці багатьох, і сам патріарх Іоаким, котрий проживав довго у Києві і взагалі знав малоросійських учених на їхній батьківщині, ставився до них неприязно. У Москві виникла така думка: якщо вже через брак учених великоросів замінити їх іноземцями, то краще запрошувати греків, ніж киян. Безперервні заколоти й зради і без того кидали в очах великоросів темну тінь на малоросіян взагалі: їх звикли вважати народом дворушницьким, непостійним і ненадійним. Такий погляд мимоволі переносився і на вчених, які прибули до Москви. За Олексія, а ще більше за Федора вони користувалися підтримкою царів, однак після смерті Федора вони позбавилися її, коли в церковних справах став їхнім недругом Іоаким. Потрібен був з їхнього боку якийсь привід для явного викриття їх в неправослав'ї, щоб піднялася проти них буря.

У Симеона був серед учнів Семен Медведєв¹¹, піддячий приказу таємних справ. Це була людина від природи здібна і гарячковита. Життя з книгами захопило його. Він постригся в ченці і після смерті Симеона Ситияновича одержав важливе в ті часи місце в Законоспаському монастирі. Воно було особливо важливим тому, що, як ми казали, існувала вже пропозиція заснувати академію і розмістити її у Законоспаському монастирі. Семен Медведєв, який одержав у чернецтві ім'я Сильвестра, в усьому вірний своєму учителеві, подібно до нього вирізнявся при дворі своїм умінням вірнотдіювати. Коли цар Федір оженився на Апраксиній, Медведєв з'явився із шлюбним привітанням (надрук. 1682), а коли невдовзі після того цар відійшов у вічність, Сильвестр написав «Плач і утішення» — довге віршосплетіння, яке складається з багатьох плачів і багатьох відповідних їм утішень. Почав найперше плакати двоголовий орел російський, за плачем іде дванадцять віршів утішення орлові, потім воїн — той воїн, котрий змальований у російському орлі, — вилив двадцять віршів плачу; за це воїнові надається шістнадцять віршів утішення; за воїном вже йде плач цариці; їй величезне втішення на сорок вісім віршів; за царицею заплакали царівни, але вони плачуть небагато, їм не кожній окремишньо, а разом усім одне довге втішення, потім плачуть усі Росії одна за одною — Велика, Мала, Біла, — кожна плаче осібно, і кожній осібно своє втішення.

Сильвестрові дуже кортіло бути начальником нової академії. Але патріарх Іоаким¹², котрий не терпів Симеона Ситияновича, недолюблював і учня його Сильвестра. Патріарх уже відправив Прокопія Возниціна до Туреччини шукати просвітителів російського юнацтва серед греків, більш, на його думку, надійних, ніж були малороси та їхні вихованці.

У Константинополі 1683 року патріарх Діонісій вказав російському посланцеві на двох учених греків, братів, які були, на переконання патріарха, здатні закласти основи шкільної освіти в Московській державі. Випадково повторювалася давня подія IX століття: подібним чином константинопольський патріарх указав на двох братів, греків солунських, здатних запровадити між слов'ян хрещення і з ним разом книжну освіченість. Брати, на котрих указав тоді патріарх Діонісій, називалися Лихудами. Якщо вірити їхнім власним свідченням, вони походили з дуже давнього, знатного роду: пращур їхній, на ім'я Костянтин, в XI столітті був зятем імператора Костянтина Мономаха; тесть хотів зробити його навіть своїм наступником. Але тоді більше пощастило Комнінам, ніж Лихудам. Лихуди, не одержавши престолу, продовжували бути знатним родом Візантійської імперії. У 1453 році Лихуди, не бажаючи підкорятися невірним завойовникам, пішли геть і оселилися в Кефалонії. Ось на цьому острові народилися і згадані два брати: старший (народ. у 1633 р.) звався Іоанн, другий (дев'ятнадцятьма роками молодший від брата) — Спиридон. За звичаєм, якого тоді дотримувався багато хто з греків, Лихуди після початкової освіти, одержаної на батьківщині від священика, навчалися у Венеції, потім у Падуї і пробули тривалий час в Італії. Іоанна після повернення на батьківщину посвятили в сан ієрейський; Спиридон відчув схильність до чернецтва і постригся під іменням Софонія. За тим невдовзі овдовів старший брат його і також постригся під іменем Іоаннікія, залишивши світові двох синів.

Старший брат одержав важливе місце начальника шкіл у двох містах, менший в одному. Якщо вірити їм, вони вже мали поважну владу і значення. У 1683 році вони вирушили до Константинополя, як видно, показати перед патріархом свої знання. Патріарх змушував їх казати повчання. Ось у цей час і представив їх російському посланцеві.

У червні 1683 року вони вирушили до Росії; їх були затримали у Польщі. Король Ян Собеський прийняв їх відмінно, але єзуїти, дотямкувавши, що ці греки готуються бути засновниками книжного вищого виховання у тій Московії, куди самі єзуїти так марно прагнули пробратися під тим самим виглядом, умовили короля затримати Лихудів під якимись благовидними приводами. Здається, єзуїтам кортіло спробувати схилити учених греків на свій бік. Король возив Лихудів із собою в похід проти турок

і змушував їх вести диспути з єзуїтами. Коли, нарешті, братам Лихудам надокучило таке марнування часу, вони потайки втекли з Польщі, добралися до Києва, звідти прибули до гетьмана Самойловича і при сприянні останнього благополучно з'явилися в Москву 6 березня 1685 року. Приїзд цих учених іноземців був не до душі Сильвестру Медведеву. В кінці того ж року він подав царівні Софії той самий, що його склав, як гадають, Симеон за часів Федора Олексійовича, проект, або привілей на заснування академії, про зміст котрого ми вже говорили вище. Сподівання Сильвестра не справджувалися. Софія була прихильна до Сильвестра; але глава духовенства не проміняв би Лихудів на десяток учнів Ситіяновича. Лихудів помістили в Боговленський монастир. Там Лихуди одразу ж відкрили школу, їм дали учнів; слідом за тим на гроші дві тисячі карбованців, що їх пожертвував якийсь грек Мелетій, почали будувати велику будівлю для академії в Законоспаському монастирі; могутній тоді улюбленець царівни Софії Василь Голицин давав на цю справу пожертвування. У 1686 році по закінченню спорудження будівлі Лихуди перейшли в Законоспаський монастир. Так відкрилася Московська духовна академія, яку назвали греко-латинськорусянською. Окрім колишніх учнів, які поступили до Лихудів від самого їхнього приїзду, в академію перевели всіх учнів колишньої друкарської школи, і, понад те, за царським повелінням доручено Лихудам навчати «до сорока дітей знатних родів, а потім немало з дітей всяких чинів» поступали до них. Великих успіхів можна було на ближчі часи сподіватися від викладання новоприбулих наставників: учні надзвичайно швидко навчилися спілкуватися по-грецькому й по-латині.

Тепер вже кияни та їхні учні мали очікувати, що вчені греки не лише підірвуть їхню вагу і значення в Москві, але й постараться видати за неправославне їхнє виховання, яке спиралось більше на латинські книги, ніж на грецькі. Вже один із західноруських прибульців, Бялободський, котрий написав твір про відсутність різниці між церквами, у присутності обох царів, Івана і Петра, тримає диспут з Лихудами і зазнає поразки. Слідом за тим Сильвестр Медведев, який ненавидів приїжджих греків за те, що йому через них не вдалося стати начальником академії, надумав звинуватити Лихудів у неправослав'ї. Були у Сильвестра друзі і спільники і серед них околичний Шакловитий, що перебував у милості в царівни Софії¹³. Медведев написав книгу під назвою «Манна», в ній він доводив, що у таїнстві євхаристії хліб і вино перетворюються на тіло і кров у момент, коли проголошує священник слова Христа: «прийміте і споживайте...» Лихуди відповіли на цей твір спростуванням, яке назване «Акос, або Лікування, протиставлене отруйним укусам зміїним». У цьому творі, написаному з великою вченістю, Лихуди довели, що згідно з вченням православної церкви самого проголошення Христових слів не достатньо для великої дії, і св. дари перетворюються в момент подальшого прикликання св. духа і проголошення слів «переложи я духом твоїм святим». Після цих двох творів відкрилася палка полеміка з приводу зазначеного питання. Медведев і його прибічники пустили в хід твір київського ігумена Феодосія Сафоновича «Виклад про церкву святу» і від себе написали «Зошит на Іоаннікія та Софронія Лихудів», а монах Євфимій, колишній учень Славинецького, що пристав до Лихудів, вибухнув проти Медведева лайливим твором під назвою «Несамовите бреханіє». Затим Лихуди написали «Мечеть духовний», твір, у якому виклали у формі діалогів свою суперечку, що відбувалася у Львові з єзуїтом Руткою, про всі відмінності між православною і римсько-католицькою церквами. Суперечка про час перетворення з чернечих келій перейшла в мирські домівки і навіть на вулицю. Люди, які мало розуміли суть богословських тонкощів, захоплювалися цим питанням; торгівці, ремісники і навіть жінки заходилися сперечатись про час перетворення. Церкві загрожував новий розкол. Патріарх став на бік Лихудів. Треба було змусити малоросійських духовних подати із свого боку голос на користь Лихудів. Іоаким звернувся з цим до київського митрополита Гедеона і до Лазаря Барановича. Малоросійських архирейів це питання поставило у вельми незручне становище: в Київській колегії давно вже вчили про перетворення так, як писав Медведев; у «Літосі» Петра Могили викладене те ж саме учення. Гедеон і Лазар спершу було ухля-

лися від прямої відповіді, але патріарх пригрозив їм собором і присудом чотирьох інших вселенських патріархів. Тоді обидва архіпастирі дали відповідь в дусі вчення, яке проповідували Лихуди.

Заручившись такою заявою, Іоаким скликав собор. У цей час розпочалася справа Шакловитого, яка потягла за собою падіння Софії, Медведєв також був причетний до цієї справи. Він утік у намірах прихиститися в Польщі, але його схопили по дорозі, привезли до Москви, він склав перед собором каяття і, відрікшись од своїх тверджень, сам перейменував свою книгу замість «Манна»—«Омана». У січні 1690 року Медведєва заслали в Троїцький монастир, але через рік за виказом одного із співучасників страченого вже Шакловитого його звинуватили в змові з Шакловитим і після страшних тортур вогнем йому відрубали голову 11 лютого 1691 року.

Патріарх Іоаким, засудивши Медведєва і київське вчення про перетворення, звелів скласти від свого імені книгу під назвою «Остен». Книгу цю написав Євфимій. У ній викладена вся історія суперечки, яка відбувалася. На додачу до неї патріарх ерусалимський Досифей прислав добірку свідчень, які доводили справедливість учення Лихудів. Київська партія зазнала жорстокої поразки. Московський собор визнав неправославними не лише твір Медведєва, але й писання Симеона Полоцького, Галятовського, Радивилівського¹⁴, Барановича, Транквіліона, Петра Могили та ін. Про «Требник» Петра Могили сказано, що ця книга сповнена латинського зломудреного вчення, і взагалі про всі твори малоруських учених зазначено, «що їхні книги новотворені і самі із собою не узгоджуються, і хоч багато які з них названі солодкими іменами, але всі, навіть і кращі, містять у собі душерозтлінну отруту латинського зломудрія і новацій». У Москві утвердилася була думка, що прийшли з Малоросії і Білорусії вчені заражені латинською єрессю, що, мандруючи за кордоном і довершуючи там свою освіту, вони засвоюють іноземні поняття і звичаї, що не слід слухати їх і їздити до них вчитися. Казали, що «замість благословенного елліно-слов'янського вчення вони викладають латинське вчення, від якого нічого доброго не можна сподіватися, окрім супротивності й ополчення на святу церкву. У давні часи в Малоросії процвітало східне благочестя, як і в нас, великоросіян, воно благодаттю божою, як сонце, сяє, а коли ввійшли туди злохитрісні єзуїти і принесли туди вчення латинське, що залишилося? Куди поділися тамтешні князі великі, православні: Острозькі, Чарторийські, Четвертинські й інші?»

Через деякий час сила Лихудів похитнулася. Патріарх ерусалимський Досифей, котрий раніше благоволив до них, не одержавши від них належної суми на користь гроба господнього, в 1693 році написав до обох царів і до патріарха Адріана¹⁵, який заступив на місце померлого Іоакима, що Лихуди — обманщики, таємні латинники, що вони, одержавши од патріарха благословення на навчання грецькій мові, вчать латинській і замість богословських наук «забавляються» фізикою та філософією; доносив на них, що вони фальшиво називають себе князями, що насправді вони люди незнатного походження, вбогі, ремісничі та ін. Справедливість патріаршого донесення підтримали греки, які проживали тоді в Москві, заздрили Лихудам. За цими намовляннями Лихуди 1694 року були усунуті від завідування академією і від викладання.

Замість них стали управляти академією двоє з їхніх учнів*, а в 1699 році був призначений перший ректор академії Паладій Роговський. Лихуди залишалися декілька років у Москві і навчали латинської та італійської мов. Цар Петро вирішив, що вони можуть бути йому корисні, призначив їм утримання і наказав батькам віддавати Лихудам дітей для навчання італійської мови, але греки не полишали їх у спокої: вони настроїли проти них патріарха Адріана і звинуватили їх уже в політичних злочинах. Адріан доніс цареві, що Лихуди пересилають до Константинополя відомості про Московську державу. Вороги Лихудів домоглися-таки, що 1701 року їх видалили до Іпатіївського костромського монастиря¹⁶.

* Микола Семенов та Федір Полікарпов.

Усунення Лихудів з академії підбадьорило київську партію. Серед малоросів, що переселилися до Москви, був Гаврило Домецький¹⁷. Він був архімандритом Симонового монастиря¹⁸ і склав для своєї обителі статут під назвою «Кіновион, або Зображення чернечого житія». Статут цей спокушав суворих великоруських поборників давнього аскетизму. У цьому статуті ченцям ставилися в обов'язок охайність і чистота; хворим і немічним ченцям дозволялося їсти будь-яку їжу, хоч би навіть і в піст, тому що для нездорової людини не повинно бути посту, та й сам піст, за статутом Домецького, мав полягати більше в кількості, ніж в якості їжі і пиття, які споживаються, а тому братії подавали вино, пиво, мед, лише німціні і в помірній кількості. Трапеза братії належалася здорова й смачна; визнавалися необхідними навіть для ченців розваги, лише пристойні і безпутні. Така поблажливість не заважала Домецькому виступати проти пияцтва, про що він залишив навіть проповідь. «Що це за монашество, — казали про цей статут великоросіяни, — коли в монастирі ставлять шапки з пивом і медом, а монахи між собок в шахарду граються. Латинські штуки! Польський закон!»

На соборі, який ударив анафемою Медведєва, під час загального гоніння на киян Домецького позбавили звання архімандрита, але в 1694 році новгородський митрополит Іов запросив його до Новгорода і дав в управління Юр'ївський монастир¹⁹. Тоді Домецький спробував виступити на захист своїх земляків і написав спростування супроти книги «Остен». «Чи можна давати таку назву книзі, — висловлювався він, — остен значить паля проривна, так ніби церква може так суворо чинити! Непристойно звертатися до архіреїв невідомо від кого і казати наче до малих дітей: бий! коли! Несправедливий «Остен» до вчених киян: вони перші і кращі захисники православної церкви. Патріарх Никон добре усвідомлював це, коли викликав їх із Києва і все робив з їхньою допомогою». Потім Домецький знову доводив, що латинська церква завжди була одностайна з грецькою в питанні про перетворення, і підтверджував свою думку свідченнями багатьох отців церкви.

Проти Домецького виступив чернець Дамаскін, земляк і давній приятель митрополита Іова; він нападав на київських учених взагалі. «По чому можна пізнати киянина? — каже він. — По тому, що чуємо від нього огуду на чотирипрестольних патріархів, на грецькі монастирі і на всіх греків; він читає польські та литовські книги і наслідує звичаї та порядки, які, на наше розуміння, не східного напрямку... Він Київ зверх міри хвалить, а у Великій Росії книг не виявляє (тобто не визнає, щоб були книги), вчення грецького не любить, а латинське приймає; сам по собі, як сатана, стояти хоче». Звертаючи мову до малоруських учених, він каже: «Ви, нові мудреці, вивчили по-латині в, с, d чи трохи більше того, та й величаєтесь; інших принижуйте, усякий сан, і архірейський, і священницький ні в що ставите, людей тямущих у св. писанні обзиваєте невігласами та неуками. Ми шануємо вільні науки, але хай їх передають нам такі люди, які з острахом слухають і виконують божественні повеління, а хто в безстрашності перебуває і в солодошах, тому схоластичні науки не лише не приносять користі, а й шкідливі. У такого помисел лютішає, спрямовується на те, що понад міру; такий схоластик скоріше, ніж будь-хто невчений, зробиться паплюжником церковним і ересевинахідником».

Але цим не обмежився Дамаскін: він писав Іову послання за посланням, переконував прогнати Домецького, не знатися з малоросами. «Приклич, — казав він, — ліпше людей грецького виховання, зволь пошукати оного добросподіяного монастирського благочиння, яке нині перебуває на Афонській горі, а не в польських, литовських і малоросійських країнах; кияни все стародавнє благочестя змінили, перейшли од смиренного на погорде, від скромного на пишне; і в одязі, й у вчинках, і в звичаях — все у них латиноподібне. Якщо хочеш насолодитися божественними книгами, виклич грецьких перекладачів та писців і побачиш чудо преславне, а в цих латинниках нам немає ніякої потреби. Можна, цілком можна обійтися без киян: не бог посилає їх на нас, а сатана на спокусу...» Намови Дамаскіна нарешті вплинули. Іов усунув Домецького. Домецький від'їхав до Києва, де залишався до смерті.

Але київській науці цим не було завдано удару. Дамаскін міг витіснити Домецького з Новгороду, а між тим у Москві з настанням XVIII століття остаточно взяли гору кияни. Малорос Стефан Яворський²⁰, призначений місцедоглядачем патріаршого престолу після померлого Адріана, переконав царя Петра, що київські вчені можуть бути найбільш корисними для російської просвіти, і цар, заповзявшись пересадити в Росію західну освіту, побачив у малоруських духовних відмінне знаряддя для своїх замірів; з того часу малороси зайняли місце викладачів у Московській академії; викладання йшло за київським взірцем; навіть більшість учнів у Москві була з малоросіян *; нарешті на всі найважливіші духовні місця настановляли малоросіян. Так не безплідним залишилося для російської освіти перенесення київської освіченості в Москву в половині XVII століття **.

* Напр., у 1764 році в класі філософії з 34 учнів лише було три великоросіянини.

** Лихуди 1706 року, прибувши до Новгороду, замінили Домецького митрополитові Іову і завели за його повелінням два училища: одне — греко-латинське, друге — слов'янське для дітей усіх звань; крім того, чотирнадцять так званих граматичних шкіл у повітах Новгородської парафії. У 1709 році Софроній заступив на посаду префекта Московської духовної академії. Іоаннікій проживав у Новгороді до 1716 року, коли помер митрополит Іов; потім він перейшов до Москви і наступного року помер. У 1722 році Софронія призначили архімандритом в Рязань, і прожив там до своєї смерті, яка сталася в 1730 році. В Іоаннікія залишилися два сини, за якими визнавали князівське достоїнство.

РОСТОВСЬКИЙ МИТРОПОЛИТ ДМИТРО ТУПТАЛО

Ведучи мову про важливих російських історичних діячів XVII століття, не можна оминати духовної особи, котра діяла переважно в кінці XVII століття, вона має важливе значення не лише для свого часу, а й для подальших часів з огляду на ту благочестиву повагу, яку до його пам'яті виявляє російський народ.

Св. Дмитро (за походженням малоросіянин) займає одне з найблискупіших місць у колі київських учених, які поширювали в російській землі справу руської просвіти, що її розпочав Петро Могила. Він народився в містечку Макарові, верст за п'ятдесят від Києва, на правому боці Дніпра, в грудні 1651 року. Батько його був козацький сотник на ім'я Сава Григорович Туптало, матір звали Марією, дитину назвали при хрещенні Данилом *. Коли він досяг юнацького віку, батьки віддали його вчитися до Києва. Данилів батько був ктитором Кирилівського монастиря ¹ і, очевидно, мешкав у самому Києві. Обдарований від природи живою уявою і глибиною почуття, Данило виявив схильність до релігійної споглядальності і вирішив постригтися. Сумна доля Малоросії, як видно, сприяла такому настроєві: довкола себе він бачив кров, слези, злидні; одна біда вела за собою іншу біду, і не видно було кінця плачевному станові краю. У Києві навіть навчання не могло йти своїм усталеним звичаєм. Природно було перейнятися думкою про минуність земних благ і шукати пристановища в чернечому житті. У 1668 році Данила постриг ігумен Мелетій Дзик ** у київському Кирилівському монастирі, і при цьому нарекли його Дмитром. Незважаючи на молодість, він швидко звернув на себе увагу своїм незвичайним даром слова; на 25-му році од народження, 1675 року, Лазар Баранович посвятив його в Густинському монастирі в ієромонахи. З цього часу почалися мандри Дмитра з монастиря в монастир, із краю в край. Де б тільки він не оселявся, там починав виголошувати повчання, і до нього стікалися юрми людей; слава про новоявленого знаменитого проповідника ширилася од міста до міста. Архієпископ Лазар Баранович перевів його з Густинського монастиря до себе в Чернігів, і Дмитро пробув близько двох років проповідником при Лазарі Барановичу. Під час перебування в Литві, куди він вирушив для поклоніння чудотворній іконі, яка знаходилася в Новодвірському монастирі, його спочатку запросили на короткий час для проповідництва у Вільно, а потім білоруський єпископ Феодосій Василевич переконав його переселитися до Слуцька; Дмитро проповідував там у Преображенському монастирі. Але в кінці 1679 року помер його покровитель Феодосій, а слідом за ним скінчив життя другий його благосприятель, ктитор Преображенського монастиря Скоцкевич. Проголосивши над останнім надгробне

* Говорячи про своє народження у щоденнику, він сказав: «І в ту годину воєвродина Радзивілова... і хрещенням святим просвічений». Очевидно, вона була його хрещеною, це була, напевне, дружина Януша Радзивілла, молдавська княжна, сестра дружини Тимофія Хмельницького.

** У Ростові в келії Дмитра зберігається картина, на якій зображено, як молодий Данило, кланяючись у ноги батькові й матері, просить їхнього батьківського благословення на вступ до монастиря. Члени сім'ї в малоросійському одязі того часу.

слово*, Дмитро через місяць поїхав із Слущька на батьківщину. Молодого проповідника навперейми запрошували з різних місць Малоросії. Гетьман Самойлович переконав його оселитися в Батурині, а потім, на його клопотання, Лазар Баранович, 1681 р. призначив Дмитра ігуменом Максаківського монастиря². Лазар, який полюбляв, як відомо, грати словами, сказав Дмитрові при цьому люб'язність: «Ви називаєтесь Димитрієм і тому я бажаю вам не лише ігуменства, а й митри. Хай Димитрій одержить митру». Наступного року Дмитро став Батуринським ігуменом. Однак перебування в Батурині було йому не зовсім до душі; наступного ж року він облишив ігуменство і пішов до Києво-Печерської лаври, де його радо прийняв архімандрит Варлаам Ясинський. Тут Дмитро почав укладати збірник житій святих — Четьї Мінеї³. Цю працю намічав ще Петро Могила, але вона полишилася без виконання. Через два роки ми застаємо Дмитра знову в Батурині ігуменом Николаївського монастиря⁴. Не знаємо, як поставився Дмитро до падіння Самойловича, але воно не мало для нього поганих наслідків. Наступник Самойловича, Мазепа, був також прихильний до Дмитра. Закінчивши половину своїх Міней, Дмитро повернув у Москву Макар'ївські Мінеї*, які були в нього, сповіщав про закінчення своєї праці і просив благословення патріарха Іоакима на друкування, але оскільки благословення довго не надходило, то Дмитро, не чекаючи його, віддав свої Мінеї в друк до Києво-Печерської лаври під наглядом архімандрита Варлаама. Патріарх, дізнавшись про це, був дуже невдоволений, присікувався, вимагав передруку деяких місць, забороняв друкувати далі без свого дозволу; однак Дмитро відхилив від себе подальші переслідування. Він разом з Мазепою побував у Москві в найбільш смутний час падіння Софії (у 1689 р.) і встиг сподобатись Іоакимові, який дав йому благословення продовжувати свою працю. Після повернення на батьківщину Дмитро мешкав у Батурині і трудився над своїми Мінеями. Наступник Іоакима, патріарх Адріан, не лише не присікувався до друкування, а й, поставивши на київську митрополію печерського архімандрита Варлаама, особливо просив його сприяти друкуванню Дмитрових Міней.

У 1692 році Дмитро знову полишив ігуменство, щоб виключно зайнятись Мінеями; але в 1694 році його змусили прийняти ігуменство в Глухівському монастирі⁵, а 1697 року наступник Лазаря Барановича, Іоанн Максимович⁶, викликав його до Чернігова і зробив архімандритом Єлецького монастиря⁷. Займаючись Мінеями, Дмитро не переставав писати і виголошувати проповіді. Через два роки його перевели до Новгород-Сіверського Спаського монастиря⁸, і тут 1700 року він закінчив три четі (чверті) своїх Міней і надрукував у Лаврі; слідом за тим доля несподівано покликала його в далекий край.

Петро Великий шукав гідну духовну особу для заміщення кафедри сибірського митрополита і наказав київському митрополитові Варлааму прислати йому до Москви такого архімандрита, котрий був би придатний на це місце. Варлаам указав на Дмитра. В лютому 1701 року Дмитро, за царським наказом, приїхав до Москви, а березня 23-го його рукоположили в архірейський сан.

Але Дмитро, маючи вже 50 років од народження, був слабкий здоров'ям; тяжко було б йому їхати в далеку невідому і до того ж сувору країну. На нього напала хворість. Петро, дізнавшись про це, сам приїхав до нього і помітив, що Дмитро більше зажурений, ніж хворий, і наказав повідомити йому відверто причину своєї журби. «Мене,— сказав Дмитро,— посилають до суворого краю, шкідливого для мого здоров'я, а на мені лежить послушання — закінчити «Життя Святих». — «Залишайся в Москві», — сказав йому на це Петро.

Дмитро залишився у Москві, зблизився і потоваришував із своїм земляком Стефаном Яворським, який посідав тоді місце доглядача патріаршого престолу, і продовжував займатися Мінеями.

У січні 1702 року, після смерті ростовського митрополита Іосафа, Петро призначив Дмитра до Ростова. Це було останнє місцеперебування Дмитра. Приїхавши у

* За яке одержав, за його словами, шість ліктів доброго голландського сукна.

** Їх виписав з Москви Інокентій Гізель, який гадав писати Мінеї, але не встиг.

свою єпархію, він одразу ж указав у соборній церкві місце для свого поховання і мовив: «Се покій мій, тут оселюся на віки вічні».

Тут закінчив він свою багаторічну працю «Життя Святих», які були надруковані 1705 року в друкарні Києво-Печерської лаври. За своїм звичаєм, Дмитро і в Ростові виголошував постійно проповіді; у Ростові, як і в Малоросії, полюбили його і стікалися до нього слухачі. Але у великоруському краї виявилася потрібною від нього ще й іншого роду діяльність. Дмитро, познайомившись із великоруським духовенством, вжахнувся цілковитого невігластва і відсутності внутрішнього благочестя. «Недбалі іереї,— говорить він у своєму повчанні до священників,— лінуються ходити до убогих хворих для сповіді й причастя, а ходять лише до багатих, і чимало хто з бідняків помирає без св. таїн... Трапилось нам по дорозі до Ярослава заїхати в одне село і запитати тамтешнього попа: «Де в тебе животворящі Христові таїни?» Піп не розумів мого слова. Я запитав: «Де тіло Христове?» Піп знову не зрозумів мого слова. Тоді один із священників, які були зі мною, запитав його: «Де запас?» Тоді піп узяв «неохайну» (дуже бридку) посудинку й показав велику святиню, яка зберігалася в ній у недбальстві... Подивувавшись з того, неба й землі вжахніться кінці. Пречисті Христові таїни тримає священник не в церкві на престолі, а в себе серед блошиць, тарганів і цвіркунів, з якими і він сам, і домашні його живуть і починають». Щоб покласти край таким зловживанням, Дмитро написав декілька напучувань духовним з настановами, як поводити себе, і вбачав необхідність покласти початок книжній просвіті. Він завів у Ростові духовне училище чи семінарію, котра поділялася на три класи і мала за Дмитра до 200 учнів. Він утримував це училище з власних доходів, займався ним з великою любов'ю, сам перевіряв успіхи учнів, стежив за їхньою моральністю і благочестям, а влітку збирав їх у себе на замиській своїй дачі, пояснював їм сам особисто місця із св. письма, поводився з ними надзвичайно гречно, по-батьківському, і вони його дуже любили. Це був перший зразок великоруських семінарій. Окрім загального неучтва, над великоруським краєм тяжіло ще й інше зло — розкол; і проти цього зла вважав своїм обов'язком виступити Дмитро. Він написав великий твір проти розколу — «Розшук про розкольніцку бринську віру», а коли Петро видав указ про те, щоб усі поголили бороди, то Дмитро написав твір про бородогоління, в якому доводив, що гоління борід не становить гріха. Сам Дмитро оповідає, як два нестарих великороси зупинили архірея при виході з церкви після літургії і запитували в нього: як він вважає? Вони готові ліпше покласти голову на плаху на відтин, ніж бороди. «А що відросте,— запитав Дмитро,— борода чи голова?»—«Борода»,— сказали йому. «Так краще вам віддати бороду, ніж голову; борода буде відростати стільки разів, скільки її будуть голити, а відтята голова не пристане до тіла, хіба що — при воскресінні мертвих!» Дмитро казав бородалюбцям, що марно вони бояться голити бороду, гадаючи собі, ніби цим спотворять образ і подобу Божу; доводив, що образ і подоба божі зовсім не в тілі, не в зримому образі людини, а в її душі. Петро здобув у ростовському митрополитові підтримку своїм реформаторським планам у цьому відношенні. Дмитро, за свого суворого благочестя, не міг поділяти прихильності великоросів до борід, оскільки народився в Малоросії, де козаки давно вже голили бороди і де цей звичай ставав усенародним.

Дмитро був великим пісником і, як розповідають, їв у велику чотиридесятницю тільки раз на тиждень. Він узагалі відзначався помірністю в житті, був лагідний, прощодушний і охоче допомагав біднякам. У своєму духовному заповіті, написаному за два роки до смерті, Дмитро висловився про себе так: «З вісімнадцятирічного віку до наближення мого до могили я не збирав нічого, окрім книг; я не мав ні золота, ні срібла, ні зайвої одежі... Хай ніхто не завдає собі трудів шукати після мене якихось сховків». Якості Дмитра ще за життя підносили його в очах благочестивих людей.

Недарма боявся Дмитро Сибіру; і менш суворий клімат Ростовського краю зле позначився на його здоров'ї, ослабленому багаторічними трудами і суворим пісництвом. Уже 1708 року Дмитро скаржився, що не в змозі працювати: очі ослабли, окуляри вже не могли йому допомагати, рука під час писання тремтіла... У 1709 році Дмит-

ро почав страждати від задушливого кашлю і 27-го листопада помер. Його знайшли в келії мертвим, схиленим навколiшки для молитви. Друг Дмитра, Стефан Яворський, поховав його на місці, яке вказав сам Дмитро після приїзду до Ростова. Після покійного Стефан узяв його численні книги, які перейшли до бібліотеки Московської синодальної друкарні⁹.

Літературні праці Дмитра мають важливе значення саме тому, що були дуже поширені в російському суспільстві до останнього часу. Навряд чи якийсь інший духовний письменник мав таке широке коло читачів. Найпоширенішим твором Дмитра були, без сумніву, його Четы Мінеї, які вийшли кількома виданнями. Укладаючи їх, він користувався Макріївськими Мінеями, рукописом Симеона Матафраста, який привезли йому з Афону, руськими прологами, патериками та різними західними збірниками. Хоч укладач усвідомлював, що не все з наявного в нього в руках було в однаковій мірі достовірне як джерело, і тому багато чого не вносив до свого збірника, і все ж, при всьому тому, не можна сказати, щоб Дмитро піддавав суворій критиці оповіді, якими користувався.

Проповіді Дмитра (котрих лишилося багато і не всі ще відомі) подають, власне, мало рис, важливих для історії свого часу як за своїм складом, так і за змістом: це такі проповіді, які можна віднести до будь-якої країни і до будь-якого часу. Вплив київської схоластики позначився багато в чому і на них, — це помітне в прагненні вдаватися до символізму. Так, напр., у своїй проповіді на Вербну Неділю Дмитро запитує: чому Христос в'їхав до Єрусалима, сидючи на віслюкові? — і робить висновок, що це сталося задля уподібнення віслюка до грішника*. В іншій проповіді він закликає всі дерева схилити крони свої перед терном, і деревам надає символізації святих: фінік — це праведник; маслина — вчителі церковні; виноград — це взагалі люди, які живуть по-божому; а терен уособлює страждання... Подібно до київських проповідників, він наводить у своїх проповідях різні анекдоти з древньої історії, байки, яким щиросердо вірить; наприклад, розповідаючи відому байку про птаха Фенікса, який, проживши самим повітрям, без їжі й питва п'ятсот літ, сам себе спалює, щоб з його попелу утворився зародок нового птаха — він припускає реальне існування такого птаха, який живе нібито в Аравії та Індії... Або, напр., говорячи про Дельфійського оракула, він готовий його пророкування визнати істинними**. Хоча Дмитро багатьма рисами своїх проповідей та схоластичною побудовою багатьох з них і віддавав данину тому колові, в якому виховувався, зате проповіді його стоять значно вище проповідей усіх його попередників настільки, наскільки вони були наслідком не вправи на задану тему, а істинного натхнення, якого була сповнена обдарована і любляча натура проповідника. Проповіді Дмитра відзначаються живістю образів, і особливо глибиною почуттів: в останньому навряд чи хто з руських проповідників і після Дмитра перевершував його. Вони писані церковнослов'янською мовою, з домішкою російської мови. Така мова навіть у ті часи, коли ці проповіді писалися, була занадто книжною й віддаленою від звичайної розмовної мови. У наступні часи, за дальшого розвитку літературної мови, вона здавалася застарілою, а між тим проповіді Дмитра довго читали з більшою цікавістю, ніж твори інших, новітніших проповідників. Проповіді його мають ту чудову особливість, що, незважаючи на книжну мову, невластиві російській мові зврати, вони відзначаються ясністю і якимось легко читаються. Деякі з проповідей Дмитра, якщо б їх прочитати в церкві, і тепер могли б справити таке ж приголомшливе враження на слухачів. Так між іншим його чудова проповідь до дня жон-мироносиць, визначає ще й тим, що в ній зустрічаємо зв'язок із своїм часом, чого у Дмитра взагалі мало. Проповідник пригадає слова янгола, звернені до жон-мироносиць біля гроба воскреслого Спасителя: «Нема його тут, бо воскрес!»—

* «Ледачий віслюк, ледачий і грішник: сильним биттям навряд чи схилиш віслюка до уярмлення, а розпущеного грішника і багатьма покараннями не зможеш повернути до виправлення: віслюк, хоч і битий, не швидко піде, в дорозі заледве волочиться, а бігти скоро ніколи не хоче — і грішник не поспішає до спасіння, хоча інколи і битий буває різними від Бога напастями...»

** Видать за велінням Божим, задля повчання людини, всупереч природі своїй камінь промовив чудесне...

«Де ж Христос після свого воскресіння? Певна річ, повсюдно, як Бог, але не скрізь своєю благодаттю». І ось проповідник шукає його. «Чи не в храмах він, споруджених на його честь? Ні, його дім святий перетворився на розбійницький вертеп. Зйдуться люди до церкви, начебто на молитву, а між тим пустословлять про купівлю, про війну, про бенкети, обмовляють інших, збиткуються над ближніми, паплюжать лайливими словами їхнє добре ім'я; інші, стоячи в храмі, начебто й моляться устами, а в думці своїй розмірковують про сім'ю, про багатство, про скрині, про гроші; дехто куняє, стоячи в церкві, а дехто подумує про злодійство, вбивство, перелюбство чи задумує помсту своєму ближньому. Трапляється, на додачу, що духовні особи п'яні сваряться між собою, лихословлять і б'ються в алтарі. Ні, не храм це божий, а вертеп розбійників: благодать Божа відлякується від опоганеного св. місця, як бджола, гнана димом. Колись Господь батогом мотузяним вигнав продавців і покупців із церкви. А що якби він тепер зримо прийшов у святий свій храм з отим батогом? Але ні, Господи, вже той час минув, коли ти виганяв безчинників з храму; нині наші клятві часи настали; вже ми тебе виганяємо; тепер можна сказати про храм Господній: нема тут Бога, був, та пішов геть. Нема його тут, бо воскрес...» Але ж писаніс вчить, що кожна людина є храм божий. Отже, у всякій людині можна шукати Христа. І що ж? «Багато хто, — каже Димитрій, — хрещений і просвітлений істинною вірою, але мало таких, в яких би Господь перебував, як у храмі своєму: і лиходій хрещений, і крадій, і розбійник, і перелюбник, і всякий злодій просвітлений правовір'ям, але Христа в ньому не запитуй: нема його тут. Хіба що колись був Христос у цьому злодії в дитячому віці, а коли він увійшов у дорослі літа, відійшов від нього Христос! Нема його тут, бо воскрес! Дехто з виду здається добродійним, благочестивим, він богомолець, пісник, бідняколюбець, подвижник... Але все це лицемірство... Не шукай у ньому Христа. Нема його тут! Важко відшукати дорогоцінні перла в морській глибині, золото, срібло в надрах землі, а ще важче — Христа, що перебуває в людях. Багато з нас лише іменується християнами, а живуть по-тваринному, по-свинськи. Хрестом Христовим захищаємось, а Христа на хресті розпинаємо своїми мерзотними вчинками...» Провідник починає шукати Христа в людях різних звань. «Поглянемо, — каже він, — на духовного сановника й запитаємо його: з яким наміром і прагненням досяг ти свого сану? Заради слави і честі Божої чи задля своєї слави і честі?... Заради надбання душ людських во спасіння чи для надбання власних багатств? Воістину, не один би знайшовся, котрий досяг цього сану не для користі людей, а для своєї користі. Не слугувати прийшов спасінню людських душ, а для того, щоб йому слугували підлеглі*». — «Подивимося, — продовжує він, — на нижчу духовну владу, на ієреїв та дияконів, і запитаймо кожного: що тебе привело у священний чин? Чи ж прагнення спасти себе й інших? Ні, ти пішов сюди для того, щоб прогодувати себе, дружини й дітей. Пошукав Ісуса не задля Ісуса, а задля хліба куса. Дехто, взявши ключ розуміння, і сам не входить і бажачучих увійти не пускає, а дехто й ключа розуміння не брав. Сам нічого не розуміє: сліпий сліпих водить, і разом до ями падають. Не скоро тут знайдеш Христа: нема його тут! Може, в монастирях пошукати Христа? Але й в них все перевелось. Нічого не стало... Чи не в народі пошукати Христа? Але ж де більше злодійства, як не в народі? Якщо є в народі якісь добрі люди, так і ті за своїми справами й скрутами забули Бога й од молитви одступилися. Чи не в людях великих, боярах та суддях шукати Христа? Та до них нема доступу. Скажуть: не час, іншим разом прийде; та нема чого й ходити до них. В них навряд чи й бував коли Христос: за наших лихих часів і правда скупа й милосердця нема; а де ні правди, ні милосердя, там не шукай Христа: нема його тут!»

«Де ж знайти його? Доведеться ремствувати з Магдалиною, яка говорила: взяша Господа мого од гробу і не відаю, де положиша його. Гріхи наші взяли од нас Господа нашого, і не знаємо, де шукати його. Дехто скаже: Господь зі мною і я з ним, я

* При цьому, наче б боячись образити духовних владців, він робить застереження: «Вибачте мені, високі власті духовні, я не про всіх кажу, а лише про декотрих і в тому числі про себе».

вірую в нього, молюся йому і поклоняюся йому. А що з того, що ти поклоняєшся? Поклонялися йому й ті, котрі під час його добровільних страждань схиляли перед ним коліна, а потім били по голові палицею. Ти кланяєшся Христові і б'єш Христа, тому що озлоблюєш і мучиш свого ближнього, гвалтуєш його і грабуєш, однімаєш у нього неправедно набуток; ти молишся Христові й плюєш йому в обличчя, випускаєш з вуст своїх лихі слова, докоряючи і засуджуючи свого ближнього...»

У цій проповіді Дмитро зачепив і розкольників: «Наша церква так змаліла од розколу, що важко й знайти істинного сина церкви: ледь не в кожному місті видумляється нова, особлива віра. Прості мужики й баби догматизують про складання трьох перств та про те, який хрест неправий і новий, а декотрі хоча й лишаються в церкві, але не щиро: у них нема Христа, нема Бога. Нема його тут!..»

Окрім великої кількості проповідей, у тій чи іншій мірі талановито написаних, Дмитро залишив після себе багато благочестивих роздумів і настанов *, написав катехізис у запитаннях і відповідях, «Дзеркало православного сповідання віри», «Літопис» (священна історія з повчальними роздумами) — твір незакінчений.

За значенням для історії свого часу найважливішим твором Дмитра є безперечно «Розшук про бринську віру» (бринською назвав він розкольницьку віру через те, що розкольники отаборялися в Брянських, або Бринських, лісах), розподілений на три частини: 1) про розкольницьку віру, 2) про розкольницьке вчення і 3) про розкольницькі діла. У першій частині, довівши несправедливість розкольницьких звинувачень проти православної церкви, Дмитро викриває розкольницьких вчителів у тому, що вони через своє неучтво писали так, що з їхніх слів мимоволі виходили еретичні думки. Показово, що розкол за часів Дмитра роздробився настільки, що нараховувалося до 22 ухилів. У другій частині «Розшуку» автор критично доводить хибність різних вчень. Головне зло, на думку Дмитра, в тому, що розкольники «тільки-но заледве вміють читати й писати, одразу ж вважають себе великими богословами й вчителями віри». Дмитро детально розмірковує про бородогоління, доводить, що борода не має ніякого значення у справі релігії, і навіть ті правила, які існували щодо негоління бороди, вважає такими, що походять від часів панування іконоборства. Дмитро відкидає розкольницьку маячню про антихриста, про наближення останніх часів, коли храми повинні перетворитися на хліви й істинні християни будуть спасатися в пустелях, доводить невірне застосування розкольниками слів св. письма про нерукотворні храми, які розкольники наводили для того, щоб не ходити до церкви. Дмитро виступає при цьому проти іконоборців і тих, хто відкидає поклоніння св. мощам і, вочевидь, має тут на увазі вже не старообрядців, а таких відступників від церкви, які не стояли подібно до старообрядців за букву, а, навпаки, гадали відірватися від букви. Такі відступники, як виявляється, не переставали існувати в Росії з XVI століття, а можливо, й з більш раннього часу. Таким чином, ми дізнаємося, що в Ростові один посадський чоловік на ім'я Трохим, прикликаний Дмитром за виказом одного попа, не лише не став кланятися іконам, але й почав наводити проти іконопоклонства такі доводи, які за звичай наводили лютерани й кальвіністи. Схоже говорить Дмитро і щодо поклоніння мощам: «Я чував нещодавно про одного лжевчителя і розтлінника людей божих, котрий потаємно навчав не шанувати мощей». На викриття таких вчень, які суперечать православній церкві, Дмитро у своєму «Розшуку» широко розмірковує про законність пошанування того й іншого. Показово, що Дмитро зустрічав таких розкольників, які історію євангельську вважали лише притчею, а не подією, яка відбувалася насправді, і всьому хотіли надавати лише алегоричного значення! «Ніколи не відбувалося того, — казали вони, — щоб Христос п'ятьма хлібинами і двома рибинами нагодував п'ять тисяч народу в пустелі. Це лише притча. Пустеля — це помешкання язичників, до яких Христос прийшов, полишивши іудеїв.

* Напр., «Лікування Духовні», «Внутрішня людина в клітці серця свого усамітнена», «Богонатхненна настанова християнська», «Апологія на втамування печалі людської»; декілька роздумів під різними назвами, що стосуються страстей Христових тощо.

П'ять хлібин — п'ять почуттів. дві рибини — дві книги: Євангеліє й Апостол. Лазарєвого воскресіння не було насправді, це лише притча. Болящий Лазар — це розум, якого змагають немочі людські; смерть Лазаря — гріхи; сестри Лазарєві — Марфа — плоть, Марія — душа; могила — житейські клопоти; камінь на могилі — сердечна закам'янілість; воскресіння Лазаря — розкаяння в гріхах. Вхід Христа до Єрусалима також лише притча. Ослиця — єврейський рід; лоша — язичники; Христос полишає жидів і переходить до язичників тощо». — «І решту чудесних Христових діянь, — каже Дмитро, — описаних в євагельській історії, безумні розкольніцькі мудреці вважають притчею, а не справжніми подіями, вони розсівають серед простого народу свої плевела і спотворюють євангельську повість. Усе це навряд чи може бути віднесене до старообрядництва, а навпаки, засвідчує, що поряд із старообрядництвом розвинулися в русійському народі раціоналістичні розумування, які виникли значно раніше і призвели до появи таких сект, як молокани, духоборці тощо».

Третя частина «Розшуку» особливо примітна тим, що в ній зібрані різні відомості з історії й, між іншим, про розкольніцькі самоспалення. Деякі події були відомі Дмитрові найближчим чином. «Докладав мені, — пише Дмитро, — один старий ієромонах Ігнатій, що в Пошехонському повіті, де він раніше був попом, спалилися разом 1920 душ за спонукою боярського селянина Івана Десятини. Спальовачі будують у лісах великі хати і саджають в них душ по сто — по двісті, а маленьким дітям приб'ють цвяхами одяг до лавиці, на якій їх посадять, потім обкладуть хату соломою, хмизом і запалять. Інша подібна жажлива секта звється морильниками; спальовачі намовляють людей до самоспалення, а морильники проповідують таке вчення: яка користь лишатися у цьому житті? Віри правдивої на землі вже нема. Батьків духовних нема. Архіреї й священники — вовки; церкви — хліви; Антихрист уже царює у світі; страшний суд настає. Хто прагне істинно спастися, той мусить наслідувати мучеників та сповідальників і померти од голоду й спраги, щоб, уникнувши вічних мук, воцаритися з Христом. Постраждаймо ж тут недовго, щоб не прилучитися до тих, котрі, полишивши істинну віру, гонять і мучать нас за неї. Є в цих морильників у лісах хати з маленькими дверцятами, а іноді й зовсім без дверцят, і землянки: умовлять протакаів і посадять коли одного, а коли двох чи трьох і більше на голодну смерть. Бідолахи посадять два-три дні, потім кричать, благають, щоб їх випустили, та ніхто їх не слухає; вони в нестямі кидаються один на одного і хто кого здолає, той того загризає».

За часів Дмитра у розповні існувало головне розгалуження розколу на попівщину й безпопівщину: попівщина — послідовники Аввакума; вони визнавали тільки тих священників, які або були посвячені до виправлення книг, або, будучи священниками, відкидалися від православної церкви і вступали в попівщину; перехрещували тих, хто до них прилучався; безпопівщина — вже й тоді розподілялася на різні відтінки (волосатівщина, андріївщина, іларіонівщина, стефанівщина, козьминичина, серапіонівщина та ін.). Усі безпоповці сходилися на тому, що не вважали можливим будь-яке священство на землі після виправлення книг, полишаючи мирянам самим здійснювати такі обряди й богослужіння, які за Кормчою дозволялися на крайній випадок мирським особам. Вони відкидали шлюб і вчили, що краще жити без вінчання, ніж вінчатися по-єретичному. З них якраз і виходили спальовачі. Виразним напрямом за своєю потворністю є так звана *христовщина*, яка виникла на Оці в селі Павлів-Перевіз: якийсь назвав себе Христом, підбрав гарну дівку із села Ландеха, назвав її Богородицею і ходив з нею по селах. Один монах Пахомій бачив його і розповідав Дмитрові, як у селі Роботки на Волзі, за сорок верст нижче Нижнього Новгороду, зібралось багато народу в порожній і ветхий церкві. Удаваний Христос вийшов з олтаря до людей; на голові у нього було накручене щось подібне до вінця, як малюють на іконах, а до вінця причеплені шматки паперу із зображенням херувимів («а може бути, — зауважує простодушно Дмитро, — це були біси»). Люди падали перед ним на землю й волали: «Господи! помилуй нас! Творець наш, помилуй!» — «Нещодавно, — каже далі Дмитро, — з'явилися якісь *рогожники* чи *руб'яничики*, які валанд-

ралися по світу в рогожах і виставляли себе за святих...» «Нарешті,— зауважує Дмитро,— є такі напрями, які не схиляються ні до поповщини, ні до безпоповщини, не визнають ніякого хрещення; живуть без вінчання і цураються християнства: яке вже там християнство, коли хрещення нема!» Окрім них, за словами Дмитра, існували ще й *суботники*, які постилися по суботах. Дмитро наводить, як догад, що це відновлення секти тих, що жидовствують, викритих у Новгороді за великого князя Івана Васильовича.

«Знайте, правовірні,— мовить Дмитро на закінчення «Розшуку»,— що всяк, хто водить дружбу з розкольниками і дає їм подавання, є ворог самого Христа... Син, котрий любить ворога батька свого, не любить самого батька і за те негідний, щоб батько любив його. Так і християнин, якщо любить ворогів Христових, розкольників і єретиків, то значить не любить істинно Христа і сам Христос його не любить... Якщо ти Христа істинно любиш, йди геть від тих, котрі паплюжать церкву, гавкають на неї, як собаки, виють, як вовки, і на частини терзають її...»

За свідченням сучасників, Дмитро писав і драматичні твори, запозичаючи сюжети із священної історії. Йому приписують шість драм, з яких видана так звана «Різдвяна драма чи комедія». Як здається, вона більше, ніж решта, відома і, взагалі, може слугувати взірцем різдвяних віршів у формі дій і розмов. Тут перемішані символічні уособлення різних абстрактних понять з євангельськими подіями Різдва Ісуса Христа. Самій драмі передують антипролог і пролог. В антипролозі Людська Натура сумує з приводу свого падіння, затемнення своїх душевних здібностей, смерті, яка її очікує. Надія втішає її, обіцяючи відновлення золотого віку, а з Надією разом з'являються Любов, Лагідність, Незлостивість, Радість; але проти Надії постає Розмисел і каже, що Людську Натуру очікує не золотий, а залізний вік,— і разом з Розмислом заговорили Сварка, Ненависть, Лють, Злоба, Плач. Натура у відчай прикликає Смерть. З'являється Смерть і вихваляється своїм владарством над родом людським. Смерть хоче всістися на престол, але Життя не допускає її, обіцяє Людській Naturі безсмертя*. Сама драма починається також символічною розмовою Землі з Небом. Земля сумує з приводу свого горя: «Гай-гай! За гріхи Адамові та Євині я мушу родити будяки замість прекрасних квітів. Я була прекрасною, доброплідною, родила не ораною, а тепер я виснажена, полита потом. Ніколи не вернутися мені до первісного стану, не освятитися після прокляття».— «Не ремствуй, Земле,— мовить їй Небо,— тебе очікує честь більша, ніж колись». Милість Божа підтверджує обіцянку Неба.

Сповіщається Землі пришествя Спасителя, лунає янгольський спів: «Слава вишніх Богу», а між тим з пекла з'являється Ворожнеча, прикликає Вулкана і циклопів. «Куйте,— вигукує Ворожнеча,— списи, стріли, ланці, сотворю пролиття крові...»

Потім драма переходить у світ дійсності. Ось три пастухи: двоє пішли на закупа до міста, третій Борис лишився біля овець і хвилюється за товаришів. Вони приходять. Один з них горбатий дідок, сліпий на одне око, на ім'я Аврам; другий молоденький Афоня. Аврам признається, що «зайшов у шинок за три копійчки випити горілочки».

Борис запитує його: «А мені ж не купив?»

Аврам: «Авжеж, купив і тобі: як же не купити?»

Хлопче, вийми з коша. Чи не зволиш випити?»

Борис: «Нумо сядьте ж і зараз вип'ємо.

Хліба чи купили?..»

Афоня: «Є».

Борис: «Добряче підживимося».

Афоня: «Ось тобі хліб, ось тобі сіль, ось і калачі!

Їж, дідуню, здоров, а на нас не бурчи».

Аврам: «Та їймо ж швидше, пора йти до отари, щоб часом якийсь вовк не вліз до кошари».

* Короткий пролог полягає в одному розмірковуванні з приводу швидкоплинності життя.

У цей час лунає хор янголів. Пастухи з куснями в роті дивляться один на одного і не розуміють, що робиться довкола них. Нарешті Афоня дивиться на небо і каже, що бачить високо пташечок; але Аврам, підвівши голову до неба, каже: «Брат, здається, дітки стоять невеличкі?»

На це Афоня мовить:

«Добродії! І хто це бачив з крильми діточок?

Пташки то літають межи хмарочок!..»

Пастухи заспокоїлися, продовжили свою вечерю, збираючись іти до овець, коли до них являється янгол і сповіщає їм, що поблизу Віфлеєма, у вертепі, між волом і віслюком, у яслах лежить новонароджений Спаситель роду людського, презнаменитий цар. Але Аврам каже йому:

«Певно, тебе, пане, до князів послали,
Щоб вони великому царю поклон склали,
Ти до вбогих пастухів, мабуть, заблукав?
Може, не дочув? Вісник такий у нас не бував!»

Але янгол оголосив їм, що саме їх, убогих пастухів, прикликає до себе цар царів, пастух пастухів. «Пане,— мовить йому Борис,— треба ж щось нести йому на поклон, щоб не наказав, як наш князь, вигурити геть у шию!»

Янгол відповідає йому: «Господь не вимагає вашого добра, не жадає собі дарунків. Він усіх обдаровує! Несіть йому в дарунок чисте серце.»

Ось як висловлюють пастухи свої враження, побачивши малятко Христа:

«...Ні подушечки, ані одіяльця в яслах,
Чим би тобі зігрітися, світло ясне!
На небі, розказують, в тебе палат много;
А тут, у вертепі, чому лежиш убого,
В яслах, на жорсткім сіні, між буї скоти,
Вбогим ся сотворивши, всім даєш щедроти?
Це ми, селюки, отут лежати маєм,
А тобі, Спасителю, так не випадає...»

За поклонінням пастухів іде історія поклоніння волхвів. Уособлення «Цікавість Звіздарська» бачить на небі нову зірку і не може зрозуміти: що це за зірка? Воно перераховує всі відомі йому зорі й сузір'я. Нова зірка ні до чого не підходить. Цікавість викликає з могили мудрого Валаама. Валаам сповіщає, що це та сама зірка, про яку він колись пророкував,— зірка, яка мала з'явитися в останні віки від Іакова. Цікавість каже, що хоче переконатися в правдивості слів його і пошле за цією зіркою волхвів; потім зачинає могилу Валаамову, проголошуючи: «Спочивай з миром!»

Сцена змінюється. Ірод на престолі оточений вельможами, вихваляє їхню вірну службу, а вони прославляють його величчя. У щасливому захваті Ірод наказує розважати себе піснями. Співці оспівують Аполлона й муз. У цей час приходять посланці від трьох волхвів, названих трьома царями, і лаmanoю мовою * просять допустити їх для поклоніння новому цареві іудейському. Ірод у край розлютований: хто сміє називатися царем іудейським, коли він ще живий! Вельможі радять йому прикинутися, прийняти милостиво царів і дізнатися від них: що це за загадковий цар? Ірод погоджується з ними. Перед ним три царі-волхви розповідають про появу зірки, про дарунки, які вони несуть новонародженому. Ірод відпускає їх з тим, щоб вони до нього зайшли на зворотному шляху, і він сам тоді піде поклонитися новому цареві. Іде сцена поклоніння волхвів. Потім — 8-ма ява п'єси: Ірод, не дочекавшись волхвів, зрозумів, що його обдурили, збирає раввінів, які пояснили йому, що, згідно з пророцт-

* Твою землю Віфлеєм пішов, поклонявся Нову царю іудейську, та дім повертався тощо.

вами, у Віфлеємі має народитися чоловік, який буде владарювати над всіма народами. Тоді, прогнавши раввінів, Ірод звертається за порадою до своїх сенаторів, і один із сенаторів подає йому думку перебити у Віфлеємській землі всіх малят до дворічного віку. 9-та, 10-та й 11-та яви зображують винищення малят і «довгий плач і ридання подібно до плачевної Рахілі». У 12-й яві Іродові приносять голови вбитих дітей, Ірод у захваті наказує співати урочистих пісень, плескати в долоні, а сам втішено засинає на своєму троні.

Між тим чутно голос Невинності. Це голос крові маленьких діток, який благає Бога про помсту, голос прокляття кровопивці: «Роззяв неситу зміїну пашеку свою, пий кров, якої ти прагнеш... Пий пролиті сльози матерів, пий виплакані з ними очі, які дивилися на люту правицю воїнів, що вбивали нас, ягняток, для своєї трапези! З крові нашої ти приготував нам порфиру, оздобив її перлами материнських сліз». На голос Невинності Істина проголошує грізний вирок вічної муки тиранові.

Ірод прокидається від сну і відчуває страшну хворість у тілі. Прикликають лікаря, а між тим жахливий сморід поширюється від хворого. «Готуйте йому смертне ложе,— каже лікар,— а самі втікайте; сморід, який іде від нього, смертельний». Усі полишають Ірода. Тиран помирає в страшних муках.

16-та ява: Ірод у пеклі. «О, які муки! — промовляє Ірод.— Горю, горю. Нащо я народжувався на світ! Проклятий батько! Проклята мати! Проклятий день, година, коли я був народжений! Прокляті дні, години, роки, які я прожив! Прокляті вельможі, які нарадили мені вбивство! Прокляті воїни, які не помилювали незлобивих діток! Але більше за всіх проклятий я, котрий терплю отут муку. Ох, мука великая, мука безкінечная, мука вовіки-віків! Дивіться на мене, горді, і не гордіться, бо будете зі мною в цій пропасті!..»

Далі йде розмова Смерті з Життям. «Тріумфую,— каже Смерть,— я перемогла, напоїла кров'ю Віфлеємську землю, покосила, як траву росяну, чотирнадцять тисяч і, нарешті, повергла царя Ірода в пашу Церберову! Я владарюю над людиною, я сильна і буду володіти нею у всі віки. Сяду на престолі. Покладу вінець на голову мою...»

«Не торжествуй,— каже їй Життя,— хіба мене, Життя, нема на землі? Не вмре єство людське, навіки живим буде! Я сяду на престолі навіки і піднесу із собою людське єство. Славою і честю його увінчаю...»

Людське єство схиляється перед Життям, і Життя покладає на нього вінець.

В останній, 18-й яві (коротенькій), Кріпость Божа виголошує повчання про покарання лиходіїв і про винагороду лагідних серцем. Потім в епілозі всіх слухачів вітають і просять вибачити «согрішивших у дійстві» (за недосконалість виконання).

Незважаючи на схоластичну побудову цієї драми, не можна не визнати (в порівнянні з творами Симеона Полоцького та інших) за її автором безсумнівного поетичного обдарування.

ГЕТЬМАН ІВАН СТЕПАНОВИЧ МАЗЕПА

Мазепа був родом шляхтич православної віри, із західної Малоросії, і служив при польському королі Янові-Казимиру кімнатним дворянином. Це було, мабуть, після того, як перемоги козаків змусили поляків деякий час поважати малоросійську народність і православну віру і на знак такої поваги допустити у коло дворян королівських (тобто придворних) молодих осіб шляхетського походження з православних руських. Не вельми затишно доводилося цим особам у польському суспільстві за тогочасного панування католицького фанатизму. Мазепа скуштував того. Однолітки і товариші його, придворні католицької віри, знущалися над ним, довівши його до того, що супроти одного з них Мазепа, розпалившись, оголив шпагу, а оголення зброї в королівському палаці вважалося злочином, гідним смерті. Однак король Ян-Казимир розсудив, що Мазепа вчинив ненавмисне, і не став страчувати його, а лише усунув з двору. Мазепа поїхав до маєтку своєї матері, на Волинь. Він був молодий, гарний, спритний і добре освічений. Поряд з маєтком його матері мешкав у своєму маєтку якийсь пан Фальбовський; людина літня, він мав молоду дружину. Перебуваючи у домі цього пана, Мазепа завів роман з його дружиною. Слуги донесли про це старому чоловікові. Одного разу, виїхавши з дому, пан Фальбовський запрямітив позаду за собою одного із своїх слуг, зупинив його і дізнався, що слуга везе від своєї пані Мазепі листа, в якому Фальбовська сповіщала, що чоловіка нема вдома, і запрошувала приїхати до неї. Фальбовський велів слугі їхати з тим листом до Мазепи, віддати лист за призначенням, одержати відповідь і з цією відповіддю з'явитися до нього на дорозі. Сам Фальбовський влаштувався тут же чекати повернення слуги. Через деякий час слуга повернувся й віддав панові відповідь, яку відписав Мазепа Фальбовській і в якій сповіщалося, що він їде до неї негайно. Фальбовський дочекався Мазепи. Коли Мазепа порівнявся з Фальбовським, той кинувся до Мазепи, зупинив його верхового коня і показав відповідь своїй дружині. «Я вперше їду», — сказав Мазепа. «Чи багато разів, — запитав Фальбовський у свого слуги, — був цей пан без мене?» Слуга відповів: «Скільки у мене волосся на голові». Тоді Фальбовський наказав роздягти Мазепу догола і в такому вигляді прив'язати на його ж коні обличчям до хвоста, потім звелів дати коневі батоги і кілька разів вистрілив йому над вухом. Кінь помчав чимдужче додому через чагарники, і гілля добряче відшмагало голого Мазепу. Власна прислуга заледве впізнала свого подряпаного і скривавленого пана, коли кінь примчав у двір його матері. Після цієї пригоди Мазепа подався до козаків, служив спочатку у гетьмана Тетері, а потім у Дорошенка. Мазепа, крім польської та російської мов, знав німецьку й латину, пройшов раніше десь у польському училищі курс навчання і, маючи, як на свій час, досить високу освіту, тепер міг знайти собі хорошу кар'єру серед козацтва. Тут він одружився. У Дорошенка Мазепа дослужився до високого звання генерального писаря, і 1674 року його відправили на козацьку раду до Переяславля, де він перед гетьманом лівобережної частини України Самойловичем пропонував від імені Дорошенка мирову й оголосив про бажання Дорошенка перейти у підданство до московського царя. Через декілька місяців по виконанню цього доручення Дорошенко відправив Мазепу у Константинополь до султана просити допомоги в Туреччині, але

кошовий отаман Іван Сірко спіймав Мазепу по дорозі, відібрав у нього Дорошенкові грамоти і самого посланця відіслав до Москви. Мазепу повели на допит до малоросійського Приказу, яким тоді відав знаменитий боярин Артамон Сергійович Матвеев. Мазепа своїми показаннями на допиті зумів сподобатися бояринові Матвееву: заявив про свою особисту прихильність до Росії, старався виправдати й вигорудити перед московським урядом самого Дорошенка, його допустили до царя Олексія Михайловича, потім відпустили з Москви із закличними грамотами до Дорошенка і до чигиринських козаків. Мазепа не доїхав до Дорошенка, а залишився у гетьмана Самойловича, одержавши дозвіл проживати на східному боці Дніпра разом із своєю сім'єю. Невдовзі по тому він утратив жінку.

Самойлович доручив Мазепі виховання своїх дітей і через декілька років надав йому чин генерального осавула, найважливіший чин після гетьманського.

У цьому званні, за дорученням Самойловича, Мазепа їздив до Москви ще декілька разів і, дотямкувавши, що за правління царівни Софії вся влада перебувала в руках її улюбленця Голицина, підлестився до фаворита і прихилив його до себе. І перед ним, як раніше перед Матвеевим, очевидно, Мазепі допомогли його виховання, спритність і люб'язність в поводженні. Голицин і Матвеев обидва належали до передових московських людей свого часу і ставилися прихильно до польсько-малоруських ознак освіченості, якими відзначався й виблискував Мазепа. Коли після невдалого кримського походу треба було зіпхнути на когось провину, Голицин зіпхнув її на гетьмана Самойловича: його позбавили гетьманства, заслали до Сибіру з юрбою рідні й прибічників, синові його Григорієві одрубали голову, а Мазепу обрали у гетьмани¹, головним чином тому, що так хотілося люблячому його Голицину. За звичай звинувачують самого Мазепу в тому, що він копав яму під Самойловичем і готував загибель людині, яку мав би вважати своїм благодійником. Ми не знаємо, в якій мірі брав участь Мазепа в інтризі, що велася проти гетьмана Самойловича, мусимо вдовольнитися лише припущеннями і тому не маємо права проголошувати вироку у цьому питанні.

Уже давно в Малоросії точилася боротьба між значними козаками і сіромою; до перших належали заможні люди, які претендували на родовитість і відмінність від решти народу; сірому складали прості козаки, але до них, за загальними симпатіями, прилягала вся маса поспільства, тобто простого народу, який не входив до козацького стану, але прагнув рівності з козаками. Усі старшини, володіючи доходами з маєтків, які приписувалися в Малоросії до посад або чинів, були порівняно багатими і відтак вважалися приналежними до класу значних; тим більше відносили себе до значних і дотримувалися їхніх інтересів особи, які одержали польське виховання і наділені були, за народженням чи установленням, шляхетським достоїнством. Гетьман, молодість якого проходила в Польщі при дворі польського короля, був саме з таких. Він, природно, мав привнести в козацьке середовище, в яке вступив, той польсько-шляхетський світогляд, до якого так вороже ставилася малоруська народна маса. Невдовзі виявив Мазепа свої панські замашки і зайшов у суперечність з народними прагненнями. Це тим більше було для нього неминуче, що діючи в польсько-шляхетському дусі, він так само мусив чинити й для того, щоб заслужити прихильність московського уряду і втриматися на здобутому гетьманстві. Через якийсь час (у 1696 році) від спостерігачів, які бачили зблизька становище в Малоросії, в Москву пішли повідомлення, що Мазепа оточив себе поляками, склав з них так ніби свою гвардію, особливі компанійські², сердюцькі³ полки, що він мироволить до старшин, що він дозволяє старшинам наверхтати козаків собі в підданство й віднімати у них землі. Мазепа перший запровадив у Малоросії панщину або обов'язкову роботу на додаток до податей, що їх сплачували землероби землевласникам, на землі у котрих проживали. Мазепа суворо забороняв посполитим людям вступати в козаки і цим самим в такій же мірі налаштував проти себе малоруську протинародну масу, в якій догоджав інтересам московського уряду, а той не бажав, щоб тяглові люди, котрих уряд змушує до сплати

Іван Мазепа

податків і виконання всіляких повинностей, вибували з цього звання і переходили в козацький стан, який користувався, як військовий, пільгами й привілеями. Тількино утвердився Мазепа на гетьманстві, одразу ж наблизив до себе свою рідню. З ним були два його небожі, сини Мазепиних сестер: Обідовський⁴ та Войнаровський⁵. Мати Мазепа, черниця Магдалина, стала настоятельницею київського Фролівського монастиря⁶. Московський уряд не лише не засудив Мазепиних вчинків, але й для надійнішої охорони його персони од народу прислав йому полк стрільців⁷. «Гетьман, — сповіщає один мандрівник, що відвідав тоді Малоросію, — стрільцями міцний, без них хохла давно б його уколоскали, та стрільців бояться, через те він їм благовольть, безперервно годує і без них кроку не ступить».

Розраховуючи на могутність Голицина, Мазепа всіма засобами старався догоджати йому доти, доки Петро в 1689 році не покінчив з правлінням Софії і не відправив Голицина в заслання. Мазепа приїхав випадково до столиці саме тоді, коли в Москві стався переворот, з наміром кланятися фаворитові, однак, вздрівши, що влада перемінилася, постарався якшвидше розірвати зв'язки з колишніми владцями і пристати до нових. Це йому вдалося. Мазепа почав просити від уряду того, чого якраз російський уряд і домагався в Малоросії, наприклад, збільшення числа своїх ратних людей, перепису козаків і приборкання народної сваволі. І до Петра особисто зумів підобритися Мазепа. Молодий цар полюбив його і з того часу вважав його щиро відданим своїм слугою.

Протягом усього двадцятирічного гетьманства Мазепа в Малоросії нуртувала ненависть до нього з боку підлеглих, виявляючись то в тих, то в інших спробах позбавити його гетьманства. Чим довше тримав Мазепа гетьманську булаву, тим більше звикав малоруський народ вважати його людиною польського духу, ворогом корінних козацьких прагнень до рівності й до загальної волі; нехить до Мазепа почала передусім виявлятися, за малоросійськими звичками, в доносах і підступах. У кінці 1689 року прибув у Польщу до короля Яна Собеського руський монах Соломон з листом від Мазепа, в якому малоросійський гетьман заявляв польському королю про бажання приєднати Малоросію знову до Польщі і спонукав до розпочину ворожнечі проти Росії. Слідом за тим із Запоріжжя приїхали до того ж короля посланці з пропозицією прийняти Запоріжжя в підданство Польщі. Завдячуючи одному православному придворному, котрий проживав у королівському палаці, про те й інше дізнався московський резидент у Варшаві Волков, а від Волкова дізналися про це і в Москві. Король послав Соломона на Україну, до гетьмана, без будь-якого листа, обнадіяти на словах щодо своєї милості, а між тим дав таємне доручення львівському православному єпископові Йосифу Шумлянському⁸ вступити у зносини з Мазепою. Шумлянський направив до Мазепа шляхтича Доморацького з листом і просив через посланця оголосити, на яких умовах бажає гетьман Малоросії вступити у підданство польській державі. Мазепа, одержавши лист Шумлянського, відправив цього листа і шляхтича, який його привіз, до Москви; Соломон же дізнався про це заздалегідь і не наважився вже з'являтися до гетьмана, а повернувся до Варшави, але, щоб, як кажуть, не вдарити перед поляками лицем у грязюку, найняв дорогою в корчмі якогось студента і намовив його написати йому фальшивого листа від імені Мазепа. Переписаного начисто цього листа Соломон підписав сам, але чорнові заготовки листа забув забрати у студента. Трапилось так, що, перш ніж Соломон доїхав до Варшави, студент, розгулявшись у корчмі на одержані від Соломона два талари за своє мистецтво, відкрив таємницю випадковій п'яній компанії, а опісля його заарештували й привели до короля. Студент у всьому признався і віддав залишені йому чернетки листа, якого писано було від імені Мазепа. Коли Соломон, з'явившись до короля, подав йому листа від гетьмана Мазепа, король, знаючи уже все, звелів покликати студента й викрити Соломонів обман. Чернетки були в наявності; відпиратися було неможливо. Соломон у всьому признався, і його посадовили в тюрму, а потім, на вимогу російського резидента, видали московському урядові. У 1691 році його привезли до Москви, розстригли і під колишнім його мирським іменем Семена Дротського відправили

до гетьмана в Батурин. Там його стратили. З усього видно, цей Соломон був зряд-
дям таємної партії, яка намагалася навести підозру на Мазепу в Москві й підготува-
ти йому загибель.

Але ще коли московський уряд не мав у своїх руках Соломона і вимагав його ви-
дачі, у Києві було підкинута анонімного листа, яким хтось застерігав російський уряд
«від злого й оманливого Мазепи». Київський воєвода відправив цього листа в Москву,
а з Москви його послали прямо в руки Мазепі з тим, щоб гетьман повідомив: чи не
може, за своїми міркуваннями, здогадатися, хто б міг скласти такого листа? Мазепа
вказав, як на головних своїх ворогів, на колишнього гадяцького полковника Самой-
ловича, на зятя гетьмана Самойловича князя Юрія Четвертинського, на колишнього
перяяславського полковника Дмитрашку Райчу і на тодішнього перяяславського пол-
ковника Леонтія Полуботка. На домагання гетьмана відставленого гадяцького пол-
ковника вивезли з його маєтку, який знаходився в Лебединському повіті, привезли
до Москви, а потім заслали до Сибіру; туди ж заслали й Райчу; Юрія Четвертинського
з дружиною і тещею переселили до Москви, Леонтій Полуботок позбувся посади
полковника.

У Малоросії виник після того новий, більш діяльний ворог Мазепи і всієї панської
партії. Це був канцелярист Петрик⁴, жонатий на племінниці генерального писаря
Василя Коцубея¹⁰, людина заповзята, гаряча й діяльна, у всякому разі на початку.
У 1691 році він утік на Січ з важливими паперами, викраденими з військової канцеля-
рії, і підбурював січових козаків водночас і проти гетьмана, і проти московської вла-
ди. Наступного 1692 року він подався в Крим і писав звітіль на Запоріжжя, що має
намір, за прикладом Хмельницького, привести кримців на Україну, підняти весь ма-
лоросійський народ і винищувати жидів-орендаторів, усіх панів і багатих людей.
Звістка про такий замір проникла в Україну, одразу ж зустріла співчуття; завзяті
рушили до Петрика: хто по зем, а хто водою. Мазепа відправив на Запоріжжя козака
Горбаченка з дарунками тодішньому кошовому Гусакові — переконувати його, щоб
він не допускав запорожців приставати до Петрика, між тим збурення готове було
виникнути не в Запоріжжі, а серед городового козацтва в малоросійських полках.
«Ми сподівалися, — казали тоді малоросіяни, — що після Богдана Хмельницького
народ християнський не буде вже в підданстві; бачимо, що, навпаки, тепер бідним
людям гірше стало, ніж за ляхів було. Раніше підданців тримала у себе лише старши-
на, а тепер і такі, чії батьки не тримали підданців, а їли свій трудовий хліб, приму-
щують людей возити собі сіно й дрова, топити печі та чистити конюшні, москалі ж
наших людей б'ють, крадуть малих дітей і вивозять до Москви». Найбільш нестерп-
ними здавалися для народу «оранди» — продаж горілки, відданий у руки жидам з
виплатою за те у військову скарбницю. Горбаченко роздобув у Січі й потім, за геть-
манським наказом, привіз до Москви угоду, яку уклав Петрик із кримським ханом.
Із цієї угоди було видно Петрикові наміри визволити від чужоземців Україну по обид-
ва боки Дніпра (названу ним князівством київським і чернігівським) і утворити з
неї єдину державу під іменем князівства малоросійського. Помешканцям пропону-
валося встановити у себе таке врядування, яке виявиться їм прийнятним. У своєму
універсалі, зверненому головним чином до січових козаків, Петрик згадував вар-
варства, що їх завдали колись малоросійському народові поляки: «Не саджали
хіба вони братів наших на палі, чи не топили в ополонках, чи не обливали водою на
морозі, чи не примушували козацьких жінок варити в окропі своїх дітей?» Але дорі-
каючи за такі жорстокості одним сусідам Малоросії, які володіли краєм раніше, не
краще ставиться Петрик до інших сусідів. «Ненависні монархи, серед котрих ми жи-
вемо, — писав він, — як леви люті, пащі свої роззявивши, хочуть нас проковтнути,
тобто поробити своїми невільниками». Він зазначав, що «малоросійський народ, від-
даючи ворогові на спалення свої міста й села, захищає собою Московську державу, а
Москва, на віддяку за те, хоче взяти усіх малоросів у вічну неволю. Дозволили
нишньому гетьманові роздавати старшинам маєтності, старшини позаписували собі й
дітям своїм у вічне володіння нашу братію і тільки що в плуги їх не запрягають, а

вже як хочуть, так і крутять ними, наче невільниками своїми. Москва для того нашим старшинам це дозволила, щоб наші люди від такого тяжкого утиску занепали і замірам їхнім не опиралися. Коли наші люди від таких тягот помужичаться, тоді Москва береги Дніпра й Самари обсадить своїми людьми». Очевидно, Петрик хотів повторити майже буквально історію Богдана Хмельницького. Але події буквально не повторюються. Хмельницькому справді вдалося почати свою справу із Запоріжжя, а потім перенести її в середовище городових козаків. Петрикові ж це зовсім не вдалося, хоча Петрик пішов було тим же шляхом. Запорожці до нього не пристали, окрім вагачів відчайдухів. В українських селах захвилювався було простий люд, посполита сірома. «Хай лише прийде Петрик із запорожцями,— казали селяни,— ми всі до нього пристанемо, переб'ємо і старшин, і всіх жидів-орендаторів, і всіх своїх панів, щоб не було панів на Україні, а щоб усі були козаками». Так, можливо, і сталося б, якби з Петриком прибула, як з Хмельницьким, значна запорізька військова сила. Але Петрик, не схиливши запорожців, вступив в Україну із самими лише татарами, та й ті допомагали йому не дуже охоче. Коли Петрик прибув до прикордонних українських міст по річці Орелі, татари, які були з ним, зачули, що гетьман збирає полки і йде проти них; вони облишили Петрика і пішли геть, за ними подався і Петрик до Криму, а Мазепа, так дешево відбувшись від загрозової бурі, одержав з Москви подяку і багату соболіну шубу вартістю 800 карбованців. Петрик продовжував ще деякий час турбувати Мазепу своїми підбурливими універсалами до малоросійського народу, вказуючи між іншим на оранди, як на найголовніший тягар для народу. Мазепа, усвідомлюючи це, зібрав у Батурині раду, запросив на неї, крім полковників, багато козаків та міщан і запитував: чи слід знищити оранди? Після тривалих суперечок рада порішила: на пробу, на один рік відмовитися від оранди і замінити доход від неї збором з тих людей, котрі, на підставі усім рівно наданого права, зачнуть варити горілку й утримувати шинки.

Навесні 1694 року з'їхалися знову на раду полкові старшини й значні козацькі товариші; вони постановили зібрати по містах і селах сходки і на них запропонувати всьому народові запитання: бути орандам чи не бути? Така загальна народна рада була повсюдно проведена, і народ присудив: заради доходів залишити оранди по-старому, тому що в останній час, коли оранди були відмінені і гроші збирали з винокурень та шинків, заходили великі суперечки, а у військовій скарбниці виявився порівняно з колишнім великий недобір.

Петрик був не страшний Мазепі; Петрик більше нахвалявся і більше збирався робити, ніж робив; був у гетьмана ще один супротивник, найбільш діяльний і популярний, ворог усіх, кого панський дух пов'язував з Мазепиним гетьманством. Це був вагач козаків на правому боці Дніпра Семен Палій¹¹, котрий носив звання хвастівського полковника.

Козацтво на правому боці Дніпра розклалося й зникло після переведення мешканців на лівий берег, здійсненого за наказом московського уряду слідом за падінням Дорошенка, Правобережна Україна залишилася пустою і такою повинна була лишатися відповідно до мирної угоди, укладеної між Польщею й Росією¹². Але за короля Яна Собеського виникла у самих поляків думка відновити козацтво з тією ж метою, з якою воно спочатку колись виникло: для захисту кордонів Речі Посполитої від турок. Король, вступивши у війну з Туреччиною, почав розсилати офіцерів з дорученням набирати всляку бродячу вольницю й зорганізовувати з неї козаків. Ян Собеський 1683 року призначив нововідновленим козакам і гетьмана — шляхтича Куницького. У цього Куницького виявилось козацького війська вже близько восьми тисяч. На початку 1684 року козацька вольниця втратила свого зверхника й обрала іншого — Могилу, але тоді значна частина козаків з правого берега Дніпра відійшла на лівий берег під владу Самойловича, і Могила прийняв під свою гетьманську владу не більше двох тисяч чоловік. Однак 1685 року король, який здобув велику популярність своєю віденською перемогою над турками, переконав польський сейм визнати законним чином відновлення козацького стану. Та тільки-но новий закон відбувся, як

на Поліссі й на Волині він викликав заворушення й безпорядки. Одні шляхтичі й пани набирали людей в козаки, інші скаржилися й кричали, що нові козаки чинять буйства й розорення в панських маєтках. У 1686 році Могили вже не було, зате замість нього з'явилася ціла юрба всіляких ватажків загонів у званні полковників. Серед них були люди й з шляхти, й із простого народу; в числі останніх був білоцерківський полковник Семен Іванович Палій, уродженець міста Борзни, з лівого боку Дніпра. Спочатку він утік із своєї батьківщини в Запоріжжя, а потім з гуртом заповзятливців прийшов із Запоріжжя в Правобережну Україну, яку Росія відступила полякам. Місцезнаходженням своїм Палій зробив містечко Хвастів. Малочисельне тодішнє населення Правобережної України, яке складалося головним чином із прибульців з лівого берега Дніпра, сильно було пройняте козацьким духом, прагнуло загальної козацької вольності, ненавиділо поляків і жидів; Палій більше, ніж хто інший, співчував цим настроям і тому здобув собі любов у народі. Його заповітною думкою було визволити Правобережну Україну від Польщі і возз'єднати її з рештою малоросійського краю, котрий перебував під владою Росії. З цією метою Палій декілька разів через посередництво Мазепи звертався до царя і просив прийняти його у підданство. Московський уряд не бажав заводити суперечки з Польщею і тому не став потурати замірам Палія. Він запропонував Палієві спочатку піти на Запоріжжя, як у край, котрий не належав ні Росії, ні Польщі, а звідти вже, за своїм бажанням, перейти в російські володіння на проживання; але Палієві не того хотілося: не сам він бажав служити московському цареві, а хотів він віддати під владу царя весь той край, котрий раніше передав був Росії Хмельницький. Поляки якимось чином змогли схопити Палія і посадити під варту в Немирові. Але Палій скоро визволився і прибув до свого Хвастова; тут він побачив, що за час його ув'язнення в Немирові київський католицький єпископ, посилаючись на давню приналежність Хвастова санові католицького єпископа, заволодів цим містечком і навів туди своїх ксьондзів. Палій перебив усіх цих ксьондзів і з того часу зайшов у непримиренно-ворожі стосунки з поляками. Хвастів перетворився на гніздо втікачів, які затівали повстання по всій південній Русі проти польських власників, пристанищем усіх безпритульних, бідних і водночас бунтівливих; таких збирав довкола себе Палій з 1701 року і запалював їх проти поляків. Між тим над правобережними козаками продовжували існувати гетьмани, яких затверджували владою короля. У перших роках XVIII століття став таким гетьманом Самусь¹³, він був другом Палія і з усіма своїми козаками почав ворогувати з поляками. Вони оголосили селянам вічну волю од панів; усіх селян закликали до зброї. Розпочалася знову на Україні відчайдушна боротьба панів з їхніми підданцями. Шляхта зібрала ополчення і зазнала поразки. 16 жовтня 1702 року козаки оволоділи Бердичевом і вчинили там кровопролиття над польськими солдатами, шляхтою і євреями: ватажки ополчення повтікали. Після цієї події народне повстання поширилося на Волині й Поділлі. На Волині воно було придушене діяльністю волинського каштеляна Ледоховського, але на Поділлі воно не могло так швидко влягтися, — там керував повсталим народом сам гетьман Самусь. Він узяв фортецю Немирів. Козаки перебили там, завдавши тортур, усіх шляхтичів і євреїв. Палій в цей же час оволодів Білою Церквою. Повстання по берегах Бугу й Дністра росло на островах полякам. Палали садиби власників, нищилися їхні статки; де тільки-но траплявся поляк чи іудей — одразу ж мучили до смерті; міщани й селяни утворювали ватаги, називаючи себе козаками, а своїх отаманів — полковниками. Поляки й іудеї рятувалися втечею юрбами; знайшлися й такі шляхтичі, котрі приставали до козаків і разом з ними ставали ворогами своєї ж братії. Польща була тоді зайнята війною із Швецією; важко їй було зосередити свої сили на припиненні безпорядків. Поляки почали просити царя Петра сприяти втихомиренню малорусів, і Петро наказав направити від себе примирювальні грамоти Самусеві та Палію. Грамоти ці не справили впливу. Самусь і Палій вказували російському урядові, що не козаки, а поляки надали першими привід до безпорядків, тому що польські пани роблять нестерпні утиски своїм руським підданцям. Тогочасний

великий коронний гетьман Ієронім Любомирський¹⁴ почав радити панам вдатися до мирних засобів і скласти комісію, яка б вислухала скарги козаків, і те, що в цих скаргах буде визнане справедливим, задовольнити. Але багато інших панів жадали, навпаки, крутих заходів для придушення народного заколоту: вони радили, за браком готових польських сил, вдатися до допомоги кримського хана. На самого Любомирського впала була підозра в зраді за його помірковані поради. Справа закінчилася тим, що очолити ополчення, яке мало придушувати народні виступи, було доручено, замість Любомирського, його постійному недоброзичливцю польному гетьману Синявському. Цей гетьман зібрав двірські загоони різних панів і приєднав їх до польського війська, яке загалом було в нього тоді невелике. Козаки, наробивши лиха панам та іудеям впродовж літа 1702 року, розійшлися на зиму по домівках і не могли скоро згуртуватися: роз'єднані їхні загоони були розігнані без труднощів; Самусь був розбитий в Немирові, втратив цю кріпость і втік. Самусів товариш, полковник Абазин¹⁵, зятято відбивався від поляків у Ладжині, але його захопили і посадили на палю. Вся Подолія невдовзі була приборкана; усіх, хто потрапляв у полон із зброєю, саджали на палю; всі містечка й села, де тільки-но поляки зустрічали опір, спалювали дотла; жителів вирізали поголовно. Це нагнало такого страху на решту руських подолян, що вони почали втікати із своєї батьківщини: хто в Молдавію, а хто до Палія, в Україну. Почався потім суд панів над непокірливими підданцями; учасників повстання виявилось близько дванадцяти тисяч, але число таких, на котрих могла впасти підозра щодо участі, було вп'ятеро чи шестеро більше. На пропозицію Йосифа Потоцького, київського воеводи, кожному з таких підозрілих відрізали вухо. Деякі пани, користуючись своїм правом судити підданих, самі страчували їх, але були й такі пани, які самі захищали своїх селян перед судом уряду, не допускали до розправи і казали на виправдання своїх селян, що їх втягли в заколот обманом інші селяни: народонаселення в південноруському краї, що перебував під владою Польщі, було тоді нечисельне, і тому землевласники дорожили робочою силою. Сам Синявський, здійснивши кілька страт, оголосив амністію всім, хто, на його заклик, повернеться на свої місця проживання і по-старому буде підкорятися законним панам своїм. Скінчивши впокорення народу на Поділлі, Синявський зі своїм військом відійшов у Польщу, але дух повстання не був одразу цілковито погашений; Самусь тримався ще в Богуславі, хоч не складав більше для поляків скількись значної небезпеки, тому що невдалими своїми діями і сумними наслідками своєї боротьби з поляками втратив популярність у народі; зате Палій, котрий укріпився в Білій Церкві і володів до того ж усім київським Поліссям (північна частина нинішньої Київської губернії), став тепер справжнім проводирем народу. І поляки, і російський цар через Мазепу звернулися до нього і вимагали від нього здачі Білої Церкви полякам; Палій відмагався під різними приводами, а між тим продовжував надокучати Росії проханнями прийняти його в підданство. Сам Мазепа радив цареві прийняти Палія. Але Петро не хотів сваритися з Польщею, потребуючи сприяння Августа проти шведів, і продовжував наполягати, щоб Палій здав Білу Церкву полякам. Палій опирався.

Тоді Мазепа за царським наказом перейшов на правий бік Дніпра, нібито вирушаючи проти шведів, і почав скликати до себе козацьких начальників. Прибув до нього Самусь і поклав перед ним свої гетьманські знаки. З'явився й Палій, який сподівався, що тепер, нарешті, російський цар прийме його у підданство і здійсниться давнє його бажання. Мазепа затримав Палія у своєму таборі, вочевидь, по-дружньому, а між тим зголошувався з Головіним і запитував, що слід вчинити з Палієм, котрий, як доповідав Мазепа, перебуваючи в гетьманському таборі, постійно пиячив. Головін наказав запропонувати Палієві їхати до Москви, а якщо він відмовиться, то дізнатися, чи не прихильний він до ворогів Росії, і, в разі викриття в такій прихильності, заарештувати його. Викривачі Палія одразу ж знайшлися: якийсь хвастівський іудей посвідчив, що Палій спілкувався з гетьманом Любомирським, який став тоді

на бік Карла XII, і Любомирський обіцяв Палієві прислати грошей від шведського короля. Свідчення орендатора-єврея підтвердив священник Гриць Карасевич. Мазепа, простоявши декілька днів табором у містечку Паволочі, в кінці липня 1704 року перейшов до Бердичева і там, запросивши до себе Палія, напоїв його доп'яна, потім наказав закувати і відправити до Батурина, де вартіві здали Палія разом з його пасинком російським властям. За царським наказом його відправили на довічне заслання в Єнісейськ.

Так у злагоді з російським урядом розправлявся Мазепа з народними елементами у південній Русі, ворожими польсько-шляхетському спрямуванню. Російський цар все більше й більше благоволив Мазепі і вважав його серед усіх, які були, малоросійських гетьманів єдиним, на котрого сміливо міг покластися російський уряд. Під час взяття Азова¹⁶ Мазепа охороняв біля Коломака російські кордони від татар, а п'ятнадцять тисяч його козаків під проводом чернігівського полковника Лизогуба¹⁷ відзначилися під Азовом. За це найбільше од усіх цар винагородив самого Мазепу. Ще в 1696 році, після взяття Азова, цар бачився з ним у полковому місті слобідських полків Острогозьку і одержав від нього в подарунок турецьку шаблю з дорогоцінною оправою і щит на золотому ланцюгу, а гетьманові віддавав шовковими тканинами та соболіними хутрами. У 1700 році цар зробив Мазепу кавалером установленого ордену Андрія Первозванного. У 1703 році Петро подарував йому Крупицьку волость у Севському повіті. У шведській війні брали участь козаки без Мазепа, під керівництвом інших начальників, а царську вдячність за їхні подвиги одержував малоросійський гетьман. Стараючись ще більше увійти в милість до царя, Мазепа у своїх донесеннях весь час скаржився на бунтівливий дух підлеглих йому малоросів, особливо лаяв запорожців. В одному лише розходився гетьман з царем: гетьман постійно вважав можливим і корисним повернути у підданство Росії Правобережну Малоросію, відступлену Польщі; Петро не схилявся на ті поради і був упевнений, що гетьман подає їх з міркувань відданості російським інтересам. У 1705 і 1706 роках Мазепа ходив з військом у польські володіння, не зробив там нічого важливого, але скористався нагодою ще прихилити до себе царя, запропонувавши йому в дарунок 1000 коней якраз тоді, коли вони Петрові особливо були потрібні для війська. У 1707 році цар наказав Мазепі повернутися з Польщі.

Важко було кому-небудь настроїти царя проти улюбленого гетьмана. За вкоріненою серед малоросів схильністю до доносів, багато було бажаючих зладувати Мазепі шлях Многогрішного й Самойловича. Але з остраху за власну голову мало знаходилося охочих поткнути з доносом до царя, який так вірив гетьманові. У 1699 р. надумався було бунчуковий товариш Данило Забіла, спираючись на заступництво боярина Бориса Петровича Шереметєва¹⁸, з'явитися до Москви звинувачувати Мазепу в таємних зносінах з ханом; справа скінчилася тим, що донощика самого відправили до Батурина Мазепі: там Забіла постав перед генеральним судом і під тортурами засвідчив, що говорив про гетьманську зраду в п'яному стані без розуму й пам'яті. Його присудили до смертної кари, але Мазепа подарував йому життя, замінивши смертну кару тяжким довічним ув'язненням. У 1705 році Мазепа одержав нагоду навести Петрові безсумнівний доказ своєї вірності. Обраний Карлом XII¹⁹ на польського короля Станіслав Лещинський²⁰ спробував було підіслати до Мазепа якогось Вольського з намовленнями — схилити гетьмана на свій бік. Але Мазепа переслав лист Станіслава цареві і скаржився, що вороги ображають його, вважаючи здатним на зраду своєму владареві. Після цієї події ще важче стало будь-кому відважитися на донос, поки в 1707 році не знайшовся новий донощик на Мазепу: то був один із членів генеральної старшини, генеральний суддя Василь Леонтьйович Кочубей.

Між гетьманом і Кочубеєм існувала сімейна ворожнеча. Кочубей мав дві дочки: одна — Ганна, котра вийшла за Мазепиного небожа Обідовського і невдовзі овдовіла, друга — Мотрона, Мазепина хрещениця. Мазепа, будучи вдівцем, надумав свататися до Мотрони. Батьки заперечили проти такого шлюбу, котрий ні в якому разі не міг бути дозволеним за церковними правилами. Мати Мотрона, жінка гордо-

вита й сварлива, почала після того поводитися суворо із своєю дочкою і довела її до того, що їй стало незмога жити в батьківському домі, в Батурині, де її батько мусив постійно мешкати відповідно до звання генерального судді. Мотрона втекла до гетьмана. Мазепа, не бажаючи ославити дівчину, відіслав її назад до батьків, хоч писав їй потім: «Нікого ще на світі я так не кохав, як вас, і для мене було б щастя й радості, якби ви приїхали і жили б у мене, але я усвідомив, який кінець з того може вийти, особливо за такої злоби і єхидства ваших рідних: прийшло б од церкви неблагословення, щоб разом не жити, і де б я тоді вас подів. Мені вас було шкода, щоб ви потім на мене не плакалися». Але становище поверненої до батьківського дому Мотрони стало ще гіршим: мати мучила її жорстоким поводженням; батько, перебуваючи під сильним впливом дружини, чинив у всьому так, як вона хотіла. Батьки Мотрони ні скаржилися серед своїх знайомих, що гетьман звабив їхню дочку й знеславив їхню сім'ю. Мотрона таємно переписувалася з Мазепою, скаржилася на матір, називаючи її мучителькою. Мазепа втішав її, запевняв у своїй любові, але радив їй на крайній випадок іти в монастир. Кочубей писав Мазепі докори, а Мазепа відповідал йому: «Ти згадуєш про якийсь блуд, я не знаю і не розумію нічого, сам ти, видать, блудиш, слухаючи своєї гордовитої, язикатої жінки, котру, як бачу, не вмєєш стримувати. Справедлива приказка: де всім правує хвіст, там напевне голова блудить. Жона твоя, а не хтось інший причина твоєї домашньої печалі. Свята Варвара втікала від свого батька, та не в гетьманській дім, а до пастухів у кам'яні ущелини».

За намовою жінки своєї Кочубей дошукувався можливості в той чи інший спосіб заподіяти гетьманові зло і дійшов думки: скласти донос і звинуватити гетьмана в зраді. Спочатку посередником для пересилання доносу він обрав якогось великоруського ченця, котрий тинявся і старцював по Малоросії. Його прийняли у Кочубея в Батурині, нагодували, обдарували, і він вислухав од Кочубея та його дружини жалісливу розповідь про те, як гетьман, закликавши до себе в гості доньку Кочубеєву, свою хрещеницю, згвалтував її. Коли цей монах відвідав Кочубеїв удруге, подружжя спершу примусило монаха цілувати хрест на тому, що буде він берегти в таємниці те, що почує від них, потім Кочубей сказав: «Гетьман хоче відкинутися від Москви і пристати до ляхів; ступай у Москву і донеси про це бояринові Мусіну-Пушкіну»²¹. Монах виконав доручення. Монаха допитали в Преображенському приказі²², але ніякої справи про зраду малоросійського гетьмана не розпочинали. Минуло кілька місяців. Кочубей, побачивши, що спроба не вдалася, почав шукати інших шляхів: вони зголосилися з колишнім полтавським полковником Іскрою, своємом Кочубея. Не зважаючи самому починати справу, Іскра прислужився Кочубеєві лише тим, що відправив полтавського попа Спаської церкви, Івана Святайла, до свого приятеля, охтирського полковника Федора Осипова, просити у нього побачення з приводу важливої державної справи. Охтирський полковник з'їхався з Іскрою на своїй пасіці. «Я чув од Кочубея,— сказав йому Іскра,— що Мазепа, зв'язавшись із Лещинським, має намір зрадити цареві і навіть замірявся на життя цареве, гадаючи, що цар приїде до нього в Батурин».

Охтирський полковник сповістив про почуте київському воеводі і водночас відправив до Москви від себе листи про очікувану зраду гетьмана, між іншим, листа до царевича Олексія²³. Цар дізнався про все 10 березня 1708 року й власноручним листом до Мазепи про все сповістив гетьманові, сам запевняв, що нічому не вірить, вважає все почуте наслідком ворожої інтриги, і запідозрював миргородського полковника Апостола²⁴, котрий, як цареві було відомо, неприязно ставився до гетьмана. Цар заздалегідь дозволяв гетьманові схопити й закувати своїх недоброзичливців. Між тим сам Кочубей, за порадою попа Святайла, відправив у Москву до царевича ще один донос з перехрестом Яценком. Донос, якого привіз цей посланець, був переданий до рук цареві. Але й цьому донові Петро не повірив і знову сповістив гетьманові. Тоді гетьман просив царя через канцлера Головкина звеліти взяти донощиків і відіслати до Києва, щоб судити їх перед очима малоросійського народу. Цар на це погодився. Кочубей перебував у своєму маєтку Диканьці, поблизу Полтави. Гетьман від-

правив туди козаків узяти його й Іскру. Але Кочубей та Іскра дізналися про це завчасно, втекли в Охтирський полк і сховалися в містечку Красний Кут під захист охтирського полковника. Гетьман сповістив про це канцлера Головкіна, а Головкін послав капітана Дубянського розшукати Кочубея, Іскру й Осипова, дякувати їм від імені царя за вірність і запросити їх для пояснень приїхати до Смоленська, із сподіванням на царську милість і винагороду. Водночас Петро, відпускаючи до Мазепи його генерального осавула Скоропадського²⁵, запевнив гетьмана, що донощикам, як наклепникам, не буде виявлено ніякого довір'я і вони зазнають належної кари.

Донощики довірилися Головкіну²⁶ і поїхали. Із Кочубеєм та Іскрою вирушили охтирський полковник Федір Осипов, піп Святайло, сотник Петро Кованько, небіж Іскри, два писарі, вісім слуг Кочубея та Іскри. Од Белгорода їх супроводжувала сильна варта, але так, щоб їм не здавалося, що вони їдуть під арештом. 18 квітня 1708 року прибули вони до Вітебська, де розташувалася головна квартира царя.

Другого дня по прибуттю донощиків почали допитувати їх царські міністри. Першим од усіх запитували охтирського полковника Осипова. Він був лише передавачем того, що повідомили йому, і не міг сказати нічого важливого й нового стосовно самої справи. Потім приступили до Кочубея, і той подав письмово 33 статті * доносу з приводу різних ознак, які викривали, на думку донощика, гетьмана Мазепу в зрадлі.

1) У 1706 році в Мінську казав йому гетьман наодинці, що княгиня Дольська, мати Вишневецьких, родичка Станіслава Лещинського, запевняла його, що король Станіслав бажає зробити Мазепу князем чернігівським і дарувати Запорізькому Військові бажану волю.

2) Того ж року Мазепа зле відгукувався про гетьмана польного литовського Огінського, який тримався руки російського царя.

3) Почувши, що король Август, полишивши Польщу, відїхав у Саксонію до шведського короля, Мазепа сказав: «От чого боялися, того не вбоялися».

4) У 1707 році, почувши, що біля Пропойська побиті царські ратні люди, зустрівшись дорогою з Кочубеєм, гетьман запитував у нього «тихим гласом»: чи правдива та звістка?

5) Того ж року у себе в Батурині під час обіду, сказавши, що отримав звістку про поразку царських людей, сміявся і говорив: «Суддя плаче з цього приводу, але в нього сльози течуть» (!), а потім пив за здоров'я княгині Дольської.

6) Через тиждень по тому гетьман оголосив Кочубеєві, що від певних людей чув, нібито король шведський хоче йти на Москву і настановити там іншого царя, а на Київ піде король Станіслав; Мазепа сказав при цьому: «Я просив у царя війська обороняти Київ і Україну, а він відмовив, і нам доведеться мимоволі пристати до короля Станіслава».

7) 17 травня того ж року я просив дозволу віддати свою дочку за сина Чуйкевича²⁷ і наступної неділі влаштувати сватання, а Мазепа сказав: «Як будемо з ляхами в об'єднанні, тоді для твоєї доньки знайдеться в женихи знатний шляхтич, бо хоча б ми добровільно ляхам і не підкорилися, то вони нас завоюють». І ми з Чуйкевичем другого дня після того вирішили обвінчати наших дітей поскоріше.

8) 28 травня сербський єпископ Рувим казав, що гетьман журився й скаржився, що цар обтяжує його вимогою доставки коней.

9) 29 травня гетьман запросив нещодавно обвінчану дочку мою до Гончарівки хрестити з ним дівчинку-жидівку і під час обіду сказав їй: «Москва хоче взяти в кріпку роботу всю малоросійську Україну».

10) Якийсь канцелярист писав записку, що у Києві єзуїт-ксьондз Заленський казав йому й іншим: «Ви, панове козаки, не бійтеся шведів, котрі не на вас ладнуються, а на Москву. Ніхто не знає, де вогонь криється і тліє, а всі дізнаються тоді, коли

* Ми скоротили їх до двадцяти шести, оскільки решта за змістом відноситься до різних з-поміж тих двадцяти шести, які тут викладаються.

спалахне пожежа; тільки та пожежа не скоро згасне». Мазепа у Києві веселився, гуляв з музикою разом з полковниками і всіх захоплював до веселості, а другого дня було послано козака з гетьманськими листами до ксьондза Заленського. Чого б то йому зголошуватися письмово з тим ксьондзом, якби він не мав лихих замірів?

11) Писар полтавський казав своєму небожеві, що в Печерському монастирі він приходив до гетьмана, а в гетьмана були замкнені двері і гетьманський служка сказав: «Гетьман з полковниками читає Гадяцьку угоду гетьмана з поляками».

12) У грудні 1707 року приїздив до Батурина Кикін²⁸, і Мазепа зібрав довкола себе 300 чоловік озброєних сердюків. Очевидно, це він зробив, почувши, що за Кикіним хоче приїхати до Батурина сам цар, і Мазепа мав намір оборонятися й відстрілюватися від царя.

13) На свято Різдва приїздив до гетьмана у Батурин ксьондз Заленський, і писар гетьманський Орлик²⁹ провів його таємно на гетьманський хутір поблизу села Бахмача, а ксьондз вночі приїздив на побачення з Мазепою в Гончарівку.

14) Мазепа казав, що будь-кого із старшин чи полковників, хто не пристане до нього, він посадить у тюрму на смерть без будь-якого милосердя: видно з цього, що він має намір відкинутися від царя і з'єднатися із Станіславом.

15) Є в Полтаві козак Кондаченко; гетьман багато разів посилав його до різних кримських солтанів і до самого хана із словесними дорученнями. Видно, це він робив для того, щоб із часом мати татар для своєї послуги. Й іншого чоловіка, на прізвище Биевський, посилав Мазепа в Крим і до білгородських татар, але невідомо по що.

16) Одного разу, перебуваючи в моєму домі й підгулявши, коли я почав пити за його здоров'я, Мазепа зітхнув і сказав: що мені за вітха, коли я живу, не маючи ніякої певності щодо своєї цілості, і чекаю, як віл обуха? Потім, звернувшись до моєї дружини, він почав вихвалити зрадників Виговського й Брюховецького. «Вони,— казав він,— хотіли вибитися із неволі, та лихі люди їх до того не допустили, і ми хотіли б бдати далі про свою цілісність і вольності, та ще засобів до того не маємо, а голвне, що серед наших нема однастайності; ось я і твоєму чоловікові багато разів пробував казати про те, як би нам на майбутні часи вбезпечити і себе, і тих, що після нас будуть жити, а чоловік твій мовчить, жодним словом мені не допоможе; і ні від кого мені нема допомоги, і нікому я не можу довіритися».

17) Одного разу гетьман казав полковникам так: «Можливо, ви гадаєте, що я маю намір покласти гетьманство на Войнаровського: я цього не прагну; воля ваша обрати собі в гетьмани кого хочете, а Войнаровський і без того у своєму батьківському кутку може собі прожити; я ж гетьманський урядом і тепер вам готовий поступитися». Йому на це сказали: «Не дай Боже, щоб ми цього бажали». Тоді він повторив: «Якщо серед вас є хтось такий, хто б міг вітчизну свою рятувати, я тому поступлюся; якщо ви на мені хочете залишити цей тягар, то звольте мене слухати й зважати на моє керманіцтво: я вже скуштував ханської дружби; був прихильний до мене колишній хан Карчн-Гірей, але його відставили, а теперішній спочатку було дружелюбно відповідав мені на мої листи, але потім посилав я в Крим свого посланця, але не одержував уже ніякої надії звідти; здається, треба нашу справу розпочинати з іншого боку і доведеться, домовившись та постановивши свої наміри, братися за шаблі».

18) Мазепа тримає при собі слуг ляської породи і використовує їх для посланництва без царського указу, а таке не годилося б.

19) Цар заборонив виводити людей з лівого боку на правий, а гетьман указу не дотримується. З усіх міст і сіл люди переходять на правий бік, і мати гетьманова, покійна ігуменя, перевела багато людей у слободи, які вона заснувала на другому боці Дніпра; від того люди на лівому боці Дніпра змушені ще більше у порівнянні з минулим напружуватися, щоб прогудувати кінні й піхотні полки, і думають також вирušати на Задніпров'я.

20) На Коломацькій раді постановлено, щоб малоросіяни з великоросіянами вступали в породичання й свяцтво, а гетьман того не допускає, і між малоросіянами та великоросіянами зростає віддаленість і незнайомство.

21) Усі міста малоросійські не укріплюються, і самий Батурич 20 років стоїть без лагодження. Люди кажуть, що так робиться з тією метою, щоб міста були не в змоззі захищатися.

22) Гетьман застерігає запорожців, що цар хоче їх знищити, а коли прийшла звістка, що запорожці, змовившись із татарами, збираються рушати на слобідські полки, Мазепа сказав тоді: «Хай би ці негідники робили те, що збираються робити, а то вони лише драгуються».

23) Одна близька до Мазепа особа висловила про татар: «Ці люди незабаром будуть нам потрібні».

24) Львівський міщанин Русинович казав, що возив Мазепі листи від різних польських панів. Той же Русинович розповідав, що польський коронний гетьман Синявський доручив йому сказати Мазепі, що цар не втримається проти шведів і козаки, якщо будуть з ним заодно, загинуть, а якщо будуть за поляків, то залишаться неушкоджені при своїх вольностях. «Я,— казав Русинович,— передав це гетьманові, а гетьман відповідає: тільки б Бог дав мені сили й здоров'я, котре послабшало; я прихильний до панів поляків, я б не був шляхтичем і сином коронної землі, якби не зичив добра Польській Короні. Бачу, цар принизив Польщу, але й Україну він дуже обтяжив; сам я не знаю, що робити із собою; в разі до чогось дійде, не в силі буду втримати козаків, якщо вони захочуть кудись схилитися». Той же Русинович казав, що приїздив до Києва для розміну грошей міщанин львівський Гордон, шведський партизан, і Мазепа наказав видати йому з військової скарбниці на розмін 20 000 крб. Він же, Русинович, казав, що всі ляхи люблять гетьмана Мазепу, і коли в Любліні відбувалися вибори короля, то Синявський та інші пани подавали свої голоси, напевне, з надією, що Мазепа pomoже грішми Речі Посполитій. Нарешті пан Яблонський, який перекинувся на шведський бік, часто промовляв: «Ми сподіваємося на Україну, тому що там є шляхта, наша братія».

25) Гетьман розпоряджається самовільно військовою скарбницею, бере, скільки хоче, і дарує, кому хоче. Було б достатньо йому десяти міст Гадяцького полку, з яких надходять йому всі доходи, крім того, у нього у володінні є волості й села значні, а він бере собі доходи з порукавичних і орендових з великим помноженням, і через те орендатори почали дорожче продавати горілку. Раніше, бувало, полковників вибирали вільними голосами, а тепер гетьман за полковницькі місця бере хабарі. Помер київський полковник Солонина, залишивши онуків і племінників. Гетьман відібрав у них села і віддав своїй матері, і після смерті генерального обозного Борковського Мазепа відняв у дружини його й у малолітніх дітей маєток і привласнив собі.

26) Нарешті, Кочубей навів малоросійську думу, яку склав Мазепа, а одержав її Кочубей від якогось архимандрита років десять тому. Дума ця, за виказом Кочубея, доводила непостійність гетьмана у вірності цареві.

Із цих пунктів ясно можна бачити, що Кочубей прибув без будь-яких юридичних доказів, і донос його неупередженим людям не міг здатися скільки-небудь ґрунтовним. Не дивно, що після таких свідчень Кочубея і його товариша було взято під варту, а 21 квітня їх взяли на тортури.

Іскрі вчинили допит: чи не був донос за намовою неприятеля? Іскра запевнив, що неприятельського намовлення не було, і він за гетьманом ніякої зради не знає, а намовляв його подавати донос Кочубей протягом двох років, і коли Іскра умовляв Кочубея облишити свої наміри, то Кочубей відповідав, що готовий умерти, тільки б викрити Мазепу. Іскрі дали 10 ударів батоґом. Потім взяли на тортури Кочубея і, не чекаючи мук, він сказав: «Я на гетьмана написав донос, затіяв неправду по злобі, сподіваючись, що мені повірять без глибшого слідства, і на всіх осіб, про котрих писав у виказі, писав неправдиво». Йому було завдано 5 ударів батоґом.

Іскру ще раз катували і завдали 8 ударів. Він ще раз посвідчив, що не знає за гетьманом нічого, крім вірності цареві.

Допитували сотника Кованька з тортурами двічі; на нього Кочубей у своєму доносі посилався як на свідка щодо розмов Ксьондза Заленського. Кованько посвідчив,

що Кочубей навчав його, запевняючи відносно милості царя, а сам він, Кованько, нічого не знає про зраду гетьмана.

27 квітня Кочубей написав лист цареві і виклав у своєму листі справжню причину своєї злоби до Мазепи. Тут Кочубей розповів про те, що Мазепа, після невдалого сватання до його дочки, викрав її вночі потайки, а потім повернув її батькам у супроводі Григорія Анненкова, наказавши передати Кочубеєві такі слова: «Не лише дочку твою силою може взяти гетьман, а й жону твою відняти може». Після того зваблював Мазепа дочку Кочубеєву листами і чародійськими впливами довів її до нестями: «Еще дщери моеї возбеситися и бегати, на отца и мать плевати». Кочубей подав паку любовних листів Мазепи до Мотрони.

Піп Святайло, котрий писав донос і котрого тепер піддали катуванню, посвідчив, що діяв за наказом Кочубея, а сам нічого не знає про Мазепу.

30 квітня, за царським указом, усіх донощиків відправили під міцною вартою до Смоленська і наказали тримати їх закованими, не дозволяючи спілкуватися між собою, але 28 травня знову наказано привезти їх до Вітебська.

Тоді Кочубея знову піддали катуванню й допитували: чи не було до нього якихось підсилянь від шведів, поляків партії Лещинського, запорожців чи кримських татар? Йому завдано було три удари батогами, Кочубей посвідчив, що нічого не знає, ні з ким у нього не було нарад і все супроти Мазепи він затіяв по своїй злобі. Іскри під час катування завдали 6 ударів, допитували про те ж саме; Іскра, як і раніше, сказав, що ні від кого, опріч Кочубея, не чув поганого про Мазепу.

З цього ж приводу катували знову Святайла і Кованька: першому дали 20, останньому 14 батогів. Залишився переказ, котрий переходив з вуст в уста, що коли сотник і піп, зазнавши катувань, лежали на підлозі під рогожами, сотник сказав попові: «А що, отче, солодкий московський батіг, чи не купити його додому жінкам на гостинець?» Вочевидь, він натякав на дружину Кочубеєву, котра була головною зачинщицею у всій цій справі. Святайло відповідав: «Ох, щоб тобі, Петре... Чи мало тобі спину розмалювали?»

На завершення допитали Кочубея й Іскру про їхнє майно.

Цар наказав Кочубея та Іскру відіслати до Мазепи і стратити обох перед усім Запорізьким Військом, попа Святайла і підсланого раніше від Кочубея з доносом попа зачинити у Соловецький монастир, а сотника Кованька й служителів Кочубея та Іскри відправити до Архангельська й віддати у солдати.

Стольник Іван Вельямінов-Зернов у супроводі солдатів повіз Кочубея та Іскру до Києва. Шлях їхній пролягав водою від Смоленська по Дніпру. Злочинці були закуті. 29 червня Вельямінов-Зернов прибув до Києва і помістив засуджених у Новопечерській фортеці, а сам одразу послав сповістити про це гетьмана. 7 липня гетьман перебував у таборі, який розташовувався за Білою Церквою, у містечку Борцагівці, і він послав звідти до Києва бунчукового товариша Максимовича із сотнею козаків і з ним драгунського поручника Алімова із сотнею драгунів. Вельямінов-Зернов додав до цього присланого від Мазепи загону ще солдатів, взявши їх у київського воєводи, і повіз засуджених у гетьманський табір. 12 липня в присутності всієї генеральної старшини він передав злочинців гетьманові й подав йому царську грамоту. Кочубея знову допитали про його майно, і він до попередніх свідчень додав ще повідомлення про декілька цінних речей, які були в нього.

14 липня, рано-вранці, за багаточисленного зібрання козаків і малоросійського народу Кочубея та Іскри відтяли голови. Тіла їхні лежали на показ народові, поки не скінчилася обідня, а потім їх поклали в труни й відвезли до Києва. Там поховали їх липня 17 на подвір'ї Печерського монастиря, поблизу трапезної церкви.

Дружину Кочубея ще раніше, коли Кочубей був у Вітебську, забрав посланець Мазепи, гадяцький полковник Трощинський, разом з дітьми й невісткою, дружиною її сина Василя, в Диканьці і перевіз до Батурина у старий двір її чоловіка, а невістку, за наказом Мазепи, відпустили до її батьків, у котрих на той час перебував і її чоловік.

Дружину Кочубея деякий час тримали під пильною вартою; після страти чоловіка її відпустили.

Петро був глибоко переконаний у вірності йому Мазепи і гадав, безперечно, що звершив сувору, але цілком справедливую справу, скаравши донощиків, які замірялися звести наклепи перед царем на його вірного й випробуваного слугу.

Минуло літо, наближалася осінь. Цар дізнався, що Карл XII звернув на південь і наближається до Малоросії. За цими чутками Петро дав розпорядження, щоб гетьман ішов до великоросійського війська на з'єднання, а козацька кіннота переслідувала неприятеля ззаду і напала на його обоз. Самого гетьмана цар бажав бачити начальником цієї кінноти під час її військових дій. Мазепа хотів ухилитися від такого доручення і в листі своєму до царя скаржився «на подагричні та хирагричні припадки»: жакливі болі заважають йому їхати верхи. Але Мазепа, крім того, написав цареві таке міркування: «Якщо я, особою моєю гетьманською, залишивши Україну, вирушу далеко, то вельми побоююся, щоб за той час внутрішнє серед тутешнього непостійного й малодушного народу не сталося збурення». Мазепа давав цареві такий відгук про весь малоросійський народ: «Я серед тутешніх не лише мало, але й нікого настільки вірного не маю, хто б серцем і душею, віддану й старанно вашій царській величності за такого випадку служив». Мовлене перегукувалося з тогочасними поглядами Петра, котрий і сам непокоївся, щоб прокламації Карла XII, розповсюджуючись по Малоросії, не викликали там бродіння умів. У жовтні Карл уже підходив до кордонів Малоросії; Шереметев та Меншиков з російським військом перебували поблизу Стародуба, готові зустрічати неприятеля, який ішов у Малоросію. Сам Петро, після перемоги під Лісним³⁰, готувався особисто йти до своєї армії. Головкин, за царським наказом, квалив гетьмана листами, спонукаючи йти до Стародуба зі своїми козаками на з'єднання з царськими силами. Мазепа ще раз намагався відбитися «хирагричною і головною хворобою та багатосправ'ям», а над усе посилався на загрозу хвилювань у Малоросії. «Вже тепер,— писав він до Меншикова,— по містах великими натовпами ходять п'яниці, селяни по корчмах з рушницями горілку силою беруть, бочки рубають і людей побивають. Із Лубен пишуть, що там гуляки, напившись награбованою горілкою, убили на смерть орендатора і старшину ледь не вбили. Заколот розтікається у Полтавському, Гадяцькому, Лубенському, Миргородському, Прилуцькому, Переяславському полках... Стародубський полковник пише, що в Стародубі шевці й кравці і весь чорний люд напали на дім тамтешнього віта з друками, відбили постріб, забрали закопані в землі вина й в інших дворах позабирали бочки з горілкою і, перепившись, побили до смерті п'ятдесятьох жидів. У Мглині сотника до смерті прибили і три дні в тюрмі тримали: якби товариші, козаки з його сотні, не визволили його, то не бути б йому живим; орендаторів хотіли перебити, але вони в ліс утекли. У Чернігівському полку син генерального осавула заледве втік од свавільників уночі зі своїм майном... У Гадячі гуляки та пияки вчинили напад на мій замок і хотіли вбити мого управителя і розграбувати мої пожитки, але міщани не допустили. Звідусюд пише мені городова старшина і просить допомоги проти бунтівників. Берегами Дніпра шастають ватаги, одна на 800, інша душ зо 1000,— усе це руські люди, а головне, донці. Над однією ватагою отаман Перебийніс, а над іншою Молодець. Волоцюги як вода пливуть до них звідусюди, і якщо я з військом вирушу у Стародубський полк, то слід остерігатися, щоб ці негідники не вчинили часом нападу на міста. Та й з боку Січі не можна сказати, щоб було безпечно. З цих причин полковники й старшина полкова із сотниками не бажають походу до Стародуба, і хоча відкрито мені в очі не перечать монаршому указові, але поза очі ремствують на мене, що я веду їх у Стародубщину на цілковиту погибель їхніх жінок, дітей і маєтностей. Якщо навіть тепер, коли я в Україні з військом, волоцюги й голота зчиняють бунти, то що ж тоді, коли я з військом віддалюся? Почнуть чесних і багатих людей та пожитки їхні грабувати. Чи буде це на користь інтересам його царської величності?»

Одержавши такого листа від Мазепи, генерали й міністри скликали консиліум і вирішили, щоб гетьман призначив замість себе наказного гетьмана для захисту внутрішнього спокою України, а сам все-таки б ішов до головної армії.

Мазепі треба було на щось зважуватися: або, залишаючись вірним цареві, приєднатись до великоросійського війська, або ж перейти на бік шведського короля. У Малоросії стосовно зради існували дещо відмінні погляди від тих, які склалися в подальшому, коли ця країна тісніше примкнула до Росії. Край приєднався порівняно недавно, малоросіяни ще не звикли вважати Великоросію такою ж вітчизною, як і свою Малоросію. Простий люд — поспільство, — щоправда, схилився до монархічної влади, але це тому, що сподівався в ній знайти опору проти старшини і взагалі значного козацтва. За панування в народі старого прагнення всім вступати в козацтво, в монархічній владі вбачалося зрівняльне для всіх начало; через те завжди тільки-но в Малоросії старшини починали задумувати щось усупереч монархічній владі, можна було сподіватися, що поспільство стане на бік останньої. У всіх значних укорінилося таке переконання, що малоросійський народ сам по собі, а московський також сам по собі, і за будь-яких обставин малорос повинен іти туди, де йому краще, хоча б від того москалеві було й гірше. Вже давно існувало побоювання, що рано чи пізно Москва викоринить козацтво, порушить усі так звані малоросійські права й вольності і постарасться урівняти Малоросію із своїми великоруськими областями. Залізна Петрова рука вже почала відчуватися в Малоросії, хоча реформаторські заміри царя безпосередньо не налягали на цей край. Питання про те, що саме спонукало Мазепу перейти на бік Карла, не раз поставало перед істориками, і в наші часи склалася думка, що перехід Мазепи стався несподівано, під впливом того становища, в якому гетьманові доводилося вибирати те або інше. Якщо й раніше, у запалі обурення по відношенню до Москви, блукала в його голові, як і в головах старшин, думка про спілку з Карлом, то думка ця навряд чи здійснилася б, коли б Карл своїм просуванням у Малоросію не дав їй ходу. Досі Мазепа відбувався від вимог російського уряду своїми «хирагричними й подагричними» приступами, але далі відкручуватися не можна було, особливо після того, коли слідом за рішенням консиліуму, яке було повідомлене гетьманові, Меншиков написав йому, що потребує з ним побачення для наради. Мазепа скликав обозного Ломиковського, генерального писаря Орлика та інших старшин і полковників і запитував, що йому робити. «Не їдь, — сказав йому Ломиковський, — інакше ти й себе, і нас, і всю Україну занестиш! Ми вже скільки разів просили тебе: послай до Карла, а ти все зволікав і наче спав; тепер ось війська великоросійські увійшли в Україну на всенародне розорення й кровопролиття, і шведи вже під носом. Невідомо, чому зволікаєш». — «Ви мені не радите, а тільки мене обмовляєте. Чорт вас візьми! — сказав Мазепа, спалахнувши. — От я візьму Орлика і поїду з ним до двору його царської величності, а ви собі тут хоч пропадайте!» Одначе за хвилину Мазепа пом'якшав і ласкаво запитав старшини: «Посилати до короля чи ні?» — «Як не посилати, давно час!» — відповідали йому. Тоді Мазепа доручив Орликові написати інструкцію посольству до шведського міністра графа Піпера. Мазепа в цій інструкції висловлював радість з приводу прибуття Карла XII на Україну, просив допомоги і визволення всього малоросійського народу від тяжкого московського ярма й обіцяв шведському війську підготувати пороми на Десні, біля Макошинської пристані. Цю інструкцію повіз за наказом Мазепи управитель його Шептаковської волості Бистрицький; свояк Мазепи, вирушивши у шведську армію разом з полоненим шведом, якого послали з ним за перекладача. Між тим до Меншикова Мазепа послав свого небожа Войнаровського сповістити царського улюбленця, що від хвороби перебуває при смерті і від'їжджає з Батурина до Борзни, де має намір соборуватися оливою у київського архірея. Меншиков, одержавши таку звістку, повідомив про це цареві. «Шкода таку гарну людину, якщо від хвороби його Бог не визволить, — писав він, — а про хворобу свою пише, що

від хирагричної та подагричної хвороби сталася з ним епілепсія». Між тим Меншиков сам вирішив їхати до гетьмана в Борзну.

Мазепа був у Борзні. 21 жовтня Бистрицький повернувся з шведського табору і прибув до гетьмана сповістити, що за ним слідом незабаром має прибути до Десни шведське військо. За Бистрицьким з'явився в Борзні Войнаровський, який утік уночі од Меншикова: він повідомив гетьманові, що Меншиков їде в Борзну для побачення з помираючим гетьманом. Мазепа, не чекаючи Меншикова, пізно увечері помчав до Батурина. Другого дня Мазепа з Батурина кинувся до Короба, а на третій, 24 жовтня, рано-вранці переправився за Десну і поїхав до короля із загоном чисельністю 1500 чоловік; з ним були старшини, кілька полковників, сотників і значного товариства. У селі Бахмачі Мазепа заприсягнувся перед ними, що прийняв протекцію шведського короля не заради якоїсь приватної своєї користі, а для добра всієї малоросійської вітчизни і всього козацтва. У свою чергу старшини й усі значні козаки, які були там, присягнули, що приймають протекцію шведського короля і будуть вірні й покірні волі гетьмана.

Меншиков не встиг доїхати до Борзни, як зустрів на дорозі великоруського полковника Анненкова, що перебував при гетьмані, і дізнався від нього, що Мазепа поїхав до Батурина. Меншиков повернув до Батурина і побачив, що на стінах Батуринського замку стояли озброєні люди: міст було розведено. Меншиков посилав в Батурина Анненкова за поясненнями, але Анненкова не пускають. Меншиков їде в Короб, сподівається застати там гетьмана, але перед дорогою дізнається, що Мазепа поїхав за Десну. Лише тут Меншикову почала відкриватися таємниця, і він зрозумів, чому уночі втік від нього Войнаровський; таємниця ця стала ще більше протяснятися, коли до Меншикова приїхали з ближчих місць сотники і просили захистити їх від Мазепа, який перекинувся до неприятеля.

26-го жовтня з Макошина, де була переправа на Десні, Меншиков про вчинок Мазепа сповістив цареві, який перебував з армією у селі Погребках, також на Десні. Фатальна звістка про зраду надзвичайно вразила Петра своєю несподіваністю. Цар одразу ж послав Меншикову наказ укріплювати військом переправу на Десні, щоб не допускати козаків іти за Мазепою, і 28-го жовтня написав до всього малоросійського народу маніфест, в якому сповіщає про гетьманову зраду, яку вчинено, як говорилося у маніфесті, для того, «щоби малоросійську землю уярмити під володіння польське і церкви божі та святі монастирі віддати в унію»; давалося повеління генеральній і полковій старшині з'їжджатися в місто Глухів для обрання вільними голосами нового гетьмана. На завершення маніфест сповіщав, що Петро знищує всі побори, що їх наклав колишній гетьман.

Але й Мазепа, у свою чергу, намагався вплинути на малоросів. 30 жовтня він послав стародубському полковникові Скоропадському грамоту з викладом причин, які спонукали його до переходу на бік Карла XII. «Московська потенція вже давно має всезлостиві наміри проти нас, а останнім часом почала відбирати у свою область малоросійські міста, виганяти з них пограбованих і доведених до злиденства жителів і заселяти своїми військами. Я мав від друзів таємне застереження, та й сам ясно бачу, що ворог хоче нас, гетьмана, всю старшину, полковників і все військово начальство прибрати до рук у свою тиранську неволю, викорінити ім'я запорізьке й обернути всіх на драгунів і солдатів, а весь малоросійський народ піддати вічному рабству. З такими-от намірами Меншиков і Голицин поспішили із своїм військом і запрошували старшину в московські табори. Я дізнався про це і зрозумів, що безсильна і невоїннича московська потенція, рятуючись завжди втечею од нездоланих шведських військ, вступила до нас не заради того, щоб нас захистити од шведів, а щоб воєнним, грабіжництвом і вбивством винищувати нас. І ось, за згодою всієї старшини, ми зважилися віддатися в протекцію шведського короля в надії, що він оборонить нас від московського тиранського гноблення і не лише поверне нам права нашої вольності, а й ще примножить і розширить; у цьому його величність запевнив нас своїм незмінним королівським словом і письмовими запевненнями». На завершення Мазепа за-

прошував Скоропадського діяти із собою заодно, викоринити московський гарнізон у Стародубі, а якщо б це неможливо було, то відійти до Батурина, щоб не потрапити в московські руки.

Негайно після розіслання царського маніфесту про обрання нового гетьмана Меншиков³¹ рушив з корпусом війська до Батурина, Мазепиної столиці, де зачинилися найбільш затяті прибічники Мазепи. Начальствували над батуринським гарнізоном полковник над сердюками Чечель, осавул Кенігсеп, полтавський полковник Герцик і якийсь сотник Дмитро. Меншиков, підступивши до Батурина, послав у місто сотника Маркевича з умовлянням здатися. Чечель, до якого привели Маркевича, сказав, що вони здаватися не будуть без указу свого гетьмана; Чечель при цьому зробив вигляд, нібито не знає нічого про зраду Мазепи. Слідом за Маркевичем на човні по річці Сейму вплив київський воєвода, князь Дмитро Голицин. Чечель вислав до нього посланців, і, коли Голицин почав їх умовляти, завзяті мазепинці почали зі стін лаятися і стріляти з рушниць. Тоді Меншиков наказав війську переправлятися і ладнати мости. Вночі обложені прислали до Меншикова знову посольство; воно запевнило російського зверхника, що обложені залишаються вірними царській величності й готові випустити війська до замку, але просять три дні строку. Меншиков зрозумів, що це хитрість. Зрадники розраховували, що до них прийдуть шведи на допомогу. Меншиков дав їм строку лише до ранку. О 6-й годині наступного ранку Меншиков учинив приступ і наказав винищувати в замку всіх без розбору, не виключаючи й малят, але залишати в живих начальників, щоб потім їх скарати. Усе майно батуринців від початку було віддане солдатам, тільки гармати повинні були перейти в казенне майно. За дві години все було скінчене: гетьманський палац, служби й двори старшин — усе було перетворене на попіл. Усе живе було винищене. Кенігсепа взяли в полон жорстоко зраненим; Чечель втік, але його спіймали в ближньому селі козаки і припровадили до Меншикова.

6 листопада з'їхалося до Глухова духовенство, у тому числі київський митрополит і два архієреї: чернігівський Іоанн Максимович та переяславський Захарія Корнилович; було чотири полковники, які залишилися вірними: стародубський — Іван Скоропадський, чернігівський — Павло Полуботок, переяславський — Томара й ніжинський — Жураховський; вони прибули із сотниками й козаками своїх полків. Після попереднього молебня наблизений боярин князь Григорій Федорович Долгорукий відкрив вибори гетьмана за старовинними звичаями, котрих дотримувалися й з часів приєднання Малоруського краю до Росії. Присутня тут старшина запропонувала в гетьмани Скоропадського, знаючи, що цар бажає його мати гетьманом. Скоропадський, дотримуючись давнього козацького звичаю, відмовлявся, визнавав себе негідним такої честі, посилався на свою старість і радив обрати на гетьмана молоду й заслужену людину. Багато хто з козаків одразу ж вказали на Полуботка, але тут же мусили облишити намір щодо обрання цієї людини, оскільки Петро не затвердив би його, відгукнувшись перед тим про особу Полуботка такими словами: «Він дуже хитрий і може прирівнятися до Мазепи». Отже, обрали Скоропадського. По обранню він склав присягу в церкві, а потім одержував поздоровлення від царя й наближених вельмож. Через кілька днів після обрання, 12 листопада, в соборній Троїцькій церкві після літургії й соборного молебня було здійснено обряд прокляття Мазепи, що його склав, вірогідно, сам Петро. Духовенство проспівало над портретом Мазепи, прикрашеним орденом Андрія Первозванного, тричі анафему його імені. Після здійснення прокляття кат проволік портрет вулицею на мотузку й повісив на шибениці. Наступного дня після того відбулася страта Чечеля та інших мазепинців, взятих у Батурині. Духовенство розпорядилося, щоб по всій Малоросії на церковних дверях було прибито оголошення, яким сповіщалося, що Мазепа з усіма своїми однодумцями, котрі перекинулися до ворогів, відлучений від церкви й проклятий. Малоросійські архієреї погрожували таким же відлученням від церкви й від причастя святих Таїн усім тим, хто виявить співчуття зраді або пристане до неприятеля.

Із полковників, які підтримали Мазепу, миргородський полковник Данило Павлович Апостол і компанійський полковник Ігнатій Галаган відкинулися від шведів у кінці листопада. Апостол перебував віддавна в неприязних стосунках з Мазепою; перед зрадою він, як видно, помирився з гетьманом, разом з ним перейшов до шведів, а тепер з'явився до царя Петра з усною пропозицією від Мазепи прислужитися цареві, користаючись своїм теперішнім становищем. Судячи з відповіді Головкина, яка збереглася, Апостол від Мазепи привіз навіть пропозицію відносно доставки в російські руки «відомої, найголовнішої особи», очевидно, маючи на увазі Карла XII. Невідомо, чи справді посилав Мазепа таку пропозицію; можливо, Апостол і сам вигадав це. Слідом за Апостолом і Галаган з'явився з такою ж словесною пропозицією. Його представили особисто Петрові в Лебедині, куди було перенесено головну квартиру. «Як, і ти з Мазепою зрадив мене й утік?» — запитав його Петро. «Я не втік, — відповів Галаган, — але винен у тому, що дозволив Мазепі обдурити себе. Я за наказом йшов із своїм полком, думаючи, що веду його проти неприятеля, і, вже побачивши неприятельське військо, дізнався, куди мене ведуть. Мене примусили присягнути на вірну службу шведському королю, але присяга була невільною, лише на словах: як тільки неприятель перестав наглядати за нами, так я і втік служити своєму володареві! Твоя воля, прости і дозволь умерти на твоїй службі». — «Прощаю, — сказав Петро, — гляди тільки, не зроби зі мною такого жарту, як з Карлом».

Малоруський народ рішуче не підтримав гетьманового заміру і зовсім не співчував йому. За Мазепою перейшли до неприятелів лише старшини, але й з них багато хто втік від нього, тільки-но дізналися, що надія на шведського короля слабка і що Карл, якби навіть і хотів, не зміг би надати Малоросії незалежність. Так само 1709 року втекли від Мазепи генеральний суддя Чуйкевич, генеральний осавуло Дмитро Максимович, лубенський полковник Зеленський, Кожуховський, Андріяш, Покотило, Гамалія, Невінчаний, Лизогуб, Григорович, Сулима. Хоча вони з'явилися вже після строку, що його призначив Петро для амністії, і ясно було, що відвернулися від шведського короля лише тоді, коли побачили, що справа його програється, однак Петро їх не засудив до страти, замінивши її засланням до Сибіру. Зате Петро згадав про Палія і звелів його привезти із Сибіру. Палій брав участь у Полтавській битві, хоча старість і тяжке заслання зробили його настільки немічним, що він без сторонньої допомоги не міг сідати на коня. Випала милість удові й дітям страченого Кочубея. 15 грудня 1708 року новий гетьман Іван Скоропадський наказав повернути вдові Кочубеєвій Любові, уродженій Жук, і дітям її всі села в полках Полтавському, Ніжинському й Стародубському й один хутір на правому боці Дніпра, які належали покійному генеральному судді *. Мазепі було не вельми добре у шведського короля: малороси, замість того щоб зустрічати шведів як визволителів од московської неволі, на кожному кроці чинили їм опір; не лише козаки, які склали військову верству, а й посполиті люди збиралися ватагами, нападали на шведські загоны, ловили й передавали цареві посланців, які їздили краєм з підбурювальними закличками Карла XII й Мазепи. Шведи ставили це на карб Мазепі, починали запідозрювати, що й сам гетьман при нагоді втече від них і спробує одержати царське прощення. Мазепу утримували начебто під непомітною для нього самого вартою, в той час як малороси, яких він втягнув, один за одним ізслизали з шведського табору. Лише запорожці склали виняток; вони прибули до Карла числом 3 000 під орудою свого кошового Костя Гордієнка і одразу ж вразили шведів своїм буйством і дикістю: коли першого разу їх запросили до Мазепиною намету на обід, то вони напилися до нестями і почали тягти зі столу посуд. Хтось зауважив їм, що не годиться так грабувати. Запорожці за це зауваження тієї ж хвилини зарізали необережного повчальника.

Мало користі відчували для себе шведи від переходу на їх бік Мазепи. Всю зиму

* Удові й дітям Іскри не випало тоді ніякої милості: про нього начеб забули. Століттям пізніше нащадки Іскри ремствували на уряд, який щедро винагородив самого лише Кочубея і залишив без уваги іншу особу, яка однаково з Кочубеєм постраждала за вірність цареві.

й весну, перебуваючи в Малоросії, вони зазнали ряду невдач; лише містечко Веприк і місто Ромни вдалося їм захопити, та й то з великими втратами. Сталася знаменита Полтавська битва. Карл утік, з ним утік Мазепа. Вони опинилися в турецьких володіннях. Петрові дуже хотілося дістати зрадника у свої руки, і він був у досаді, коли на переправі через Дніпро біля Перевалочної не вдалося російському війську захопити Мазепу. Бажання скарати свого ворога було у Петра таке велике, що, всупереч своїй звичній ощадливості, цар пропонував турецькому великому муфтієві 300 000 талярів, якщо зін силою свого духовного значення переконає султана видати зрадника. Спроба Петра не вдалася і навряд чи могла вдатися, оскільки і в своєму вигнанні Мазепа був ще багатий. За весь час свого гетьманства, щедро будуючи і прикрашаючи церкву, він встиг зібрати великі скарби: з того багато що зберігалося у Києво-Печерському монастирі та в Білій Церкві і дісталося цареві; Петро спонукав усіх малоросів відшукувати ще і повідомляти урядові про всякі гетьманові статки, обіцяючи виказувачеві половину виявленого ним майна, яке належало зрадникові. І все-таки Мазепа встиг захопити із собою величезні, як на той час, грошові суми. Він мав спромогу вже у своєму вигнанні надати Карлові XII в позичку 240 000 талярів, а після смерті Мазепа, як кажуть, знайдено було при ньому 160 000 червінців, опріч срібного посуду й різних прикрас.

Мазепа помер 22 серпня 1709 року від старечого виснаження у селі Варниці поблизу Бендер. Його тіло, відспіване у сільській церкві в присутності шведського короля, було відвезене й поховане в старовинному монастирі св. Георгія, розташованому на березі Дунаю, поблизу Галаца *, потім перевезене до Ясс.

Мазепа, як історична постать, у багатьох відношеннях становить визначний, такий, що вирізняється на загальному тлі, тип свого часу і того суспільства, в якому він виховався і діяв політично. Прекрасна характеристика його, яку дав сучасник архієпископ Феофан Прокопович, і багато рис, які виявилися в різноманітних випадках його життя, дають нам змогу до певної міри зрозуміти, що це була за людина. Навряд чи ми помилимося, якщо скажемо, що це була людина надзвичайно брехлива. Під зовнішнім виразом правдивості він був здатний поставати не тим, чим він був насправді, не лише в очах людей простодушних і піддатливих на обман, а й перед найбільш проникливими. Цими якостями він зумів завести в оману Петра Великого і впродовж багатьох років змусив визнавати себе за людину найбільш віддану російському престолові і російській державі. Мазепа носив постійно на собі відбиток того щиросердя, яке притаманне характерові й поведінці малоросів, виявляв завше відразу до хитрості й підступності, часто відзначався добродушною веселістю, всіх любив пригостити, і здавалося, начебто у нього усе серце навстіж; усім тим він схиляв до відвертості своїх гостей і приятелів і випитував у них все, що йому було потрібно. Він був дуже щедрим до кожного, з ким мав справу, але в той же час не гребував нікими засобами й шляхами для надбання собі багатств, які так само легко розтрачав, як безцеремонно збирав: одних обібрати, інших наділити — це було його рисою, характерною більш чи менш для польських панів. Він був надзвичайно побожний, надавав благодійницьку поміч церквам, дбав про духовенство, роздавав милостиню; значна частина першокласних церков у Києві та в інших місцевостях Малоросії мусить донині поминати серед дбайливих благодійників Мазепу, хоча й не сміючи вимовляти його затаврованого анафемою імені. Навряд чи можна погодитися з тими, хто в подальшому твердив, нібито Мазепа робив це для того, щоб приховати свою прихильність до католицизму; в його православності нема підстав сумніватися, але його релігійність, обмежуючись зовнішніми подвигами благочестя, носила на собі відбиток тієї ж внутрішньої олжі, котра помітна в усіх вчинках Мазепа: з такими рисами він постає й у своїй трагікомедії з Фальбовським, і в стосунках із Самойловичем, і в справі з Палієм, і в справі з Кочубеєм та його дочкою, і в догідливості Голи-

* Уламки каменя, який лежав на його могилі, з написом і зображенням одноголового орла збереглися досі в Музеї Михайла Гики, брата колишнього валаського господаря.

Питання про родові походження видатної в історії Малоросії особистості завжди містить складність для пошуку відповіді: демократичний лад козацької громади не допускав ні родових відзнак, ні вельможного чванства. Люди досягали високих посад не за перевагами породи, а за особистими заслугами і за вибором громади; простий рядовий козак при вмінні, обдарованості і щасливому збігові обставин життя міг досягти чину полковника або генерального старшини. Це не означало, однак, щоб з маси козацького суспільства не висувалися сім'ї і роди, оскільки за станової рівності малороси все-таки визнавали право наступництва за успадкуванням: козак, підносячись унаслідок своїх здібностей, підносив разом із собою свою сім'ю, своїх нащадків, а багатіючи — передавав їм свій статок. Таким чином, після вигнання з Малоросії колишнього ополяченого вищого стану з надр народу фактично виступали вперед роди, які прагнули утворити в певному розумінні вищий клас, відрізняючись за способом життя і потребами від рівня простого народу; але зате хистким було їхнє значення: вони так само легко опускалися, як підносилися. Так було в XVII і в XVIII століттях до тих пір, поки в Малоросії не запроваджене було на великоросійський взірець дворянство; часто бувало, що після полковника в тому ж полку посідав полковий уряд син його і навіть онук; але якщо на когось із цього роду доля позирне непривітно, то вже іншим із того ж роду не завжди легко було одержати полковницький чин.

Роди, яким у громадському житті щастило, носили назву значних; прості козаки, чернь, дивилися на них з досадою і нерідко із злобою, але шлях до проникнення в ряди значних не був нікому ще юридично перегороджений: не існувало між значними і голотою такої стіни, яка може виникати між двома різноправними верствами; значний за обставинами долі вибував із середовища значних і змішувався з голотою.

З-поміж родів, які піднеслися над масою козацтва у другій половині XVII століття на лівому боці Дніпра, був рід Полуботків. У давніші часи доля цього роду нам невідома. Прізвище Полуботок є, певна річ, насмішкватим прізвиськом; полуботок по-малоруському означає напівчобіток; прізвища у малоросів найчастіше походили від насмішкватого прізвиська, яке давали свого часу людині, і вона передавала мимо власної волі це прізвисько своїм нащадкам; відповідно до прізвища Полуботок ми знаємо родові прізвища Чобіток (сапог), Черевик (башмак), Сіряк (сірий сукняний одяг). За часів Многогрішного у Чернігівському полку був сотник Артемії Полуботок. Його син Леонтій Артемієвич¹ володів землею в Чернігівському полку і зробився за Самойловича² переяславським полковником і генеральним бунчужним. Леонтій Полуботок перебував у породичанні із Самойловичами. Коли після падіння гетьмана Самойловича гетьманська влада дісталася Мазепі, новий гетьман, вочевидь, виявляв прихильність до Полуботка: у всякому разі, слідом за засланням гетьмана Самойловича заслання спостигло колишнього переяславського полковника Дмитрашку Райчу, а Полуботка не зачепили; але 1691 року племінник засланого до Сибіру гетьмана Івана Самойловича колишній гадяцький полковник Михайло Самойлович, якого видалили за наполяганням Мазепи з України і який проживав у Москві, був притягнутий у справі про ченця Соломона, що виникла тоді. Цей Соло-

Павло Полуботок

мон був особистістю дивною, досі історією не поясненою. Цей Соломон склав фальшиві листи від Мазепи до польського короля Яна Собеського такого змісту, за який з боку Росії могло Мазепі загрозувати звинувачення в державній зраді. Очевидно, чернець Соломон був зняряддям якоїсь ворожої Мазепі партії в Малоросії — партії, яка прагнула очорнити Мазепу перед верховною владою в Москві і зіпхнути його з гетьманства. Підступна спроба не вдалася: Соломон упіймався в Польщі на обмані, признався у своїй провині, його видали московському урядові, після чого він був страчений, а Мазепа — всупереч потаємним намірам заподіяти зло гетьманові — добився торжества; довір'я до гетьмана зміцнилося в Москві. У справі, яка велася в Москві щодо цього Соломона, забрали до в'язниці Михайла Самойловича, а потім заслали в Сибір. Мазепа дізнався, що син переяславського полковника Павло Полуботок, перебуваючи тоді у Москві, спілкувався з Михайлом Самойловичем, а батько його Леонтій, сприяючи намірам Самойловича зчинити в Малоросії збурення, намірився зробитися гетьманом. Мазепа наказав узяти під варту і батька, й сина і віддав їх під суд старшин та ради полковників. При розгляді цієї справи виявилось, що Павло Полуботок, почувши від Михайла Самойловича недобру мову про Мазепу, повідомив про це миргородському полковникові Апостолу³, який перебував у Москві, а останній сповістив Мазепі. Але гетьман все-таки присікувався до Павла Полуботка: чому він сам прямо не застеріг гетьмана. Старшина у своєму суді над Полуботками вчинила так, як хотілося Мазепі. У них відняли маєтності. Частина цих маєтностей повернули місту Чернігову, знайшовши за документами, що в старовинні часи вони належали цьому місту; інші маєтності передані були в розпорядження військової казни для роздачі іншим особам. Цей страшний для Полуботків вирок виконали без попереднього подання його на затвердження верховним урядом; тільки після звершення всього Мазепа повідомив про те царям Іоанну й Петру. На місце Леонтія Полуботка призначено було переяславським полковником Івана Мировича.

Сім'ю Полуботків, таким чином, скинули, позбавили матеріальних засобів, і вона мусила, очевидно, зазнати долі багатьох інших, хто швидко підносився і швидко опускався до загального рівня народної маси. Але з Полуботками сталося не так. Рід цей в особі Павла швидко почав знову підійматися, і сам Мазепа допомагав його піднесенню. Замість чернігівського полковника Лизогуба⁴, який помер, полковником у Чернігівському полку став Павло Полуботок, коли саме — не знаємо, але у 1708 році він уже посідав цю посаду. Коли відкрилася зрада Мазепи і Батурин, столицю його, знищив Меншиков, Петро зажадав усю малоросійську старшину і керівних осіб з усіх полків на раду до Глухова для виборів нового гетьмана. Полуботок був одним з перших, хто з'явився на заклик царя. Вже тоді він був у великому пошанівку серед усього козацтва. Стародубський полковник Скоропадський⁵, якого обирали згідно з царським бажанням на гетьманський уряд, почав відмовлятися від пропонованої честі: так належало за старовинним козацьким звичаєм. Тоді козаки заявили було про прагнення проголосити главою козацтва Павла Полуботка. Але Петро із свого боку вже висловив свою думку про нього, з якої було видно, що цар не затвердить козацького вибору, якщо цей вибір припаде на Полуботка. «Ця людина хитра; з нього може вийти другий Мазепа». Так відгукнувся про Полуботка цар. Само собою зрозуміло, що ніхто, дізнавшись про такий відгук царя, не наважувався наполягати на обранні Полуботка, і в гетьмани обрали Скоропадського.

У той час коли Мазепа перекинувся до шведського короля і намагався потягнути за собою Малоросію, Петрові для врятування цілісності своєї країни треба було голубити малоросів і утримувати їх у покорі Російській державі. Карл XII міг бути дуже небезпечним для Петра, якби зумів твердо скористатися з тих вигідних обставин, які незалежно від його власних зусиль готувала доля нерозсудливому герою. Від Малоросії тепер залежав кінцевий підсумок усієї Північної війни: за ким піде цей край — на бік того буде схилитися перевага. Петро розумів, що найважли-

віше в ті хвилини, які він переживав, було не допустити малорусів спокушатися підбурюваннями Мазепи і обіцянками Карла XII. І ось Петро у своїх маніфестах нагадує усім малорусам, що московський уряд досі тримав малоруський народ в пільгах; цар дає обіцянку тримати його так само ж і надалі, свято шанувати ті одвічні права, з якими край Малоросійський вступив під владу московських царів. Але минулися небезпеки, які загрожували російському самодержавцеві. Малоруси не пішли туди, куди манив їх і закликав старий гетьман; навпаки, вони виявили цілковиту ворожість до тих іноземців, котрі вступили в їхню вітчизну, виставляючи себе їхніми прикликаними визволителями. Полтавська битва⁶ надовго зробила Карла не страшним Петрові, і Петро одразу змінив свій тон по відношенню до Малоросії.

17 липня 1709 року Скоропадський у містечку Решетилівці подав цареві прохальні пункти⁷ про різні пільги для Малоросійського краю і ледь не на всі одержав відмову. Цар не погоджувався, на прохання Скоропадського, вивести малоросійські війська під час походів з-під залежності великоруським полковим воєводам і генералам, не повертав до військового майна тих гармат, які були взяті від малоруських зрадників, не дозволяв відновлювати чернігівських дворів, не дозволяв малорусам, всупереч домаганню Скоропадського, вести торгівлі зносини із запорожцями та ін. Скоропадський у зв'язку із плундруванням, яке спостигло Малоросійський край в попередній воєнний час, просив на кілька років пільг козакам від служб. Цар зволив дати їм пільгу лише на одне літо. Гетьман доповідав Петру, що військова скарбниця скорожніла і нічим платити утримання охочим полкам⁸, які існували в Малоросії на певному утриманні, особіно від тих козачих полків, на які, як на області, розподілялася країна; гетьман сподівався, що цар у своїй багатій милості зволисть уділити щось від своїх щедрот на зазначені витрати, але монарх звелів лише подати йому розпис доходів, які збирали в Малоросії і з яких слід було утримувати згадані полки. Взагалі в цей час новий малоросійський гетьман міг усвідомити, що цар тим буде незгідливіший і впертіший, чим далі буде відходити той час, коли Малоросію треба було приголублювати для власного врятування. Тоді, між іншим, Петро у відповіді на прохальні пункти малоросійського гетьмана висловився, що малоруський народ повинен бути вдячним за велике благодіяння, яке йому сподієне захистом проти шведів.

Після того протягом наступних років гетьманства Скоропадського ми бачимо ряд заходів, які явно схилялися до накладання на Малоросію такого самого тягаря, що його терпіла під залізною рукою Петра вся Російська держава. 1715 року цар вніс зміни до порядку настановлення полкових старшин по всіх полках. До того часу вибір їх здійснювали виключно у своєму полку, але Петро дійшов висновку, що полковники робили з цього зловживання: вони не ставили вище начальство до відома про вибори, які здійснювалися, спрямовували самі вибори в інтересах власного користюлюбства і допускали обирати осіб, на вірність котрих престолові важко було поклатися. Петро визначив: надалі полкову старшину призначатиме гетьман за участю великоруського чиновника, що перебуватиме постійно при гетьманові в якості органу верховного уряду Російської держави у краї, котрий користувався перевагами місцевого самоуправління. Того ж року Петро почав посилати малоросіян на роботи за межі Малоросії. Поновлюючи свій давній проект про з'єднання Дону з Волгою, Петро наказав вислати з Малоросії декілька тисяч козаків англійському інженерові Джону Перрі, котрий відав каналною справою у Волзько-Донському краї. То були, як мовить приказка, ще лише квіточки — слід було очікувати ягідок.

1717 року Скоропадський знову просив царя про різні послаблення для Малоросії; цар, перебуваючи в той час за кордоном, довго не відповідав Скоропадському «через віддаленість походу і велику кількість щонайпотрібніших справ», а 1719 року дав відповідь, в якій замість очікуваних милостивих пільг зауважив, що великоруський народ зазнає різних тягот у податках і в людях й у всьому іншому, а малоросійський народ через царську милість не знає таких тягарів. Наступного, 1720 року

цар показав Малоросії, що їй готується не пільга і не відособлення від решти частин держави, а, навпаки, ще тісніше з'єднання на основі рівного з іншими частинами держави прийняття на себе невідомих їй до того часу тягот. Цар зажадав дванадцять тисяч козаків на будівництво Ладозького каналу, у край більш далекий і більш незвичайний малорусам за кліматом, ніж береги Дону й нижньої Волги.

У 1722 році приїхав Скоропадський в Петербург, відвідуючи його вже не вперше. Гетьмана прийняли дуже почесно й ласкаво, цар цілував його; Скоропадський удостоївся навіть сидіти за столом царя поряд з його високою особою; але тоді ж Скоропадського вразила іншого роду несподівана милість. Цар видав наказ про заснування Малоросійської колегії⁹: там повинен був головувати президент бригадир Вельямінов, а при ньому засідати шість штаб-офіцерів; усі були з великоросів. Управління Малоросією підводилося під загальну систему запровадженого в 1719 році колегіального управління по всій Росії, місце Малоросійського приказу¹⁰, який існував раніше, мала зайняти Малоросійська колегія, але з тією істотною різницею, що цій колегії належало перебувати не в столиці, а в Малоросії, в місті Глухові. Вона була верховним місцем у Малоросійському краї і вище самого гетьмана; за останнім залишалось право радництва в цій колегії. Малоросійська колегія запроваджувалася під благовидним приводом захищати народ від утисків і зловживань з боку генеральної старшини, полковників і всяких інших властей; вона мала право вести справи по скаргах, які надходили до неї, вести прибуткові й видаткові книги і доставляти їх у сенат. Без зносин з нею гетьман і старшина не повинні були видавати яких би то не було всенародних розпоряджень і розсилати універсалів. Тяжко довелося Скоропадському. Він спробував зробити цареві представлення і послатися на права Малоросійського краю, затверджені царем Олексієм Михайловичем в силу Переяславської угоди, укладеної з гетьманом Богданом Хмельницьким в час приєднання Малоросії, — права, які підтвердили й наслідники царя Олексія Михайловича і в тому числі сам Петро. Цар дав відповідь, що запровадження Малоросійської колегії не порушує пунктів, постановлених з Хмельницьким, тому що й раніше дозволялося подавати апеляції воєводам великоруським.

Скоропадський не чував про такий пункт угоди, що на нього посилався Петро, і в усій Малоросії не знали й не чули, щоб угода Переяславська давала право апеляції великоруським воєводам. Але робити було нічого. Скоропадському лишалось мовчати. Він від'їхав на батьківщину, обсіпаний ласками царя, але із смертельною раною в серці. Він жив недовго.

Гетьманський уряд залишився незайнятим. Необхідно було обирати нового главу малоросійського козацтва, але поки звариться вибір і надійде затвердження від царя, козаки обрали тимчасовим наказним гетьманом чернігівського полковника Павла Полуботка.

Першою справою тимчасового малоруського уряду було направлення посланців Рубця й Биковського з чолобитною до сенату про вибори справжнього гетьмана. Це було в кінці 1722 року, коли Петро готувався йти в персидський похід. Полуботок звернувся до імператриці з проханням про клопотання в імператора, щоб малоросійські права і привілеї були збережені, а до сенату подавав прошення про відміну мита з меду, воску й тютюну.

Сенат відправив малорусів, які прибули до нього, в Астрахань і звелів там очікувати царя, котрий перебував у Москві, збираючись йти на Персію.

Після прибуття царя в Астрахань зголосилися до нього малоруські посланці. Петро, відпускаючи їх, письмово подякував Полуботка й старшину за їх вірну службу й обіцяв улаштувати за їхнім бажанням вибори нового гетьмана після свого повернення з походу. Між тим Петро наказав спорядити п'ятнадцять тисяч малоросіян на роботи до Ладого, а десять у фортецю Св. Хреста. Замість очікуваної Полуботком та старшинами пільги від податків цар видав новий іменний указ про податки на пасіки й тютюнове виробництво в Малоросії. Слідом за тим на початку 1723 року Петро дав указ сенатові оголосити малоросійським козакам, що за їхнім

бажанням будуть до них у полки призначатися полковники з великорусів, як уже був тому приклад за Скоропадського; зять цього гетьмана, Толстой¹¹, одержав полковницький уряд у Ніжині. Благовидний привід розширити цю практику надав Стародубський полк, в якому козаки виявили невдоволення проти свого полковника Журавки¹² і просили їм прислати іншого полковника. Цар призначив до них на полковника великоруса Кокоскіна і зробив вигляд, що вбачає у цій заяві Стародубського полку свідчення того, що всі малоруси бажають мати полковників, які призначалися б їм з великорусів.

Після закінчення персидського походу повернувшись до Петербурга, цар застав нове посольство з Малоросії з повторенням прохання про вибори нового гетьмана згідно з обіцянкою, яку дав цар.

У чолобитній, зверненій до царя, говорилося так: «Повелитель неба і землі Христос Господь у нинішнім з небес пришесті своєму хотящ перемоги враги В. І. В-ті (Вашої Імператорської Величності), вся Росія повелителю перемоги на іноплеменники дарував і з оною урочисто у великий град Москву повернутися вдовстоїв, того убо Христа в мир для перемоги і В. І. В-ті в царствующий град з перемогою повернення ми, з рабського обов'язку нашого, вам, великому государю В. І. В-ті, на початку сего року всепідданіше віншуючи*, вірно бажаємо, щоб оний перемоготворець Христос і в наступні багаточисленні роки й літа дорогоцінне В. І. В-ті здоров'я на оборону й перемогу супротивних силою благості своєї ціло, спроможно й міцно зберіг, величчя і славу імені вашому великому в усіх ближніх і найдальших країнах іноплеменницьких примножатиоставив. Ми обнадіяні високою В. І. В-ті милостію, висловленою у премощнійшій грамоті, з правительственного сенату принесеній через наших у низовий похід посланих з найпокірнішим проханням про обрання за давнім звичаєм вільними голосами нового гетьмана, на місце померлого пана Скоропадського, що теє нового гетьмана обрання за щасливим В. В-ті з оною походу поверненням збудеться; нині за тую премногую В. В-ті милість достопажитне наше обсилаємо благодарствіє і про здійснення тієї ж високомонаршої милості В. І. пресв. В-ті з дозволенним нашим чолобиттям раболіпне приносимо прошеніє, при чім скиперотримаючу В. В-ті монаршу духом цілуємо правицю». Підписали чолобитну Полуботок, Савич та Бунаковський.

Водночас Полуботок надіслав листа кабінет-секретареві Макарову і просив його клопотання «про невідкладне виконання всемонаршої милостивої декларації в загальнонародному всієї Малої Росії інтересі, оскільки нам і всій Малій Росії без гетьмана, яко без справжнього малоросійського правителя, обходитися важко й незручно».

На прохання про вибори гетьмана Петро дав таку відповідь: «Усім відомо, що з Богдана Хмельницького до Скоропадського всі гетьмани виявилися зрадниками, від чого багато постраждала держава Руська, особливо Малоросія, і тому треба підшукати в гетьмани вірну й надійну людину, а поки така знайдеться, призначено уряд, котрому належить підкорятися і не докучати щодо гетьманського вибору».

Цим малоросійським урядом, на який вказував Петро, була Малоросійська колегія, до крайності ненависна для малоруських начальних людей. Між нею і генеральною старшиною сталася тоді жорстока сутичка. Старшина доводила, що колегія повинна була розглядати лише справи за апеляціями, поданими на вироки генерального суду; старшина вважала несправедливим, що колегія розглядає всякі справи, навіть такі, що не були в генеральному суді, і бере на себе право давати розпорядження поза туземною владою. Головним, що сталося тоді між колегією і старшиною, була та обставина, що колегія за наказом царя оповістила універсалом по всій Малоросії, щоб усі, хто має якесь невдоволення проти старшин і якого б то не було начальства в Малоросії, подавали скарги до колегії, яку цар запровадив з тією

* Вітаючи.

метою, аби захищати бідних проти багатих і взагалі простий народ проти малоросійської влади. Малоруські старшини побачили в цьому потаємне бажання підняти проти них підлеглих і таким чином призвести до змін, які, на їхній погляд, порушуватимуть права і привілеї Малоруського краю. Вони зрозуміли, що варто оголосити, щоб невдоволені йшли скаржитися,— за невдоволеними затримки не буде, хоча б з боку тих, на кого подаються скарги, не було зовсім ніяких зловживань; особливо старшини, які знали свій край і дух свого народу, очікували, що оголошенням колегії скористаються селяни, щоб захвилюватися проти землевласників, своїх поміщиків, тому що з часів повстання проти польських панів під проводом Хмельницького селяни становили у Малоросії горючий матеріал, готовий спалахнути від найменшого збудження. Чого старшини чекали, те й сталося. На Полуботка надійшли від різних осіб скарги. У багатьох місцях селяни забунтували, не хотіли слухатися своїх поміщиків; одного з останніх, Данила Забілу, тягали за чуба і ледь не вбили; інший, Андрій Лизогуб¹³, скаржився старшині, що в селі його Погребах селяни відлупцювали до полусмерті старосту. Тоді Полуботок разом із старшиною видав універсал, в якому вказувалося посполитим людям, котрі живуть на поміщицьких землях, виявляти своїм поміщикам законний послух під страхом покарання. З цього приводу між членами колегії і старшинами сталися сцени сварок і незгоди. Бригадир Вельямінов казав, що малоруський уряд не сміє без відома колегії надсилати універсали і до того ж супротивних за своїм змістом розпорядженням колегії. Полуботок посилався на свій сан наказного гетьмана, який визнав за ним сам цар. Вельямінов на це сказав йому:

— Я бригадир і президент, а ти що таке переді мною? Ніщо! Ось я вас зігну так, що й інші затріщать. Цар наказав відмінити ваші давнини і чинити з вами поновому!

Полуботок зауважив непристойність його вихваток під час читання указу.

— Я вам указ! — закричав Вельямінов.

Полуботок відправив цареві скаргу на Вельямінова й усю колегію і навів у своєму прошенні царю статтю угоди, яку уклали з Богданом Хмельницьким московські бояри під час приєднання Малоросії до Росії; Полуботок зазначав, що московський цар Олексій Михайлович тоді затвердив старий порядок судочинства в новоприєднаній країні: ні воєводи, ні стольники не повинні були втручатися у військові суди, і все товариство було підсудне своїй генеральній старшині; де три козаки — там двоє третього мали судити. Полуботок сміливо пригадав Петрові, що наступники Олексія Михайловича підтвердили цю угоду, і сам Петро підтвердив її під час обрання гетьмана Скоропадського.

Але із свого боку колегії скаржилися цареві, що наказний гетьман і старшини розсилають самовільно універсали, протидіючи колегії, котра чинить згідно з царським указом; водночас Вельямінов прислав скарги, які виникли від різних осіб на Полуботка й старшину. Цар наказав прикликати до себе у Петербург Полуботка, генерального суддю Івана Чарниша і генерального писаря Семена Савича¹⁴.

Покликані до відповіді малоруси прибули до Петербурга 3 серпня 1723 року і замешкали в домі Бутурліна (князя-папи). Спочатку їх прийняли ласкаво й милоствиво; серпня 6-го вони представлялися цареві на острові Котлін, потім якийсь час лишалися без згадки, відвідуючи різних вельмож; всюди їх приймали зичливо й привітно.

У вересні розпочався над ними допит у Таємній канцелярії¹⁵, який зберігся у справах державного архіву. Передусім і понад усе налягали на універсали про послух селян поміщикам, які було розіслано без відома колегії. Полуботок і Чарниш пояснили, що це зроблено заради того, щоб у поспільстві не вчинилося небезпечного сум'яття. «Вельямінов, — казали вони, — розіслав своїх офіцерів намовляти поспільство, щоб воно не боялося ні своїх власників, ні старшин, а ми знаємо, що наше поспільство завжди готове повстати на панів, і тому, щоб не допустити до великого заколоту, ми розіслали універсали, інакше з нас би самих спиталося

в разі виникнення загального збурення». Савич ухилився від будь-якого пояснення, відмовляючись, що був хворий у той час, коли посилали універсали.

— Ви,— запитали малорусів,— посилали у Кролевець козака Уманця пропонувати козакам для обрання в сотники підозрілих людей: Семена Григоровича і Захара Колісниченка; перший був зятем зрадника Кожуровського, а другий — шуряком прилуцького полковника Горленка¹⁶, який пристав до Мазепи, між тим як ніжинський полковник Толстой, зять покійного Скоропадського, писав вам, що за вироком і бажанням кролевецьких козаків та поспільства слід було залишити колишнього сотника Головаревського, вірного слугу царя, на місці, яке він посідав. Ви ж не вчинили згідно з його листом і звеліли обирати нового з підозрілих людей, а Григорович із своїм товариством бив і саджав у тюрму козаків.

Полуботок відповідав:

— Ми пропонували на вибір три персони: Григоровича, Агієнка і Колісниченка й посилали дізнатися, яка буде згода кролевецьких козаків; ми зробили так тому, що козаки з Кролевця приїздили до нас і вимагали для вибору визначити кілька осіб, а не одну персону; старшини нікого не призначали, а надали вибір козакам. Ніжинський полковник Толстой писав нам щодо залишення Головаревського, але ми не зробили цього за самим листом Толстого, а спершу послали козака Уманця довідатися: чи справді хочуть його кролевецькі козаки і за ким виявиться більше голосів? На Головаревського були скарги: і міщани, і козаки, а хто саме. того не пригадаю; його звинувачували, що він розоряє і віднімає ґрунти у деяких осіб; так чинив він, коли був сотником. Саме через цю причину ми й не визначили Головаревського. Про те, щоб Григорович когось бив і садвив у тюрму, я нічого не знаю.

Допитаний з цього пункту Савич додав, що ще гетьман Скоропадський відставив Головаревського з посади сотника за завдані людям образи. Чарниш відізвався цілковитим невіданням у справі про вибори сотника у Кролевеці.

Таємна канцелярія поставила потім таке питання:

— Бригадир Вельямінов писав, що ви без указу колеґії роздавали в користування села, приписані раніше до ратуші. Кому роздавали ви села і які саме?

Савич і Чарниш відповіли незнанням. Один Полуботок дав на це запитання таку відповідь:

— Ми віддали одне сільце на тридцять чи сорок дворів новгород-сіверському сотникові Голезному, тому що цього сотника за сенатським указом перевели з Полтавського полку¹⁷ до Новгород-Сіверського, а село колишнього сотника було вже відписане до гетьманських маєтків. Потім ми віддали невеличке село бунчуковому товаришеві Кушневському, у зв'язку з його від'їздом до Петербурга, як раніше робилося у нас в подібних випадках; коли ж бригадир сказав, що не слід давати села Кушневському, тоді ми знову відібрали його і приписали до ратуші. Нарешті, віддали були невелике село канцеляристові Хоменку в Стародубському полку¹⁸, в Бакланівській сотні, тому що цьому канцеляристові давав обіцянку ще гетьман Скоропадський з того приводу, що Хоменко перейшов на його бік з-за Дніпра і там облишив село, яке було за ним. Окрім цих трьох сіл більше ми нікому не давали.

Потім поставили малорусам таке питання:

— У Малоросійській колеґії визначено мати рахівника й комісара для прийняття грошової казни. У 1722 році велено було обрати рахівника з-поміж гарнізонних солдатів, але на указ про це одержано донесення, що рахівника і комісара вже обрали і не з гарнізонних солдатів, тому що з гарнізонних солдатів обрати нема кого: вони всі бідні. Чому відставили рахівників і комісара, не дочекавшись указу?

Полуботок і Савич оголосили, що це неправда, а Чарниш додав, що бригадир Вельямінов писав неправдиво, ніби гарнізонні солдати бідні і вибирати з-поміж них немає кого, в той час як багато хто з гарнізонних солдатів має лавки і займається торгом.

Далі Таємна канцелярія запропонувала наступне питання.

— Минулого року до малоросійських полків були визначені збирачі, котрі мали наказ зібрати грошей, хліба і меду, і цих грошей не слід було використовувати нікуди без указу, а полковники Полуботок, Танський¹⁹, Апостол та Милорадович²⁰ відібрали у збирачів 2264 карбованці і хліба 628 четвертей.

Полуботок відповідав:

— Без указу нічого не брали, але в силу сенатського указу, згідно з яким полковники мали вдовольнитися такими розмірами збору, які виходили раніше, у Чернігівському полку збрали не колезькі, а полкові збирачі всього 70 чи 80 карбованців. Савич зауважив, що з колегії прислали старшині указ лише про мед, який узяв миргородський полковник Апостол, а про хліб і гроші не було ніякого листування, окрім як про хліб, який збирали для роздачі колезьким службовцям.

Показали допитуваним таке донесення Малоросійської колегії:

— Був направлений у Стародубський полк, в маєтності уряду Пекалицький для збирання доходів на полковницький ранг. Із колегії йому послали указ, щоб він прибув з грішми в колегію, а він не з'явився, і коли потім його розшукали, то сказав, що старшина не казала віддавати цих грошей у колегію. Що це означає (запитувала Таємна канцелярія), скільки було грошей і куди їх витратили?

Полуботок на це сказав:

— На увазі мали ми указ сенату зберігати зібрані гроші там, де їх збрали, і тому ми, старшина, визначили не віддавати зібраних Пекалицьким грошей, а наказали покласти їх у Стародубі за відсутності полковника при полковій старшині, щоб, коли буде в Стародубському полку новий полковник і зажадає цих грошей, вони були в наявності, тому що такі витрачаються на покупівлю коней та на інші потреби полку. Грошей було в наявності карбованців сто з невеликим, а щоб бригадир Вельямінов вимагав цих грошей і наказував Пекалицькому з'явитися в колегію і ми нібито не дозволяли Пекалицькому з'являтися й доставляти в колегію грошей — того ми не знаємо і від нас такого наказу не було.

І Савич, і Чарниш показали те ж саме, що й Полуботок.

Таємна канцелярія зробила такий запит:

— Коли у вас бувають між собою наради про важливі питання, вам наказано повідомляти бригадира Вельямінова, і останній повинен бути присутнім на таких ваших нарадах; ви повинні були повідомляти йому сентенції і копії універсалів; ви ж про свої наради йому не оголошували, а прислали копії з універсалів і повідомлення про всілякі справи вже тоді, коли справа закінчиться і відбудеться рішення.

Полуботок дав таку відповідь:

— Про важливі справи ми письмово не тримали наради з Вельяміновим і письмово не повідомляли, тому що такі важливі справи не часто трапляються. Складаючи універсали і підписуючи їх, ми надсилаємо їх у колегію і до перегляду колегією їх не публікуємо; іноді ж про найпотрібніші справи маємо розмову з бригадиром Вельяміновим. Копії з універсалів повідомляємо в колегію, а сентенцій не надсилаємо, тому що у нас не було такого звичаю, щоб підписувати й кріпити листами присуди всім старшинам. Неважливі ж справи ми вирішуємо самі собою і після вирішення доносимо колегії. Усім цим ми не чинили колегії противності і не порушували належного їй послуху.

Те ж сказав Савич, а Чарниш відговорився незнанням з причини хвороби, яка спостигла його.

Запитували:

— Для чого ви, не повідомивши Вельямінову, влаштували у себе крім генерального суду ще якийсь свій суд і які справи розглядалися в цьому суді? Чи були такі суди при колишніх гетьманах і якщо не були, то для чого ви їх видумали без указу?

— Ми, — сказав Полуботок, — запровадили в Глухові суд із ради старшин і сказали про те раніше бригадиру Вельямінову, що наш генеральний суддя захво-

рів, а позивачів багато і справ назбиралося доволі. Бригадир не сказав нам, щоб не було такого суду, а, навпаки, сказав «добре». Суд цей зовсім не був іншим окрім генеральним, він був установлений тимчасово замість генерального; і за колишніх гетьманів робилося так, що в разі генеральний суддя відсутній чи захворіє, то за гетьманським наказом обирали тимчасових суддів з-поміж полкових старшин або з інших осіб, хто трапиться, по чотири душі для судочинства. З такого суду ми відсилали справи в колегію, а в колегії, протримавши справу місяців три, відсилали знову в наш суд для вирішення.

Те ж показали Савич і Чарниш.

Був потім зроблений запит про глухівського сотника Мануйлова. Бригадир Вельямінов не дозволяв його посилати в низовий похід, але об'яви Вельямінова старшини не взяли до уваги: Мануйлова послали.

— За яку провину,— запитували в Таємній канцелярії,— тримали ви на гарматі небожа цього Мануйлова, Оболонського, котрий був у нас канцеляристом?

— Мануйлова вислали не ми,— відповідав Полуботок,— а ніжинський полковник Толстой, і бригадир Вельямінов не казав нам, щоб його не вислати. Оболонського ж покарали за те, що коли Вельямінов понад визначені йому маєтності вимагав з нас ще 300 четвертей хліба, а у нас хліба зібраного не було, то ми наказали Оболонському написати донесення в сенат, а Оболонський загубив чорновий відпуст: за це згідно з нашим давнім звичаєм ми піддали його штрафу, і Вельямінов за те на нас озлився.

Усе це досі були звинувачення в зловживаннях із сфери загальної поточної адміністрації. Почалися допити за скаргами різних осіб на Полуботка й старшину.

— Стародубський міщанин Федір Сухота позивав стародубського війта Спиридона Ширяя з приводу витрат на утримання й тяганини за грамотами, які послали з Іноземної колегії. Позов сягав 809 карбованців.

— Пам'ятаю,— сказав Полуботок,— що були прислали з Іноземної колегії грамоту про стягнення 809 карбованців на вимогу Сухоти; ці гроші залишилися не стягнені у зв'язку з позовом відповідача, який довів, що позивач позиває його марно; і потім справу взяли на вирішення в Малоросійську колегію.

Чарниш сказав:

— Іншу справу в генеральному суді²¹ вирішили, написали сентенцію ще за Скоропадського і надіслали до Іноземної колегії²².

— Козак Никифор Ломака скаржився, що батько його бив чолом на Пилатовича про затоплення млина: було видано декрет звинувачувальний на Пилатовича, але його не виконали.

Полуботок заявив, що не знає цієї справи.

Йому сказали:

— Пилатовича звинуватили були ще за гетьмана Скоропадського і видали за гетьманським наказом проти нього звинувачувальний декрет, але генеральний суд, взявши хабара з Пилатовича, звинуватив Ломаку і віддав решту його млинів Пилатовичу.

В цій справі Чарниш сказав:

— Пилатович бив чолом намарно, нібито направлені за скаргою Ломаки слідчі вели розшук невірною; потім послали були знову слідчих, і за повторним слідством виявився винним Ломака; тоді попередніх слідчих гетьман покарав і решту млинів віддав Пилатовичу. Хабарів з Пилатовича не брали; правда, він поклав перед судом гроші, але ці гроші йому повернули.

— Але за скаргою Ломаки,— заперечили в Таємній канцелярії,— справу зажадали до Москви, але її не прислали. Чому ви її не відіслали?

— Я через хворобу не був присутній на суді,— сказав Чарниш,— а потім, коли старшина повідомила мені, що цю справу вимагає колегія, я передав її до військової канцелярії для відправлення в колегію.

Савич пояснив, що не займався цією справою, збираючись їхати до Петербурга.

— Міста Любеча церкви Різдва Богородиці піп Гаврило скаржився, що Полуботок вчинив напад на церковну землю та інші маєтності й оволодів ними силою, не звертаючи уваги на кріпосні акти.

Полуботок проти цього звинувачення дав таку відповідь:

— Я не однімав силою майна і земель церковних, а можливо, вчинив так мій приказчик Семен Калмиков; гадаю так тому, що піп скаржився в колегії на нього і приказчика після того оскарження взяли в колегію, а від мене не було наказу завдати шкоди цьому попові, і сам піп на приказчика мені не скаржився. Втім, приказчика взяли в колегію за донесенням любецького сотника Савченка, а не за донесенням попа. Бригадир повідомив мені про попову чолобитну, і я хотів послати для розшуку, але не послав, тому що сам я поїхав до Петербурга, а приказчика з колегії досі не звільнили. Я наказував приказчику, щоб він не чинив образ попові.

Полуботкові поставили запитання про різні образливі вчинки, заподіяні цьому попові Гаврилу, а саме:

«Оволодів десятима селянськими дворами і садом; наказав узяти з попового двору три вози сіна; звелів вибрати два вулики бджіл в бортях; на Дніпрі велів вирубати яз; через сади й городи, що належали попові, проклав дорогу до свого двору; відняв на сім карбованців городу; узяв у попового селянина хату із сіними і зажадав за неї самовільно вісім карбованців; взяв за борги у попа селянина; заволодів церковною землею із сінними смугами; одняв належну церковникам на прохарчування данину з двох островів по п'ять карбованців та по два пуди меду; відняв чотирьох селян, з яких надходило оброку по шість карбованців і вівса по шість четвертей; поставив на купленій землі корчму» тощо.

На всі запитання Полуботок відповів запереченням.

На цьому уривається в справі, котра зберігається в державному архіві, допит, який вчинила Таємна канцелярія Полуботкові з товаришами²³. Потім там читаємо ми перелік колодників, котрих імператор наказав відвезти до Гарнізону (Петропавловської фортеці²⁴) лейб-гвардії Преображенського полку ад'ютантові Артемію Максимовичу. Це сталося 10 листопада 1723 року о 9 годині пополудні. Пойменовані колодники були: Чернігівського полку полковник Полуботок, генеральний суддя Іван Чарниш, генеральний писар Семен Савич, сини генерального судді Іван та Петро Чарниші, Чернігівського полку полковий писар Іван Янушкевич, того ж полку козак Іван Рикша, Стародубського полку військовий товариш Степан Косович, Гадяцького полку суддя Григорій Грабянка²⁵, канцелярист генеральної канцелярії Микола Ханенко²⁶, Переяславського полку осавул і наказний полковник Іван Данилович, Стародубського полку наказний полковник Петро Корецький, бунчуківий товариш Дмитро Володковський, військовий товариш Василь Биковський, канцелярист генеральної канцелярії Іван Романович. На дворі колишнього князь-папи Бутурліна залишилися: священник Василь Петров і одинадцять з прислуги Полуботка, з яких один був бандурист, а другий — кухмістер-поляк, шість — прислуги Чарниша, сім — Савича і кілька — прислуги інших заарештованих.

Причину заарештування Полуботка і його товаришів історія не цілком пояснює. В Малоросії зберігся переказ, що Полуботок розсердив царя сміливою промовою, яку виголосив на вулиці під час виходу царя з Троїцької церкви. Бантиш-Каменський²⁷ у своїй «Історії Малої Росії» повідомляє, що у малоросійського старожила Тарановського був список цієї промови, але він комусь видав його*. В «Історії русів»²⁸, яка несправедливо приписується архієпископові Кониському²⁹, наводиться довга промова, яку нібито говорив Петрові Полуботок, але склад цієї промови

* Уривок з цієї промови надрукований під портретом Полуботка у першому виданні «Історії Малої Русі» Бантиш-Каменського: «Заступаючись за вітчизну, я не боюся ні кайданів, ні тюрми, і для мене краще найгіршою смертю умерти, як дивитися на повсюдну гибель моїх земляків...» Такий портрет з тим же написом, писаний олійними фарбами і потемнілий від старості, бачив я в одного козака в місті Монастириці Ніжинського повіту.

ви одразу викриває підробку, як і взагалі всі наведені в цій історії промови. Правдоподібніше наводиться промова Полуботка, виголошена в той час Петрові, у творі Шерера „*Annales de la Petite Russie*“:

«Знаю і бачу, володарю, що ви хочете погубити мою вітчизну без будь-якої причини, єдино за злостивими намовами гордого Меншикова; ви вважаєте себе вищим за всі закони і хочете знищити всі привілеї, затвержені урочисто вашими попередниками і вашою величністю; ви хочете підкорити сваволі народ, котрого свободу ви самі визнали; ви не вагаєтеся посилати його на тяжкі й принизливі роботи, примушуєте козаків, як рабів, копати канали у ваших володіннях, а що над усе для нас образливіше — позбавляєте нас найдорогоціннішого нашого права обирати вільними голосами гетьманів та інших начальників; замість того, щоб полишити суддям з нашого народу владу судити своїх співвітчизників, ви поставили над суддями великорусів, які не знають або прикидаються такими, що не знають наших прав і привілеїв, і не перестають всякими способами нас насилувати й ображати. Невже, відмовляючи нам у правосудді, ваша величість гадаєте принести Богові подяку за всі успіхи, які він вам зволив послати? Ви засліплені величчям і могутністю, які надали вам щедроти Божеські, а не думаете про Божеське правосуддя. Дозвольте, ваша величість, оголосити вам востаннє, що ви не одержите ніякої користі від розорення цілого народу: значно менше вам слави владарювати силою і стратами над низькими рабами, ніж бути главою і батьком такого народу, котрий за всі ваші благодіяння завжди готовий усім пожертвувати і проливати кров заради вашої користі і слави. Знаю, що мене чекають кайдани, що мене посадять в похмуру тюрму на голодну смерть за московським звичаєм, але мені все одно: я кажу за свою батьківщину і добровільно надаю переваги найлютішій смерті проти жакливого видовища остаточного розорення мого краю. Подумайте, великий володарю, і будьте певні, що ви складете колись звіт господові всіх владарів за несправедливості, які ви учиняєте народові, що його прийняли ви під ваше покровительство».

Осмислюючи тодішні обставини, навряд чи можна визнати, що промову, вміщену в книзі Шерера, справді Полуботко виголосив. Ми знаємо запальний, драгливий і водночас крутий характер Петра. Чи можна припустити, щоб він, спокійно впродовж кількох хвилин стоячи на вулиці, слухав ці красномовні дорікання малоросійського наказного гетьмана? Ми впевнені, що цієї промови Полуботок не виголошував, але вона тим не менш має для нас значення як відлуння катастрофи, яка сталася з Полуботком, і вияв співчуття до Полуботка з боку малорусів його часу, тому що промова ця, за всіма ознаками, складена і приписана Полуботкові в Малоросії. В паперах Державного архіву ми не знайшли нінайменшого натяку на яку б то не було промову, виголошену Полуботком цареві; але з тих же паперів ми дізнаємося, що в той час, коли Полуботок з товаришами перебував у Петербурзі і його ще не піддавали у Таємній канцелярії допитові, який ми навели вище, над ним починалася таємно інша справа — за звинуваченням у державній зраді. Справа ця виникла серпня 31-го 1723 року за донесенням псковського єпископа Феофана Прокоповича, який передав листа до нього від Іордана, єпископа чернігівського, про чернігівського полковника Полуботка, де показано було, що Полуботок мав зносини із зрадником Орликом, колишнім писарем Мазепи, котрого після смерті останнього шведський король Карл XII звів у сан малоросійського гетьмана і котрий приходив з татарською ордою в межі Малоросії. Іордан перепровадив надісланого йому листа від Нила, архімандрита Єлецького, 12 грудня 1722 року такого змісту:

«Превелебний отець Самборович, якого увільнено від архімандритії елецької, від'їжджаючи до Києва, їздив жегнати* своїх благодійників чернігівських і у відсутність мости-пана полковника чернігівського був у самої панії полковникової в домі;

* Прощатися.

звідти повернувшись, був у мене, Нила-архімандрита, щойно в тій обителі новообра-ного, де, хвалячись ласкою її милості пані полковникової, що його гарно з дому свого проводжала, і таке твердив, що нібито йому, отцю Самборовичу, презенту-вала лист свого пана, в якому його милість, пан полковник, пишучи з Глухова, хвалився ласкою князя найсвітлішого: повелів йому, панові полковникові, про потреби свої писати, обіцяючи в усьому допомагати; також повідав, нібито чув з уст пані полковникової, що пана миргородського полковника мощно поранено на баталії, і* також полковника Танського розсічено, і пана Галагана розрубано, а син пана полковника миргородського гдєсь подівся — невідомо; також розхвалю-вав кмітливість його милості пана полковника чернігівського, котрий, почувши, що Орлик з 30 000 кочує за Васильковом у степу, не писав до нього, а лише з усним наказом посилав козаків запитатися, для чого Орлик наблизився з ордою під Київ, на що начебто відповідав Орлик: «Того ради я тут кочую з ордою, бо в наших краях велелюдно, а пошесть тяжка, абим я ся не заразив». Я як тоді казав отцю Самборовичу, що то байка щирая, а не правда, так і тепер змушений повелінням преосвящен-ного мого пастиря його милості пана Іордана Жураковського мусилем* дати на письмі справжні його отця Самборовича слова.

Уже до приїзду Полуботка в Петербург з цього приводу виникло листування між Полуботком і Самборовичем, якого перевели тоді з Чернігова до Києва в сані ігумена Кирилівського монастиря. Полуботок від 29 червня 1723 року писав Самборовичу такого листа:

«Стало мені відомо з Чернігова про деякі плітки, котрі начебто виникли на контемпт** і на якусь шкідливість моєї особи від вас, мости-пана, чого вельми не сподіваємся, які отець Нил, від вашої мости-пана чуючи, донесл преосвященно-му його милості єпископу чернігівському, а також, на вимогу його преосвященства, про них за рукою своєю дав його пастирській милості розповідь, котрої копію для ознайомлення через сього листа подавача до вашої милості пана посилаючи, вельце*** прошу на всякий пункт мені якнайскоріше вчинити відповідь: чи є ті плітки від вашої милості пана вийшли, чилі ні, абим я міг знати, на кому при невин-ності моїй мого безчестя й наруги шукати; при тому всігдашнім мя вашій милості полекаю**** молитвам».

У відповідь на цей лист кирилівський ігумен 4 червня 1723 року писав черні-гівському полковнику:

«Презентовано мені розповідь превелебного отця Нила, нинішнього архімандрита єлецького, котрий написав начебто по приїзді моєму в Чернігів, що мені під час перебування в домі вашому панському давано читати лист, писаний від вашої мости-пана. Там листа мені не презентовано, лише цидулку, спричиняючи мені жаль, а втішаючи веселою звісткою про милостиве монарше опікування Малою Росією, тобто тим, що повелено всякому началу і громадянству володіти добрами й доходами належними, як і давніше, нарешті в тій цидулі йшлося, що князь най-світліший багато клопотався перед імператорською величністю у тій справі нашій надісланій і надалі обіцявся. Побажаннями напутніми з дому вашого панського, що їх від її милості пані полковникової мені вчинено, не хвалився я того дня перед отцем Нилом, бо аж на вранішній день мені прислано по милості своїй, що була бла-годійницька ласка до вигнаного, бо мене нагло отець Нил виправил***** з Єлецького на Київ, хоча мощно складалемся писанієм***** преосвященного архіпастиря ту-тейшого київського, яким указувалося, щоб я не рушався з місця. Про того полков-ника миргородського, про пана Галагана і про пана Танського жодної в домі вашої

* Мусив.

** Для приниження.

*** Дуже.

**** Доручаю.

***** Виряджав.

***** Хоч я міцно посилався на лист.

милості не було розмови, бо ледве з полквандраса там бавилисьмися на пожеганію*. Тое добре пам'ятаю, що, коли я ще виїздив на зустріч до архірея теперішнього чернігівського в Новгородок, сказали мені за монастирем Єлецьким на двірці ієромонах Фаддей Какойлович та дякон Андрій Дембицький, котрі прийшли з міста, нібито чули вони, що під шопою** там, у Чернігові, читано було листа, яко би пана миргородського постріляно, Галагана і Часника розсічено і пана Танського порубано, не знати чи живі будуть; тую вість на нічлізі у вечеру за Сновом на лузі об'явив був я його милості отцю Святотроїцькому, в той час супутнику моєму, а більш нікому, бо невідомо було, чи то правда, чи ні. Про Орлика і про орду за Васильковом ані в домі вашої милості, ані в Чернігові я і не чув і не розмовляв про те з отцем Нилом, про зносини вашої милості з ним не відаю і жодного словесного вашій мости-пану не чинилем аплеузу***, хіба що міг він чути від людей посполитих, а не від мене, бо й про мене тут пронеслося було, ніби я давно вже поїхав до святійшого синоду і, проминувши Чернігів, хтось мене бачив у Седневі і в Новгородку, а я тут нерухомий перебуваю, маючи місце пристойне. Пронеслася було зимою тут тривога, нібито орда в степу під Васильковом, чи вже по цей бік Василькова, а від кого — в той час не знав я, аж тепер запитався отця намісника святософійського, отця писаря, отця інстигатора консисторії, і вони повідали, що якийсь мужик прибіг до Рославич, села митрополитанського, сказав про ту тривогу попові. Піп з городничим тамтешнім ударили в дзвін на гвалт, людей розтривожили й по довколишніх селах; однак за те і піп, і городничий одержали в ланцюгу покарання, а мужик у фортеці печерській мав покарання, а оскільки отець Нил за повелінням на мене неправдиву мав розповідь, то мусив писати й таке, чого від мене не чув: може, він по нелюбові до мене сіє творить, хоча я ні в чому його милості не перешкоджаю, чи хотів найближчого мого благодійника, вашу панську милість, подвинути на мене старця до урази****, до ненависті, що кольвек***** робить, Бог йому хай простить, а я завжди в належній честі добре ім'я і славу так самого вашої мости-пана, яко і всієї богодарственої родини пестуючи й захищуючи всігдашні молитви й готовість послуг пожиттєвих при найнижчому поклонінні залецаю*****. Вельми ваш в усьому зичливий богомолець і слуга нижайший Євстратій Самборович, архімандрит єлецький, ігумен товариства Святотроїцького Кирилівського київський рукою власною».

За цими одержаними відомостями Таємна канцелярія відправила у Київ до тамтешнього генерал-губернатора Трубецького указ вчинити слідство про зносини Полуботка з Орликом. Указ цей відправили з посланцем, лейб-гвардії сержантом Мордвиновим, якому було наказано, щоб був сам присутній при веденні слідства і, скінчивши слідство, відіслав усю справу для остаточного вирішення до вищого суду. Але князь Трубецькой, почавши чинити розшук, наштовхнувся на труднощі і доносив, що ніяк не може довести справу до кінця, тому до люди, яких він притягав на допит, боячись Полуботка чи підтримуючи його, не говорили правди. Справа в тому, що в Петербурзі малоруси прочули грозу, яка збирається над ними: сенатські піддячі сповістили їм про таємну справу, яка провадилася по них, і Полуботок написав до Малоросії настанову, як слід чинити і відповідати, коли будуть робити розшук. Про це стало відомо цареві, і, вочевидь, ця обставина й була приводом для раптового арешту, накладеного на малоросіян в Петербурзі. У Соловйова³⁰, крім тих паперів, котрі були в наших руках з Державного архіву, були ще документи Московського архіву іноземних справ, з яких виявляється, що 10 листопада, того дня, коли заарештували Полуботка з іншими малорусами, Петрові під час ви-

* Бо заледве півверті години ми провели на прощання.

** Під навісом.

*** Не чинив несхвалення.

**** До образи.

***** Що-небудь.

***** Засвідчую.

ходу з церкви св. Трійці канцелярист Іван Романович, який приїхав з Малоросії, подав дві чолобитні; цар розпечатав їх у домі, що зветься «Чотири фрегати», і знайшов у тих чолобитних «безпідставні й противні прошення». З указу, який вийшов уже після смерті Петра, видно, що в одній із тих суплік, написаних старшинами, які залишалися в Малоросії, вони просили царя, начебто за бажанням усього малоросійського народу, ліквідувати Малоросійську колегію і влаштувати замість неї генеральний суд із семи осіб. З приводу цієї чолобитної Петро наказав арештувати Полуботка і всіх його товаришів і захопити всі їхні папери, в цих паперах знайшли «примеморію» посланцеві, котрий відправлявся в Малоросію, з настановою, які відповіді слід давати, коли будуть ставитися запитання, і водночас навчати скаржитися на утиски з боку Малоросійської колегії. Петро ясно дізнався, що малоруси прочули про таємну справу, яку завели на них, і 16 січня 1724 року дав такий указ сенатові, що «таємні справи винесено від піддячих черкасам... того ради, одержавши це, вчиніть, за прикладом Іноземної колегії, щоб таємні справи перебували особливо у надійних людей, щоб надалі такої скнарості не вчинилося».

Як би то не було, але ще в грудні 1723 року відправлено було до Малоросії Румянцева³¹, довірену людину Петра, яка зіслужила йому важливу службу разом з Толстим³² у справі про виклик царевича Олексія з-за кордону. Цар дав йому інструкцію перевірити й докінчити розшук, що його розпочав і не закінчив князь Трубецькой. Румянцев мав зібрати тих самих людей, котрі були в попередньому розшукові, обнадіяти їх, що їм не буде нічого поганого, переконати їх, щоб вони без будь-якого остраху оголосили про злочин Полуботка й усієї старшини, і, знявши з них допит, відправити їх до Петербурга не під арештом, але з офіцером. Водночас Румянцеву належалося збирати в містах козаків, переконати їх у тому, що їм буде краще, якщо замість колишніх полковників їм будуть призначені нові полковники з великоросіяни, і дізнатися, що козаки зовсім не брали участі в складанні чолобитної про обрання гетьмана, а що таку чолобитну вдумала старшина від імені козацтва, без бажання підлеглих.

Румянцев у січні 1724 року доносив із Чернігова, що, приїхавши в Стародуб, він зібрав на сход полкову старшину, сотників і по кілька десятків козаків від кожної сотні, а також і членів магістрату. Він запитував їх: чи знають вони про чолобитну, яку подала генеральна старшина про обрання гетьмана, і чи за їх бажанням генеральна старшина складала цю чолобитну? Декотрі сказали, що знають; інші — що не знають достеменно. Але, як відзначав Румянцев, вони говорили так, що вірити їм не можна: одразу видно, що їх научали інші. Румянцев запитав: чи задоволені вони з призначеного в їхній полк полковника Кокошкіна? Козаки здогадалися, якої відповіді хочеться тим, котрі ставили їм таке запитання, і сказали, що вони «з високої милості царської вельми вдоволені». Коли Румянцев із Стародуба приїхав до Чернігова, то зібрав сход і оголосив чернігівським козакам, що у них полковником буде від царя призначено Богданова. Козаки сприйняли цю новину «з великою вдячністю». Румянцев запитав про чолобитну щодо обрання гетьмана, надіслану цареві начебто від усього козацтва. Чернігівські козаки відповіли, що нічого про це не відають, що старшина склала цю чолобитну «злодійськи, без їх дозволу». Канцелярист Банкевич, якого утримували під арештом, подав на старшину донос, і Румянцев перепровадив той донос до Таємної канцелярії. З Чернігова Румянцев зібрався їхати в інші малоросійські полкові міста і запитував подальших для себе інструкцій. Цих інструкцій ми не знайшли, але з указу Катерини I з'ясовується, що Румянцев їздив у всі полкові міста й скрізь збирав на сход полкову старшину та по кількості козаків. Він ставив на сходах ті ж запитання, що в Чернігові й Стародубі. Всюди козаки показали, що вони не просили ні про ліквідацію Малоросійської колегії, ні про обрання гетьмана, що це вдумала сама собі старшина, а інших примушували прикладати руку до чолобитної. Румянцев водночас доніс у Таємну канцелярію, що, як він дізнався, малоруси, які перебували в Петербурзі, посилали до старшини, котра залишалася в Малоросії, до Жураковського

й Лизогуба, настанову, а Жураковський і Лизогуб за змістом цієї настанови розіслали від себе листи в три полки, щоб спонукати малоросійський народ заявляти небажання мати в себе великоруських суддів і великоруських полковників. Потім Полуботок послав з Петербурга в Малоросію свою довірену людину Лаговича передати генеральній старшині, щоб полковники в різних полках намовляли свою полкову старшину і сотників, щоб вони постаралися швидше помиритися з усіма тими, з ким перебували у сварці, і винагородили б тих, кого образили, щоб не було більше скарг на заподіяні образи. Коли уряд дізнався про це все з донесення Румянцева, Лаговича піддали очній ставці з Полуботком, і Полуботок признався, що посилав Лаговича робити належні намови, щоб схилити козаків давати на запитання такі відповіді, які б не йшли в розріз з їхнім задушевним прагненням утримати в Малоросії старий порядок і не допускати нововведень.

Полуботок помер у Петропавловський фортеці в 1724 році. Його товаришів звільнила Катерина I.

Тодішній російський уряд не лише за Петра, але й після його смерті намагався виставити Полуботка і його товаришів людьми, які, дбаючи про свої особисті й станові цілі, були утискувачами «підлого», як висловлювалися в ті часи, народу, а цар виступав захисником й охоронцем цього народу від експлуатації сильних і багатих осіб, які посідали начальницькі місця. У Малоросії в середовищі тамтешньої інтелігенції склалася й укорінилася думка про Полуботка як про сміливого, благородного і рішучого, при всьому тому несхитно вірного престолові і своєму обов'язкові героя, який пожертвував своєю свободою і навіть самим життям за права своєї вітчизни. Ми не маємо достатньо відомостей, щоб скласти вірний присуд і, так би мовити, останнє слово історії про сумну подію, яку тут виклали. Усе, в чому в той час звинувачували Полуботка і взагалі старшину, залишилось недоведеним. Читачі наші можуть ясно бачити, що звинувачення, на які їх змушували давати відповіді в Таємній канцелярії, голослівні і не підтверджувалися ніякими фактичними доказами, а звинувачені ні в чому не зізналися. До того ж спосіб, яким учинено всі спрямовані проти Полуботка й старшини скарги, за самою своєю суттю викликає підозру щодо справедливості самих скарг. Малоросійська колегія розсилає запрошення подавати скарги на старшин. Нема й бути не може у світі людини, яка б усім догодила. Зрозуміло, якщо оголосити всім і кожному, щоб йшли із скаргами на ту чи іншу особу, то неодмінно з'явиться ціла купа скарг. Робити подібні запрошення до подання скарг можна лише з упередженим бажанням нашкодити за всяку ціну тим, на кого будуть приносити скарги. Так насправді й було. Петро, з метою державної єдності, вбачав неможливим зберігати обласну самобутність Малоросійського краю і прагнув тісніше злити його з рештою держави своєї. За такого погляду його вкрай неприємним було домагання старшин щодо обрання нового гетьмана і їхнє невдоволення заснуванням Малоросійської колегії — нового, якого ще не бувало, органу задуманого царем злиття Малоросії з Росією. Петро знав і вірно розумів, що цього бажають лише старшини, — як люди, порівняно більше від інших політично розвинені, і тому саме на них спрямував свої удари. Петро знав у той же час, що в Малоросії існують уже віддавна ворожі взаємини між козацьким начальством і простими козаками, між значними і черню, між багатими і бідняками, між власниками землі й безземельними наймитами, між привілейованим козацтвом й приреченим на побори й повинності поспільством, одним словом, між тими, хто на яких би то не було умовах і якими б то не було шляхами підносився з народної маси, і всією масою. Петро скористався цим суспільним становищем у Малоросії для своїх політичних цілей. За таких намірів йому було вигідно, коли з'являться з народної маси скарги на старшину, на значних людей; з такою метою він послав Румянцева викликати у простих козаків згоду і співчуття до нововведень, які, як Петрові було відомо, були не до серця старшині і взагалі значним людям. Чи може історик вірити щирості того, що могли відповідати козаки й простолюд на запитання людини, яка приїхала від царя і своїм тоном показувала їм, чого хоче

цар? Чи може, крім того, вірити безпристрасній правдивості донесень людини, яка прибула до Малоросії із наперед задуманим планом почути там таке народне бажання, якого хотілося одержати самодержавному цареві? Ми не можемо визнати ні справедливості тих звинувачень, які були штучно спричинені проти Полуботка й старшин, ні звинувачувати останніх в їхніх домаганнях утримувати в Малоросії старий порядок, який не подобався цареві. Полуботок був однією із жертв, принесених в ім'я державних цілей, які в усій діяльності Петра завжди були на першому плані.

АРХІЄПІСКОП ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ

У XVIII столітті з осіб духовного стану не було нікого, хто б мав таке важливе значення не лише у сфері церковній, а й у всьому політичному устрої держави, як **Феофан Прокопович**. З його іменем тісно поєднуються найважливіші справи — заснування найсвятішого синоду і першопочаткова історія цього закладу.

Феофан Прокопович народився у Києві в 1691 році в сім'ї бідного місцевого купця, котрий помер, залишивши дружину й малолітнього сина Єлеазара в цілковитій злиденності. Удова його невдовзі за ним зійшла в могилу. Єлеазара, який залишився круглим сиротою, прийняв на утримання дядько, ректор Київської колегії **Феофан Прокопович**, а після смерті дядька його прихистив у себе якийсь київський міщанин. Єлеазар навчався у Київській колегії і, відзначаючись щасливою пам'яттю та жвавою тямковитістю, став кращим учнем. Коли йому виповнилося сімнадцять років, він поступив для завершення своєї освіти до польського училища; там його невдовзі відвернули від православ'я, він прийняв унію і постригся в ченці під іменем Єлисея. Уніатський володимирський єпископ Заленський помітив у ньому незвичайні здібності і, за його підтримки, молодого ченця Єлисея Прокоповича відправили до Рима, в колегію св. Афанасія, засновану з спеціальною метою поширювати католицтво серед прихильників східного православ'я у Греції та в східних землях. У Римі Єлисей, перебуваючи під наглядом наставника-єзуїта, познайомився з усією премудрістю схоластичного богослов'я, однак вивчав з великою ретельністю і древніх класиків, як грецьких так і латинських. Тут він придивився до устрою римської церкви, однак не засвоїв папської нетерпимості і, як пізніше сам признавався, вже тоді внутрішньо кепкував з проклять, які папа Інокентій XII¹ прилюдно сипав на всіх, хто не належав до західної церкви і не визнавав верховної папської влади. У 1702 році Єлисей повертався вже на батьківщину через Швейцарію. Прибувши до Почаївського монастиря², а за іншими відомостями до Києва, він постригся в православне чернецтво, зрікся папізму й змінив ім'я, назвавшись з Єлисея **Феофаном** в пам'ять покійного дядька. Ставши православним, **Феофан** ніби прагнув згладити своє колишнє відступництво неприязним ставленням до католицтва, особливо влучними викриттями лукавства й фальшивості єзуїтства. У 1705 році він одержав місце викладача піітики в Київській академії, а наступного року перейшов на кафедру риторики. Викладаючи те й інше, **Феофан** уклав курси піітики й риторики і написав трагікомедію «Володимир», котра, незважаючи на важку й нечисту польсько-руську мову, не позбавлена позитивних поетичних достоїнств й особливо вирізняється вільнодумством та присутністю таких ідей, які були вищі від свого часу. **Феофан** писав і виголошував проповіді, які відзначалися тим, що в них не було ні тогочасної шкільної рутини, ні втомливої розтягнутості. Одну з таких проповідей виголосив він 5 липня 1706 року в Печерському монастирі в присутності Петра Великого, який приїхав до Києва. Цар тоді запримітив проповідника, але оскільки був надто зайнятий військовими й політичними справами, то не зробив ніякого розпорядження щодо зміни скромної долі київського професора. **Феофан** залишався ще три роки в академії, викладаючи філософію, фізику й мате-

матику, і став відомим київському губернаторові Дмитрові Голицину³. Після полтавської перемоги Петро прибув до Києва, і Феофан знову проголошував у присутності царя проповідь у Софійському соборі, розсипаючи в цій проповіді вихвалання Петрові з приводу одержаної перемоги; однак і цього разу Петро не виявив до нього особливої милості. Більше виграв Феофан в очах царського улюбленця Меншикова, коли в грудні 1709 ж року виголосив при ньому у церкві Братського монастиря промову, в якій просив найсвітлішого князя не відмовити у підтримці академії. Меншиков згадав Феофана; очевидно, за його наполяганням згадав про нього Петро і під час турецького походу зажадав до себе в Молдавію; коли Петро перебував у Яссах і святкував там річницю полтавської перемоги, Феофан проголошував проповідь, яка сподобалася цареві. По закінченню нещасливої прутської війни⁴ Феофана відпустили до Києва, призначили, за побажанням царя, ректором академії і професором богослов'я. У цьому званні перебував він до 1715 року і полишив по собі пам'ять доцільними переминами, а у викладання богослов'я запровадив більш живий метод. У цей час зблизився він з багатим руським родом Марковичів і потоваришував з одним із них, Яковом Андрійовичем⁵, колишнім своїм вихованцем в академії, котрий невдовзі одружився з дочкою чернігівського полковника Павла Полуботка. Феофан багато років підтримував з цією людиною дружбу і вів з ним постійне листування, повідомляючи його про свої вчені праці.

У 1715 році Петро викликав Феофана до Петербурга, але хвороба затримала його до осені 1716 року. Виклик царя заздалегідь розцінили як знак того, що невдовзі Феофана буде посвячено в єпископи. Збираючись до Петербурга, Феофан писав своєму другові Марковичу: «Кажуть, що мене викликають для єпископства; ця почесть приваблює мене так само, якби мене присудили кинути на розтерзання звірам. Заздрю митрам, саккосам, посохам, свічкам та іншим прикрасам! Додайте до цього великих і смачних риб! Якщо я цікавлюся цим, якщо домагаюся цього, то хай Бог покарає мене чимось іще гіршим... Докладу всіх зусиль, щоб відхилити від себе цю честь і найшвидше повернутися до вас!» Приїхавши до Петербурга в кінці 1716 року, Феофан не застав там царя, який перебував за кордоном, але його ласкаво прийняв Меншиков і залишив у Петербурзі займатися проголошенням проповідей, які друкували й пересилали цареві. У цих проповідях Феофан роз'яснював тогочасні політичні справи, стараючись догоджати точці зору Петра, склав родословну таблицю російських царів, яку послали цареві, а потім надрукували на окремому аркуші з портретними зображеннями осіб, які царствували в Росії. Після повернення царя з-за кордону, 10 жовтня 1717 року, Феофан склав від імені маленьких царських дітей вітальну промову до дня іменин Катерини, виголосив на її честь похвальне слово, і це дуже сподобалося цареві. На початку 1718 року Петро призначив Феофана псковським архіреєм. Уже тоді Петро відзначав цю людину як незамінну у справі церковних перебудов і народної освіти. Петро знайшов у ньому давно жаданого працівника для здійснення своїх планів: поставити державну владу вище церковної і цілковито підпорядкувати собі церкву нарівні з іншими галузями державного устрою. Петро знав, що духовенство не прихильне до нього, що центр церковної протидії містився головним чином у Москві, притому Петро знав, що не лише серед поборників старовини, але й серед більш освічених духовних, цар міг натрапити на недоброчинців своїм замірам. Стефан Яворський, доглядач патріаршого престолу, головний духовний сановник у державі, за всієї своєї злагідливості й покірності, за всієї поваги, яку виявляв до нього цар, не цілком схильним був сліпо йти за Петром і не раз висловлював, де тільки траплялася нагода, таку несхильність. Між іншим, Яворський ще 1712 року у своїх проповідях насмілювався критикувати запровадження фіскалів. За свого безсумнівного православ'я Стефан був дещо схильний до духу римського католицтва, у всякому разі стосовно ідеї самостійності церкви і незалежності її від світської сваволі; така ж настроєність відчувалася й в інших сановниках церкви, вихованцях Київської

Феофан Прокопович

академії, які перейшли до Москви, такими були, між іншим, Феофілакт Лопатинський⁶, Стефан Прибилович, Гедеон Вишневський⁷. Всі вони в однаковій мірі із Стефаном Яворським були противниками протестантських ідей, які проникали тоді потроху в Росію. У 1713 році виникла знаменита справа про Івана Максимова і Дмитра Тверитинова; перший був учнем слов'яно-латинської школи у Москві й поширював серед своїх товаришів протестантське вчення про нешанування святих мощей та ікон, не визнавав перетворення в таїнстві євхаристії тощо. Після тортур у Московському патріаршому приказі⁸ він обмовив лікаря Дмитра Тверитинова, його двоюрідного брата, цирульника Фому Івановича, фіскала Михайла Андрєєва та двох торгових людей, Микиту Мартинова і Михайла Мініна. Усіх узяли до Петербурга; допитані в сенаті, ці особи не були визнані єретиками і в червні 1714 року відправлені в Москву, до Стефана, щоб обстежити їх духовно і примусити скласти прилюдне сповідання віри. Але Стефан, користуючись тим, що йому надали право духовно обстежити ув'язнених, намагався з допомогою різних доносителів обвинуватити їх, а головним чином Тверитинова, у котрого було знайдено твори, які він склав у душі, що суперечив православ'ю. Звинувачені сиділи в оковах, але їх пускали до церкви. Під час одного з таких відвідувань церкви, 5 жовтня 1714 року, Фома Іванов різонував ножем через обличчя образ святого Олексія-митрополита, щоб привселюдно показати свій єретичний дух. Справа закінчилася не раніше лютого 1716 року. Фанатика Фому Іванова стратили, а інших, які склали покаєння, розіслали під нагляд архіреїв. Услід за ерессю Тверитинова у 1717 році судили в Преображенському приказі інший гурток вільнородців чоловічої та жіночої статі, звинувачених у проповідуванні противних православ'ю напрямків про непоклоніння іконам і всіляким священним речам та про заперечення церковних заповітів. Головними особами у цьому гуртку був Іван Зима з дружиною своєю Настасією. Усіх причетних до цієї справи піддали катуванню батогами, змусили визнати провину і покаятися. Цар визнавав за необхідне задля міцності й спокою держави оберігати єдність офіційної релігії, але особисто мав схильність до протестанства і багато разів виявляв її неповагою до російських забобонів і передсудів, які глибоко вросли у внутрішнє побутування церкви; найпривабливішим од усього, що подобалося цареві в протестантстві, було вчення про верховенство державної влади над церквою. Московським духовним, які здобули київську освіту, не до душі була прихильність царя до протестанства, і тим дужче прихилилися вони до начал римського католицизму; їм, окрім того, дошкуляли розгульні витівки Петра та його блюзнірські глумління над духовенством, які виявлялися у вакхічних гулянках усеп'янішого собору. Феофан одразу ж повівся інакше і, готуючись до посвячення в єпископи, зумів піддобритися до Петра, виголосивши проповідь про владу й честь царську. У цій проповіді він робив явні натяки на московських духовних, які докоряли Петрові за розгульне життя та проповідували незалежність духовного стану. «Є люди,— казав Феофан,— котрим здається все грішним і поганим, що тільки чудернацьке, веселе, велике й славне; вони самого щастя не люблять; як тільки побачать кого, що здоровий і добре живе, той у них несвят; хотіли б вони, щоб усі люди були зловидні, горбаті, темні, неблагополучні... Багато хто гадає, що не всі люди зобов'язані однаковим обов'язком, що священники і монахи від цього у винятку,— ось воістину зміїне жало, папіжський дух, не знаю яким чином він досяг і торкнувся нас!» Петрові припала дуже до душі така спрямованість, але духовні не вибачили її Феофанові і здійняли проти нього цілу бурю; вони намагалися звинуватити Феофана у неправослав'ї і не допустити до єпископства; до них пристали і знамениті своєю вченістю брати-греки Лихуди, Стефан Яворський, спільно з Лопатинським та Вишневським, підбурювали інших єпископів протестувати проти посвячення Феофана і просити царя відкласти його рукоположення доти, поки Феофан не відречеться від своїх неправославних поглядів. Але вони не могли нічого вдіяти проти волі Петра: цар вдовольнився письмовою відповіддю Феофана, в якій останній спростовував висунуті проти нього міркування; на доказ своєї прихильності

Петро обідав у Феофана зі своїм улюбленцем Меншиковим, а потім Стефан Яворський, якого викликали до Петербурга, був примушений відмовитися від звинувачення і просив у Феофана вибачення. Обидва суперники поцілувалися, і справа склалася так, нібито між ними сталося братерське примирення, але насправді залишилася у них один до одного взаємна неприхильність.

Феофан став єпископом і з того часу за всякої зручної нагоди старався сподобатися Петрові; так, виголошуючи проповідь на день Олександра Невського, він вельми спритно розхвалив царя: «Ти єдиний показав, що справою превисокого сану царського є зосередження усіх трудів і турбот бути... ти являєш нам у цареві і простого воїна, і багатьох діл майстра, і різнобічного діяча, і де б слід було поведлати підданам належне, ти повеління твоє власними трудами твоїми упереджуєш й утверджуєш. Якби всіх князів наших і царів ціла до нас прийшла історія, була б то маленька книжечка в порівнянні з повістю про тебе одного». Завдяки своїй великій начитаності й ученості Феофан, з волі царя, написав «Апостольську географію», «Коротку книгу для навчання отроків» і знаменитий «Духовний регламент». Його книга для навчання отрокам збурила проти себе молдавського господаря Дмитра Кантемира, який написав без свого імені заперечення, в яких відзначалася неправославність деяких висловлювань Феофана. Таким чином Кантемир прийшов до висновку, що Феофан, викладаючи другу заповідь, відносить пошанування ікон до ідолослужіння, висловившись, що той є ідолослужителем, хто поклоняється якомусь зображенню, боїться його і сподівається на нього, як на таке, що має якусь дивовижну силу. Не сподобався заперечувальникові натяк Феофана і на те, що нерідко під прикриттям святості обманщики заради прибутку схиляють простих людей до пошанування фальшивих мощей, молока Пресвятої Богородиці, крові Ісуса Христа і волосся бороди його. Але ніякі заперечення подібного змісту не могли мати сили, оскільки все, що закидали Феофанові, цілковито узгоджувалося з поглядами й намірами царя. Не менш у душі Петра був тоді ж написаний твір Феофана «Про мучеництво», де автор викривав тих фанатиків, котрі, виявляючи невдоволення царем за введення іноземного одягу, самі добровільно наважувалися на вчинки, які призводили до царського гніву, а нерідко й до страт. З-поміж усіх російських архіреїв Феофанові лише один міг бути суперником — Феодосій Яновський, архімандрит Невського монастиря, якого Петро возвів згодом у сан новгородського єпископа. Він був близький до царя, здійснював з ним і з Катериною подорож за кордон тривалістю майже три роки і не менш від Феофана засвоїв мистецтво піддобрятися до Петра; він за кожної зручної нагоди прислужувався намірам царя, і за це його недолюбували духовні. Феофан, який згодом занастив цю людину, при Петрові старався виявляти йому увагу як старшому і в усьому віддавав зовнішню перевагу. У січні 1721 року було встановлено духовну колегію, яку невдовзі того ж року перейменували на найсвятіший правительствующий синод. Ця установа керувалася регламентом, який розробив Феофан. Головою синоду за старшістю з титулом президента призначений був Стефан Яворський, але насправді впливовішими були два віце-президенти: першим був Феодосій, другим — Феофан; останній був од усіх ученіший і спритніший в умінні відгадувати волю царя, а тому він, власне, й заправляв усіма важливими справами. На початку свого існування синод надсилав розпорядження за розпорядженнями: вони зводилися до знищення усіх тих звичаїв, які тільки можна було відмінити без порушення сутності православної віри. Стефан у душі на багато що дивився інакше, але змушений був погоджуватися, не відважуючись іти проти волі царя. Тільки з приводу питання про возвеличення імен східних патріархів у церковному богослужінні Стефан заявив було протест. За проектом, що його написав Феофан, синод постановив не згадувати в богослужінні імен східних патріархів, оскільки після встановлення найсвятішого синоду руська церква в ієрархічному відношенні відособилася від грецької. Стефан, прагнучи зберегти єдність вселенської церкви і незалежність її від усіляких національних забаганок, склав супроти цього розпорядження питання-відповіді;

але цар не терпів ніде й ніколи заперечень своїм поглядам: він наказав синодові відкинути ці питання-відповіді, «яко zelo шкідливі й обурливі» і послати Стефанові указ, щоб він нікому їх не повідомляв і не розголошував, «боячись нелегкої перед його царською величністю відповідальності». Стефан проковтнув цю неприємну пілюлю і, знаючи, що в усьому винний Феофан, хотів будь-що усунути його із синоду. Вивільнилося місце київського митрополита; Стефан пропонував найсвятішому синодові призначити на це місце Феофана, але Петро не піддався на цю хитрість. Стефан бачив, що йому нічого не вдається: ще від часу сміливої проповіді проти фіскальства Петро незлюбив його, і хоч не робив йому відвертого зла, але майже завжди поводився з ним холодно, відхиляв усякі його заяви і чинив усе всупереч йому. У липні 1722 року Стефан у листі до царя просив вибачення за все, в чому цар вважав його винуватим і, як і раніше, бажав, щоб його увійльнили на покій. Йому не відповідали. Восени того ж року Стефан помер. Синод залишився без президента з двома віце-президентами.

Значення Феофана все більше й більше посилювалося; спритний архірей завжди умів доречно надати перо своє до послуг цареві, у відповідності до поточних обставин. Коли Петро видав знаменитий указ 5 лютого 1722 року про престолонаслідкування, Феофан заходився, з царської волі, захищати всією силою наукових доказів справедливість і корисність такого закону і надрукував книжку «Правда волі монаршої». Потураючи давньому і постійному прагненню Петра бути фактичним господарем і правителем руської церкви, Феофан написав і надрукував «Розшук історичний», в якому доводив, що християнський владар має право управляти справами церкви, хоча йому й не випадає відправляти богослужіння. Петра у зв'язку з подіями його власного життя цікавило питання про шлюби; Феофан написав два розмірковування: одне — «Про шлюби правовірних з іншовірними», друге — «Про правильне розлучення чоловіка з дружиною». В останньому Феофан вважає, що в разі розлучення, яке сталося з вини одного з подружжя, можна дозволити вступати в новий шлюб не тільки невинуватій особі, а й винуватій, тому що той, хто перелюбствував у першому шлюбі, може бути вірним у другому. Феофан з волі царя складав невеликі напучування до розкольників, які публікувалися у вигляді указів від найсвятішого синоду; між іншим, він написав напучування про те, щоб розкольники без остраху з'являлися до синоду для розгляду своїх сумнівів, твір «Про зухвальців, котрі нерозсудливо на муки відважуються», який найсвятіший синод зобов'язав читати двічі на місяць, і твір «Про поливальне хрещення», де доводилося, що поливальне хрещення має таку ж силу, як і хрещення із зануренням. Останній твір викликав на Феофана докори не лише від розкольників, а й з боку православного духовенства.

У своїх проповідях Феофан постійно торкався сучасних йому подій і за всякої нагоди вихваляв діяння Петра, так що його «Слова і промови», видані за Катерини II, можуть вважатися скоріш не церковними проповідями, а політичними настановчими статтями. У своїх вихваланнях Петра Феофан мало впадав у порожню риторичку, але завше торкався практичного боку і корисності для держави заходів царя. Усі тогочасні статuti, які стосувалися церковного управління, понаписував Феофан. Він склав статут семінарії чи духовної академії, яку Петро запропонував запровадити для підготовки пастирів церкви. Феофан розробив духовний штат, не реалізований за життя Петра. Нарешті, у січні 1724 року Феофан, відповідно до поглядів царя, за його наказом написав указ про устрій монашества, указ, яким передбачалося поставити монастирі за взірцем стародавніх в такі умови, щоб чернече життя не було даремним і монастирі не ставали кублами ледацюг, а давали б свою користь суспільству, як і всі інші громадські заклади. Праці Феофана не обмежувалися сферою церкви. Як людина, яка добре володіла пером, він, за дорученням Петра, писав статuti й законоположення, котрі стосувалися інших сфер державного порядку; зокрема, він написав передмову до морського регламенту. Очевидно, й в інших випадках залучав його Петро; між іншим, відомо, що 1722 року

Феофан одержав доручення від царя доповнити історію Петра, яку написав невідомо хто, можливо, сам Петро; Феофан її значною мірою виправив і відшліфував, а надрукована вона була вже за Катерини II. Ця історія охоплює першу половину царствування Петра до Полтавської битви.

Незважаючи на близькість до царя, улюбленець Петра не одержував матеріальних благ, як слід було б сподіватися, і постійно скаржився на скруту. Цар наділив йому два підмосковних села, але, за свідченням Феофана, з причин хлібного неврожаю вони йому перший час завдавали збиток замість користі. Його псковська єпархія була бідна і не постачала йому достатніх коштів для прожитку в Петербурзі; цар підтримував його своїми приватними подачками.

Петро Великий помер; псковський архірей разом із тверським був присутній біля його смертного ложа. Виникло важливе питання про наступництво. Феофан багато сприяв зведенню на престол Катерини I з властивою йому переконливістю доводив, що хоча покійний імператор не залишив заповіту, але достатньо виявив свою волю, коронувавши імператрицю Катерину. Він нагадав, як Петро, напередодні її коронування казав своїм вірним слугам, що коронує її з тією метою, щоб вона після смерті його стала на чолі держави. На пропозицію Феофана акт проголошення Катерини імператрицею постановили назвати не обранням, а лише оголошенням у тому розумінні, що ще за життя свого чоловіка її було обрано правити по його смерті державою, а тепер лише оголошується про це до всенародного відома. Катерину було визнано, і значною мірою вона зобов'язана своїм воцарінням спритності Феофана. Під час похорону Петра Феофан виголосив промову, яка вважається кращою з усіх промов, які він виголошував у своєму житті.

За Петра Феофан діяв як один з найвірніших виконавців, помічників і, так би мовити, вгадувачів волі Петра; він діяв переважно в літературній сфері і намагався завжди підлаштуватися до поточних подій свого часу. Після Петра Феофан обертається в державній сфері; він — один з могутніх людей своєї країни і свого часу, але його діяльність спрямувалася, головним чином, на постійну боротьбу з таємними і явними ворогами та суперниками. Феофан завжди виходив переможцем і безжалюдно знищував усе, що тільки відважувалося виявити проти нього ворожість. Першою жертвою його була людина, якій колись він старався догоджати, — новгородський архієпископ Феодосій. Цей сановник, запишавшись своїм значенням, дозволив собі необережні вихватки, якими одразу ж скористалися ті, хто міг на його погібелі влаштувати своє власне піднесення. Феодосій, коли його не пустив до палацу через міст караульний солдат, махаючи палицею, мовив: «Я ліпший найсвітлішого князя!» Цим він роздратував Меншикова, якому не пропустили донести про вихватку архірея. Через кілька днів після того, перебуваючи в синодальній палаті в колі духовних, Феодосій у розмові з ними скаржився, що в їхні часи нема доброзичливості до духовного стану, і з цього приводу загрожував гнівом Божим і міжусобицями. Багато хто з духовних вже раніше не любив Феодосія за його зарозумілість і чваньковитість. Феофан і з ним троє архімандритів, що засідали в синоді, подали імператриці донос про те, що Феодосій казав «слова противні і такі, що мовчання не терплять». Цариця 24 квітня дала наказ заарештувати Феодосія і допитати. Другого дня після цього арешту допитали інших синодальних членів. Тверський єпископ Феофілакт Лопатинський засвідчив, що преосвященний Феодосій обзивав весь російський народ «безумними, нехристиянами, гіршими від турків і всіляких варварів, атеїстами й ідолопоклонниками, казав, що над церквою вершиться тиранства, твердив, що хвороба цареві Петру прийшла смертельна від непомірного жоношаленства і від Божої помсти за його замахи на духовний і чернечий чин», що «зайва його пристрасть до слідства таємних справ засвідчує мучительське його серце, яке прагло крові людської». Інші члени також не добром пом'янули Феодосія у своїх відповідях, коли їм ставили запитання. Новгородський архієпископ просив письмово милості й пробачення в імператриці, визнавав те, що на мосту обзивав вартового, котрий не пустив його до палацу, дурнем, але запер-

чував приписувані йому вислови, які він нібито промовляв у синодальній палаті, і запевняв імператрицю, що він з вірності своєї до неї першим від інших учинив і підписав їй присягу. Але потім, на повторних допитах, Феодосій признався в декотрих неблаговидних зауваженнях, які він висловив перед тверським архіреєм з приводу того, що сенаторів запросили до столу в палац, а синодальних членів не запросили, і що тепер упадають за сенаторами, а коли станеться невдоволення в народі, тоді почнуть упадати й за духовенством. Феофан не зупинився на першому ударі, який було завдано суперникові, а користуючись тим, що останній починає сам визнавати провину, напеліг, щоб у Феодосія забрали все його листування і заарештували кількох монахів з Невського монастиря. 11 травня Феофан склав указ, який підписала імператриця, про заслання Феодосія до віддаленого Корельського монастиря в гирлі Двіни. 13 травня цей вирок був прилюдно оголошений; потім Феодосія відвезли до місця ув'язнення й помістили в келії, обладнаній під церквою. Разом з Феодосієм було засуджено й заслано до Соловецького монастиря за різні недоліки синодального обер-секретаря Варлаама Овсянникова. Потім вчинений був допит іншим особам, заарештованим у справі Феодосія; з-поміж них один, Григорій Семенов, надумав очорнити й самого Феофана, але йому не вдалося, і донощика, який заплутався у власному доносі, було засуджено до страти за те, що, почувши, за власним визнанням, від Феодосія й Варлаама Овсянникова «злохулительні слова на царську особу», вчасно не доніс. Монахи Невського монастиря, заарештовані в справі Феодосія, наговорили на свого опального владику, що він примушував їх, як своїх підлеглих, присягати на вірність собі, наче царственій особі. Тоді було вчинене «оголошення про Феодосія», в якому викладалися провини новгородського архієпископа. Воно було подане на перегляд Феофанові. Феофан, скориставшись з цього, наказав зняти з Феодосія архірейський та священницький сан і посадити його в тюрму з малим віконцем, не допускати до нього близько людей і не давати йому на прохарчування нічого, окрім хліба й води. Граф Платон Мусін-Пушкін, за царським повелінням, приїхав до Корельського Микільського монастиря і запросив туди холмогорського архірея. Останній у церкві зняв з Феодосія сан, а потім Феодосія посадили до тієї ж келії, де він сидів раніш, але вже не в архірейському сані, а в званні простого монаха, під іменем ченця Федоса. В його келії заклали велике вікно і залишили для світла маленький отвір на чверть аршина; його тюрма була з потрійними дверима на замках і печатях, біля дверей приставлені були два солдати. Як і за чим існував чернець Федос у своїй тюрмі від середини жовтня до кінця січня 1726 року — невідомо, але в кінці січня архангельський губернатор Ізмайлов приїхав до Корельського монастиря і наказав перевести в'язня до іншої тюрми; Феодосій був настільки знесиленний, що не міг ходити, його перенесли на руках, а 5 лютого караульний начальник Григор'єв рапортував губернаторові, що чернець Федос помер. Тіло Федоса за указом Таємної канцелярії вийняли із землі, відвезли до Кирилівського монастиря і там поховали 12 березня. 25 червня того ж року імператриця повідомила найсвятішому синодові, що вона зволила Феофана, псковського архієпископа, перевести на новгородську архієпископію.

Тоді розпочалася у Феофана небезпечна для нього справа з колишнім архімандритом Маркелом Родишевським, який до того часу перебував серед наближених у Феофана. Цей Маркел повідомив Феофанові, що якийсь солдат на вулиці натякнув йому про сполошний дзвін, за знаком якого має розпочатися народний заколот з метою винищити духовних, яких запідозрюють у неправослав'ї та глумлінні над святими іконами. Феофан доповів про це урядові, і оскільки те, що доніс йому Маркел, стосувалося народного збурення, то Феофан здав Маркела до страшного Преображенського приказу. Там Маркел почав зводити наклепи на Феофана, засвідчуючи між іншим, що він зле відгукувався про імператрицю. Трохи згодом Маркел почав зводити на Феофана у 47 пунктах обвинувачення у неправослав'ї, яке, за його поясненнями, виявилось в багатьох творах Феофана; Маркел зазначав, нібито з цих творів видно, як автор їх гадає, що християнин може виправда-

тися перед Богом вірою, а не справами з вірою, що він не визнає, як належить, творінь святих отців, не пошановує ікон, називає забобоном водоосвячення, сміється з акафістів, паплюжить мінеї, прологи й кормчу книгу, тримає у себе в домі музику і каже, що добре було б запровадити її в церквах тощо. Таємна канцелярія взяла з Феофана детальне письмове спростування цих звинувачень, але невідомо, як би Феофан тоді відкараскався, коли б на його щастя не швидко падіння Меншикова, котрий перебував уже не в дружлюбному ставленні до новгородського архієпископа і тому мироволив Родишевському. З падінням Меншикова Феофан уже сміливіше і різкіше спростовував свого супротивника Родишевського, який був відпущений з Преображенського приказу за розпорядженням таємної ради і проживав у Невському монастирі. У січні 1728 року Маркел втік звідти до Москви, його спіймали за наказом Феофана і перевезли в синод, але він тут оголосив за собою «государеве слово», і його знову взяли до Преображенського приказу, де він продовжував писати на Феофана викази; потім його відпустили до Симонового монастиря і наказали утримувати під вартою, але варта ця не була пильною. На той час двір переїхав до Москви, відбулася коронація Петра II⁹, потім сталася смерть його, прикликання на престол Анни Іоанівни¹⁰. Потрясіння, які відбувалися тоді одне за одним, багатьох вигубили, але Феофан тільки користався з них, щоб міцніше утвердитися. Спритний і проникливий, він здогадався, що заміри членів верховної таємної ради обмежити самодержавство із вступом Анни на престол не здійсняться, що самодержавство надто приросло до російського суспільного життя, і, незважаючи на всі свої підписки та обіцянки, Анна поверне російському престолові відповідну форму, від якої її примушували відректися. Феофан став на бік противників верховної ради, не насмілюючись поки що відкрито діяти проти неї, Феофан мовчав, коли потрібно було ще мовчати, потайки сміявся над зверхниками і спонукав заздальгідь, до звершення присяги щодо нового способу правління, оголосити публічно форму цієї присяги. Зверхники, не сміючи, у свою чергу, різко оголосити своїх намірів, склали тоді таку форму присяги, яку ті, хто присягав, не цілком, так би мовити, розкусили. Феофанові саме це й було потрібне, щоб потім була можливість трактувати, що справа сприймалася зовсім не так, як її хотіли подати прихильники обмеження царської влади. Коли Анну зустрічали в Москві, Феофан не насмілювся висловити публічно того, що було б їй приємне, але у своїй промові, яку він виголосив перед нею, вставив декілька двозначних висловлювань, на які в подальшому можна було послатися, як на свідчення його вірності самодержавству. Є свідчення (невідомо — чи достовірне), що Феофан подарував Анні настільний годинник, в якому під дошкою імператриця могла знайти настанову, яку накреслив Феофан, про те, як їй діяти. Не довго довелося Феофанові критися й виляти. На прохання, що його подали разом кількасот чоловік із шляхетства, Анна відмовилася від умов, на яких змушена була прийняти престол від верховної ради, розірвала їх публічно, і самодержавна царська влада була відновлена в Росії на колишніх стародавніх засадах. Феофан квапився і в промовах, і у віршах прославити цю подію, насміхаючись над нездійсненими замірами і погрожуючи тим, хто б колись надумався повторити подібні заміри:

Всяк, кто не мыслит вводитъ строй отманной,
Бойся самодержавной, прелестниче, Анны:
Как оная бумажка, вси твои подлоги,
Растерзанная, падут под царскія ноги.

Під час царствування, яке настало, Феофанові знову до самої своєї смерті довелося боротися з підступами своїх ворогів. Родишевський, проживаючи в Симоновому монастирі, зблизився з духовником імператриці, троїцьким архімандритом Варлаамом, з колишнім директором друкарні Аврамовим, який займався при Петрові написанням історії, та з іншими особами. Був намір зашкодити Феофанові через по-

середництво духовника імператриці. Але всі підступи не вдалися. Родишевський написав житіє Феофана, стараючись виставити в найгіршому світлі свого противника, а головне — звинуватити його в неправослав'ї. Той же невгамовний Родишевський склав величезну критику на духовний регламент і на розмірковування про монашество; Родишевський силкувався розбити погляд Петра на монашество, висловлений в указі, в якому викладався проєкт нової реорганізації монастирів. Маркел прямо називав ці документи витворами Феофана. Феофан із свого боку написав відповідь, захищаючи новий погляд на монашество, але Маркел не врахував того, що завдаючи удару Феофанові за такі твори, які були видані не від його імені, а як урядові документи, він викликав на боротьбу із собою вже не Феофана, а уряд, і через те у січні 1732 року йому поставили це в провину і, за височайшим повелінням, заслали в ув'язнення до Кирило-Білозерського монастиря¹¹; разом з ним відправили Аврамова і ще двох осіб до монастирів. Варлаам устиг тоді відкритися.

Зате в 1732 році Феофан здолав свого найлютішого ворога Дашкова, котрий, будучи членом синоду й енергійним поборником старовини, давно вже мислив заподіяти шкоду Феофанові, тим більше, що у нього були в душі честолюбиві сподівання стати патріархом. Трапилося, що синод мався судити воронезького архірея Льва Орлова за те, що вже після вступу на престол Анни Іоанівни цей архірей замість неї поминав під час богослужіння матір Петра II, Євдокію Федорівну, пояснюючи це опісля тим, що не одержав указу від синоду про вступ на престол нової імператриці. Коли в синоді збиралися скласти указ про те, щоб воронезького архірея заарештувати і везти до Петербурга, Георгій Дашков радив не квапитись, почекати нового донесення від воронезького губернатора в цій справі, а коли привезли Льва до Петербурга, то останній засвідчив, що він просив заступництва у Георгія Дашкова. Льва позбавили сану і передали цивільному суду, але й Георгія, як викритого захисника його, усунули із синоду в монастир. Тоді Феофан порушив проти Георгія справу про хабарі в ростовській єпархії; ця справа вирішилася не на користь Георгія, і Феофан виклопотав у імператриці суворіше покарання винуватцеві: його позбавили сану і заслали до Камінного Вологодського монастиря.

Користуючись великою пошаною в імператриці Анни, Феофан використовував своє становище для того, щоб нашкодити своїм ворогам і переслідував їх навіть тоді, коли вони перебували в цілковитому занепаді; Феофан був безжальний не лише до своїх ворогів, але не пробачав і тим, хто виявляв співчуття до його безсильних ворогів. Ігнатій Смола, який був колись коломенським митрополитом, прибічник Дашкова і давній недоброзичливець Феофана, був засланий до Связьського монастиря за нерішучість у справі осуду Льва. Його прийняв привітно казанський митрополит Сильвестр Холмський. За це, на Феофанове наполягання, Ігнатія вислали подалі на берег Північного моря, в Корельський Микільський монастир, для утримання під міцною вартою, а Сильвестра, у якого при обшуку в паперах знайшли докази, що й він не менше від Ігнатія та Георгія мав злобу на Феофана, заслали до Крипецького монастиря поблизу Пскова. Сильвестр оголосив за собою «слово і діло», і його привезли до Москви; там він заплутався у свідченнях: тоді його заслали в ув'язнення до Выборга. Дашков, засланий до Вологодського Камінного монастиря, прийняв схиму під іменем Гедеона, але Феофан дізнався, що його тримають у монастирі з послабленням і послав таємно синодського обер-секретаря Дудіна дізнатися про все детально. Виявилося, що монастирське начальство справді поводитися з ув'язненим лагідно. З цього приводу взяли під арешт камінського архімандрита і скарбника, привезли обох до Петербурга на суд синоду. Архімандрит, з ляку перед тортурами, помер у тюрмі; за свідченнями скарбника притягли до справи вологодського архірея Афанасія Кондоїді за те, що він поміняв у Георгія Дашкова вартових служителів. Афанасій якось відмігся од біди і, повернувшись до своєї єпархії, почав утримувати Дашкова уже з такою суворістю, що навіть сам синод наказав зробити послаблення засудженому. Дашков з нудьги зая-

вив, що він має «государеве слово і діло», але синод, яким керував Феофан, не звернув уваги на цю заяву скинутого архірея і наказав заслати його до Нерчинського монастиря з тією надією, що, перебуваючи на такій віддалі, він уже не буде турбувати уряд.

Ще Стефан Яворський написав книжку «Камінь віри»¹², спрямовану головним чином проти лютеранства; вона була видана вже після смерті автора, у 1728 році, під наглядом тверського архієпископа Феофілакта Лопатинського. Слідом за тим у Лейпцігу з'явилося латинською мовою спростування цієї книги, як написав Буддей — людина, у свій час знаменита вченістю. Рецензент звинувачував Яворського в догоджанні католицизмові й застерігав росіян від його книги. Тоді в Росії з'явився твір на захист Яворського, що його написав домініканець Рібейра, котрий перебував при іспанському посланнику герцоґові де Лірія, а потім сам Феодосій написав «Заперечення на писання Буддея», але не добився в уряді дозволу видати свій твір. Тоді як Феофілактові не дозволили писати твір на захист Яворського, книгу Рібейри переклали російською мовою дві духовні особи — архімандрити й члени синоду: Євфимій Коллеті та Платон Малиновський. Проти «Камня віри» написаний був «Молоток на Камінь віри», твір у протестантському дусі. Феофан, і раніше прихильний до протестантства, побачив, що відкрито стати на протестантський бік тепер буде вигідно, тому що з могутністю улюбленця імператриці Анни Бірона¹³ німці-лютерани підвели голову й набули провідного значення в Росії. Феофан притяг до Таємної канцелярії перекладачів книги Рібейри і написав кабінетним міністрам записку, в якій старався лестити протестантам, які заповнили тоді службові сфери Росії. «Іноземних в Росії мужів, — висловлювався Феофан про Рібейру, — лайливо прозиває чоловічками або людьми і твердить, що Російська держава їх годує, а церковний закон їх бридиться... презуса Петербурзької академії, лиходійством знеславивши, додає таку мову: і то не дивно, оскільки всі лютерани суть, що така їхня правда і віра у справах громадянських. Усіх суціль протестантів, серед яких велика кількість чесні особи і при дворі, й у військових, й у цивільних чинах рангів високих удостоєні служать, неправдою і невірністю обмарав, чим високошановним особам не малу спричинив осмуту».

Противники Феофана не дозволяли йому триумфувати і, за незмоги виступати проти нього відкрито, почали писати підкидні листи. В одному з таких листів звинувачували Феофана навіть у прихильності до папізму. Автор крився, але Феофанові праглося будь-що розшукати його, і підозра впала передусім на одного з давніх його ворогів — Аврамова, якого утримували в Іверському монастирі. На наполягання Феофана вчинене було над Аврамовим слідство, але воно нічого не відкрило. Тоді Феофан взявся за Євфимія Коллеті та Платона Малиновського, які брали участь у перекладі книги Рібейри на російську мову; з ними було заарештовано ще кілька осіб духовного звання. Феофан старався подати імператриці, що в цій полеміці, яку піднято проти нього на захист Стефанового твору, помітні іноземні, ворожі Росії, підступи. І Євфимій, і Платон 1734 року були виключені з членів синоду; у них відняли монастирі, якими вони управляли, а в червні 1735 року Євфимій Коллеті був позбавлений священства та монашества й перейменований на колишнє мирське ім'я Олефіра. Після розстриження його піддали допитам і тортурам. До справи притягли директора московської синодальної друкарні Барсова і з ним друкарських робітників: була підозра, що сама книга Рібейри в оригіналі друкувалася таємно не за кордоном, а десь у Росії. Але слідство у цьому питанні не привело ні до чого, окрім здогадок. Відшукуючи автора підкидного листа, Феофан ухопився, між іншим, за секретаря придворної контори Яковлева, якого заслали у справі Олексія Петровича до Сибіру і якого повернула Катерина І. Яковлев під страшними тортурами наговорив на іншого Яковлева, вчителя грецької мови; у останнього знайшли проповіді з приписками у вигляді приміток давнього Феофанового ворога Маркела Родишевського, який перебував в ув'язненні у Кирилівському монастирі. Феофан наказав привезти Маркела до Петербурга, — але на слід

автора підкидного листа не натрапили. Феофан кинув підозру на Йосифа Решилова, в минулому розкольник, якого після прийняття православ'я використовували в синоді для різних доручень стосовно розкольніцьких справ і який перебував у зв'язках з Феофілактом Лопатинським. По взяттю до Таємної канцелярії Решилов у своїх свідченнях приплутав до справи калязинського архимандрита Іоасафа Маєвського. За ним почали тягати до Таємної канцелярії інших духовних і нарешті тверського архірея Феофілакта Лопатинського. Допитуючи Феофілакта, старалися звинуватити його у виголошенні різних сумнівних слів про престолонаслідування і тримали під вартою. Доля його була вирішена вже після смерті Феофана.

Але в той час, коли Феофан нещадно намагався відшукати автора підкидного листа, який сильно роздратував його, з'явився інший пасквіль на Феофана і разом на імператрицю, пасквіль, надісланий як донесення з новгородської губернської канцелярії. Піддячих цієї канцелярії покарали батогами, винуватця не знайшли. Багато осіб було притягнуто у справі про підкидні листи; багато людей сиділо по тюрмах і зазнавало страшних тортур. Йшли місяці за місяцями, пішов новий 1736 рік; нарешті, 8 вересня цього року в половині п'ятої години дня Феофан помер. Про смерть його збереглася оповідка, що, відчуваючи наближення кончини, він приклав вказівного пальця до лоба і сказав: «О главо, главо, розуму упившись, куди ся прихилиш». Тіло його відправили водним шляхом до Новгорода і поховали у Софійському соборі¹⁴. Із заповіту його видно, що, крім сіл, приписаних до його сану, які після його смерті були взяті в казну імператриці, він мав декілька дерев'яних і кам'яних будинків у Петербурзі й Москві, бібліотеку вартістю 4500 карбованців і багато цінних речей, між іншим, 149 картин, писаних олійними фарбами.

Феофан був одним із найбільш учених і розвинутих людей свого часу, але водночас носив на собі різко виявлені всі вади тогочасного суспільства. Поки був живий Петро, Феофан був діяльним, енергійним і корисним його співпрацівником: де лиш потрібне було розумове життя, вчена праця і свіжа думка, звернена до практичних потреб часу, там Феофан виявлявся тямущим і працелюбним виконавцем передбачень і замірів Петра, переважно у сфері церкви і народного виховання. Вміючи здобути довір'я і прихильність царя, він водночас умів підтримувати з усіма, хто його оточував, добру злагоду і відзначався характером добродушності, яка прикрашає вчену людину. Але після кончини свого покровителя Феофан несподівано опинився в жадливому вирі інтриг, підступів і лукавства. Йому доводилося: або піддатися небезпеці бути викинутим із суспільства, в якому жив, зберігши репутацію чесною людини, або, упереджуючи всі небезпеки, почати без найменших докорів сумління викидати всіх тих, хто ставав йому на дорозі, чи тільки міг, за його припущенням, причинити йому якесь зло. Феофан, відповідно до своєї природи, обрав другий шлях: з мирного вченого часів Петра став після його кончини жадливим тираном, який не гребував ніякими засобами, коли доводилося спихати інших, хто заважав йому на дорозі,— став безсердечним егоїстом, безжальним мучителем, який тішився стражданнями своїх жертв навіть і тоді, коли вони переставали бути йому небезпечними.

ПРИМІТКИ

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР СВЯТИЙ

На початку 1873 р. М. І. Костомаров приступив до створення «Руської історії в життєписах її найвизначніших діячів». Того ж року був надрукований випуск, що відкривався нарисом «Князь Володимир Святий». Перші три випуски склали перший том «Руської історії в життєписах...» (СПб., 1879, 1886, 1903, 1913). Нарис двічі друкувався у перекладі українською мовою («Історія України в життєписах визначних її діячів. Львів, 1876, 1918»). У наші дні був надрукований в «Українському історичному журналі» (1988, № 6). Друкується за виданням 1896 р.

1. Волхви — давньоруська назва жерців, служителів поганського релігійного культу. Їм приписувалися вплив на силу природи, пророкування майбутнього. Вперше згадуються в літописі 912 р. в легенді про віщування ними смерті київському князеві Олегу.

2. Візантійська імперія, Візантія — держава, що існувала в східній частині Римської імперії з кінця IV до середини XI ст. Адміністративним, економічним і культурним центром Візантійської імперії був Константинополь (тепер Стамбул).

3. Арабський Схід — у середньовіччі країни Азії, заселені арабами, а також північна Африка на всьому своєму протязі від Єгипту до Марокко, де утворилися різні арабські володіння, і навіть завоювані арабами частини Піренейського півострова.

4. Головною і найвизначнішою акцією київського князя Аскольда (р. н. невід. — п. 882) були походи проти Візантії. 860 р. Русь несподівано напала на Константинополь і отримала перемогу. Другий похід, ймовірно, відбувся 863 р. коли воїни Аскольда напали на Принцеві острови у Мармуровому морі. Через три роки (866) відбувся третій похід, який закінчився трагічно. Бура розкидала київський флот, і кампанія обернулася поразкою. 874 р. Аскольд організував четвертий похід, під час якого до рішучої битви не дійшло. Імператор Василь I Македонин поспішив укласти з Аскольдом мирну угоду. У 60-х роках IX ст. прийняла християнство частина суспільної верхівки на чолі з князем. Проте процес християнізації Русі був складним і тривалим.

5. Греція — держава на півдні Європи. Розташована на півдні Балканського півострова. У IV ст. н. е. Греція ввійшла до складу Візантії. У XIV—XV ст. була підкорена Османською імперією.

6. Ольга (після хрещення — Єлена, р. н. невід. — 969) — велика княгиня київська (945—957), дружина князя Ігоря; мати князя Святослава Ігоровича.

7. Рюриків дім — давньоруська князівська династія нащадків великого київського князя Ігоря.

8. Дружина — у переносному і загальному значенні — товариство, спілка, об'єднання. У Київській Русі так називали збройні загони, що становили постійне військо князя та апарат його влади.

9. Данина — у Давньоруській державі найдавніша форма оподаткування залежного населення, що виступала або як воєнна контрибуція, або як прямий державний податок.

10. Святослав Ігорович (р. н. невід. — 972 або 973) — великий князь київський (945—972). У 964—966 рр. визволив від хозарів східнослов'янські племена, у 60-х роках X ст. розгромив Хозарський каганат. 967 чи 968 рушив у Болгарію, потім у союзі з нею (969) почав війну проти Візантії. Після Доростольської оборони (971) Святослав Ігорович підписав мирну угоду з Візантією. По дорозі до Києва вбитий печенігами.

11. Хозари — тюркомовний народ, що з'явився в Східній Європі після навали гуннів (IV ст.) і ко-

чував між р. Сулак у Північному Дагестані і нижньою Волгою. У 60-х роках VI ст. хозари були завойовані Тюркським каганатом. У середині VII ст. після розпаду Західно-Тюркського каганату хозари одержали незалежність і створили ранньфеодалну державу — Хозарський каганат із столицею Семендер (у Північному Дагестані), пізніше Ітиль (на нижній Волзі). У другій половині VII ст. хозари підкорили собі частину приазовських болгар, а також царство гуннів-савірів у прибережному Дагестані. На початок VIII ст. хозари володіли Північним Кавказом, всім Приазов'ям, більшою частиною Криму, а також степовими і лісостеповими територіями Східної Європи до Дніпра. Давньоруський літопис відмічає, що деякі слов'янські племена — поляни, радимичі, в'ятичі, сіверяни — платили хозарам данину. У 883—885 рр. князь Олег визволив більшість цих племен від хозар. У 913—914 і 944—945 рр. через територію Хозарського каганату проходило військо русів, яке прямувало до Каспійського моря. Князь Ігор у війні проти Візантії (941) користувався підтримкою Хозарського каганату. Руські купці вели торгівлю в Ітилі, де були окремі слов'янські квартали. Під впливом внутрішніх суперечностей і під ударами угорських племен і печенігів, а потім Київської Русі Хозарський каганат з другої половини IX ст. став приходити у занепад. У X ст. після падіння Хозарського каганату хозари розчинилися у тюрко-половецькому середовищі.

12. Саркел на Дону — хозарська фортеця, збудована бл. 834 р. Залишки фортеці були біля хутора Попова, поблизу станиці Цимлянської на лівому березі ріки, тепер затоплені Цимлянським водосховищем. З XII ст.— руський форпост Біла Вежа.

13. Яси — давньоруська назва аланських іраномовних племен сарматського походження. З I ст. н. е. жили в степах між Південним Уралом та нижнім Дніпром, а також на Північному Кавказі. У IV ст. алани ввійшли до складу гуннської держави і взяли участь у великому переселенні народів. У VII ст. алани входили до складу Хозарського каганату. Будучи предками сучасних осетинів, алани відіграли велику роль у формуванні й інших народів Північного Кавказу.

14. Касоги — давня назва адигейців, які жили в Прикубанні. Вперше згадані візантійськими авторами на рубежі VIII—IX ст. у X ст. касоги входили до складу Хозарського каганату. Згадуються в давньоруських літописах під 965 р. у зв'язку з розгромом Хозарського каганату київським князем Святославом Ігоровичем. 1022 р. тмутараканський князь Мстислав Володимирович убив на герці касозького князя Редеду і примусив касогів сплачувати данину. 1024 р. брали участь у боротьбі Мстислава з Ярославом Мудрим за володіння Києвом.

15. Йдеться про Доростольську оборону 971 р.— боротьбу 30-тисячного війська великого князя київського Святослава Ігоровича проти 45-тисячного візантійського війська, очолюваного імператором Іоанном I Цимісієм. Закріпившись у Болгарії, Святослав 969 р. в союзі з болгарами розпочав воєнні дії проти Візантії. Візантійське військо у квітні—липні 971 р. проводило облогу м. Доростола (тепер м. Сілістрія), де були основні військові сили Святослава. Прориваючись з оточення, завдав великих втрат противникові (загинуло 20 тис. чол.), але й сам утратив 15 тис. чол., було поранено князя Святослава. 23 липня 971 р. Святослав змушений був підписати мирний договір, за яким відмовився від придунайських земель. Візантійське військо відкрило військові Святослава шлях на батьківщину і забезпечило його продовольством.

16. Печеніги — союз тюркських племен. Склався у VIII—IX ст. До кінця IX ст. кочували між Аральським морем і Волгою, вели боротьбу з огузами, кипчаками (половцями) і хозарами. У кінці IX ст. зайняли Північне Причорномор'я до Дунаю. У X ст. печеніги ділилися на вісім племен (колін), кожне з яких поділялося на п'ять родів. На чолі племен стояли «великі князі», на чолі родів — «малі князі». Основним заняттям було скотарство. Важливим джерелом збагачення верхівки були набіги на сусідні країни (Київську Русь, Візантію та ін.). Візантія часто використовувала печенігів для боротьби проти Київської Русі. Так, завдяки підбурюванням візантійського уряду біля дніпровських порогів був убитий великий київський князь Святослав Ігорович. Набіги печенігів на Русь тривали до 1036 р., коли князь Ярослав Мудрий завдав їм рішучої поразки. У середині XI ст. печеніги відійшли до Карпат, а їхнє місце у Причорномор'ї зайняли половці.

17. Добриня — воєвода великого князя київського Володимира Святославича. Допоміг Володимирові перемогти Ярополка Святославича і зайняти великокнязівський престол. Під час князювання Володимира Святославича Добриня керував Новгородом. 985 р. брав участь у поході в Болгарію. Допоміг Володимирові Святославичу силоміць запроваджувати християнство на Русі.

18. Малуша — ключниця великої княгині київської Ольги, мати князя Володимира Святославича.

19. Ярополк I Святославич (р. н. невід.— 980) — великий князь київський (972— бл. 978). Старший син Святослава Ігоровича. Вів боротьбу з братом Олегом — князем Древлянської землі, Володимиром Святославичем — тодішнім новгородським князем. 977 р. Ярополк Ігорович захопив володіння Олега, Володимир утік до Скандинавії, де найняв дружину варягів, за допомогою якої повернув Новгород, оволодів Полоцьким князівством і Києвом. Ярополк I Святославич утік до м. Родні, де з відома Володимира був убитий.

20. Олег Святославич (р. н. невід.— 977) — древлянський князь (з 970 р.), син великого князя київського Святослава Ігоровича. Загинув 977 р. під Вручієм (Овручем) під час сутички з військом Ярополка Святославича, виступ якого проти Олега підготував київський князь Свенельд.

21. Швеція — держава в Північній Європі. Займає східну частину Скандинавського півострова, а також острови Гондлан і Еланд у Балтійському морі, омивається Ботнічною затокою цього моря. У VI—VII ст. почалося об'єднання шведських племен. У кінці VIII—XI ст. шведи брали участь у походах вікінгів. У XI ст. утворилося ранньофеодальне Шведське королівство, яке підтримувало тісні взаємовідносини з Київською Руссю (зокрема, Ярослав Мудрий був одружений з дочкою шведського короля Інгергердою).

22. Новгород — місто, центр ільменських слов'ян. Перша згадка в літописах під 859 р. Столиця Новгородської феодальної республіки (1136—1478 рр.), осередок ремесла і торгівлі.

23. Рогволод (р. н. невід.— п. бл. 980) — полоцький князь. Загинув після захоплення Володимиром Святославичем Полоцька.

24. Рогнедь Рогволодівна (р. н. невід.— п. 1000) — дочка полоцького князя Рогволода, дружина великого князя київського Володимира Святославича. У кінці 70-х рр. X ст. Рогнедь відмовила тоді ще новгородському князеві Володимирові Святославичу. Захопивши Полоцьк (бл. 980 р.) і вбивши батька і двох братів Рогнеді, Володимир силоміць зробив її своєю дружиною, давши їй ім'я Горислава. Від Рогнеді Володимир мав чотирьох синів — Ізяслава, Ярослава, Всеволода, Мстислава — та двох дочок — Передславу та Предмиславу. За переказами, після хрещення Володимира і ліквідації його гарему Рогнедь відмовилася скористатися його дозволом вдруге вийти заміж і висвятилася в черниці під іменем Анастасії.

25. Новгородська земля — північна частина території Київської Русі, що була населена ільменськими слов'янами. Центром Новгородської землі був басейн озера Ільмень, річок Волхова, Ловати, Мсти та Мологи з їхніми притоками. Новгородська земля також включала значні володіння Новгородда в басейні річок Онеги, Північної Двіни, Мезені, Печори і на північ сягала Білого моря, на схід — Уральських гір. Новгородська земля поділялася на п'ять частин (п'ятин): Бежацьку, Водську, Деревську, Обонезьку, Шелонську. Відокремилася від Київської Русі 1136 р. й утворила Новгородську феодальну республіку (1136—1478).

26. Білозерська земля охоплювала басейн Білого озера, нижню течію р. Шексни. Її центром було м. Біле Озеро, згодом Білозерськ. У X ст. входила до Київської Русі. На її території виникло Білозерське князівство. Першим її князем був Гліб Васильович (бл. 1238—1278). У XIV ст. Білозерське князівство втратило незалежність. 1389 р. воно стало удільним князівством великих московських князів.

27. Ростовська земля, Ростовське князівство — на межиріччі Оки і Волги. До X ст. майже весь цей край був заселений фінно-угорським плем'ям меря. Колонізація краю словенами новгородськими і кривичами почалася в X ст. і посилилася в наступні роки. Вона призвела до обрусіння мері і формування згодом великоросійської народності. В XI—XII ст. тут виросли міста Ростов, Белозерськ, Ярославль, Муром, Суздаль. Центром земель був Ростов. Спочатку зв'язок з Київською Руссю проявлявся лише в сплаті данини. Великий князь київський Володимир Святославич спробував міцніше зв'язати Ростовську землю з Київською державою: в Ростові князювали його сини Борис і Ярослав, у Муромі — Гліб. Після розділу Київської землі між його синами (1054) Ростовська земля дісталася Всеволоду Ярославичу. У 1207 р. Ростовське князівство виділилося з Володимиро-Суздальського князівства.

28. Смоленська земля, Смоленське князівство — займала територію по верхній течії Дніпра. З міст Смоленського князівства, крім Смоленська, були Торопець, Орша, пізніше — Мстиславль, Можайськ. Політичне відокремлення Смоленська почалося з 30-х років XI ст. Самостійним Смоленське князівство стало за князя Ростислава Мстиславича (1127—1159).

29. Полоцька земля, Полоцьке князівство — давньоруське князівство, виникло в X ст. на основі

племінного об'єднання полочан з центром у Полоцьку. У середині XIII ст. попало в залежність від литовських князів.

30. Сіверська земля, Чернігово-Сіверська земля — територія в складі Київської Русі, розташована в основному по Десні, її притоках у верхів'ях Оки. На північному сході Сіверська земля межувала з землями мордві і болгар, на півночі — з Ростово-Суздальською і Смоленською землями, на заході — з Полоцьким і Київським князівствами, на півдні — з Переяславським князівством і на південному сході — з кочовими племенами. Основне населення Сіверської землі становили сіверяни. До неї також входила територія, яку населяли радимичі (по р. Сожу) і в'ятичі (по р. Оці). У XII—XIII ст. до Сіверської землі входила територія дреговичів. Найбільшими центрами були міста Чернігів, Сновськ, Новгород-Сіверський, Брянськ, Муром, Вщиж та ін. У XII ст. на Сіверській землі існували Чернігівське, Новгород-Сіверське і Муромське князівства.

31. Київська земля — історична назва території на правому березі Дніпра у IX—XV ст. з центром у Києві. Населяли її нащадки полян. Займала територію між ріками Случ і Червень на заході, Россою і верхів'ями Південного Бугу на півдні і Прип'яттю на півночі. Першу літописну згадку про Київську землю відносять до IX ст. З того часу і до середини XII ст. Київська земля входила до складу Київської Русі. У 30-х роках XII ст. на її території виникло Київське князівство. 1240 р. Київську землю захопили монголо-татари, бл. 1362 — великий литовський князь Ольгерд. Після ліквідації Київського князівства Литвою (1471) назва «Київська земля» перестала згадуватися в літописах.

32. Древлянська земля — історична назва території Полісся Правобережної України, західніше полян, по течії річок Тетерева, Ужа, Уборті, Ствигу. На заході Древлянська земля доходила до р. Случ, де починалася область волинян і бужан, на півночі — до території дреговичів. За літописними переказами, в часи Кия, Щека і Хорива у древлян було своє князівство. 883 р. київський князь Олег обклав їх даниною, а 907 р. вони брали участь у складі київських військ у поході на Візантію. Після смерті Олега вони перестали платити данину, і князь Ігор, що зробив спробу підкорити древлян, був убитий за наказом їхнього князя Мала (945). Вдова Ігоря княгиня Ольга жорстоко розправила-ся з древлянами. Древлянська земля була перетворена на Київський уділ з центром у Вручії. Останній раз ім'я древлян згадується в літописах під 1136 р., коли їх земля була подарована великим князем київським Ярославом Десятинній церкві.

33. Волинь, Волинська земля — давня історична область у басейні південних приток Прип'яті і верхів'ях Західного Бугу. У VII—IX ст. Волинь населяли східнослов'янські племена дуліби, бужани і волиняни. Назва походить від міста Волині. У X ст. на Волині виникли міста Бузьк, Луцьк, Червень, Белз, а згодом — Холм, Кременець, Житомир та ін. Наприкінці X ст. Волинь увійшла до складу Київської Русі, а 988 р. Володимир Святославич віддав її в уділ своєму синові Всеволоду.

34. Радимичі — східнослов'янське плем'я (союз племен), яке в IX—X ст. жило в межиріччі Дніпра і Десни. Займалися орним землеробством, скотарством, бортництвом та різними ремеслами. У середині IX ст. радимичі сплачували данину хозарам. 885 р. за князювання Олега увійшли до Київської Русі, 911 р. брали участь у поході Олега на Візантію. У радимичів виникли міста Гомій (Гомель), Вщиж на Десні, Чичерськ на Сожі та ін. В XI ст. ці землі увійшли до Смоленського та Чернігівського князівства. Останній раз радимичі згадуються в літописах під 1169 р.

35. В'ятичі — одно з східнослов'янських племен (союзів племен). Жили в басейні рік Оки, Угри і Москви і у верхів'ях Дону. Займалися землеробством, скотарством, мисливством і рибальством. У IX—X ст. в'ятичі платили данину хозарам, пізніше — київським князям. З XI—XII ст. у в'ятичів розвивалися феодальні відносини. Тоді на їхній землі виникли міста Москва, Колтеск, Дедослав, Неринськ та ін. У середині XII ст. земля в'ятичів була розподілена між суздальськими і чернігівськими князями. У XIV—XV ст. увійшла до складу Московського великого князівства.

36. Ятвяги — давньоруське плем'я, етнічно близьке литовцям. Жили на території між середньою течією річки Неман і верхів'ям р. Нарев. Територія, яку займали ятвяги, називалася Судовією. Етнонім ятвяг уперше згадується в договорі 944 р. Ятвяги займалися землеробством, мисливством і рибальством. Були розвинуті ремесла. У 40—50-х роках XII ст. ятвяги були підкорені Галицько-Волинською Руссю і Мазовією, але 1285 р. територію ятвягів захопив Тевтонський орден. Частина ятвягів увійшла до складу Литовської держави.

37. Гродненська губернія створена 1801 р. Існувала до 1920 р., коли її територія була окупована панською Польщею. Тепер основна частина території колишньої губернії входить до складу Гродненської області Білорусії.

38. Варяги — давньоруська назва жителів Скандинавії. У давніх джерелах варяги вперше згадуються у вміщеній в «Повісті временних літ» легенді про закликання варягів. У IX—XI ст. в Київській Русі, за свідченням літопису та ін. джерел, було чимало варязьких воїнів-дружинників, що служили в князів, і варязьких купців, які займалися торгівлею на «шляху з варяг у греки».

39. Анна (983—1011) — дочка візантійського імператора Романа II, сестра Василя II Болгаробійці і Костянтина VIII, дружина (шоста) Володимира Святославича.

40. Церква святого Василя (Трьохсвятительська). Знаходилась на початку сучасної Десятинної вулиці. Побудована 989 р. великим князем київським Володимиром після повернення його з Корсуня, де він прийняв християнство (взяв ім'я Василь). Церква була дерев'яна. 1015 р. в ній були перезахоронені князі Борис і Гліб. 1029 р. ця церква згоріла. На її місці Ярослав Мудрий збудував нову. Потім вона перебудовувалася 1072 р. і 1115 р. У 1184 р. князь Святослав Всеволодович на цьому місці побудував кам'яну церкву. Вона була зруйнована 1240 р. ордами Батия. Відбудована Василівська церква знову була зруйнована татарами 1622 р. Відбудована 1669 р. київським полковником Мокіївським. 1744 р. на її місці була збудована нова Василівська церква.

41. Десятинна (Богородиці) церква. Перша кам'яна церква Київської Русі. Споруджена 988—996 рр. за часів князювання Володимира Святославича, який на збудування та утримання її виділив десяту частину князівських прибутків — десятину (звідси й назва). Церква являла собою хресто-купольний шестистовпний храм. У Десятинній церкві поховано Володимира Святославича, його дружину — візантійську царівну Анну, сюди було перенесено прах княгині Ольги з Вишгорода.

42. Вира — У Київській Русі грошова плата на користь князя за вбивство вільної людини (40 гривен). За вбивство осіб з князівської адміністрації (огнищанина, тіуна тощо) виру сплачували в подвійному розмірі.

43. Чудь — назва у давньоруських літописах естів і споріднених їм угро-фінських племен, що жили у володіннях Новгороду Великого на схід від Онезького озера по річках Онега і Північна Двіна.

44. Червенські міста, червенські гради — група давньоруських міст й укріплених замків X—XII ст. у Волинській землі на західних окраїнах Русі. Термін «червенські міста» зустрічається в давньоруських літописах під 1018 і 1031 рр. Червень згадується, починаючи з 981 р., багато разів.

45. Галичина — історична територія, що включала частину західноукраїнських і польських земель, які в кінці XVIII — на початку XX ст. перебували під владою австро-угорської монархії. Галичина охоплювала територію теперішніх Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської (а до 1848 р. — також територію теперішньої Чернівецької) областей України, Жешувського та більшої частини Краківського воєводства Польщі.

46. Хорвати — давнє слов'янське плем'я (союз племен). Жили на півночі Далмацького побережжя, на півдні Істрії, на півночі Боснії, у межиріччі Сави і Драви. У першій половині IX ст. почала складатися Хорватська держава. 925 р. Хорватія стала королівством. Феодальні міжусобиці в кінці XI — на початку XII ст. призвели до послаблення Хорватської держави.

КИЇВСЬКИЙ КНЯЗЬ ЯРОСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ

Нарис написаний і вперше опублікований 1873 р. в першому випуску «Руської історії в життєписах її найвизначніших діячів». У всіх наступних виданнях (1876, 1886, 1903) друкувався в першому томі «Руської історії в життєписах...». Два рази видавався (1876 і 1918) у перекладі українською мовою. Друкується за виданням 1896 р.

1. Борис Володимирович (р. н. невід. — 1015) — князь волинський (?—988), ростовський (988—1015). Після приєднання Волині Володимир заснував м. Володимир, яке віддав Борисові. Під час поділу земель 988 р. Борис одержав Ростов. У міжособній боротьбі за великокнязівський престол, що почалася після смерті Володимира, був убитий під Переяславом за наказом старшого брата Святополка.

2. Гліб Володимирович (р. н. невід. — 1015) — князь муромський (988—1015). Убитий під Смоленськом за наказом старшого брата Святополка.

3. Мова йде про болгарського царя Петра (927—969), при якому почався розпад Першого Болгарського царства (930 р. тимчасово відпала земля по р. Струмї, 931 р. відпала Сербія). У 2-й половині X ст. виділилося Західно-Болгарське царство.

4. Святополк Окаянний (бл. 980—1019) — князь туровський (988—1015) і великий князь київський (1015—1019). Після смерті батька Володимира Святого виступив претендентом на київський престол. У міжособній боротьбі убив своїх братів Бориса і Гліба і на деякий час захопив у Києві великокнязівську владу. Проти Святополка виступив Ярослав Мудрий. Зазнавши поразки у Любецькій битві 1016 р., Святополк втік до Польщі до свого тестя Болеслава I Хороброго. Повернувшись з польським військом, вигнав Ярослава з Києва. Невдоволення населення Києва вторгненням іноземців змусило польське військо залишити Київ. Втративши підтримку, Святополк потерпів поразку в битві на р. Альті і втік на захід, де й загинув.

5. Святослав Володимирович (р. н. невід.— 1015) — князь древлянський (988—1015). Убитий за наказом старшого брата Святополка.

6. Ракомо — село в Новгородській землі на північно-західному виступі берега озера Ільмень; тепер с. Старе Какомо Новгородського району Новгородської області Росії.

7. Болеслав I Хоробрий (967—1025) — польський князь (992—1025) і король (1025). Завершив об'єднання польських земель. 1018 р., підтримуючи свого зятя Святополка Окаянного, здійснив похід на Київ. Повертаючись назад, захопив червенські міста (1031 р. їх відвоював Ярослав Мудрий).

8. Ярослав Мудрий мав чотири сестри — Предславу, Премиславу, Добронігу, ім'я четвертої сестри невідоме.

9. Брячеслав Ізяславич (р. н. невід.— 1044) — князь полоцький. 1021 р. здійснив напад на Новгород. У боротьбі з Ярославом Мудрим Брячеславу вдалося відстояти незалежність Польщі.

10. Мстислав Володимирович (Хоробрий, Удалий; р. н. невід.— 1036) — князь тмутараканський і чернігівський, син київського князя Володимира Святого. 988 р. отримав від батька в уділ Тмутараканське князівство. 1022 р. підкорив касогів, перемігши в одnobорстві їхнього князя Редедю. 1024 р., скориставшись відсутністю свого брата Ярослава в Києві, намагався захопити великокнязівський престол, але кияни його не прийняли. Того ж року під Лиственом розбив військо Ярослава. За угодою, укладеною 1026 р. під Городцем, брати поділили руські землі — Мстислав став незалежним від Києва князем Чернігівської землі.

11. У давньоруському місті Тмутаракані на острові Тамані (на місці сучасної станиці Таманської Краснадарського краю) 1023 р. Мстислав Володимирович Хоробрий збудував церкву Богородиці. Її фундаменти були виявлені під час археологічних досліджень у 2-й половині XIX ст.

12. Мова йде про Спаський собор у Чернігові, закладений князем Мстиславом Володимировичем у центрі Чернігівського Дитинця. Після смерті князя 1036 р. стіни було зведено на висоту вершника, що стоїть на коні. Архітектурна композиція Спаського собору поєднує базилікальну схему з центричною хресто-купольною візантійською системою. Триніфний, триапсидний, п'ятибаний. Прямокутник плану видовжений по осі захід—схід. Спаський собор зазнав багато перебудов. 1239 р. під час навали Батия частково зруйновано склепіння, знищено бані. Під час відбудови у XVII ст. надбудовано апсиди, зведено барокові бані. Перебудований після пожежі 1750 р. З 1967 р. — у складі Чернігівського архітектурно-історичного заповідника.

13. Судислав Володимирович (р. н. невід.— 1063) — одинадцятий син Володимира Святославича, князь псковський. Перша згадка про нього в літопису під 988 р. У 1036 р. Ярослав Мудрий відібрав у свого брата Судислава Псковську волость, а його самого ув'язнив у Пскові. Після смерті Ярослава Судислав був звільнений з ув'язнення і постригся в ченці. Похований у Києві в церкві св. Георгія.

14. Ізяслав Ярославович (1024—1078) — великий князь київський (з 1054). Син Ярослава Мудрого. До 1054 р. був князем новгородським і туровським. Він був одружений з сестрою польського короля Казимира. Під час київського повстання 1068—1069 років втік до Польщі. За допомогою польських військ повернувся до Києва і жорстко розправився з повсталими киянами. Вигнаний 1073 р. своїми братами Святославом і Всеволодом з Києва, Ізяслав знову втік до Польщі і 1077 р. за допомогою польських військ повторно захопив київський великокнязівський престол. Брав участь у складанні однієї з частин «Руської правди» — «Правди Ярославичів». Загинув на Нежатиній Ниві в бою проти князів Олега Святославича та Бориса В'ячеславича (1078).

15. Казимир (пол. Казімеж; 1016—1058) — князь з 1034 р., з династії Пястів. Того ж року був вигнаний з країни одним з угруповань феодалної верхівки. Після придушення селянського повстання 1037—1038 рр. Казимир повернувся до Польщі (кінець 1038 або 1039), спираючись на допомогу німецького імператора Генріха III. Зміцнившись на престолі, проводив політику об'єднання польських земель.

16. Про шлюб сестри Ярослава Володимировича Доброніги-Марії з польським князем Казимиром у літопису мовиться під 1043 р.

17. Мазовія — історична область Польщі в середній течії Вісли та нижній течії Нареву і Бугу. Назву одержала від найменування племені мазовшан, що розселилося тут у IX—XI ст. З 1526 р. Мазовія — під владою польських королів.

18. Вишата Ян (рр. н. і см. невід.) — воєвода київського князя Ярослава Мудрого. Брав участь у поході Русі на Візантію 1043 р., очолюваного сином Ярослава Мудрого Володимиром. Вишату з 6-тисячним загоном, який він очолював, було захоплено в полон. Лише через три роки, після укладення миру Київської Русі з Візантією, їх було відпущено на батьківщину.

19. Костянтин IX Мономах (р. н. невід.— 1055) — імператор візантійський (1042—1055), представник столичної знаті. При Костянтині IX влада в провінціях була передана цивільним чиновникам — преторам. Зі сходу почався натиск на імперію сельджуків, а з півночі — печенігів. Після війни з Київською Руссю 1043 р. Костянтин IX уклав з нею в 1046—1047 роках мирний договір. Союз був скріплений шлюбом родички Костянтина IX Марії з Всеволодом Ярославичем.

20. Всеволод Ярославич (1030—1093) — князь, син Ярослава Мудрого і батько Володимира Мономаха. З 1054 р. — удільний князь у Переяславській та Суздальській землях. Після смерті Святослава Ярославича у 1076 р. став великим князем київським, але незабаром віддав великокнязівський престол братові Ізяславу, а сам почав князувати в Чернігові. Після загибелі Ізяслава 1078 р. знову став великим князем київським. Знав п'ять іноземних мов. Разом з братами склав т. з. «Правду Ярославичів». Заснував Видубицький монастир на південній околиці Києва.

21. Єлизавета Ярославна (р. н. невід.— 1076) — дочка великого князя київського Ярослава Мудрого. 1044 р. її видали заміж за Гаральда Суворого, який згодом став королем Норвегії (1046—1066). Шлюб Єлизавети Ярославни зміцнив політичні зв'язки Київської Русі з Норвегією. Після загибелі Гаральда під час походу до Англії Єлизавета Ярославна 1067 р. вийшла заміж за короля Данії Свена Естрідсена.

22. Гаральд Суворий (1015—1066). До проголошення королем перебував на чолі загону варягів на службі в Київській Русі та Візантії. 1044 р. одружився з дочкою Ярослава Мудрого Єлизаветою. Збереглося кілька поетичних творів Гаральда, зокрема пісня, присвячена Єлизаветі Ярославні. Загинув під час походу на Англію. Образ Гаральда Суворого відтворив І. Кочерга у п'єсі «Ярослав Мудрий».

23. Анна Ярославна (н. 1024 або 1032 — п. бл. 1075) — дочка Ярослава Мудрого, королева Франції (з 1049). Народилася в Києві. Освіту здобула при дворі Ярослава Мудрого. 4 серпня 1049 р. в Реймсі одружилася з французьким королем Генріхом I. Після смерті Генріха (1060) Анна Ярославна була регентшею під час правління свого сина Філіппа I. До 1075 р. підписувала документи разом з сином. Можливо, що в останній рік свого життя повернулася до Києва.

24. Генріх I (1008—1060) — король Франції з 1031 р. з династії Капетингів. Правління Генріха I було періодом найбільшої феодальної роздробленості країни. 1049 р. Генріх I одружився з Анною Ярославною, дочкою князя Ярослава Мудрого. Старший син Генріха I і Анни Ярославни — французький король Філіпп I (1060—1108), молодший — Гуго Великий, граф Верманда.

25. Святослав Ярославич (1027—1076) — князь чернігівський (1054—1073), великий князь київський (1073—1076). 1054—1072 рр. — разом з братами Ізяславом і Всеволодом утворили тріумвірат, що вершив усі справи на Русі. 1060 р. Святослав розбив торків, а 1067 р. разом з братами завдав поразки на р. Немизі половецькому князеві Всеславу. 1068 р. Ярославичі зазнали поразки від половців на р. Альті. Святослав був одним з складачів «Правди Ярославичів», що увійшла до складу «Руської правди». На замовлення Святослава в 1073 і 1076 роки було складено «Збірник Святослава».

26. У тексті неточність. Останній напад печенігів на Київську Русь відбувся не в 1037 році, а 1036 року. На місці розгрому печенігів Ярослав Мудрий збудував Софійський собор. Після цього печеніги майже не згадуються в давньоруських літописах.

27. Софійський собор у Києві споруджено в 1-й половині XI ст. на честь перемоги над печенігами 1036 р. Закладка собору згідно з «Повістю временних літ» відбулася 1037 р. (за Новгородським літописом — 1017 р.) Назва собору походить від грецького слова «софія» — мудрість. Збудовано як головний митрополичий храм Київської Русі. Софійський собор був у давнину громадсько-політичним і культурним центром Київської держави. Біля собору збиралися в'їжа, тут велось літописання, була створена Ярославом Мудрим перша бібліотека. Розміри Софійського собору: довжина 37 м, ширина 55 м, висота від підлоги до центру центрального купола 29 м. Первісні форми собору зберігалися до

XVII ст. У 30—40-х роках XVII ст. київський митрополит Петро Могила заснував у соборі чоловічий монастир. Тепер це державний архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей».

28. Церква св. Ірини (Іринінська церква) зведена в XI ст. Про цю подію розповідає літопис під 1037 р. Під час навали орд Батия церква була зруйнована. У XVII ст. руїни церкви увійшли в систему фортифікаційних валів. Тепер залишки фундаменту Іринінської церкви знаходяться під асфальтовим покриттям вул. Володимирської, напроти Іринінської вулиці.

29. Георгіївська церква (монастир) збудована в XI ст. на честь Ярослава Мудрого (після хрещення Георгія). Стояла на розі сучасної Володимирської вулиці і Георгіївської (тепер Стрілецького провулка). Згадується в Лаврентіївському літописі, згідно з яким освячення храму могло відбутися не раніше листопада 1051 р.

30. Золоті ворота — головна, урочиста брама давнього Києва. Про будівництво Золотих воріт згадується в літописі під 1037 р. Проїжджа частина воріт, що прорізували вал, була 12 м висотою, 6,4 м завширшки. Над нею було зведено надбрамну церкву Благовіщення з позолоченою банею (вірогідно, звідси й назва воріт; друга версія назви — за аналогією з Цареградом). Тепер Золоті ворота реконструйовані у передбачуваному первісному вигляді. В середині павільйону відкрито музей «Золоті ворота» (1983 р.).

31. Софійський собор у Новгороді споруджено в 1045—1050 роках. Збудовано на Дитинці (кремлі, в основному з каменю, плінфи) як головний храм на зразок Софійського собору в Києві. Собор п'ятикупольний хрещатий, оточений з півночі, заходу та півдня двох'ярусними (в 1-му ярусі відкритими) галереями. У соборі збереглися фрагменти фресок 2-ї половини XI ст., 1108 та 1144 років.

32. Суздальська земля, Суздальське князівство — у Північно-Східній Русі, яке виділилося з Владимиро-Суздальського князівства. Вперше Суздаль став центром самостійного князівства 1217 р., коли він був переданий Юрію Всеволодовичу. Через рік Суздальська земля була возз'єднана з територією Великого Владимирського князівства. 1238 р. Суздаль знову була виділена в уділ сину Всеволода — Святославу.

33. Феопемпт — грек, митрополит київський (1037—?; 1039—1051).

34. Іларіон (рр. н. і см. невід.) — митрополит київський (1051—1054), оратор і письменник, церковно-політичний діяч. До обрання митрополитом був священиком у князівському селі Берестове біля Києва. Був однодумцем і помічником Ярослава в його боротьбі за політичну та ідеологічну незалежність від Візантії. Іларіон — автор «Слова про закон і благодать», написаного між 1037 і 1050 роками. Основою ідейно-політичного змісту «Слова» є апологія Руської землі, що після прийняття християнства влилася в сім'ю європейських народів як рівноправний член. Академік Д. С. Лихачов висловив припущення про те, що Іларіон був автором «Сказання про поширення християнства на Русі». Подальша доля Іларіона невідома, але під 1055 р. уже згадується новий митрополит — Єфрем. Напевне, після смерті Ярослава 1054 р. Іларіон був усунутий з поста глави церкви і замінений митрополитом греком.

35. Вишгород розміщений на правому березі Дніпра за 18 км від Києва (тепер місто Київської області — районний центр). Уперше згаданий в літописі під 946 р. як резиденція київської княгині Ольги — Ольжинград. В XI—XIII ст. Вишгород — центр удільного князівства. Був важливим стратегічним пунктом, який захищав Київ з півночі від нападів половців. Тут був споруджений Борисоглібський собор (XI—початок XII ст., не зберігся).

36. «Руська правда» — збірник норм давньоруського права XI—XII ст. Перші списки її знайшов В. М. Татищев 1738 р. Тепер відомо понад 100 списків «Руської правди». Всі списки прийнято ділити на три редакції: Коротку, Розширену та Скорочену. Кожна з редакцій виникла в різний час і відбиває різні етапи розвитку феодалізму в Київській Русі.

37. Син Ярослава Мудрого Володимир народився 1020 р.

38. Син Ярослава Ігор помер 1060 р. (р. н. невід.).

39. Син Ярослава Вячеслав народився 1034 р., помер 1057 р.

ПРЕПОДОБНИЙ ФЕОДОСІЙ ПЕЧЕРСЬКИЙ

Нарис написаний і вперше опублікований 1873 р. в першому випуску «Руської історії в життєписах її найвизначніших діячів». У наступних виданнях друкувався в першому томі «Руської історії в життєписах...». Двічі (1876 і 1918) видавався у перекладі українською мовою. Друкується за виданням 1896 р.

1. Патерик Печерський, Патерик Києво-Печерський — збірник творів про історію Києво-Печерського монастиря і перших його подвижників. Він зробив визначальний вплив на розвиток жанру «патерик» у давній літературі. Формування пам'ятки відноситься до першої третини XIII ст. У первісному вигляді пам'ятка до нас не дійшла (найдавніший список датується 1406 р.). Склад основної редакції пам'ятки був реконструйований О. М. Шахматовим та Д. І. Абрамовичем. Незважаючи на наявність сюжетів і мотивів перекладних патериків Єгипетського, Синайського, Скитського, Патерик Печерський відзначається яскравою самобутністю. Події в ньому розгортаються на фоні реальної дійсності XI—XIII ст. Із Патерикових розповідей дізнаємося, як монастир зростає, багатіє, впливає на міжкнязівську боротьбу, який статут регулював монастирське життя і т. д. Формування і розвиток Патерика пов'язаний з літописанням. Він на різних етапах свого розвитку вільно включав до свого складу літописні тексти. Тепер відомо близько двохсот списків Патерика. Помітки на полях збірників, які належать читачам і переписувачам, говорять про те, що твір був надзвичайно популярним. Вперше Патерик був надрукований 1635 р. (друге видання 1661 р.).

2. «Слово о полку Ігоревім» — пам'ятка літератури Київської Русі, лірико-епічна розповідь про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича в союзі з братом Всеволодом і племінником князем рильським — Святославом Олеговичем на половців у квітні—травні 1185 р. Про цей похід детально розповідається в Іпатіївському і стисло в Лаврентіївському літописах. Більшість дослідників вважає, що «Слово» написане не пізніше 1187 р. Хто його автор — невідомо. Ним міг бути і чернігівець, і киянин, він симпатизує Ігореві, оспівує його і водночас підносить Святослава (київського). Як можливі автори дослідниками називаються київський боярин Петро Бориславич, книжник з Галича Тимофій, співець Мітуса, учасник походу Ігоря Біловод Просович і Ольстин Олексич, княжна Гафія Ростиславна, великий князь Святослав Всеволодович. Л. Є. Махновець у книзі «Про автора «Слово о полку Ігоревім», доводить, що автором «Слова» був Володимир Ярославич. Безперечно одно — автор «Слова» був талановитою, високоосвіченою світською людиною, яка блискуче знала історію, добре орієнтувалася в політично-державних обставинах свого часу і часів минулих. «Слово» придбав О. І. Мусін-Пушкін бл. 1787 р. в архімандрита Спасо-Ярославського монастиря, вихованця Києво-Могилянської академії Іоїля Биковського у списку XVI ст., який під час пожежі 1812 р. згорів (вперше надрукований 1800 р.). «Слово» досліджували М. О. Максимович, Ф. І. Буслаєв, В. Ф. Міллер, О. О. Потєбня, І. Я. Франко, В. М. Перетц, М. К. Грунський, Д. С. Лихачов, О. І. Білецький, М. К. Гудзій, С. І. Маслов та ін. На тему «Слова» О. П. Бородин написав оперу «Князь Ігор», М. В. Лисенко — музику до «Плачу Ярославни». Переспіви окремих частин «Слова» зробили М. С. Шашкевич, Т. Г. Шевченко, повного тексту — М. О. Максимович, С. В. Руданський, Є. П. Гребінка, Ю. А. Федькович, І. Я. Франко, Панас Мирний, М. Ф. Чернявський, В. Г. Шурат, В. Ю. Свідзінський, М. Т. Рильський, Н. Л. Забіла, О. К. Коваленко та ін.

3. Антоній Печерський (983—1073) — церковний діяч Київської Русі, один із засновників Києво-Печерського монастиря. Брав активну участь у політичному житті, підтримуючи князя Святослава Ярославича в його боротьбі за великокнязівський престол.

4. Печерський монастир, Києво-Печерський монастир, заснований 1051 р. монахами Антонієм і Феодосієм біля літньої князівської резиденції Берестове поблизу Києва. В XI ст. монастир став центром поширення християнства в Київській Русі. У XII ст. одержав статус лаври — головного великого монастиря.

5. Афон, Афонська гора (Свята гора) — виступ Халкідонського півострова в Егейському морі. Знаходиться у володінні православного чернецького об'єднання з 20 чоловічих укріплень-монастирів.

6. Никон (р. н. невід.— 1088) — церковно-політичний діяч, літописець. Відомості про нього є в «Повісті временних літ». Не пізніше 1058 р. поселився разом з Антонієм у печері на березі Дніпра. 1061 р. Никон виїхав до Тмутаракані, де заснував монастир. У 1068 р. він повернувся до Києво-Печерського монастиря. Але незабаром, як прихильник князя Ізяслава Ярославича, знову вимушений був залишити Київ і поселитися в Тмутаракані. Ймовірно, повернувся до Києва 1077 р. З 1078 р. і до смерті Никон

був ігуменом Києво-Печерського монастиря. Деякі вчені вважають, що Никон був автором літописного зведення 1073 р.— одного з джерел «Повісті временних літ», що він увів до літопису переказ про поединок тмутараканського князя Мстислава з касоським князем Редедою (1022 р.) та ін.

7. Нестор (р. н. невід.— п. після 1113) — давньоруський письменник і літописець XI—початку XII ст. У 70-х роках XI ст. став ченцем Києво-Печерського монастиря. Нестор був високоосвіченою людиною. Він автор церковно-історичного твору «Житіє Феодосія, ігумена Печерського» (бл. 1091 р.). На думку багатьох дослідників, Нестор був автором й упорядником «Повісті временних літ». Похований у Києво-Печерському монастирі.

8. Монастир св. Миколи, Микільський монастир, — один з найдавніших. Місцевість навколо Аскольдвої могили належала якомусь Олмі, що після 882 р. поставив церкву Миколи. Олмін двір тут існував ще у XII ст. Навколо нього були печери. Цілком певні відомості про чоловічий монастир св. Миколи є за 1411 р., коли в ньому переписував Євангеліє переписувач Макарій.

9. Єфрем — з 1055 р. митрополит київський.

10. Монастир св. Дмитрія, Дмитріївський монастир. Збудований великим князем київським Ізяславом (Дмитром). 1062 р. було закінчено спорудження церкви св. Дмитра. Поруч з ним великий князь київський Святополк (Михайло) заклав Михайлівський собор. Дмитріївський монастир (знаходився на південний схід від Михайлівського) успішно конкурував з Києво-Печерським монастирем, і через це останній був захопив його (1128). З часом Дмитріївський монастир внаслідок руйнувань занепав і вся його територія перейшла до Михайлівського монастиря.

11. Церква Успіння Богородиці споруджена великим князем Ярославом Мудрим по сусідству з Софійським собором (згадується в літопису під 1039 р.). Згоріла під час пожежі 12 березня і в наступні дні 1169 року. Саме за цією церквою стояв у часи Ярослава Мудрого князівський двір, а отже, дім domestика (керівник хору в Софії). На місці церкви археологами знайдено сім кам'яних шиферних плит князівської гробниці.

12. Статут Студійського монастиря у Константинополі своїм походженням зобов'язаний Феодору Студіту (р. н. невід.— 826), настоятелю Студійського монастиря, заснованого в середині V ст. за імператора Льва Великого. Після смерті Феодора його статут був стисло записаний невідомою особою у проміжок між серединою IX і серединою X ст. У переробленому й доповненому вигляді Студійський запис увійшов у статут Афанасія Афонського (р. н. невід.— 980). Повний запис Студійського статуту з'явився в середині XI ст. Він відомий під назвою статуту патріарха Алексія, і написаний він був не для Студійського, а для Успенського монастиря, заснованого цим патріархом для Константинополя. Із Константинополя Студійський статут перейшов на Афон і в Південну Італію. На Русі цей статут був запроваджений Феодосієм Печерським бл. 1070 р. у Києво-Печерській лаврі. Звідси він поширився і в інших монастирях.

13. Шимон (Симон) — син варязького князя Африкана, воєводи Всеволода Ярославича, один із засновників Києво-Печерської лаври, добре відомий із «Києво-Печерського патерика».

14. Руська земля, Русь — ранньофеодалне утворення слов'ян на Середньому Придніпров'ї IX—X ст. Згадується під 837 р. у західноєвропейській хроніці (у т. зв. Бертінських анналах). Про існування Руської землі свідчать Костянтин VII Багрянородний (X ст.), договори Русі з Візантією X ст., дані давньоруських літописних зведень XI—XII ст. Значними містами Руської землі були Київ, Чернігів, і Переяслав. У IX—X ст. називали колишню племінну територію полян, частини територій сіверян, радимичів.

15. Йдеться про поразку Ярославичів від половців на р. Альті 1068 р.

16. Стефан (р. н. невід — 1094) — domestик (керівник церковного хору), учень Феодосія Печерського, ігумен Києво-Печерського монастиря, засновник Стефановського монастиря на Клові у Києві, потім — єпископ володимиро-волинський.

17. Полікарп (р. н. невід.— 1183) — ігумен (архімандрит) Києво-Печерського монастиря, один з укладачів-авторів Київського літопису (за 1146—1171 роки з перервами).

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР МОНОМАХ

Нарис написаний й опублікований 1873 р. у першому випуску «Руської історії в життєписах її найвизначніших діячів». У наступних виданнях (1879, 1886, 1903) друкувався в першому томі «Руської історії в життєписах...». У 1876 і 1918 р. друкувався у перекладі українською мовою. Друкується за 5-м виданням «Руської історії в життєписах...» (кн. I. СПб., 1913).

1. Сіверяни — одне з східнослов'янських племен (союзів племен). У кінці 1-го тисячоліття н. е. жили по Десні, Сейму, Сулі. У VIII — на початку IX ст. сіверяни платили данину хозарам. У кінці IX ст. разом з полянами увійшли до складу Київської Русі. У 911 р. брали участь у поході Олега на Візантію. Останній раз згадуються в літопису під 1024 р. Вони дали назву Сіверському (Новгород-Сіверському) князівству, яке виникло 1097 р. Основними містами сіверян були Чернігів, Любеч, Курськ, Новгород-Сіверський.

2. Кривичі — східнослов'янське племінне об'єднання VI—IX ст., яке займало велику територію у верхів'ях Дніпра, Волги і Західної Двіни, а також південну частину басейну Чудського озера. У кінці IX ст. земля кривичів увійшла до складу Київської Русі. Останній раз кривичі згадуються у літопису під 1162 р., коли на їх землях утворилися Смоленське і Полоцьке князівства, а частина ввійшла до складу новгородських володінь.

3. Мова йде про Переяславське князівство — давньоруське удільне князівство з центром у м. Переяславі (тепер Переяслав-Хмельницький). Виникло близько середини XI ст. Переяславське князівство становило спадщину сина Ярослава Мудрого Всеволода Ярославича. Займало територію по лівих притоках Дніпра — Сулі, Супою, Пслу, Ворсклі, на заході межувало з Київським князівством, на півночі — з Чернігівським, на сході і півдні — з Диким полем. У 1239 р. Переяславське князівство спустошили монголо-татари, і воно припинило своє існування.

4. Половці (кіпчаки, кумани) — середньовічна народність тюркської групи. У X ст. займали територію на північному заході нинішнього Казахстану, розпадалися на ряд племен і вели кочове життя. У середині X ст. ринули в степи Північного Причорномор'я і на Кавказ, витиснувши печенігів. Величезна територія відрогів Тянь-Шаню до Дунаю, на якій кочували половці, в XI—XV ст. називалася Половецькою землею. В XI—XIII ст. виділилися половецькі роди Тугорхана (вбитий 1096 р.), Боняка та ін. Вперше половці згадуються у літописах під 1054 р. З 1055 р. вони постійно вчиняли наскоки на Русь, руйнуючи Київську, Переяславську і Чернігівську землі. Щоб захистити кордони Київської Русі від половців, князі організовували проти них походи, проте деякі князі використовували половців у міжусобній боротьбі. У 103 і 1111 рр. Володимир Мономах здійснив походи, після яких половці, зазнавши поразки, частково пішли до Грузії. З другої чверті XII ст. напади половців на прикордонні руські землі посилювалися. У другій половині XII ст. хан Кончак об'єднав значну частину половців у єдину державу, яку на початку XIII ст. розгромили монголо-татари. Остаточою половці були розбиті ордами Батия 1238 р. Частина їх на чолі з Котяном відкотилася в Угорщину, а потім у Болгарію. Останні половці увійшли до складу монголо-татарських військ.

5. Ростислав Володимирович (1038—1067) — тмутараканський князь (1064—1066). Був одружений з Ленкою (Оленою), дочкою угорського короля Бели I. 1064 р. Ростислав разом з воеводою Переєм і Вишатою, сином новгородського воеводи Остромира, втік до Тмутаракані. Він вигнав Гліба Святославича і зайняв князівський престол. З лютого 1067 р. був отруєний візантійцями.

6. Гліб Святославич (р. н. невід. — 1078) — князь тмутараканський (?—1064), князь новгородський (1065—1078). У 1064 р. його вигнав з Тмутаракані князь Ростислав Володимирович. 1065 р. на допомогу Глібу прийшов його батько чернігівський князь Святослав Ярославич. Ростислав, щоб не вступати у бій з ним, залишив місто. Але як тільки Святослав повернувся до Чернігова, він знову вигнав Гліба з Тмутаракані. Останній повернувся до Чернігова, а згодом став князем новгородським. Вів тривалу боротьбу з князем полоцьким Всеславом Брючславичем. Після смерті Святослава (1076) був вигнаний з Новгорода і 1078 р. загинув у Заволочі.

7. Всеслав Брючславич (р. н. невід. — 1101) — князь полоцький (1062—1067, 1069—1101), великий князь київський (1068—1069). У 1067 р. Всеслав розпочав війну проти Новгорода. У липні того ж року біля Смоленська великий князь київський Ізяслав Святославич захопив Всеслава Брючславича й ув'язнив у Києві. 1068 р. повсталі кияни звільнили Всеслава з ув'язнення і посадили на великокнязівський престол, але 1069 р. його вигнав Ізяслав Святославич. Всеслав Брючславич повернувся до Полоцька, де й князував до смерті у 1101 р.

8. Мова йде про старшого сина Ізяслава Святославича Мстислава (бл. 1051—1069), князя новгородського, полоцького, який 1069 р. вчинив жорстоку розправу над повсталими киянами.

9. Олег Святославич (р. н. невід.— 1115) — князь, син великого князя київського Святослава Ярославича. Після смерті батька (1076) одержав м. Володимир-Волинський, але 1077 р. його вигнав звідти Ізяслав Ярославич. 1078 р. втік до Тмутаракані. Того ж року разом з половцями спробував заволодіти Черніговом, але, зазнавши поразки на Нежatinій Ниві, знову втік до Тмутаракані. Там його взяли в полон хозари й передали Візантії (був засланий на о. Родос). Звільнився 1083 р. і зайняв тмутараканський князівський престол. У 1094 р. Олег Святославич з допомогою половців відібрав у Володимира Мономаха Чернігів, але 1096 р. змушений був віддати його братові Давиду. Згодом за рішенням Любецького з'їзду князів 1097 р. Олег Святославич дістав Новгород-Сіверське князівство. Похований у Спаському соборі в Чернігові.

10. Борис В'ячеславич (р. н. невід.— 1078) — князь чернігівський (1077—1078). Після смерті його батька (1057) у малолітнього Бориса Смоленськ відібрав князь Всеволод Ярославич. Борис В'ячеславич утік до Тмутаракані. У травні 1077 р. він з допомогою половців захопив Чернігів, але скоро був вигнаний звідти. Загинув 8 жовтня 1078 р. в битві на Нежatinій Ниві.

11. Кривська земля — див. Полоцька земля.

12. «Повчання Володимира Мономаха своїм дітям» — пам'ятка літератури Київської Русі. «Повчання» (збереглося без закінчення) включене до Лаврентіївського списку «Повісті временних літ». Складене в Києві, напевне, 1117 р. Володимир Мономах заповідав своїм нащадкам бути мудрими і діяльними правителями Русі, берегти її єдність, любити освіту. Ці настанови він підкріплював прикладами з власного життя.

13. Роман Святославич (р. н. невід.— 1079) — князь тмутараканський. Загинув під час битви на р. Сожиці.

14. Ростислав Володимирович мав трьох синів — Рюрика, Володаря і Василька. У Тмутаракані намагався закріпитися Володар Ростиславич (р. н. невід.— 1124), але 1083 р. був вигнаний з Тмутаракані. Його брати Рюрик і Василько перебували у м. Володимирі при дворі волинського князя Ярополка Ізяславича (напевне, під доглядом, як небезпечні претенденти). 1084 р. всі три брати з'явилися в Галицькій землі і закріпилися в Перемишлі, Звенигороді і Теревовлі, а потім оволоділи землями над Дністром і Сяном, які раніше входили до Київського князівства. Великий князь київський Всеволод Ярославич змушений був визнати ці землі за Ростиславичами. Потім це підтвердив і Любецький з'їзд 1097 р.

15. Половецькі загопи були розгромлені під Новгородом-Сіверським у 1078—1079 рр.

16. Ходота — князь в'ятичів. Жив у кінці XI ст. На нього і його сина у 1080-х роках ходив Володимир Мономах.

17. Ярополк Ізяславич (р. н. невід.— 1087) — князь володимиро-волинський і турівський (1078—1087), син великого князя київського Ізяслава Ярославича. По смерті батька Ярополк одержав Волинь з Галичиною і Турівське князівство. Вів боротьбу з Ростиславичами. 1084 р. сини Ростислава Рюрик і Василько захопили Володимир, який йому вдалося повернути з допомогою Володимира Мономаха. Проте на вимогу великого князя київського Всеволода Ярославича мусив віддати Ростиславичам (Васильку, Володару і Рюрику) Галичину. Ярополк почав готуватися до боротьби з Всеволодом. Останній про те дізнався і 1085 р. вислав проти Ярополка Володимира Мономаха. Ярополк утік до Польщі, залишивши родину й бояр у Луцьку. Лучани без боротьби піддалися Володимирі Мономаху, і він забрав Ярополкову родину, скарб у Київ, а у Володимирі посадив Давида Ігоровича. Коли Ярополк повернувся з польськими військами, його зустрів Володимир Мономах. Волинь була повернута Ярополку. Закріпившись у Володимирі, Ярополк вирішив повернути і Галичину. 1087 р. по дорозі в Галичину його вбив якийсь Нерядець.

18. Давид Ігорович (1059—1112) — син володимиро-волинського князя Ігоря Ярославича. 1084 р. одержав від великого князя київського Всеволода Ярославича в уділ м. Дорогобуж на Волині, а 1085 р. і Володимир. Переслідуваний князями за осліплення в 1097 р. теревовльського князя Василька Ростиславича, втік до Польщі. Незабаром повернувся й оволодів Володимиром, але не зміг довго утриматись. На Витичівському з'їзді князів 1100 р. був позбавлений цього володіння. Замість Володимира одержав волинські міста Бузък, Острог, Дубно, Чорторийськ, а потім і Дорогобуж, де й помер.

19. Святополк Ізяславич (1050—1113) — князь полоцький (1069—1071), новгородський (1078—1088), туровський (1088—1093), великий князь київський (1093—1113), син Ізяслава Ярославича. 1093 р.

двічі зазнав поразки від половців. У 1103, 1107, 1111 роках брав участь в успішних походах на половців.

20. Ростислав Всеволодович (1070—1093) — син Всеволода Ярославича, князь переяславський (1093).

21. Володар Ростиславич (Володимир Ростиславич; р. н. невід.— 1124) — син Ростислава Володимировича, князь тмутараканський, князь перемишльський (1092—1124). Разом з своїм братом Васильком Ростиславичем, князем теребовльським (1092—1124), вів боротьбу за незалежність удільних князівств Галицької землі від великого князя київського. Вони успішно боролися проти Угорщини і Польщі. Так, 1097 р. на Рожновому полі Ростиславичі завдали поразки війську Святослава Ізяславича, 1099 р. під Перемишлем розбили військо угорського короля Коломана. Ростиславичі користувалися допомогою половців і Візантії. Союз з Візантією був скріплений шлюбом дочки Володара Ірини з сином візантійського імператора Олександра Комнина Ісаком.

22. Красний двір стояв у південній частині Києва на горі (мис Чайка). Збудований у 1070—1077 рр. великим князем київським Всеволодом Ярославичем (син Ярослава Мудрого, батько Володимира Мономаха). 1096 р. позаміський палац Красний двір зруйнували половці. У наступні роки він був відбудований. У Красному дворі 1155—1157 рр. жив великий князь київський Юрій Долгорукий, 1250 р. проїздом через Київ тут зупинявся князь Данило Галицький.

23. Видубицький монастир розташований на південній околиці Києва, в урочищі Видубичі, де (за літописом) був перевіз на лівий берег Дніпра. Заснований у другій половині XI ст. князем Всеволодом Ярославичем як родинний монастир. У 1070—1088 рр. на території Видубицького монастиря споруджено кам'яний Михайлівський собор. 1096 р. монастир зруйнували половці. У 1199—1200 рр. під стінами собору київський архітектор П. Милонег збудував систему підпірних стін. Сучасний вигляд і ансамбль монастиря склався у кінці XVII — на початку XVIII ст.

24. Давид Святославич (бл. 1050—1123) — син чернігівського князя Святослава Ярославича, князь смоленський (1093—1097), князь чернігівський. Чернігівське князівство одержав на Любецькому з'їзді 1097 р. Брав участь у походах проти половців (1103, 1107, 1110, 1111 рр.). Його нащадки відомі під ім'ям Давидовичів.

25. Любецький з'їзд князів Київської Русі відбувся 1097 р. в м. Любечі (тепер Ріпкінського району Чернігівської обл.). На з'їзді йшлося про припинення міжусобиць й об'єднання зусиль для боротьби проти половців. Учасниками з'їзду були великий князь київський Святополк Ізяславич, переяславський князь Володимир Мономах, смоленський князь Давид Святославич, чернігівський князь Олег Святославич, володимиро-суздальський князь Давид Ігорович, теребовльський князь Василько Ростиславич. Хоч з'їзд і проголосив принцип «кождо да держить отчину свою», Любецький з'їзд не припинив їх міжусобиць.

26. Ярослав Святославич (р. н. невід.— 1129) — син чернігівського князя Святослава Ярославича, князь муромський (?—1123, 1127—1129), князь чернігівський (1123—1127). З Чернігова 1127 р. його вигнав син Олега Святославича Всеволод.

27. Василько Ростиславич (р. н. невід.— 1124) — син тмутараканського князя Ростислава Володимировича, князь теребовльський (1092—1124). Василько разом з братом Володарем Ростиславичем вів боротьбу за незалежність удільних князівств Галицької землі від великого князя київського. Боячись політичного зростання теребовльського князівства, Ізяслав пішов на змову з володимироволинським князем Давидом Ігоровичем, який 1097 р. у Звенигороді біля Києва підступно осліпив Василька.

28. Городець — літописне місто, вперше згадане в Іпатіївському літописі під 1098 р. як місто, закладене Володимиром Мономахом «на Вѣстри». Знаходилось на території Остра на невисокому останці лівобережної тераси р. Остра. Після осліплення Василька Володимир Мономах навесні скликав з'їзд князів у Городці, який засудив поведінку Давида і Святополка і постановив покарати винуватців.

29. Берендичі, берендеї — кочові татарські племена. Згадуються в давньоруських літописах з 1097 р. до кінця XII ст. як частина чорних клобуків.

30. Торки — тюркомовні племена, які становили частину огузів, що в другій половині X ст. переселилися з Приаралля в степи Південної Русі. В Іпатіївському літопису вперше згадуються під 985 р. як союзники князя Володимира Святославича у боротьбі проти болгар. У 1060 р. об'єднані сили руських князів розбили торків.

31. Мстислав Святополкович (р. н. невід.— 1109) — син Святополка Ізяславича від наложниці.

Був посаджений на володимиро-волинський князівський стіл у квітні 1109 р. Загинув у червні того ж року під час облоги Володимира князем Давидом Ізяславичем.

32. Ярослав Святополкович (р. н. невід.—1123) — князь володимиро-волинський (1109—1123). Брав участь у боротьбі проти половців і ятвягів. У 1118 р. почалися сутички Володимира Мономаха з Ярославом. Мономах пішов на Волинь, і Ярослав змушений був капітулювати. Він втік до Угорщини. На володимирський князівський стіл Мономах посадив свого сина Романа, а після його смерті (1119) Андрія Володимировича (1102—1142). Ярослав за допомогою польських, а згодом угорських і чеських, а також у союзі з галицькими князями Ростиславичами почав війну проти Мономаха. У 1123 р. Ярослав з великими союзними військами вступив на Волинь і обложив Володимир. Під час облоги Ярослава вбили списом якись два поляки. Союзне військо припинило облогу і пішло з Волині.

33. Коломан (Кальман; бл. 1068—1116) — король Угорщини (з 1095 р.) з династії Арпадів. Був одружений з дочкою Володимира Мономаха Євфимією. За правління Коломана Угорщина захопила частину Закарпаття. 1099 р. Коломан зробив спробу захопити Галичину, але поблизу Перемишля зазнав поразки.

34. Витичівський з'їзд князів Київської Русі (1110 р.) обговорював питання про припинення князівських міжусобиць і мобілізації сил для боротьби проти половців. Князя Давида Ігоровича, який порушив перемир'я, прийняте на Любецькому з'їзді, Витичівський з'їзд позбавив Володимиро-Волинського князівства.

35. Долобський з'їзд князів Київської Русі відбувся навесні 1103 р. біля Долобського озера (припускають, що Долобським називали озеро на Трухановому острові напроти Києва). Учасниками з'їзду були великий князь київський Святополк Ізяславич і переяславський князь Володимир Мономах з своїми військовими дружинами. На Долобському з'їзді обговорювалася підготовка до спільного походу на половців. Похід закінчився перемогою руських князів над половцями.

36. Давид Всеславич — син Всеслава Брючславича, князь полоцький (кривицький), 1129 р. був засланий до Візантії Мстиславом Володимировичем.

37. Путята Вишатич (р. н. невід.— п. не раніше 1113) — воєвода, тисяцький (начальник міського ополчення, міський суддя) в Києві за князювання Святополка Ізяславича. Учасник Витичівського з'їзду 1110 р.

38. Ярополк Володимирович (1082—1139) — переяславський князь, з 1132 р.— великий князь київський. У 1116 і 1120 рр. завдав поразки половцям. Будучи великим київським князем, вів боротьбу проти чернігівських князів Ольговичів.

39. Мстислав Володимирович (1076—1132) — князь новгородський, князь ростовський (князь смоленський), князь білгородський, великий князь київський (1125—1132). Політичне значення Києва, відновлене Володимиром Мономахом, при Мстиславі в значній мірі зберігалось. Князі земель, які не входили до складу володінь Мономахових синів, також відчували на собі вплив Мстислава. Він захопив частину Чернігово-Сіверської землі (Посем'я) і ліквідував 1130 р. самостійність Полоцького князівства, засланими полоцькими князів у Візантію.

40. Юрій Володимирович Долгорукий (бл. 1090—1157) — владимиро-суздальський князь (з 1125 р.). Прагнув здобути київський великокнязівський престол. 1149 р. розбив біля Переяслава на Дніпрі військо великого князя Ізяслава Мстиславича й оволодів Києвом. 1150 р. змушений був залишити Київ, але згодом зайняв його. 1151 р. повернувся до Суздаля. 1155 р. втретє здобув Київ, де лишався великим князем до самої смерті. Похований у Києві.

41. Олексій Комнін — представник династії Комнінних імператорів Візантії (1081—1118). Його наступниками були: Іоанн II (1118—1143), Мануїл I (1143—1180), Олексій II (1180—1183), Андроник I (1183—1185).

42. Михайлівський Золотоверхий монастир заснований 1108 р. київським князем Святополком Ізяславичем на місці Дмитрівського монастиря. У 1108—1113 рр. в ньому споруджено Михайлівський Золотоверхий собор. У XII ст. монастир був місцем поховань князів.

43. Сильвестр (р. н. невід.—1123) — літописець, церковний діяч, ігумен Видубицького монастиря. З 1118 р.— єпископ переяславський. Сильвестра вважають складачем другої, так званої Лаврентіївської редакції (Переяславського зводу) «Повісті временних літ», які після Нестора він переробив і доповнив, довівши виклад подій до 1116 р.

44. Амартол Григорій — візантійський хроніст IX ст. Автор «Хроніки всесвітньої історії», яка стала одним з джерел «Повісті временних літ».

45. Малала Іоанн (бл. 491—574) — візантійський історик. Автор «Всесвітньої хроніки» (18 книг), яка починається з легендарної історії єгиптян і доведена до 563 р. «Хроніка» використовувалася давньоруськими літописцями, була перекладена на давньоруську мову.

46. Київський літопис — одна з найдавніших історичних і літературних пам'яток Київської Русі; складова частина Іпатівського літопису — продовження «Повісті временних літ». Охоплює події з 1111—1117 до 1200 рр. Зібраний у Видубицькому монастирі з літописів, складених у Києві, Чернігові, Переяславі, в Галицько-Волинській землі та ін.

47. Никифор (р. н. невід.— 1121) — київський митрополит (1103—1121). Був близький до боярської верхівки і під час Київського повстання 1113 р. брав участь у розв'язанні питання про запрошення переяславського князя Володимир Мономаха на великокнязівський престол. Никифор — автор послання до князя Володимира Мономаха.

48. Даниїл, Даниїл Паломник — давньоруський письменник кінця XI — початку XII ст., ігумен (можливо, чернігівського) монастиря, автор опису подорожі до Палестини (бл. 1106—1108) «Життя і ходіння Даниїла».

КНЯЗЬ ДАНИЛО РОМАНОВИЧ ГАЛИЦЬКИЙ

Нарис написаний і вперше опублікований 1873 р. у першому випуску «Руської історії в життєписах її найвизначніших діячів». У наступних виданнях (1879, 1886, 1903, 1913) вміщувався в першому томі «Руської історії в життєписах...». Двічі (1876 і 1918) друкувався у Львові українською мовою. Друкується за виданням 5-м «Руської історії в життєписах...».

1. Володимирко Володаревич (1104—1052) — князь галицький. 1129 р., після смерті брата Ростислава, взяв собі Перемишль, 1141 р., по смерті Івана Васильовича, закріпився у Галичі.

2. Ярослав Володимирович Осмомисл (р. н. невід.— 1187) — князь галицький (1153—1187). За його князювання до Галицького князівства було приднано землі в пониззі Дунаю. Союзницькі взаємини з Угорщиною Ярослав закріпив шлюбом своєї дочки з королем Стефаном III (1167). Брав участь у боротьбі проти половців. За Ярослава на Галицькій землі збудовано багато міст.

3. Напевне, мова йде про угорського короля Белу III (р. н. невід.— 1196), який, скориставшись конфліктом між галицьким князем і боярами, 1188 р. захопив Галицьку землю, але незабаром був вигнаний населенням Галичини.

4. Андрій II, Андраш II, Андре II (1175—1235) — угорський король (1205—1235). Після смерті Романа Мстиславича (1205) намагався захопити владу у Галицько-Волинському князівстві, прийняв титул короля Галичини і Володимирії. Прагнув посадити на галицький престол своїх синів Коломана та Андрія.

5. Казимир II Справедливий (1138—1194) — князь сандомирський, куявський, мазовецький, князь краківський і великий князь польський (1177—1194).

6. Мова йде про Всеволода Юрійовича Велике Гніздо (1154—1212) — князя владимиристо-суздальського (1176—1212), сина Юрія Долгорукого. Був союзником галицько-волинського князя Романа Мстиславича.

7. Кадлубек Вінцентій (бл. 1150—1223) — польський хроніст. У 1208—1218 рр. — краківський єпископ. Написав «Хроніку поляків», в якій виклав історію Польщі до 1202 р. У висвітленні взаємин з Київською Руссю та Галицько-Волинським князівством є домисли і перекручення.

8. Лешко (Лешко Білий; бл. 1186—1227) — князь сандомирський (з 1194 р.) і краківський (1194—1199, 1201—1202), син Казимира Справедливого. У 1214 р. у Спиші підписав угоду з угорським королем Андрієм II, за якою королевича Коломана, одруженого з дочкою Лешка, було проголошено королем Галичини.

9. Василько Романович (1199—1271) — князь володимиро-волинський, син галицько-волинського князя Романа Мстиславича. Після смерті батька в 1205 р. Василько Романович разом з матір'ю і братом Данилом, рятуючись від міжусобних чвар, втекли до Польщі. Згодом Василько і Данило закріпилися на Волині, а потім відвоювали втрачені князівства. Василько Романович князував спочатку у Бересті, а 1241 р. остаточно закріпився у Володимирі (Волинському). Після смерті Данила Романовича (1264) фактично правив усім Галицько-Волинським князівством.

10. Рюрик Ростиславич (р. н. невід.— 1212) — син Рюрика Мстиславича. Все життя вів боротьбу

за київський великокнязівський престол, займаючи його сім разів у такій послідовності (правда, не всі перипетії князювання Рюрика простежуються точно): князь пороський і торцький, князь вручийський, князь новгородський (вигнаний звідти, знову повернувся і ще раз вигнаний), великий князь київський (24.III.—6.IX.1175), князь білгородський і вручийський, великий князь київський (кінець липня — початок серпня 1176 р.; кілька днів разом з братами Романом і Мстиславом Ростиславичами), князь білгородський, великий князь київський (кінець літа — початок осені 1180 р.—літо 1181 р.), князь білгородський і вручийський, великий князь київський (1.VIII. 1194 р.—літо? 1201 р.), князь вручийський і «всієї Руської землі», великий князь київський (між 19—25.VI.1205 р.—середина серпня 1206 р.), князь вручийський, великий князь київський (жовтень? 1206 р.—квітень 1207 р.), князь вручийський, великий князь київський (кінець жовтня 1207 р.—весна 1210 р.), князь чернігівський.

11. Йдеться про боротьбу за Галицько-Волинське князівство. Після загибелі 1205 р. князя Романа Мстиславича Володимир захопив Олександр белзький. Восени 1205 р. на Галичину вирядився Рюрик Ростиславич, скинувши з себе чернецтво, накладене на нього Романом Мстиславичем, але поблизу Микулина над Серетом вірні Романові бояри розгромили його. 1206 р. організували похід чернігівські Олеговичі, але їм перешкодив Андрій угорський. Першими захопили Галичину 1206 р. три сини Ігоря Святославича — Володимир, Роман і Святослав. Вони поділили край на чотири князівства; вступили в конфлікт з боярами. Останні з допомогою угорців перемогли Ігоровичів і взятих у полон князів Романа і Святослава стратили (1211).

12. Олександр Всеволодович (р. н. невід.—1234) — син Всеволода Мстиславича, князь володимиро-волинський, князь белзький, князь володимиро-волинський, угорський, верещинський, столнєвський, комовський, князь белзький (потім ще червенський). 1234 р. Олександр Всеволодович уступив Белзьке князівство Ростиславичам.

13. Мстислав Мстиславич Удатний (р. н. невід.—1228) — князь давньоруський. У 1193 р. князував у Трипільї, 1203, 1227—1228 рр.— у Торчеську, 1209 р.— у Торопці, 1210—1215 рр. і 1216—1218 рр.— у Новгороді, 1219—1227 рр.— у Галичі. У 1193 і 1203 рр. здійснив успішні походи на половців. З ініціативи Мстислава Мстиславича 1223 р. було організовано похід проти монголо-татар. Мстислав Мстиславич також воював проти польських та угорських феодалів, вів міжособну боротьбу.

14. Битва на річці Калці, притоці річки Кальміусу (на території теперішньої Донецької обл.), відбулася в другій половині травня 1223 р.

15. Мова йде про Мстислава Ярославича (р. н. невід.—1225) — князя пересопницького (потім бузького), князя галицького, луцького і чорторийського, сина Ярослава Ізяславича.

16. Ярослав Інгварович (р. н. невід.—1228?) — син Інгвара Ярославича — князь луцький, князь перемиський (потім ще жежибоко-болохівський), зайняв луцький князівський престол після смерті Мстислава Ярославича в 1226 р.

17. Напевне, йдеться про Ростислава Володимировича — князя пінського, сина Володимира Святославича, який 1228 р. організував похід проти Данила Романовича. Як князь пінський Ростислав Володимирович згадується під 1241 р. Пізніше тут виступає якийсь Михайло.

18. Володимир Рюрикovich (1187—1239) — син Рюрика Ростиславича, князь переяславський, князь смоленський, великий князь київський (початок червня 1223 — кінець травня 1235; травень 1236 — січень 1238).

19. Конрад I (1187(1188) — 31.VIII.1247) — син Казимира II Справедливого, князь мазовецький, куявський, серадзький, ленчицький, краківський (1200—1247).

20. Мова йде про Белу IV (1206—1270) — угорського короля (1235—1270), сина і співправителя Андрія II. 1245 р. спільно з своїм зятем Ростиславом Михайловичем (сином чернігівського князя) і польськими феодалами зробив спробу захопити Галич. У серпні 1245 р. угорсько-польські сили були розбиті руським військом на чолі з Данилом Романовичем на р. Сані. У 1246—1264 рр. підтримував союз з Данилом Романовичем.

21. Андрій Андрійович (р. н. невід.—1233) — син угорського короля Андрія II. 1226 р. одружився з дочкою князя Мстислава Мстиславича, що послужило приводом претендувати на Галичину. Наступ угорців 1227 р. Мстислав відбив, але потім передав Перемишль і Галич Андрієві, а сам переселився в Торчеськ. Галичани піднялися проти Андрія і закликали Данила. Останній здобув Галич і відпустив Андрія. 1231 р. угорський король Андрій II здобув Галич і знову посадив тут свого сина. Також здійснив два походи на Волинь (у 1232 і 1233), які закінчилися поразками. Данило, переслідуючи угрів, підійшов до Галича. Під час облоги міста в 1233 р. Андрій помер і угорське військо склало зброю.

22. Михайло Всеволодович (80—90-ті роки XII ст.— 1246) — князь чернігівський, син Всеволода Святославича. Вперше згадується в джерелах під 1206 р., коли одержав від батька Переяслав, але того ж року його звідги вигнав князь київський Рюрик Ростиславич. Брав участь у битві на Калці 1223 р. Кілька разів був новгородським князем. 1234 р. Михайло Всеволодович здобув Галич, а 1238 р.— Київ (у Галичі залишив сина Ростислава). Від монголо-татарської навали втік на Захід але 1245 р. повернувся до Чернігова. Поїхав до Батия. За відмову виконати поганський обряд був забитий татарами.

23. Ростислав Михайлович (1223—1264) — син Михайла Всеволодовича, князь новгородський, князь галицький, князь луцький, князь чернігівський, князь галицький, бан угорський (бан Мачви). Вів боротьбу з Данилом Романовичем за Галич, зокрема в 1241—1242, 1243, 1245, 1249 рр.

24. Юрій Всеволодович (1188—1238) — великий князь владимирський, другий син Всеволода Велике Гніздо.

25. Микільський монастир — Микільський шпитальний монастир у Києві. Заснований у XII ст. лаврським ченцем, колишнім чернігівським князем Миколою Святошею при Києво-Печерському монастиреві для хворих ченців. Була лікарня і для прочан, згодом селилися безрідні козаки похилого віку. 1631 р. Петро Могила заснував у садибі Микільського монастиря Лаврську школу, яка, об'єднавшись з братською школою на Подолі, утворила першу вищу школу на Україні — Києво-Могилянську колегію згодом Київську академію.

26. Лядська брама містилася в районі сучасного майдану Незалежності м. Києва. Згадується в літопису 1151 р. Через Лядські ворота проходив шлях до південних околиць Києва, Печерська. Видубичів. Зруйнована ордами хана Батия 1240 р.

27. Лев Данилович (бл. 1228— бл. 1301) — галицький князь. Успадкував від батька Данила Романовича Перемишльське князівство і Львів (1264), після смерті Шварна Даниловича (бл. 1269) — Галич, Белзьке, Холмське і Дорогочинське князівства. Підтримував дружні зв'язки з Угорщиною і Чехією. Після смерті краківського князя Болеслава Соромливого (1279) намагався оволодіти Краковом. Приєднав до Галицького князівства частину Закарпаття з Мукачевим (бл. 1280) і Люблінську землю (бл. 1292).

28. Йдеться про битву між руськими військами та загонами угорських і польських феодалів 17 серпня 1245 р. біля м. Ярослава на р. Сані (тепер на території Польщі).

29. Мова йде про Фрідріха II Войовничого Бабенберга (бл. 1210—1246) — сина герцога штірійського й австрійського Леопольда VI.

30. Йдеться про Пржемисла Оттокара II (1233—1278) — чеського короля (1253—1278).

31. Йдеться про Вацлава I Одноокого (1205—1253) — сина Пржемисла I Оттокара.

32. Роман Данилович (бл. 1230— не раніше 1259) — князь новгородський і слонімський (бл. 1255—1258). Допомігав батькові Данилові Галицькому у військовій і дипломатичній діяльності. Був одружений з Гертрудою, племінницею і спадкоємицею останнього австрійського герцога Фрідріха II (з династії Бабенбергів). Частина феодалів визнав його герцогом Австрії. Вів боротьбу за герцогський престол. Не одержавши підтримки в 1253 р., змушений був виїхати до Литви. Близько 1255 р. одержав у володіння Чорну Русь з містами Новгородком (тепер Новогрудок), Слонімом і Волковиськом.

33. Болеслав Сором'язливий (1226—1279) — син Мишка Білого, князь сандомирський і краківський, король польський.

34. Похід Данила Романовича з угорським королем Белою IV та Болеславом Сором'язливим відбувся 1254 р. У 1260 р. Данило разом з Белою IV знову виступив проти Оттокара, але союзники були розбиті біля р. Морави.

35. Похід на ятвягів Данило Романович здійснив у кінці 1253 р. Князь ятвязький Стекинт загинув у двобій з Левом Даниловичем.

36. Міндовг (р. н. невід.— 1263) — великий князь литовський (з 30-х років XIII ст.). Протягом 1230—1240 рр. об'єднав під своєю владою більшу частину литовських земель. Скориставшись феодальною роздробленістю Русі, захопив Чорну Русь. Підписав союз з Галицько-Волинським князівством. Близько 1253 р. цей союз був зміцнений заручинами сина Данила Романовича Галицького, Шварна, з дочкою Міндовга.

37. Спробу оволодіти містами Смоленськом, Полоцьком і Вітебськом Міндовг зробив у кінці 40-х років XIII ст., відправивши на Русь з військом своїх племінників, синів литовського князя Довспрунка, князів жемотського Тевтивила (помер 1263/64) та Єдивила, свого дядька Викинта.

38. Шварно Данилович (бл. 1230—бл. 1269) — князь галицький і холмський (з 1264 р.), великий князь литовський (з 1267). Син князя Данила Романовича. Близько 1253 р. одружився з дочкою великого князя литовського Міндовга. Після смерті батька володів Галичиною, Холмським, Дорогочинським князівствами і Чорною Руссю.

39. Войшелк Міндовгович (р. н. невід.— 1268) — великий князь литовський (з 1263). За правління свого батька Міндовга уклав угоду з Данилом Романовичем (1225), за якою передав Чорну Русь його синові Роману. 1263 р., після загибелі Міндовга, Войшелк передав титул князя литовського синові Данила Романовича Шварнові, який був одружений з його сестрою.

40. Булла — документ (грамота, постанова, послання тощо), скріплений печаткою. Ця назва збереглася в наш час за найважливішими актами, що їх видають римські папи.

41. Посол (легат) папи Інокентія IV до Данила Романовича Опізо був абатом бенедиктинського монастиря св. Павла в м. Мешні (Сицилія).

42. Земовит (Сомовит; 1224—1262) — син Конрада I, князь чернський і мазовецький.

43. На початку 50-х років XIII ст. хан Батий відправив золотоординського воєводу Куремсу з 60-тисячним військом проти Данила Романовича. Останній не тільки відбив наступ татар, але й здійснив похід на Болохівські землі і навіть мав намір оволодіти Києвом. Не вдалося Куремсі оволодіти й Луцьким замком у 1255—1256 роках. Проте Данило втратив Пониззя, де отаборилися татаро-монголи на чолі з Куремсою.

44. Бурундай (Борундай, Бурондай, Брандай; рр. н. і см. невід.) — монголо-татарський воєвода, темник Батия. Учасник походів на Русь. З 1258 р. був баскаком (намісником) на цій території. Зруйнував міста-фортеці в Галицькій Русі. Змусив князя Василька взяти участь у походах на Литву в 1258 р. та на Польщу в 1259 р.

45. Римський папа Олександр IV займав папський престол у 1254—1261 рр.

КНЯЗЬ КОСТЯНТИН КОСТЯНТИНОВИЧ ОСТРОЗЬКИЙ

Нарис написаний і вперше опублікований 1873 р. в першому томі «Руської історії в життєписах її найвизначніших діячів». У наступних виданнях (1879, 1886, 1903 і 1913) вміщувався в першому томі «Руської історії в життєписах...». Двічі (1876 і 1918) друкувався у Львові українською мовою. Друкується за виданням 5-м «Руської історії в життєписах...».

1. Гедимін, Гедимінас (р. н. невід.— 1341) — великий князь литовський (1316—1341). Захопив Вітебське, Мінське, Друцьке, Турово-Пінське князівства, завершив підкорення Полоцького князівства. На Волині з 1341 р. правив його син Любарт. 1325 р. уклав договір з Польщею. Вбитий під час облоги німецької фортеці Пасербург на р. Німан.

2. Вітень, Вітеніс (р. н. невід.— 1315) — литовський великий князь (1293—1314), брат Гедиміна. Утримував Чорну Русь і зберігав вплив у Мазовії. Використав союз з галицькими князями для опору наступу німецьких лицарів. У 1298 р. уклав мирну угоду з Рігою. 1307 р. визволив від німецьких лицарів Полоцьк.

3. Лев Юртович (Левіт; р. н. невід.— п. не пізніше 1323) — галицький князь. Після смерті батька Юрія Львовича правив Галицько-Волинським князівством разом з братом Андрієм. Згодом одержав галицький уділ.

4. Уже український історик В. Б. Антонович взяв під сумнів літописне оповідання про підкорення Гедиміном Києва і Київського князівства у 20-х рр. XIV ст. Він висловив думку, що взагалі такого походу не було. При цьому звертав увагу, що в 1331—1362 рр. київським князем був якийсь Федір, залежний від Орди. Отже, Київ і Київське князівство були підкорені на початку 60-х рр. Правда, дехто з дослідників і тепер цю подію відносить до ранішого часу.

5. Любарт Гедимінович (православне ім'я Дмитрій; р. н. невід.— 1384) — князь литовський, молодший син Гедиміна. Після смерті Юрія II бояри проголосили Любарта галицько-волинським князем. Любарт тривалий час вів боротьбу проти Польщі й Угорщини. За допомогою великого князя литовського Кейстута Любарт оволодів Волинською, Холмською і Белзькою землями. Під час князювання Любарта в Луцьку була збудована фортеця — так званий замок Любарта.

6. Коріант (Михайло; р. н. невід.— 1358) — князь литовський, син Гедиміна від третьої дружини, руської княжни Єви. Після смерті Гедиміна одержав Чорну Русь, за винятком Слоніма з його політичним центром — Новгородком.

7. Наримунт (Гліб; р. н. невід.— 1348) — князь турівський і пінський. Новгородські бояри, намагаючись зберегти владу, на початку XIV ст. уклали угоду з литовським князем Гедиміном і розплатилися з ним землями Карелії і своїми містами. Син Гедиміна Наримунт 1331 р. одержав у спадок Карельську землю, Ладогу, Орехів і половину Коноп'я (фактично став володіти з 1333 р.). Проте Наримунт не виправдав сподівань новгородців — жив здебільшого у Литві і не приїхав під час повстання селян, використаного шведським урядом, і під час нападу шведів на Новгород 1348 р.

8. Напелвене, йдеться про Ольтмунда — сина Міндовга Гольшанського, якого нібито Гедимін залишив у Києві своїм намісником.

9. Червона Русь — історична назва Галичини, що зустрічається в писемних джерелах у XVI—XVII ст. Вперше термін «Червона Русь» вжив італійський картограф XV ст. Фома Мауро для позначення земель у басейні р. Дону. Польський історик початку XVII ст. Ш. Старовольський називав Червоною Руссю українські землі. Проте поступово цей термін закріпився у літературі для позначення території колишнього Галицького князівства.

10. Юрій II (Болеслав Тройденевич; бл. 1306—1340) — галицько-волинський князь (бл. 1324—1340), син мазовецького князя Тройдена і Марії, дочки Юрія Львовича. Підтримував союзні взаємини з Тевтонським орденом, мав дипломатичні зв'язки з Московським князівством. Прагнути зміцнити свою владу, спирався на міщан, у тому числі іноземних колоністів.

11. Казимир III Великий (1310—1370) — польський король (з 1333) з династії П'ястів. 1347 р. видав Вісліцький і Пьотркувський статuti — перші повні записи польського звичаєвого права. 1340 р. організував похід польсько-угорських військ на Галицько-Волинське князівство, який закінчився невдало. 1349 р. захопив і приєднав до Польщі Галицьку землю.

12. Острозький Данило (рр. н. і см. невід.) — князь, брав участь у повстанні литовських феодалів 1341 р. проти польського короля Казимира III.

13. Ольгерд (Альгірдас; бл. 1296—1377) — великий князь литовський (1345—1377). Правив разом з своїм молодшим братом Кейстутом. Вів боротьбу проти Тевтонського ордену і Золотої Орди, захопив Брянське князівство, майже всю Чернігово-Сіверську землю, Подільську, Київську землі, Переяславщину, Смоленське князівство. Вів боротьбу з Польщею за Волинську землю. Здійснив три походи на Москву (1368, 1370, 1372), що були невдалими.

14. Подільська земля, Поділля — історико-географічна область, що займала басейн Південного Бугу і лівобережний басейн Дністра (до середини XIV ст.— т. з. Пониззя). Вперше назва Поділля згадується в документах середини XIV ст.

15. Володимир Ольгердович (р. н. невід.— 1398) — київський князь (1362—1394). У 1398 р. одержав Слуцьку волость.

16. Олександр Володимирович (Олександр Володимирович; р. н. невід.— 1455) — удільний київський князь (1443—1455). Походив з литовського великокнязівського роду — онук Ольгерда. Почав княжити незабаром після відновлення 1440 р. Київського князівства. Прагнув розширити політичну автономію Київського князівства, приділяв увагу зміцненню його південних кордонів.

17. Ягелло (Ягайло; бл. 1350—1434) — великий князь литовський (1377—1392 з перервами), король польський під іменем Владислава II Ягайла (з 1386 р.), родоначальник династії Ягеллонів. Син Ольгерда, онук Гедиміна. 1380 р. уклав угоду з Золотою Ордою, спрямовану проти Московського князівства, був союзником Мамаю у Куликовській битві 1380 р. Вів у Великому князівстві Литовському боротьбу за владу з дядьком Кейстутом, яка закінчилася 1382 р. полоненням і вбивством Кейстута. Кревська унія Литви і Польщі 1385 р. була зміцнена шлюбом Ягайла з польською королевою Ядвігою. 1387 р. захопив і приєднав до Польщі Галицьку Русь.

18. Ядвіга (бл. 1374—1399) — польська королева з 1384 р., молодша дочка короля Угорщини і Польщі Людовика (Лайоша) Великого.

19. Йдеться про Городельську унію — польсько-литовську угоду між польським королем Ягайлом і литовським князем Вітовтом 2 жовтня у м. Городлі (на Західному Бугу). Городельська унія підтвердила незалежність Литовського Великого князівства при умові обрання після Вітовта литовським князем польського короля.

20. Вітовт (Вітаутас; 1350—1430) — литовський великий князь (1392—1430). Після Кревської унії 1385 р. боровся за незалежність Литви від Польщі. Захопив і приєднав до Литви Смоленськ (1404). У битві з татарами біля р. Ворскли (1399) Вітовт зазнав поразки, але в 20-х роках XV ст. йому вдалося розширити володіння Литви до Чорноморського узбережжя.

21. Свидригайло (Швитригайло; православне ім'я — Лев, католицьке — Болеслав; 1355—1452) — великий князь литовський (1430—1432). Син Ольгерда. Володів Вітебським уділом. Вів тривалу боротьбу проти Вітовта і Ягайла. 1420 р. дійшов до згоди з Вітовтом і Ягайлом, одержав Новгород-Сіверський і Брянський уділи. Свидригайло 1432—1435, 1437 і 1440 рр. намагався захопити великокнязівський престол, але невдало.

22. Сигізмунд Кейстувович князував у Литві в 1432—1440 рр.

23. Йдеться про Владислава III (1425—1444) — короля польського (1434—1444), короля угорського (з 1440). Загинув у бою під Варною.

24. Магдебурзьке право — міське право за феодалізму, за яким міста звільнялися від управління і суду феодала. Воно закріплювало права міських станів — купців, міщан, ремісників. Виникло в XIII ст. у м. Магдебурзі (Німеччина), звідси й назва. Уперше на Україні магдебурзьке право дістали міста Галицько-Волинського князівства (м. Санок, 1339), Львову магдебурзьке право надано 1354, Києву — на початку XV ст. У XV—XVII ст. магдебурзьке право дістали більшість міст України.

25. Тут і нижче мова йде про Владислава III.

26. Йдеться про Сигізмунда Кейстувовича (р. н. невід.— 1440) — великого князя литовського (1432—1440), молодшого брата Вітовта, вбитого в Троках 1440 р., а не 1443 р., як це зазначено в тексті.

27. Казимир IV Ягеллончик (1427—1492) — великий князь литовський (з 1440) і король Польщі (з 1447). Народився в Кракові. 1447 р. видав привілей, що збільшував шляхетські права на вольності і поширював їх на руських феодалів усіх земель Литовського Великого князівства. У 1452 р. Казимир перетворив Луцьке, а 1471 р. Київське князівства на литовські провінції.

28. Михайло Олелькович (р. н. невід.— 1481) — князь. Брат останнього удільного київського князя Семена Олельковича (р. н. невід.— 1470). Разом з князями Ф. Бельським, І. Гольшанським Михайло Олелькович очолював рух українських і білоруських феодалів, невдоволених ліквідацією удільних князівств. Брав участь у підготовці повстання проти литовського уряду. Після викриття змови 1481 р. Михайла Олельковича страчено в Києві.

29. Ян Ольбрехт (1459—1501) — король польський від 1492 р. Син Казимира Ягеллончика. Його влада на Литву не поширювалася. У Литві князував його брат Олександр.

30. Олександр Ягеллончик (1461—1506) — великий князь литовський з 1492 р., король польський з 1506 р.

31. Сигізмунд I Старий (1467—1548) — король польський і великий князь литовський з 1506 р. З 1507 р. вів невдалу війну з Росією, в ході якої вдалося повернути Смоленськ (1514). У 1515 р. склав угоду з Габсбургами. При Сигізмунді I в 1526 р. відбулася інкорпорація Мазовії в склад Польщі.

32. Сигізмунд II Август (1520—1572) — король Польщі (з 1530) та великий князь литовський (з 1548). Походив з династії Ягеллонів.

33. Литовські статuti — кодекси феодального права Великого князівства Литовського, що діяли й на загарбаних ним українських землях. Протягом XVI ст. було видано три Литовські статuti: 1529 («Старий»), 1566 («Волинський») і 1588 («Новий»).

34. Мова йде про Ягеллонський університет у Кракові, заснований 1364 р., який спочатку називався Краківською академією. 1400 р. він був реорганізований. З його стін вийшло багато визначних учених.

35. Острозький Федір Данилович (рр. н. і см. невід.) — луцький староста, підтримував Свидригайла у боротьбі проти Вітовта.

36. Острозький Костянтин Іванович (бл. 1460—1530) — брацлавський староста, великий литовський гетьман. Очолював ряд походів проти кримських татар. Вів боротьбу проти Московського князівства. Під час литовсько-московської війни 1500—1503 рр. попав у полон до великого московського князя Івана III під Дорогобужем (14 липня 1500 р.) і був у кайданах відправлений до Вологди. Унаслідок поразки литовських військ було приєднано до Московського князівства Смоленщину і Чернігово-Сіверщину. Проте Литва й далі намагалася силою зброї відновити своє панування на українських землях. Епілогом повстання Михайла Глинського стала Московська війна (розпочата 1514 р.), під час якої військо великого московського князя було розгромлене (8 вересня 1514 р. під Оршею). Воєводи потрапили в полон.

37. Іван III Васильович (1440—1505) — великий князь московський (1462—1505). За правління Івана III Васильовича завершилося складання основної території Російської централізованої держави.

38. У 70—80-х роках XIV ст., коли Поділ став центром Києва, на Флорівській (Замковій) горі був збудований дерев'яний замок Литовського воєводства. У 1482 р. під час навали кримського хана Менглі-Гірея замок був спалений. Близько 1532—1545 рр. замок був відновлений і перебудований. У замку 15 бойових чотириришних веж. Його площа становила понад 16 тис. м². Замок з'єднувався мостом з укріпленням на горі Вздихальниці. 1651 р. повсталі українські козаки спалили замок, в якому засіли польські окупанти. Гора спустіла.

39. Кастелян (каштелян) — у польській державі службова особа, яку призначав король або князь для управління «городом» (замком) і навколишньою місцевістю. Посаду кастеляна запровадив король Болеслав I Хоробрий. Кастеляни призначалися також на захоплених шляхетською Польщею українських землях. Посада кастеляна існувала до XVIII ст.

40. Мова йде про Люблінську унію 1569 р.— акт про об'єднання Литовського Великого князівства з Польщею у федеративну польсько-литовську державу — Річ Посполиту. Використавши поразку Литви під час Лівонської війни 1558—1583 рр. проти Росії, польський король Сигізмунд II Август скликав у Любліні спільний литовсько-польський сейм, на якому Литва змушена була погодитися на об'єднання з Польщею і віддати українські землі. З підписанням Люблінської унії 28 червня 1569 р. почалося панування польських панів на українських землях.

41. Мотовило — визначний проповідник антитринітаріїв, прихильник релігійних течій, які заперечують основний релігійний догмат про трійцю, згідно з яким Бог єдиний, але існує в трьох особах (Бог-батько, Бог-син, Бог—дух святий). Служив при дворі Острозького. Його послугами як письменника користувався князь К. К. Острозький у боротьбі проти латинства.

42. Курбський Андрій Михайлович (1528—1583) — російський політичний і військовий діяч, письменник-публіцист. Курбський походив із роду смоленсько-ярославських князів. У 40—50-х рр. був у близьких стосунках із Іваном IV Васильовичем, займав вищі адміністративні і військові пости. Брав участь у казанських походах 1545—1552 рр. Очолював російське військо у Прибалтиці. 1562 р. керував походом на Вітебськ. Курбський, дізнавшись, що готується над ним розправа, 30 квітня 1564 р. втік у Литву. Оселився на Волині в Міляновичах біля Ковеля. Відомо 15 листів Курбського до різних осіб, у т. ч. три до Острозького. Мав вплив на Острозького в справі оборони православ'я і відродження книжної освіти.

43. Мова йде про князя Криштофа Радзивілла (1585—1640) — сина Криштофа Миколи, віленського воєводу (з 1633), великого литовського гетьмана (з 1635).

44. Кальвінізм — протестантське віровчення, засновником якого був Ж. Кальвін. Виник у XVI ст. в процесі Реформації. В основі кальвінізму лежить догмат про абсолютне напередвизначення Богом долі людей ще до створення світу. Кальвінізм проповідував мирський аскетизм, з усіх таїнств він визнавав лише хрещення.

45. Скарга (Павенський) Петро (1536—1612) — польський політичний діяч, ксьондз-езуїт. З 1579 р.— ректор єзуїтської академії у Вільно, з 1588 р.— надвірний проповідник Сигізмунда III. Використав свій вплив на короля для посилення католицької реакції у Польщі. Один з ініціаторів Брестської унії 1596 р., прибічник зміцнення королівської влади. У своїх проповідях засуджував зростаюче свавілля магнатів.

46. Скорина (Скарина) Франциск (Георгій; бл. 1490— бл. 1540) — білоруський першодрукар, просвітитель і культурний діяч. У 1504—1506 рр. навчався в Краківському, у 1512 р.— в Падуанському університетах. Видавничу діяльність розпочав у Празі, де заснував видавництво та друкарню. Видав «Псалтир» церковнослов'янською мовою (1517) і 19 окремих книг Біблії у перекладі на тодішню літературну білоруську мову (1517—1519). Бл. 1520 р. переїхав у Вільно. Тут організував друкарню; видав «Малу подорожню книжицю» (1522) та «Апостол» (1525). 1530 р. переїхав до Кенігсберга. 1534 р. повернувся до Праги, де й провів останні роки життя. Книжки Скорини були поширені в Литві і на Україні.

47. Разом з М. Кавечинським та Л. Кришковським Симон Будний (1530—1593) організував у Несвіжі друкарню (1562—1571), де 1562 р. надрукував білоруською мовою кальвіністський «Катехізис» і книгу «Про виправдання грішної людини перед Богом».

48. Друкарня в Заблудові, який належав Ходкевичам з 1525 р., заснована 1568 р. І. Федоровим (бл. 1525—1583) і П. Мстиславцем (р. н. невід.— бл. 1580). Тут вони за період з липня 1568 р. до березня 1569 р. видали «Книгу, зовому ю Євагеліє учителное» і «Псалтир» (1550). Після цього друкарня була переведена в Супрасльський монастир.

49. Максим Грек (Михайло Триполіс; бл. 1475—1536) — публіцист, письменник, перекладач, чернець. Народився в Греції (Арта). Навчався в Італії. 1518 р. на запрошення царя Василя III приїхав до Москви для перекладу церковних книг. Церковні собори 1525 і 1531 рр. засудили Максима Грека до ув'язнення.

50. Острозька друкарня заснована 1578 р. І. Федоровим при Острозькій школі на кошти К. К. Острозького. Тут було надруковано «Буквар» (1578), Новий завіт та алфавітний покажчик до нього (1580), віршовану «Хронологію» А. Римші й Острозьку біблію (1581). Пізніше Острозька друкарня видала твори Г. Смотрицького, В. Суразького, Х. Філалета, Острозького, Клірика. Друкарство в Острозі тривало з перервами до 1612 р. У 1602—1605 рр. друкарня діяла в с. Дермані.

51. Острозька біблія — пам'ятка книгодрукування на Україні. Це перше повне видання Біблії в перекладі східнослов'янським пізнім варіантом церковнослов'янської мови (є в ній чимало українізмів). Надрукована Острозька біблія бл. 1581 р. І. Федоровим у м. Острозі (звідси й назва).

52. Острозька школа — греко-слов'яно-латинська колегія, перша українська школа вищого рівня. Серед сучасників відома під назвою «академія». Заснована бл. 1576 р. в м. Острозі К. К. Острозьким. У школі викладали слов'янську, грецьку і латинську мови і т. зв. «вільні науки» (граматику, арифметику, риторику, логіку та ін.). На високому рівні стояло вивчення музики та хорового співу. Першим ректором школи був Г. Смотрицький. Серед викладачів — Острозький Клірик, грек К. Лукаріс та ін.

53. Лукаріс Кирило (1572—1638) — константинопольський патріарх. Народився на о. Крит. 1621 р. став патріархом. Боровся проти єзуїтів. 1627 р. заснував друкарню у Константинополі. За наказом султана Мурада IV був 28 червня 1638 р. задушений, а тіло його кинуте в море.

54. Друкарня в Дерманському монастирі (Дерманська друкарня). 1602 р. К. К. Острозький передав монастиреві устаткування Острозької друкарні. Керівником Дерманської друкарні був брат С. Наливайка Д. Наливайко. З нею пов'язана діяльність І. Борецького та ін. У 1603—1604 рр. тут було видано «Октаїх, сирѣч Осмогласник». Більшість видань друкувалося тодішньою літературною українською мовою. 1605 р. друкарство в Дермані припинилося, а друкарське устаткування повернуто до Острога.

55. Львівське братство, Успенське ставропігійське братство у Львові, Львівська ставропігія — національно-релігійна громадська організація православних українських міщан Львова з 80-х рр. XVI ст. до 1788 р. Ініціаторами заснування братства були Ю. Рогатинець, І. Крисовський, Л. Малецький та ін. Затверджений в січні 1586 р. антиохійським патріархом Іоахімом IV Доу статут Львівського братства встановлював за братством право зверхності над іншими братствами та контроль за духовництвом, у тому числі єпископами. Згодом братство домоглося ставропігії — невідчуженості місцевим православним єпископам. Цей статут став зразком для ряду православних братств Західної і Правобережної України. Активну участь у боротьбі братства брали С. Зизаній, К. Ставровецький, П. Беринда, І. Борецький та інші діячі української культури і освіти. 1708 р. під тиском львівського католицького єпископа братство прийняло унію. У 1788 р. австрійський уряд ліквідував Львівське братство.

56. Йдеться про Балабана Гдеона (Григорія; 1530—1607) — українського церковного і політичного діяча. Діставши 1563 р. єпископську посаду у Львові, Балабан згодом став власником значних маєтків. У 1582 р. виступив проти запровадження на Україні григоріанського календаря. 1585 р. допоміг Львівському братству відновити друкарню І. Федорова. З 1590 р. Балабан разом з деякими православними єпископами вів таємні переговори про запровадження унії. На початку XVII ст. відкрив у своєму маєтку у с. Стратині (тепер Рогатинського району) греко-слов'янську школу і друкарню. Гостро засуджував Брестську церковну унію 1569 р.

57. Сигізмунд III Ваза (Зигмунт III Ваза; 1566—1632) — король Польщі (1587—1632) та Швеції (1592—1604, фактично до 1599), великий князь литовський (з 1587). Походив з династії Ваза. На Україні уряд Сигізмунда III жорстоко придушив селянсько-козацькі повстання К. Косинського, С. Наливайка, Т. Федоровича та ін. За допомогою Брестської церковної унії 1596 р. Сигізмунд III намагався добитися колонізації України і Білорусії.

58. Рогоза Михайло (р. н. невід.— 1599) — київський митрополит, один з організаторів Брестської церковної унії 1596 р. З 1579 р. був архимандритом Мінського Вознесенського монастиря. 1589 р. польський уряд призначив його київським митрополитом. 1590 р. Рогоза з частиною православних єпископів почав таємні переговори з польським королем Сигізмундом III про об'єднання (унію) православної церкви з католицькою. Після проголошення Брестської унії 1596 р. став уніатським митро-

политом у Києві. За допомогою польського уряду силоміць захопив на Україні та в Білорусії ряд православних монастирів та церков і перетворив їх на уніатські.

59. Терлецький Кирило Семенович (р. н. невід.— 1609) — український церковний діяч, один з ініціаторів Брестської церковної унії 1596 р. Близько 1572 р. польський уряд призначив Терлецького єпископом пінським і острозьким. У 1595 р. Терлецький разом з Іпатієм Потієм приїхав у Рим, де домовився з папою Климентом VIII про об'єднання православної церкви з католицькою. На Брестському соборі 1596 р. Терлецький та його однодумці офіційно проголосили запровадження на Україні і в Білорусії унії православної церкви з католицькою.

60. Косинський Криштоф (р. н. невід.— 1593) — гетьман українського реєстрового козацтва, керівник селянсько-козацького повстання 1591—1593 рр. Походив з української шляхти. У 80-х рр. XVI ст. перебував на Запорізькій Січі. У кінці 1591 р., підтриманий козацькою старшиною, виступив на чолі загону реєстрових козаків проти Я. Острозького. У травні 1593 р. повстанці зазнали поразки під Черкасами, а Косинський загинув у бою.

61. Острозький Януш (1554—1620), що покатоличився, був волинським воєводою. Після його смерті рід Острозьких припинився, а їхні маєтності успадкували князі Заславські.

62. Лобода Григорій (р. н. невід.— 1596) — запорізький гетьман у 90-х рр. XVI ст. Належав до заможного реєстрового козацтва. Восени 1594 р. і навесні 1595 р. разом з Наливайком брав участь у походах на Молдавію, проти турецько-татарських агресорів, у селянсько-козацькому повстанні 1594—1596 рр.

63. Наливайко Северин (р. н. невід.— 1597) — керівник селянсько-козацького повстання 1594—1596 рр. на Україні і в Білорусії. Під час облоги повстанського табору на річці Солониці біля Лубен угодовська частина козацької старшини видала його С. Жолкевському 28 травня 1596 р. Після тортур Наливайка було страчено 21 квітня 1597 р. у Варшаві.

64. Наливайко Дем'ян (р. н. невід.— 1627) — український церковний діяч, письменник, брат С. Наливайка. Закінчив Острозьку школу. Брав участь у селянсько-козацькому повстанні 1594—1596 рр. Після придушення повстання був священником в Острозі, входив до гуртка викладачів Острозької школи.

65. Мова йде про Криштофа Радзивілла (1547—1603) — польного литовського гетьмана (з 1572), великого литовського гетьмана (з 1588).

66. Жолкевський (Жулкевський) Станіслав (1547—1620) — польський державний і військовий діяч. З 1588 р. — коронний польний гетьман, з 1613 р. — великий коронний гетьман, з 1617 р. — канцлер. Брав участь у Хотинській війні 1620—1621 рр. проти Туреччини. Загинув у битві під Цецороку.

67. Зизаній Стефан (Тустановський; бл. 1570— не пізніше 1621) — український письменник-полеміст, педагог. 1586 р. почав духовно-навчальну діяльність у Львові, зайняв помітне місце в братській школі, деякий час був її ректором. 1593 р., як активний борець проти унії, Зизаній запрошений до Вільно, де був проповідником та учителем братської школи. Уніатський митрополит М. Рогоза домігся засудження Зизанія як еретика (січень 1590 р.). Брестський собор (жовтень 1596) відновив його в правах. Зизаній — автор православного «Катехізиса» та ін. творів.

68. Тур Никифор (р. н. невід.— 1599) — архімандрит Києво-Печерської лаври (1593—1599). Походив з української православної шляхти. Брав участь у Брестському церковному соборі, на якому разом з іншими представниками православного духовенства виступав проти Брестської церковної унії 1596 р.

69. Замоєський Ян (1542—1605) — польський державний діяч, коронний канцлер (з 1578) і великий коронний гетьман (з 1580).

70. Потій Іпатій (1541—1613) — уніатський митрополит (1600—1613), один із засновників уніатської церкви на Україні. Був учасником церковного собору 1596 р. в Бресті.

71. Смотрицький Мелетій Герасимович (Максим; бл. 1578—1633) — український письменник-полеміст, філолог, церковний і освітній діяч. Народився в с. Смотричі (тепер смт Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.) в сім'ї українського педагога Г. Д. Смотрицького. Освіту здобув в Острозькій школі і Віленській єзуїтській колегії. З 1620 — архієпископ вітебський і мстиславський. У 1623—1626 рр. подорожував по Греції й Палестині. 1627 р. прийняв унію.

72. Філарет Христофор (жив у 2-й половині XVI ст.— на початку XVII ст.) — український письменник-полеміст. Відомий як автор полемічного твору «Апокрисис», спрямованого проти Брестської церковної унії 1596 р. За здогадами деяких дослідників, під псевдонімом Філарет нібито крився М. Броневський (перекручено Христофор Бронський) — відомий польський письменник і хроніст.

73. Флорентійський собор — вселенський собор католицької церкви, скликаний папою Євгенієм IV на протипагу Бадельському собору. Відкрився у Феррарі (1438—1439). У соборі взяли участь численні делегації східної православної церкви. Важливим завданням Флорентійського собору було подолання головних догматичних розбіжностей й укладення унії між західною (католицькою) і східною церквами. На соборі розгорілася догматична суперечка. Посилення турецької небезпеки змусило візантійців до укладення Флорентійської унії (липень 1439) на умовах признання супрематії (верховенства) папи, прийняття догматів католицького віронавчання з збереженням лише звичаїв східної християнської церкви.

ІВАН СВИРГОВСЬКИЙ, УКРАЇНСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ГЕТЬМАН XVI СТОЛІТТЯ

Нарис був написаний під час перебування М. І. Костомарова на засланні в Саратові на підставі літописів і літератури. Вперше надрукований в журналі «Московитянин» (1855, кн. 19—20). Потім друкувався у другому томі «Собрания сочинений Н. И. Костомарова. Исторические монографии и исследования» (вид. Кожанчикова, СПб., 1863, 1972) та інших виданнях. Друкується за виданням 1903 р.

1. Іван IV Васильович Грозний (1530—1584) — великий князь московський (з 1533), перший російський цар (1547—1584). Син Василя III Івановича.

2. Сирокомля Владислав (справжнє прізвище Кондратович Людвиг Владислав, 1823—1862) — польський поет. Народився в Смелаві Бобруйського повіту Мінської губернії в сім'ї шляхтича, нащадка давньої литовської родини. Навчався в Несвізькій школі домініканців. Після її закриття 1825 р. перейшов у Новоградську цивільну школу. Активно займався самоосвітою. 1861 р. за участь у патріотичних демонстраціях був ув'язнений.

3. Стефан Баторій (1533—1586) — семиградський (трансільванський) князь (1571—1576), польський король (з 1576) і полководець. 1578 р. уряд Стефана Баторія зробив спробу знищити Запорізьку Січ. Готуючись до війни з Росією, Стефан Баторій намагався використати в ній українських козаків і тому 1578 р. збільшив кількість реєстрових козаків з 300 до 600 чол., надавши їм деякі привілеї.

4. Івон (Іван Лютий; р. н. невід.— 1574) — молдавський господар (1571—1574). Будучи молодим, деякий час жив у Росії. Ставши господарем, прагнув посилити центральну владу. 1574 р. розпочав війну проти турецького гноблення за допомогою загону запорізьких козаків на чолі з гетьманом Свирговським. Розгромивши турецькі сили, молдавсько-козацький загін вступив на територію Валахії і зайняв Бухарест. Зрада бояр призвела до поразки молдавсько-козацького війська, а Іван Лютий був убитий.

5. Пасторій Іоахим (справжнє прізвище Гіртенберг; 1611—1681) — польський історик. Народився в Глогуве (Польща). За походженням німець. Служив лікарем та вчителем в домах українських шляхтичів на Волині. Пізніше секретар і придворний історіограф польського короля. У праці «Скіфсько-козацька війна» (1652, наступні видання — 1680 і 1685) однобічно висвітлював історію визвольної війни українського народу 1648—1654 років.

6. Ян II Казимир (1609—1672) — польський король (1648—1668) із династії Ваза. Народився у Кракові, син Сигізмунда III. Активно сприяв придушенню визвольного руху українського народу 1648—1654 рр.

7. Турки-османи завоювали Візантійську імперію в 1453 р.

8. Вишневецький Дмитро Іванович (р. н. невід.— 1563) — український магнат, князь. У 50-х рр. був черкаським і канівським старостою. Мав загін надвірних козаків, на чолі якого брав участь у боротьбі проти турецько-татарської агресії. Близько 1554—1555 рр. побудував на острові Мала Хортиця замок. У 1558—1561 рр. перебував на службі у Росії. У боротьбі за молдавський престол зазнав поразки, потрапив у полон і за наказом султана був страчений у Стамбулі.

9. Напевно, йдеться про Олександра IV Лепушано — молдавського господаря (вересень 1552 — 18 листопада 1561).

10. Богдан IV (1555—1572) — господар молдавський (1568—1571), син Олександра IV. Після смерті батька був обраний господарем. Фактично до смерті в 1570 р. правила мати. У 1571 р. турецький султан призначив господарем Іоанна. Богдан утік до Польщі. Повернувся з 3-тисячним загоном, але біля Ясс потерпів поразку, виїхав до Відня, потім до Парижа. Помер у Москві.

11. Сулейман I Кануні (Сулейман II Кануні, Сулейман Законодавець у європейській літературі — Сулейман Пишний, Великий; 1495—1566) — турецький султан (1520—1566). За Сулеймана Турецька імперія досягла найвищої могутності. Видав ряд законів.

12. Мова йде про Селіма II Места (1524—1574) — турецького султана (1566—1574), сина султана Сулеймана II і Роксолани.

13. Кониський Георгій (1717—1795) — український письменник, церковний і культурний діяч. Освіту одержав у Київській академії (1728—1743), де згодом викладав піітику, риторичу, філософію, а з 1751 р. був її ректором. З 1755 р. — білоруський єпископ, з 1783 — архієпископ. Боровся проти католицизму й унії. 1757 р. заснував Могильовську семінарію. Автор драми «Воскресіння мертвих», віршів, курсу піітики. Кониському помилково приписувалося авторство «Історії Русов».

14. Грабянка Григорій Іванович (р. н. невід.— бл. 1738) — український козацький літописець, гадяцький полковник (з 1729 р.). Автор літературного твору літописного характеру «Действия презельной и от начала поляков крвавшей небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, з поляки... Року 1710», який є спробою викласти історію України з давніх часів до 1709 р. Основна увага в творі зосереджена на історії козацтва і визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.

15. Рігельман Олександр Іванович (1720—1789) — російський історик, військовий інженер, топограф, генерал-майор. Походив із німецької дворянської сім'ї, що переселилася в 30-ті роки XVIII ст. в Росію. У 1741—1743 рр. у зв'язку з розмежуванням російсько-турецького кордону був у Запорізькій Січі. Брав участь у російсько-турецьких війнах 1735—1738, 1768—1774 рр., у будівництві укріплених ліній на півдні України. Після відставки 1782 р. жив у своєму маєтку Овдівці (тепер село Чернігівського району), де в 1785—1786 рр. закінчив «Летописное повествование о Малой России, ее народе и казаках вообще...».

16. Самовидець — анонімний автор козацько-старшинського літопису XVII ст., який висвітлює події на Україні від 1648 до 1702 р. Дослідники допускають, що ним був Р. Ракушка-Романовський — генеральний підскарбій при гетьмані І. Брюховецькому.

17. Міллер Всеволод Федорович (1848—1913) — російський етнограф, археолог, мовознавець, фольклорист, академік Петербурзької Академії наук (з 1911). Народився у Москві. 1870 р. закінчив Московський університет. З 1884 — професор у тому ж університеті, у 1897—1911 рр. — директор Лазарівського інституту східних мов. Видав три випуски «Збірника матеріалів з етнографії». Вивчав український фольклор.

КИЇВСЬКИЙ МИТРОПОЛИТ ПЕТРО МОГИЛА

Нарис написаний і вперше надрукований 1874 р. у четвертому випуску «Руської історії у життєписах її найвизначніших діячів». У наступних виданнях вміщений у другому томі «Руської історії у життєписах...». Двічі (1876 і 1918) друкувався українською мовою. Друкується за виданням 1881 р.

1. Сагайдачний Петро Кононович (Конашевич-Сагайдачний; р. н. невід.— 1622) — гетьман українського реєстрового козацтва. Народився у Кульчицах (тепер Самбірського р-ну Львівської обл.). Вчився в Острозькій школі. Потім пішов до Запорізької Січі. На початку XVII ст. брав участь у походах на Молдавію і Лівонію. Під керівництвом Сагайдачного козаки здійснили успішні походи проти султанської Туреччини і Кримського ханства. Очолюване Сагайдачним 40-тисячне козацьке військо, яке приєдналося до польської армії, зіграло вирішальну роль у розгромі турків 1621 р. під Хотином. За активної участі Сагайдачного, який з усім козацьким військом вступив до Київського братства, була відновлена православна ієрархія. Помер і похований у Києві. Перед смертю заповів все своє майно на освітні і благодійні цілі.

2. Борецький Іов (Іван Матвійович; р. н. невід.— 1631) — український церковний, політичний і культурний діяч. Навчався у Львівській братській школі, потім за кордоном. Був учителем цієї школи, потім її ректором (1604—1605). З 1610 р. — священник у Києві, де відкрив парафіяльну школу (1615) і був її першим ректором. З 1620 р. — київський православний митрополит. Автор полемічного твору «Протестація». Дехто вважає, що він був автором «Перестороги».

3. Братства — національно-релігійні громадські організації українських і білоруських православних міщан у XVI—XVIII ст. У 80-х роках XVI ст. розгорнуло діяльність Львівське Успенське Ставропігій-

ське братство. Наприкінці XVI ст.— на початку XVII ст. братства виникли в Рогатині, Красноставі, Городку, Гологорох, Галичі, Перемишлі, Любачеві, Дрогобичі та ін. У 1615 р. були засновані Київське, 1617 — Луцьке братства.

4. Гулевич, Гулевичівна Єлизавета (Галшка) Василівна (Лозчина; 1575—1642) — одна з засновниць Київського братства, монастиря й школи при ньому. 1615 р. склала заповіт, за яким відписала свою садибу з землями у Києві для дітей шляхти і міщан. Цим було покладено початок Київській братській школі (згодом Києво-Могилянська колегія). Останні роки життя провела в Луцьку, де брала активну участь у діяльності Луцького братства.

5. Братський (Богоявленський) монастир заснований 1615 р. Знаходився між сучасною Контрактовою площею, Набережно-Микільською (тепер вул. Г. Сковороди), Іллінською і Волоською вулицями. До ансамблю Братського монастиря входив Богоявленський собор, збудований у 1690—1693 рр. архітектором О. Д. Старцевим у стилі українського бароко (не зберігся). До монастиря примикав старий двоповерховий корпус академії, споруджений 1703 р. Поруч розміщена пекарня Братського монастиря з келіями (1652—1826). У дворі — колишня трапезна і Святодухівська церква, споруджена в XVII ст., братські келії (1822—1879). До ансамблю академії також входив новий корпус академії (1822—1825), дзвіниця (1756—1759, не збереглася), корпус настоятеля (1780—середина XIX ст.), будинок проскурні (1780—середина XIX ст.). Посеред двору колишнього Братського монастиря зберігся сонячний годинник XVIII ст. На території монастиря були поховані гетьман П. Сагайдачний та український вчений, мандрівник В. П. Григорович-Барський.

6. Київське братство — громадська організація київських міщан. Включало також духовенство, частину української шляхти, козацтво. Виникло 1615 р. До складу Київського братства входив Братський монастир. До Київського братства вступив з козацьким військом гетьман П. Сагайдачний. Київське братство займалося питаннями освіти, друкування і поширення книг українською мовою, боролося проти польсько-шляхетської колонізації і наступу католицизму. За ініціативою Київського братства була відновлена православна церковна ієрархія. Київське братство відкрило Братську школу. 1632 р. з нею об'єдналася школа Києво-Печерської лаври, що поклало початок Києво-Могилянській колегії.

7. Луцьке братство — Хрестовоздвиженське (Чеснохрестське) братство у Луцьку — національно-релігійна, громадська організація православних українських шляхтичів Волині та міщан Луцька. Засноване 1617 р. До Луцького братства входили також окремі представники старшини Війська Запорізького. Братство займалося громадсько-культурною та благодійною діяльністю. Припинило діяльність наприкінці XVIII ст.

8. Сакочив Касіяні (бл. 1578—1647) — український письменник, культурний діяч, філософ. У 1620—1624 рр.— викладач і ректор Київської братської школи. Написав 1621 р. «Верше на жалосный погреб зацного рыцара Петра Конашевича-Сагайдачного, гетмана Войска... Запорожского». Автор філософського трактату «Аристотелевы проблемы» (1625).

9. Копистенський Захарій (псевд. Азарія; р. н. невід.— 1627) — український письменник, культурний і церковний діяч. Народився в Перемишлі. Освіту здобув, напевно, у Львівській братській школі. 1616 р. переїхав до Києва, вступив у Київське братство, де розвинув видавничу і полемічно-літературну діяльність. 1624 р. був поставлений архимандритом Києво-Печерської лаври. Видав «Часослов» (1617), «Книгу про віру єдину» (1619—1621) та ін.

10. Ставровецький (Транквіліон) Кирило (р. н. невід.— 1646) — український письменник, церковно-освітній діяч, друкар-видавець. З початку XVII ст.— провідний діяч Львівського братства. Організував власну пересувну друкарню, яка працювала в Почаєві та Рахманові. Автор книги «Зерцало богословія» (Почаїв, 1618), збірки проповідей, «Евангеліе учителное» (Рахманів, 1619), збірки морально-релігійних повчань «Перло многоцѣнное» (Чернігів, 1646). 1626 р. перейшов до унії. До кінця життя був на посаді чернігівського архимандрита.

11. Копинський Ісаія (р. н. невід.— 1640) — український церковний діяч. Був ігуменом Києво-Братського монастиря і одним з організаторів Київської братської школи. У 20-х рр. XVII ст. займав єпископські повинні у Перемишлі, Смоленську, Чернігові. 1631 р. був обраний київським митрополитом. У 1632 р. усунутий П. Могилою і посаджений до в'язниці. Після визволення 1635 р. виступав проти засилля католицизму та унії на Україні.

12. Беринда Памва (50—70-ті роки XVI ст.— 1632) — діяч української культури, лексикограф і письменник. Працював як друкар і гравер у Стрятині, Перемишлі, Львові. З 1619 р. жив у Києві.

Був головним друкарем і перекладачем Києво-Печерської лаври. Головна праця — «Лексикон славяно-росский и имен толкование» (1627).

13. Плетенецький Єлисей Михайлович (бл. 1554—1624) — український церковний і культурний діяч. Народився в с. Плетеничах (тепер Перемишлянського р-ну Львівської обл.). 1595 р. став архімандритом Пінського Ліщинського монастиря. Брав участь у церковному соборі 1596 р. в Бресті. З 1599 р. — архімандрит Києво-Печерської лаври. У боротьбі проти уніатів Плетенецького підтримували козаки на чолі з гетьманом П. Сагайдачним. 1615 р. в лаврі відкрив Києво-Печерську друкарню, заснував у Радомишлі паперову фабрику, допомагав в організації шкіл.

14. Густинський монастир у с. Густині (тепер Прилуцького р-ну Чернігівської обл.). Заснований на початку XVII ст. на землях кн. Вишневецьких серед густих дубових лісів. Спочатку — дерев'яний. Горів у 1636 і 1671 рр. Архітектурний ансамбль монастиря склався протягом другої половини XVII—XVIII ст. і становить унікальний архітектурний комплекс доби бароко, який справив значний вплив на культове будівництво Лівобережної України. Центральна будівля — дев'ятидільний, п'ятибанный Троїцький собор (1672—1676). У 2-й половині XVII ст., водночас з муром, зведено надбрамні Миколаївську і Катерининську церкви. У 1719—1723 рр. пристосований для будинку ігумена. Тривалий час Густинський монастир був неофіційним центром зв'язків між Україною, Росією і Молдавією, осередком ідейної боротьби проти унії та католицизму. У 1-й половині XVII ст. тут було написано Густинський літопис і Густинський монастирський літопис. 1786 р. Густинський монастир перетворено у позаштатний. 1799 р. закрито. Відновлений завдяки І. Арендаренку і відбудований на кошти кн. Рєпніних.

15. Замойський Ян (1541—1605) — гетьман, калвініст. Здійснив два походи в Молдавію (1595—1600), які привели до посилення впливу Польщі в Молдавії. Підтримував С. Баторія. Сприяв розвитку науки.

16. Потоцький Стефан (р. н. невід.— 1648) — син Миколи Потоцького, командував авангардом польського війська, розгромленого у Жовтоводській битві 1648 р. селянсько-козацьким військом на чолі з Б. Хмельницьким. Загинув під час битви.

17. Мова йде про Микільський штатний монастир, заснований у XII ст. лаврським ченцем, колишнім чернігівським князем Миколою Святошею при Києво-Печерській лаврі. 1631 р. П. Могила заснував у садібі монастиря школу, яка, об'єднавшись з Братською школою на Подолі, утворила першу вищу школу — Києво-Могилянську колегію, згодом академію.

18. Голосіївська пустинь — монастир у Києві, заснований 1631 р. київським митрополитом Петром Могилою.

19. Косов Сильвестр (р. н. невід.— 1637) — український церковний діяч і письменник. До 1631 р. був учителем Віленської і Львівської братських шкіл. З 1634 р. — могилівським митрополитом.

20. Трохимович-Козловський Ісайя (р. н. невід.— 1651) — церковний і культурний діяч. У 1632—1638 рр. — ректор Києво-Могилянської колегії. Потім керував Києво-Микільським пустинним монастирем, ігуменом якого був з 1633 р.

21. Оксентович-Старушич Ігнатій (р. н. невід.— 1651) — ректор Києво-Могилянської колегії (1640—1642), ігумен Видубицького монастиря (1642—1650). 1650 р. висвячений могилівським єпископом, але через хворобу виїхати туди не зміг. Помер і похований у Видубицькому монастирі.

22. Земка Тарасій Львович (друга половина XVI ст.— 1632) — український церковний діяч, поет і друкар. З 1624 р. завідував друкарнею Києво-Печерської лаври, 1631 р. — ігумен Києво-Братської монастиря і ректор Києво-Могилянської колегії.

23. Гізель Інокентій (бл. 1600—1683) — український освітній і церковний діяч, історик. Закінчив Києво-Могилянську колегію, вчився також за кордоном. З 1645 — професор і ректор цієї колегії, де читав курс філософії, психології, з 1656 р. — архімандрит Києво-Печерської лаври. Автор богословсько-єгипетського трактату «Мир з богом людині» (1669), філософської праці «Твір про всю філософію» (1645—1647). Гізелю приписують укладання «Синопису» (1674).

24. Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври споруджена в 1106—1108 рр. Після пожежі 1718 р. перебудована в 20—30-х роках XVIII ст.

25. Петражицький-Кулага Іван (р. н. невід.— 1632) — гетьман реєстрових козаків (1631—1632). Через вороже ставлення до Запорізької Січі, спроби перешкодити морським походам проти султанської Туреччини у вересні 1632 р. на козацькій раді у Масловому Ставі козаки позбавили Петражицького Кулагу гетьманства.

26. Владислав IV Ваза (1595—1648) — король Польщі (1632—1648). Син Сигізмунда III. Під час

польської і шведської інтервенції на початку XVII ст. був проголошений частиною російського дворянства царем, добивався російського престолу під час російсько-польської війни 1617—1618, 1632—1634 рр. Прагнув використати в цих війнах українських реєстрових козаків.

27. Кисіль Адам Григорович (1580—1653) походить з українського шляхетського роду, що володів с. Низкивчичами (тепер Нововолодимирського р-ну Волинської обл.). Перебуваючи на службі у королівському війську, брав участь у придушенні селянсько-козацьких повстань на Україні в першій половині XVII ст. За це йому 1639 р. було надано звання чернігівського кастеляна, 1641 р. — сенатора, 1646 р. — київського кастеляна, брацлавського воєводи, 1651 р. — київського воєводи. Вів переговори з Б. Хмельницьким у лютому 1649 р. в Переяславі, у серпні 1649 р. — у Зборові, у вересні 1651 р. — у Білій Церкві.

28. Єрлич Йоахим (1598—після 1673) — польський хроніст. Народився в сім'ї українського православного шляхтича на Волині. Під час визвольної війни 1648—1654 рр. виступав на боці Польщі. У 1648 р., ховаючись від повстанців у Києво-Печерській лаврі, приступив до складання хроніки, яка охоплює період з 1620 р. до квітня 1673 р., вперше видана 1853 р. у Варшаві.

29. Рутський (Рудський) Йосиф Вініамин (1574—1637) — холмський уніатський єпископ, київський уніатський митрополит у 1613 р.

30. Кононович-Горбацький Йосиф (р. н. невід. — 1653) — один з перших професорів Києво-Могилянської колегії. Викладав риторику, потім філософію. У 1642—1645 рр. був ректором Києво-Могилянської колегії. Автор «Підручника логіки» (1639—1640).

МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ГЕТЬМАН ЗІНОВІЙ-БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Нарис написаний і вперше опублікований 1874 р. в четвертому випуску «Руської історії в життєписках її найвизначніших діячів». У наступних виданнях вміщувався у другому томі «Руської історії в життєписках...». Двічі (1876 і 1918) друкувався українською мовою. Публікується за виданням 1881 р.

1. Литовські літописи, білорусько-литовські літописи — три зведення літописів, що виникли у Великому князівстві Литовському. Перше зведення (літопис 1446 р.) охоплює 1341—1430 рр. У другому зведенні — «Хроніці Великого князівства Литовського і Жомейтського» (виникла в першій половині XVI ст.) — попередній літопис доповнено відомостями з історії Литовського князівства до 1341 р. та за 2-гу половину XV — першу половину XVI ст. Третє зведення — це так званий літопис Биховця, який включає багато фантастичних відомостей. Найдостовірнішими в ньому є дані з кінця XIV до середини XVI ст.

2. Гіреї, Герей — династія татарських ханів у Криму в XV—XVIII ст. Заснована Хаджі-Гіреєм, який 1449 р. оголосив незалежність Кримського ханства від Золотої Орди. З 1475 р. Гіреї перебували у васальній залежності від Туреччини. У XVI — на початку XVIII ст. Гіреї організували грабінницькі напади на українські, російські, польські і молдавські землі. 1648 р. Іслам-Гірей III вступив у союз з Б. Хмельницьким, але зраджував його у боях під Збаражем (1649), Берестечком (1651) і Жванцем (1653).

3. Єрмак Тимофійович (р. н. невід. — 1585) — козацький отаман, керівник походу в Сибір, що поклав початок приєднанню сибірських земель до Росії. Близько 1577 р. промисловці Строганови запросили Єрмака для охорони своїх володінь. 1582 р. Єрмак зайняв столицю Сибірського ханства — Кашлик. Уночі проти 6 серпня 1585 р. Кучум несподівано напав на загін Єрмака і знищив його. Поранений Єрмак потонув у річці Вагні (притоці Іртиша).

4. Дашкевич, Дашкович Євстафій (р. н. невід. — 1535) — український феодал, литовський воєвода. На початку XVI ст. перейшов на бік московського великого князя Іоанна III Васильовича. Згодом повернувся на Україну і став служити литовському великому князеві. Спочатку займав посаду канівського старости, 1514 р. призначений черкаським старостою, керував обороною південних кордонів Литовської держави від нападів кримських татар.

5. Лянцхоронський Предслав (р. н. невід. — 1531) — гетьман реєстрових козаків, вів боротьбу проти татар.

6. Мова йде про Івана Свирговського.

7. Підкова Іван (р. н. невід. — 1578) — молдавський господар (1577—1578). До 1577 р. був запорізьким козаком. У 1577 р. Іван Підкова, спираючись на народні маси, за допомогою загону запорозь-

ких козаків почав боротьбу проти турецького ставленика молдавського господаря П. Мірчича. Молдавсько-українські загони розгромили військо П. Мірчича і визволили Ясси, після чого Івана Підкову було проголошено молдавським господарем. За наказом польського уряду Івана Підкову скарали у Львові.

8. Тепер село Капулівка Нікопольського району Дніпропетровської області.

9. Зборовський Самійло (р. н. невід.— 1584) — польський магнат. Власник м. Золочева. Під час Лівонської війни 1558—1588 рр. король Стефан Баторій, сподіваючись дістати допомогу від запорозьких козаків, 1582 р. послав Зборовського з загоном шляхтичів на Запорізьку Січ. Але запорожці відмовилися допомагати Стефану Баторію. Зборовський потайки втік з Січі.

10. Мнішеки — польська магнатська родина. Відомі Єжі Мнішек (р. н. невід.— 1613) — воєвода сандомирський, один з ініціаторів збройної інтервенції польсько-литовських феодалів проти Російської держави на початку XVII ст., Марина Мнішек (бл. 1588—1614) — дочка Єжі Мнішека, 1606 р. вступила в шлюб з Лжедмитрієм I, у 1606 р. коронувалася в Москві. Після загибелі Лжедмитрія I опинилася в Тушині, де визнала Лжедмитрія II ніби «врятованим» своїм чоловіком. Після його смерті 1610 р. разом з своїм покровителем отаманом донських козаків І. М. Заруцьким і сином втекла на Урал. Була видана козаками російському уряду. Померла у в'язниці.

11. Вишневецькі — український князівський магнатський рід, що покатоличився і спольщився в кінці XVI — на початку XVII ст. У XVI—XVII ст. обіймали керівні посади в державному апараті Польщі і брали участь у боротьбі магнатів за владу.

12. Напевне, мова йде про Боплана Гійома Лавассер де (бл. 1600—1673) — французького військового інженера, який у 1630—1648 рр. перебував на службі у польського уряду, керував будівництвом фортець на Південній Україні. 1650 р. він видав «Опис України», що містить цінні відомості з історії, географії, культури та етнографії України.

13. Старовольський Шимон (1588—1656) — польський письменник та історик. Автор праць «Історія Сигізмунда I» (Краків, 1616), «Польща» (Кельн, 1632). Відзначав відвагу запорізьких козаків, їхні заслуги у боротьбі проти кримських татар і Туреччини.

14. Жолкевський (Жулкевський) Станіслав (1547—1620) — польський державний і військовий діяч. З 1588 р. — коронний польний гетьман, з 1613 р. — великий коронний гетьман, з 1617 р. — канцлер.

15. Йдеться про Житомирську магнатську комісію 1614 року, призначену польсько-шляхетським урядом для придушення визвольного селянсько-козацького руху на Україні. До її складу входили коронний гетьман С. Жолкевський, князі Я. Острозький, Я. Заславський і кам'янецький староста В. Казановський. 10 жовтня 1614 р. комісія зібралася у Житомирі й оголосила представникам реєстрової старшини ординацію, яка фактично позбавила реєстрових козаків привілеїв. Реєстровці відмовилися визнати ординацію.

16. У відповідь на репресії польсько-шляхетських військ у 1625 р. вибухнуло селянсько-козацьке повстання під керівництвом запорізького гетьмана М. Жмайла. Коли польське військо 1 жовтня підійшло до Канева, козацький гарнізон вийшов з міста і після бою з каральними загонами під Мошнами відійшов у Черкаси. Разом з місцевими канівськими козаками гарнізон відступив до гирла р. Цибульник, де збиралися інші козацькі загони. Незабаром сюди підійшли запорожці на чолі з М. Жмайлом. Після бою повстанці відступили до Курукового озера. Повторна спроба поляків розбити повстанців біля озера не мала успіху, і польський гетьман С. Калиновський вимушений був почати переговори, унаслідок яких частина козацької старшини усунула Жмайла від гетьманства і підписала невідгідний для козаків Куруківський договір. Подальша доля Жмайла невідома.

17. Ходика Федір Федорович (Кобизевич; р. н. невід.— 1625) — київський вїйт (1613—1618, 1621—1625). Сукноторгівець. У 1592—1613 рр. райця (радник) Київського магістрату. Наприкінці 1624 р. Ходика разом з уніатським священником І. Юзефовичем і покатоличеними магістратськими урядовцями почав опечатувати православні церкви у Києві й передавати їх уніатам. На початку 1625 р. обурені православні міщани разом з козацькими загонами розпечатали церкву, а Ходику разом з І. Юзефовичем втопили в Дніпрі.

18. Конецпольський Станіслав (1591—1646) — польський магнат, коронний гетьман (з 1632). З 1623 р. очолював польсько-шляхетське військо, яке в бою під Боровицею зазнало від козацького війська значних втрат. Проте Конецпольському вдалося укласти з старшинською козацькою верхівкою вигідну для шляхетської Польщі Куруківську угоду 1652 р. 1635 р. з ініціативи Конецпольського було збудовано фортецю Кодак.

19. Дорошенко Михайло (р. н. невід.— 1628) — гетьман реєстрових козаків (1625—1626). Вперше згадується в документі про Хотинську битву як козацький полковник, приборчник П. Сагайдачного. Обраний замість Жмайла гетьманом, підписав Куруківський договір. За цією угодою число реєстрових козаків збільшилось до 6 тисяч, за козаками збереглося право обрання гетьмана з наступним затвердженням його королем; польський уряд зобов'язувався виплачувати козакам щорічно 60 тис. злотих, крім додаткової плати для старшини; козаки могли користуватися своїми правами і вольностями тільки на королівських землях і зобов'язані були виселитися з маєтків духовенства і шляхти; козакам заборонялося здійснювати походи у турецькі землі і вступати у зносини з іноземними урядами. За наказом польсько-шляхетського уряду Дорошенко намагався захопити Запорізьку Січ, але внаслідок збройного опору відступив. Загинув під час облоги Кафи (Феодосії).

20. Чорний Григорій (р. н. невід.— 1630) — гетьман реєстрових козаків (1628—1630). Брав участь у поході козаків на чолі з М. Дорошенком у Крим (1628). Після обрання гетьманом проводив угодовську політику з шляхетською Польщею. На початку повстання під керівництвом Федоровича 1630 р. був страчений козаками.

21. Йдеться про Федоровича Тараса (Трясила) — гетьмана запорізьких нереєстрових козаків (з 1629). 1629 р. Федорович керував селянсько-козацьким повстанням на Придніпров'ї. Після поразки польсько-шляхетського війська в Корсунській битві 1630 р. повстанці оволоділи Корсунем, Каневом, Переяславом та іншими містами. Бої під Переяславом тривали близько трьох тижнів, після чого Станіслав Конєцпольський був вимушений піти на часткові поступки козакам. За Переяславською угодою число реєстрових козаків було збільшено з 6 до 8 тисяч, за реєстровим козацтвом збереглися його привілеї. Після підписання угоди Федорович з козаками пішов у Запорізьку Січ. На козацькій раді у Каневі зимою 1634—1635 рр. закликав до повстання проти шляхетської Польщі. Потім з частиною козаків пішов на Дон.

22. Кодак — фортеця, заснована польським урядом на правому березі Дніпра проти Кодацького порога, щоб перешкодити селянським втечам на Січ та ізолювати Запоріжжя від України. Споруджена за проектом французького інженера Г.-Л. Боплана в липні 1635 р., оточена з сходу стіною завдовжки близько 1800 м і глибоким ровом, фортеця охоронялась залогою з двохсот німців найманців-драгунів, очолюваних французьким капітаном Ж. Маріоном. У серпні 1635 р. Кодак зруйнували запорожці під проводом І. Сулими, які поверталися з морського походу на Туреччину.

23. Сулима Іван Михайлович (р. н. невід.— 1635) — гетьман нереєстрових козаків. Народився в с. Рогощі (тепер Чернігівського р-ну Чернігівської обл.). Брав участь у козацьких походах проти турків і кримських татар. Уперше згадується як козацький гетьман 1628 р.

24. Барабаш Іван (р. н. невід.— 1648) — військовий осавул реєстрового козацького війська. Належав до угодовської частини старшинської верхівки. Навесні 1648 р. очолював загін реєстрових козаків, надісланий польським гетьманом М. Потоцьким для придушення повстання в Запорізькій Січі. Під час повстання козаки стратили Барабаша та інших угодовців і приєдналися біля Жовтих Вод до війська Богдана Хмельницького.

25. Хмельницький Михайло (р. н. невід.— 1620) — чигиринський підстароста, батько Богдана Хмельницького. Походив з дрібної української православної шляхти. За молодих років служив у маєтках польських магнатів С. Жолкевського, потім Я. Даниловича осадчим. Пізніше був чигиринським підстаростою. За деякими даними, М. Хмельницький був сотником Запорізького Війська.

26. Цецорська битва 1620 р.— битва польсько-шляхетських військ з турецько-татарськими військами під с. Цецорою поблизу Ясс (тепер Румунія). Відбулася під час польсько-турецької війни 1620—1621 рр., яку почала Туреччина з метою загарбати Україну.

27. Томиленко (Томашик) Василь (р. н. невід.— 1638) — один з керівників селянсько-козацького повстання 1637—1638 рр.

28. Павлюк (Бут Павло Михнович; р. н. невід.— 1638) — гетьман нереєстрових козаків, керівник селянсько-козацького повстання на Україні. У 1635 р. разом із І. Сулимою брав участь у зруйнуванні запорізькими нереєстровими козаками фортеці Кодак. Після капітуляції реєстровців під Боровицею Павлюк потрапив до рук польського гетьмана М. Потоцького і був страчений у Варшаві.

29. Скидан Карпо Павлович (р. н. невід.— 1638) — полковник запорізьких нереєстрових козаків. Брав участь у селянсько-козацьких повстаннях під керівництвом Павлюка, Остриянина. Під час Жовнинської битви 1638 р. збирав підкріплення в Черкасах. Рушили до Жовнина на допомогу повсталому війську Д. Гуні. Скидан у битві проти польсько-шляхетського війська був поранений.

30. Бій під Кумейками між українським селянсько-козацьким повстанським військом і польською армією відбувся у грудні 1637 р. Закінчився поразкою повстання. Уцілілі повстанці на чолі з Д. Гунею відступили до Боровиці, де й припинили нерівний бій. Поляки захопили Павлюка і його помічників і стратили їх у Варшаві. Добившись перемоги, польний гетьман Микола Потоцький вимагав від козаків писемне зобов'язання у майбутньому не вести боротьби проти Польщі і повністю підкорятися владі.

31. Гуня Дмитро Тимошович — один з керівників селянсько-козацьких повстань на Україні в 30-х роках XVII ст. проти польсько-шляхетського гніту. 1637 р. брав участь у повстанні під проводом Павлюка.

32. Караїмович Ілляш (р. н. невід.— 1648) — військовий осавул реєстрового війська, прихильник шляхетської Польщі. У квітні 1648 р. Караїмович разом з І. Барабашем очолював реєстрове військо, яке вирушило з Києва на човнах до Кодака, щоб спільно з польсько-шляхетським військом наступати на Запорізьку Січ. У Кам'яному Затоні (поблизу теперішньої Дніпрокам'янки) козаки скликали Чорну раду, на якій Караїмовича і Барабаша вбили, і приєдналися до повстанського війська під Жовтими Водами.

33. Острянин Яків (Остриця; р. н. невід.— 1641) — один з керівників селянсько-козацького повстання 1638 р. Вперше згадується в документах як полковник реєстрових козаків під час походу 1633 р. з польсько-шляхетським військом на Чернігово-Сіверщину. Після поразки повстання 1637 р. під керівництвом Павлюка прибув на Запорізьку Січ, де на початку 1638 р. був обраний гетьманом нереєстрового козацтва. Навесні 1638 р. очолив селянсько-козацьке повстання. Зазнавши поразки під Жовнином, відступив на Слобідську Україну, де оселився на Чугуївському городищі (тепер м. Чугуїв).

34. Оссолінський Єжи (1595—1650) — підканцлер коронний (з 1639), канцлер великий коронний (з 1643).

35. Тридцятилітня війна 1618—1648 рр.— перша загальноєвропейська війна між країнами габсбурзького блоку (іспанські та австрійські Габсбурги, підтримані католицькими князями Німеччини, папством і Річчю Посполитою) та антигабсбурзькою коаліцією (Франція, Швеція, Данія, Голландія, Росія, деякою мірою Англія, що спиралася на німецьких протестантських князів та антигабсбурзький рух у Чехії, Трансильванії, Італії).

36. Варфоломійська ніч — жвигана в літературі назва масової різни гугенотів (французьких протестантів) католиками вночі проти 24 серпня 1572 р. (для святого Варфоломія) в Парижі. Була організована королевою Катериною Медічі та Гізами. У Парижі було вбито понад 3 тис. гугенотів.

37. Конєцпольський Олександр (1620—1659) — польський магнат, син С. Конєцпольського. З 1641 р.— великий коронний хорунжий, з 1656 р.— сандомирський воевода. Під час визвольної війни 1648—1654 рр. був одним з трьох (разом з В. Д. Заславським і М. Остророгом) командуючих польськими військами у Пилявецькій битві 1648 р.

38. Кричовський (Кричевський) Михайло (Станіслав; р. н. невід.— 1649) — сподвижник Б. Хмельницького. З 1643 р. займав посаду переяславського реєстрового полковника. 1647 р. взяв на поруки заарештованого Б. Хмельницького і врятував його від розправи, яку готував коронний підчаший О. Конєцпольський. Під час Жовтоводської битви потрапив у полон до татар. Був викуплений Хмельницьким, перейшов у православ'я і став київським полковником. У битві під Львовом був важко поранений, потрапив у полон, де й помер.

39. Іслам-Гірей III (1604—1654) — кримський хан (1644—1654). Проводив агресивну політику щодо України, Росії, Польщі. 1648 р. вступив у військовий союз з Б. Хмельницьким, але в битві з польською шляхтою під Зборовом (1649) і Жванцем (1653) зраджував йому. Після рішення Земського собору 1653 р. про прийняття України до складу Росії Б. Хмельницький розірвав союз з Іслам-Гіреєм.

40. Тугай-бей — перекопський мурза. Навесні 1648 р. за наказом кримського хана Іслам-Гірея III 6 тис. татарської кінноти на чолі з Тугай-беєм брали участь у битвах під Жовтими Водами і Корсунем. Після 1648 р. Тугай-бей не згадується.

41. Калиновський Мартин (р. н. невід.— 1652) — польський військовий діяч, магнат. З 1635 р.— чернігівський воевода, з 1646 р.— польний гетьман. У Корсунській битві 1648 р. потрапив до полону і був відданий татарам. Заплатив великий викуп, 1650 р. повернувся до Польщі під час Батізької битви.

42. Мова йде про Івана Ганжу — уманського полковника, сподвижника Б. Хмельницького. На початку визвольної війни 1648—1654 рр. він перейшов на бік повстанців й умовив реєстрових козаків біля Кам'яного Затону приєднатися до Б. Хмельницького.

43. Чарнецький Стефан (1599—1665) — польський політичний і військовий діяч. У 1648 р. учас-

ник боротьби проти селянсько-козацького війська на Україні. У битві під Жовтими Водами 1648 р. козаки взяли його в полон. Повернувшись з полону, Чарнецький брав участь у битвах під Зборовом (1649), Берестечком (1651) і Батогом (1652). Навесні 1653 р. козаки, керовані І. Богуном, розбили на Поділлі очолене Чарнецьким військо. У 1665 р. Чарнецький — коронний гетьман Польщі.

44. Виговський Іван Остапович (р. н. невід.— 1664) — генеральний військовий писар (1648—1657), гетьман України (1657—1659). Походив з української шляхти. На початку визвольної війни 1648—1654 рр. перебував на службі у польському війську. Під Жовтими Водами потрапив у полон до татар. Був викуплений Б. Хмельницьким і незабаром став генеральним військовим писарем.

45. Вишневецький Ярема (1612—1651) — польський магнат. Походив із українського князівського роду, син київського кастеляна М. Вишневецького. Йому належали величезні маєтності, зокрема на Лівобережній Україні. Мав 6 тис. надвірного війська. 1631 р. прийняв католицизм. З початком визвольної війни втік на Правобережжя, де проводив жорстокі езекуції українського населення. У битвах під Махнівом, П'яткою і Старокостянтиновом надвірні козаки були розбиті повстанцями, очолюваними М. Кривоносом. Після поразки під Пилявцями Вишневецький втік до Львова. Літом 1648 р. одержав звання коронного гетьмана. Очолював магнатські кола, які вимагали нещадної розправи з повстанцями і відновлення шляхетського панування на Україні.

46. Заславський Владислав Домінік (не пізніше 1617—1656) — польський магнат, князь. Походив із ополченої української сім'ї. Луцький староста, з 1636 р. — коронний конюший, сандомирський (з 1645) і краківський (з 1649) воєвода. Під час визвольної війни 1648—1654 рр. був головним із трьох командуючих військами Речі Посполитої. Після поразки під Пилявцями сейм звільнив Заславського з цієї посади.

47. Остророг Микола (р. н. невід.— 1651) — польський магнат. З 1636 р. був на коронній службі. Під час визвольної війни 1648—1654 рр. був одним із трьох командуючих військами Речі Посполитої. Учасник Пилявецької битви 1648 р., Збараської облоги 1649 р.

48. Ракоці І Юрій (Дердь І Ракоці; 1593—1648) — князь Трансільванії (з 1630). У 1648 р. після смерті Владислава IV Юрій І Ракоці, маючи намір висунути свою кандидатуру на польський престол, у серпні 1648 р. звернувся по допомогу до Б. Хмельницького. Гетьман відповів згодою підтримати обрання Юрія І Ракоці королем Польщі. Але на той час Юрій І Ракоці помер, а на польський престол було обрано Яна II Казимира.

49. Карл — брат польського короля Владислава IV, біскуп братиславський.

50. Ян II Казимир (1609—1672) — польський король (1648—1668) з династії Ваза. Народився у Кракові. Посів престол після смерті свого брата Владислава IV. У 1668 р. Ян II Казимир зрікся престолу.

51. Косов Сильвестр (р. н. невід.— 1657) — український церковний діяч, письменник. З 1647 р. — київський митрополит. Виступив проти возз'єднання України з Росією. Водночас був противником Брестської унії 1596 р. Автор богословсько-полемічних творів.

52. Паїсій (1610—1678) — патріарх. 1644 р. прибув до Константинополя. 1651 р. висвячений у митрополити, а 1652 р. — у патріархи. 1657 р. у Молдавії. До Росії прибув 1662 р., коли загострилися суперечки між царем Олексієм Михайловичем та патріархом Никоном. Став на бік царя. Згодом переїхав до Києва, де й помер.

53. Мова йде про Лупу (Лупул) Василя (р. н. невід.— 1661) — господаря Молдавії (1634—1653). У результаті молдавських походів Б. Хмельницького 1650 і 1652 рр. підписав з гетьманською адміністрацією України договір, скріплений одруженням Тимофія Хмельницького з дочкою Лупу Розандою. При Лупу в Яссах була відкрита слов'янсько-греко-латинська академія (1640).

54. Олексій Михайлович (1629—1676) — російський цар (1645—1676). За його царювання було видано Соборне уложення 1649 р., яке розширило права та привілеї дворянства і купецької верхівки та юридично підтвердило остаточне закріпачення селянства.

55. Унковський Григорій — перший російський посол на Україні під час визвольної війни 1648—1654 рр. Дворянин. 16 березня 1649 р. разом з українським послом С. Мужилівським виїхав з Москви на Україну. До Чигирини прибув 16 квітня 1649 р. Вів переговори 17—22 травня 1649 р.

56. Лянцкоронський (Ляскоронський) Станіслав (р. н. невід.— 1657) — кам'янецький каштелян, брацлавський, потім руський воєвода, польний коронний гетьман з 1654 р.

57. Фірлей Андрій Андрійович (р. н. невід.— 1649) — белзький каштелян, сандомирський воєвода.

58. Чорний шлях — стратегічний шлях, яким користувалися кримські татари для нападу на Правобережну і Західну Україну та Польщу в XVI—XVII ст. Починався від Перекопу, пересікав низини Дніпра, пролягав між верхів'ями Інгульця, Тясмину і Росі у напрямку Умані і Тернополя до Львова.

59. Подобайло (Пободайло) Стефан — чернігівський полковник з 1651 р. До визвольної війни 1648—1654 рр. служив драгуном у польсько-шляхетському війську. 1648 р. перейшов на бік повстанців. У 1651—1652 рр. керував обороною Лівобережної України. Після 1658 р. не згадується.

60. Любомирський Юрій-Себастьян (1616—1667) — походив з польського князівського роду. Брав участь у битвах під Зборовом (1649) і Берестечком (1651).

61. Джалалій (Джеджалій) Филон — кропивницький (ічнянський) полковник. Служив сотником реєстрового Переяславського полку. 24.IV.1648 р. разом з черкаським сотником брав участь у битвах під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Берестечком. Джалалій під час Берестецької битви 1651 р. був обраний козаками наказним гетьманом.

62. Богун Іван (р. н. невід.— 1664) — кальницький (віницький) полковник. Влітку 1648 р. очолив селянські повстанські загони на Брацлавщині. Під час Збараської оборони 1649 р. був тяжко поранений. Обраний кальницьким полковником, Богун відзначився 1651 р. при обороні Вінниці від польського війська на чолі з польським генералом М. Калиновським. Талант полководця й особисту хоробрість Богун виявив у Берестецькій битві 1651 р., коли селянсько-козацьке військо через зраду хана Іслама-Гірея III, який залишив поле бою, віроломно захопивши в полон Б. Хмельницького, потрапило в вороже оточення. Козаки, обравши наказним гетьманом Богуна, мужньо боролися. Завдяки рішучості й винахідливості Богуна більшій частині козаків пощастило вирватися з оточення. В кінці 1654 р.— на початку 1655 р. керував обороною Умані. Під час Охматівської битви козаки, очолювані Богуном, ударом з тилу допомогли розгромити польське військо на чолі з С. Чарнецьким. У 1659 р. Богун підняв повстання на Правобережній Україні. Польська влада кинула Івана Богуна до Марієнбурзької фортеці (1662). Однак 1663 р., виступаючи в похід на Лівобережну Україну, польський король Ян II Казимир звільнив Богуна і віддав під його команду козацькі полки. Проте на початку 1664 р. Богун був звинувачений у зносинах з лівобережними козаками і розстріляний біля Новгород-Сіверського.

63. Йоасаф — всеросійський патріарх у 1640—1657 рр.

64. Небаба Мартин (р. н. невід.— 1651) — чигиринський полковник (1648—1651). Учасник визвольної війни 1648—1654 рр. У 1651 р. керував обороною Чернігово-Сіверщини від нападів польсько-литовських військ. Загинув у бою.

65. Радзивілл Януш (1612—1655) — литовський коронний гетьман. Під час визвольної війни 1648—1655 рр. керував придушенням повстань у Білорусії. У серпні 1651 р. очолюване Янушем Радзивіллою литовське військо захопило Київ і вчинило розправу над населенням. 1654 р. його загони були розбиті російсько-українськими полками у Білорусії.

66. Жданович Антін — український козацький полковник. Під час визвольної війни 1648—1654 рр. командував походами козаків на Польщу і Литву, очолював посольство до Туреччини (1650) і Польщі (1653). Після смерті Б. Хмельницького перейшов на бік І. Виговського.

67. Мозиря Лук'ян (Лукаш; р. н. невід.— 1652) — корсунський полковник. Брав участь у битвах під Корсунем (1648), Зборовом (1649), Берестечком (1651). Очолював виступ козаків проти Білоцерківського договору 1651 р. Був послом у Польщі (1648) і Росії (1651).

68. Гладкий Матвій (р. н. невід.— 1652) — миргородський полковник, учасник визвольної війни 1648—1654 рр. Брав участь у боях під Корсунем, Пилявцями і Збаражем. У Берестецькій битві 1651 р. виконував обов'язки гетьмана. Після підписання Білоцерківського договору 1651 р. чинив опір вступу польсько-шляхетських військ на Лівобережну Україну.

69. Бутурлін Василь Васильович (р. н. невід.— 1656) — російський військовий діяч, дипломат, боярин. Очолював російське посольство на Переяславську раду 1654 р. 1655 р. командував російськими військами, які разом з українськими полками, очолюваними Б. Хмельницьким, визволили значну частину території України від шляхетських військ і дійшли до Львова. У грудні 1655 р. був відкликаний до Москви і незабаром помер.

70. Трубецькой Олексій Микитович (р. н. невід.— 1680) — російський дипломат, князь. Під час визвольної війни 1648—1654 рр. вів переговори у Москві з українськими посольствами. Після Переяславської ради 1654 р. брав участь у війні проти шляхетської Польщі.

71. Зологаренко Іван Никифорович (р. н. невід.— 1655) — ніжинський полковник (1653—1655), наказний гетьман українського козацького війська в Білорусії (1654—1655). Брат В. Н. Золотаренка —

близького родича Б. Хмельницького (сестра Золотаренка Ганна була третьою дружиною Б. Хмельницького). У жовтні 1655 р. під час облоги Старого Бихова Золотаренка було тяжко поранено, невдовзі він помер.

72. Шереметєв Василь Борисович (бл. 1622—1682)— воєвода. Брав участь в Охматівській битві 1655 р. з 6-тисячним загоном. З 1658 р. Шереметєв був київським воєводою. Боровся проти гетьмана І. Виговського. Під час поразки 1660 р. російського війська під Чудновом Шереметєв був захоплений польським військом у полон і виданий кримському ханові. Викуплений з полону російським урядом у листопаді 1681 р.

73. Христина (1626—1689) — шведська королева, дочка Густава II Адольфа і Марії Елеонори Бранденбурзької. З 1638 р. королева. У 1642 р. вперше була присутня на зборах королівської ради. 1654 р. відреклася від престолу на користь Карла Густава. Жила в Римі і Парижі.

74. Карл X Густав (1622—1660) — король з 1654 р. З 1648 р. був генералісімусом шведської армії і Німеччини. Зайняв престол після відречення від престолу двоюрідної сестри Христини. Помер незадовго до укладення Копенгагенського миру 1660 р.

75. Мова йде про Віленське перемир'я 1656 р., укладене у Вільні (тепер м. Вільнюс) про припинення війни між Росією і Польщею. Переговори у Вільні тривали з серпня по жовтень 1656 р. Б. Хмельницький з недовір'ям ставився до Віленського перемир'я. Після смерті Б. Хмельницького Польща уклала сепаратний мир з Швецією і навесні 1660 р. почала війну проти Росії.

76. Юрій II Ракоці, Дердь II Ракоці (1621—1660) — князь Трансільванії (з 1648), син Юрія I Ракоці. Був претендентом на польський престол. 1649 р. почав переговори з Б. Хмельницьким. Але занепокошений втручанням України в справі Молдавії, Юрій II Ракоці розірвав зв'язки з Б. Хмельницьким і перейшов на бік Яна II Казимира. 1654 р. відновив дипломатичні відносини з Україною. 1656 р. був підписаний українсько-трансільванський договір, за яким Б. Хмельницький, погодився підтримати кандидатуру Юрія II Ракоці на польський престол. 1657 р. Юрій II Ракоці здійснив похід на Польщу. У складі його військ був загін українських козаків на чолі з А. Ждановичем.

77. Жданович Антон — козацький полковник, учасник визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. До 1648 р. був сотником реєстрового Чигиринського полку. 1649 р. київським полковником. Командував козацькими загонами в походах на Польщу і Литву, очолював посольства до Туреччини (1650) і Польщі (1653).

78. Літопис Самовидця — український козацько-старшинський літопис XVII ст. Охоплює події на Україні від 1648 до 1702 р. Автором літопису вважають Ракушку-Романовського Романа Онисовича (Ракушенка; 1623—1703).

НАСТУПНИКИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Нарис написаний і вперше надрукований 1874 р. в четвертому випуску «Руської історії в життєписах її найвизначніших діячів». У наступних виданнях (1879, 1889, 1903, 1913) вміщувався в другому томі «Руської історії в життєписах...» Двічі (1876 і 1918) друкувався у Львові українською мовою. Друкується за виданням 1913 р.

1. Мова йде про Віленське перемир'я 1656 р., укладене між Росією та Польщею про припинення війни. Переговори у Вільні (тепер м. Вільнюс) тривали з серпня до жовтня 1656 р. Росія та Польща домовилися припинити воєнні дії і зобов'язалися не вступати в переговори про мир з Швецією. Питання про обрання царя Олексія Михайловича польським королем не було розв'язане. Б. Хмельницький з недовір'ям ставився до Віленського перемир'я. Це недовір'я посилювалось ще й тим, що українська делегація на чолі з сотником Германом Гапоненком (Гапоновичем, пізніше генеральним суддею) не була допущена до участі в самих переговорах.

2. Зборівський мир між Б. Хмельницьким і польським королем Яном II Казимиром, укладений 8 серпня 1649 р. у м. Зборові (тепер Тернопільської обл.), за яким козацький реєстр обмежувався 40 тис. чоловік (фактично козаків було в кілька разів більше). На території Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств влада переходила до гетьмана. Водночас польським панам поверталися маєтки на Україні. Селяни, що не попали до реєстру, переходили в підданство своїх власників.

3. Масться на увазі Переяславська рада 8 березня 1654 року.

4. Юрій Богданович Хмельницький народився бл. 1641 р. На початку квітня 1657 р. під час хвороби Б. Хмельницького на старшинській раді за участю представників міст Юрія Хмельницького було про-

голошено гетьманом України. Після смерті Богдана Хмельницького рішення старшинської ради затвердила 26 липня 1657 р. козацька рада в Чигирині. До його повноліття державними справами мали займатися генеральний обозний Тимофій Носач, генеральний суддя Григорій Лісницький та генеральний писар І. Виговський.

5. Оскільки Юрій Хмельницький, посилаючись на молодість, відмовився від гетьманства, у жовтні 1657 р. козацька рада затвердила гетьманом І. Виговського.

6. Пушкар Мартин (р. н. невід.— 1658) — полтавський полковник (1648—1658). Був одним з соратників Б. Хмельницького, брав участь у багатьох битвах визвольної війни 1648—1654 рр. У кінці 1657 року разом з кошовим Я. Барабашем виступив проти І. Виговського. Загинув у бою під Полтавою.

7. 23 квітня 1657 р. помер київський митрополит Сільвестр Косов, який був обраний київським митрополитом 1647 р. До 1631 р. був учителем Віленської і Львівської братських шкіл, 1631—1633 рр.— Київської лаврської школи та Києво-Братської колегії. З 1634 р.— моголівський і мстиславський єпископ. Будучи митрополитом, виступав проти Переяславської ради 1654 р., а також проти унії православної церкви. Косов — автор богословсько-полемічних творів. Організацію обрання нового митрополита гетьман І. Виговський доручив чернігівському архієпископу Лазарю Барановичу. 18 жовтня 1657 р. відбувся собор, на якому називалися кандидатами на митрополита архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель та луцький єпископ Діонісій Балабан, але самі вибори були перенесені на грудень. На початку грудня київським митрополитом було обрано Діонісія Балабана (без узгодження цього питання з царем і московським патріархом).

8. Филімонович Максим (Мефодій) — ніжинський протопіп, єпископ оршанський і мстиславський, агент російського уряду. Від його імені Мефодій вів таємні переговори з І. Брюховецьким у Гадячі 1662 р. Тут були вироблені умови, на яких російський уряд устами Мефодія обіцяв свою могутню підтримку І. Брюховецькому в його пошуках гетьманської булави. Основна умова — це відмова Брюховецького від збирання прибутків на свою користь з українського населення і передача їх до царської казни.

9. Київським воєводою був Андрій Васильович Бутурлін, брат російського дипломата, боярина Василя Васильовича Бутурліна, який очолював російське повноважне посольство на Переяславській раді 1654 р. Після смерті А. В. Бутурліна київським воєводою став Шереметєв Василь Борисович (бл. 1622—1682). Брав участь в Охматівській битві 1655 р. З 1658 р.— київський воєвода. Вів боротьбу проти І. Виговського. Під час поразки 1660 р. російського війська під Чудновом Шереметєв був захоплений польським військом у полон. Польське командування видало його кримському ханові. Викуплений з полону російським урядом 1681 року.

10. Мова йде про королівського секретаря, потім луцького кастеляна Станіслава Казимира Беневського, який очолював польські посольства на Україні. Вперше він приїхав до Чигирини у березні 1657 р. з листом короля, в якому той заклик українських козаків повернутися в «лоно Речі Посполитої». Король обіцяв козакам пробачити всі провини. Але Б. Хмельницький відкинув пропозиції короля. Вдруге Беневський прибув до Чигирини в червні того ж року і повернувся до Польщі тільки в жовтні. Увесь цей час він вів таємні переговори з І. Виговським. Пізніше зв'язківцем між І. Виговським і Беневським був львівський міщанин Феодосій Тишкевич.

11. Юрій Немирич (р. н. невід.— 1659) — київський підкоморій. Походив з давнього українського роду, який у XV ст. переселився до Литви. Юрій Немирич, рятуючись від інквізиції, перейшов на службу до Б. Хмельницького. Після Зборівського договору 1649 р. місце його перебування невідоме. 1655 р. він знову виступає в ролі активного державного діяча — виконує відповідальні доручення Б. Хмельницького. Він був послом до шведського короля і смиградського князя. Після смерті Б. Хмельницького став членом старшинського угруповання на чолі з І. Виговським.

12. Аріанство — течія в християнстві, засновником якої був александрійський священник Арій (п. 336 р.). Аріанство заперечувало церковний догмат про єдиносутність Бога-отця і Бога-сина (Христа), оскільки останній, як творіння Бога-отця, є нижчим за нього. У XVI—XVII ст. дещо змінене аріанство мало місце в Польщі і на Україні.

13. Данило Виговський — полковник, брат І. Виговського. Був одружений з дочкою Б. Хмельницького. Очолював козацьке військо, яке вело боротьбу проти київського воєводи В. П. Шереметєва.

14. Гадяцька угода гетьмана І. Виговського з польським урядом була укладена 16 вересня 1658 р. в м. Гадячі.

15. Ромодановський Григорій Григорович (р. н. невід.— 1682) — російський державний і військовий діяч, білгородський воєвода. У 1654—1656 рр. був воєводою російських військ на Україні у війні проти

Польщі. Очолював білгородський приказ. Після смерті Б. Хмельницького Ромодановський, використовуючи суперечності між старшинськими угрупованнями, домагався обрання гетьманів, угодних царському урядові (І. Брюховецького, Д. Многогрішного). Командував російськими військами у боротьбі проти гетьмана Петра Дорошенка, у Чигиринських походах 1677 і 1678 рр. Ромодановського вбили стрільці під час бунту в Москві.

16. Безпалый Іван (р. н. невід.— 1718) — наказний гетьман України (1658—1659). Належав до старшини Уманського полку. У листопаді 1658 р. під м. Варвою (тепер Срібнянського району Чернігівської обл.) на козацькій раді був обраний наказним гетьманом. Брав участь у боях під Ромнами і Лохвицею проти І. Виговського. Після обрання на Переяславській раді 1659 року гетьманом України Юрія Хмельницького Безпалый займав посаду генерального судді. На початку XVIII ст. прийняв схизму.

17. Трубецькой Олексій Микитович (р. н. невід.— 1680) — російський дипломат, князь. Під час визвольної війни 1648—1654 рр. вів переговори у Москві з українськими посольствами.

18. Гуляницький Григорій — ніжинський полковник (1656—1659). Належав до старшинського угруповання, очолюваного І. Виговським. Брав участь у придушенні повстання Пушкаря і Барабаша 1657—1658 рр. Після усунення від гетьманства І. Виговського Гуляницький 1659 р. перейшов на бік Юрія Хмельницького. Звинувачений правобережним гетьманом П. Тетерею в зраді, 1664 р. був ув'язнений польським урядом у Марієнбурзькій фортеці. Дальша доля невідома.

19. Матвеев Артамон Сергійович (1625—1682) — російський державний і військовий діяч, дипломат, боярин (з 1674). Син урядовця-дяка. У травні 1653 р. разом з І. Фоміним вів переговори з Б. Хмельницьким, брав участь у Переяславській раді 1654 р. У 1655 р. Матвеев командував стрільцями, які разом з військом Б. Хмельницького ходили в похід проти польського війська під Кам'янець-Подільський і Львів. 1669 р. очолив Малоросійський приказ, а 1671 р. водночас керував і Посольським приказом. Не раз брав участь у переговорах з Польщею. Автор кількох історичних творів.

20. Золотаренко Василь Никифорович (р. н. невід.— 1663) — ніжинський полковник (1658—1663). Разом з своїм братом наказним гетьманом І. Н. Золотаренком брав участь у поході українського козацького війська 1654—1655 рр. за визволення Білорусії від польської шляхти. Домагаючись стати гетьманом Лівобережної України, В. Золотаренко вів боротьбу проти Я. Сомка та І. Брюховецького. Після Чорної ради 1663 р. Золотаренка обвинувачено в зраді і за наказом І. Брюховецького страчено в Борзні (тепер Чернігівської обл.).

21. Цицура (Цицюра, Цюцюра) Тимофій — переяславський полковник. Згідно з угодою, досягнутою на Кодачку, Переяславський, Київський, Лубенський, Миргородський полки на чолі з Цицурою повинні були виступити проти польських військ.

22. Сомко Яків Семенович (р. н. невід.— 1663) — наказний гетьман Лівобережної України (1660—1663). Походив з міщан Переяслава (тепер Переяслав-Хмельницький). Його сестра Ганна була першою дружиною Б. Хмельницького. Обіймав посади прилуцького полковника. Призначений 1660 р. наказним гетьманом. 16 квітня 1662 р. на Козелецькій раді був обраний гетьманом, але царський уряд не визнав його законним. На Чорній раді 1663 р. у Ніжині гетьманом було обрано І. Брюховецького. Сомко та ряд інших старшин були обвинувачені в зв'язках з правобережним гетьманом П. Тетерею і за суворим вироком страчені у м. Борзні.

23. Сірко Іван Дмитрович (р. н. невід.— 1680) — кошовий отаман Запорозької Січі. Народився в слободі Мерефі (тепер місто Харківської обл.). Брав участь у визвольній війні 1648—1654 рр. та проти турецько-татарських загарбників. У 1658—1660 рр. був вінницьким полковником. З 1663 р. багато разів обирався кошовим отаманом Запорозької Січі. Виступав проти Андрусівського перемир'я, за яким Правобережна Україна переходила під владу Польщі. У 1672 р. очолював старшинську опозицію, яка виступала проти обрання гетьманом І. Самойловича. Був засланий царським урядом у Тобольськ. Повернувшись із заслання, І. Сірко організував кілька успішних походів на Кримське ханство і причорноморські турецькі фортеці, під час яких запорожці визволили з неволі багато полонених.

24. Мова йде про Переяславську раду у жовтні 1659 р., на якій були укладені договірні умови між царським урядом і гетьманом України Ю. Хмельницьким про політичне і правове становище України в складі Російської держави. Березневі статті 1654 р. були доповнені новими пунктами, які свідчили про наміри царського уряду обмежити автономію України та права козацької старшини.

25. Мова йде про Слободищенську угоду 17 жовтня 1660 р. між польським урядом і Ю. Хмельницьким про відрив України від Росії і перехід її під владу Польщі. Проте Польщі вдалося підпорядкувати собі тільки Правобережну Україну.

26. Тетеря Павло Іванович (Моржковський) — гетьман Правобережної України (1663—1665). Походив з реєстрових козаків м. Переяслава. З 1648 р. полковий писар, з 1653 р.— переяславський полковник. Брав участь у Переяславській раді 1654 р. Був у складі українських посольств до Москви. Брав участь у підписанні Гадяцького трактату 1658 р., Слободищенської умови 1660 р.

27. Ртищев Федір Михайлович (1626—1673) — російський державний діяч. Народився в дворянській сім'ї. 1645 р. розпочав службу стряпчим. З 1650 р. Ртищев — постільничий, з 1656 р.— царський дворецький. Керував Приказом таємних справ та ін. У 1654—1655 рр. брав участь у походах царя проти Польщі, 1656 р.— проти Швеції. Брав участь у здійсненні грошової реформи. У 1664—1670 рр.— вихователь царевича Федора Олексійовича. Він зіграв значну роль в історії освіти, створив школи при Андріївському монастиреві (т. зв. Ртищевське братство), запросив викладачами українських учених, створив першу лікарню в Москві. Ртищев виписав хор з Києва, листувався з діячами української культури.

28. Балабан Діонісій (р. н. невід.— 1663) — київський митрополит. На його місце митрополитом було обрано Йосифа Тукальського.

29. Брюховецький Іван Мартинович (р. н. невід.— 1668) — гетьман Лівобережної України (1663—1668). Вперше згадується в 1650 р. в реєстрі козаків Чигиринської сотні. 1659 р. був посланий на Запорізьку Січ, де він і залишився. 1662 р. був обраний кошовим гетьманом. За допомогою запорожців і царського уряду 1663 р. був обраний гетьманом Лівобережної України. Підписав Московські статті 1665 р., які зміцнювали позиції царизму на Україні. 1668 р. вибухло повстання проти царських воявод. Брюховецький убитий козаками поблизу селища Диканьки (тепер Полтавська обл.).

30. Великогагін Данило Степанович (р. н. невід.— 1671) — син стольника Степана Івановича Великогагіна. Керував монастирським приказом (1656). У 1658 р. їздив на Україну для участі в обранні гетьмана. У 1663 р. він ще не був князем.

31. Події, пов'язані з Ніжинською радою, знайшли відображення в оригінальному художньому творі П. О. Куліша «Чорна рада. Хроніка 1663 року».

32. Київський полковник В. Дворецький, який був присутній під час виконання вироку в м. Борзні, в листі до чернігівського єпископа Лазаря Барановського від 21 вересня 1663 р. перелічує імена страчених: Якова Сомка — наказного гетьмана, Василя Золотаренка (Євстафія Васюту) — полковника ніжинського, Йоаникія Силича — полковника чернігівського, Стефана Шамрицького — полковника лубенського, Афанасія Шуровського — полковника переяславського, Павла Кидія — осавула ніжинського, Кирила Ширая — секретаря Сомкового.

33. Тукальський Йосиф (Нелюбич; р. н. невід.— 1673) — український церковний і політичний діяч. Походив з українського православного духівництва. У 50-х роках XVII ст. був архімандритом Віленського монастиря. Підтримував І. Виговського, потім Ю. Хмельницького. 1661 р. став білоруським архієпископом. 1661 р. при підтримці Ю. Хмельницького Тукальського проголосили київським митрополитом, але духівництво Лівобережної і Слобідської України відмовилося визнати Тукальського главою православної церкви на Україні. 1663 р. П. Тетеря ув'язнив його в Марієнбурзькій фортеці. Звільнений 1665 р. П. Дорошенком.

34. Глухів — місто, відоме з 1152 року, входило до Чернігівського князівства.

35. Сулима, Сулимка — шляхтич, товариш Юрія Немирича.

36. Чарнецький Стефан (Чарнецькій, Чернецькій; 1599—1665) — польський політичний і військовий діяч. Мав військову освіту. З 1648 р.— учасник боротьби проти селянсько-козацького війська на Україні. Під Жовтими Водами потрапив у полон (1648). Повернувшись з полону, брав участь у битвах під Зборовом (1649), Берестечком (1651), Батогом (1652). Навесні 1653 р. козаки під проводом І. Богуна розгромили на Поділлі очолюване Чарнецьким військо.

37. Маховський Севастьян — польський полковник, регіментар. За його наказом 26 березня 1664 р. був розстріляний гетьман І. Виговський.

38. Марієнбурзька фортеця (замок). Збудована 1341 р. Бурхардом фон Дрейлевром для захисту Ліфляндії. 1390 р. фортеця була спалена литовським князем Вітовтом. У XV ст. Марієнбурзька фортеця перейшла до Польщі, у XVIII ст.— до Пруссії.

39. Опара Степан — гетьман Правобережної України (1665). Був сотником Медведівської сотні Чигиринського полку. Через два місяці, вигнаний повсталим народом, Опара втік до Криму. Хан видав його за грошовий викуп П. Дорошенку, який передав його Польщі. Опару було ув'язнено у Марієнбурзькій фортеці. Після 1665 р. він не згадується.

40. Дорошенко Петро Дорофійович (1627—1698) — гетьман Правобережної України (1665—1676). Під час визвольної війни 1648—1654 рр. брав участь у боротьбі проти шляхетської Польщі. 1657 р. за дорученням Хмельницького Дорошенко їздив на переговори до Швеції. Того ж року був призначений прилуцьким полковником. У зв'язку з скиненням І. Виговського був позбавлений полковництва, але невдовзі гетьман Ю. Хмельницький призначив його полковником Чигиринського полку. Підписав Слободищенську умову 1660 р. У 1663 р. — генеральний осавул, 1665 — полковник Черкаського полку. Того ж року був проголошений гетьманом Правобережної України. Порвав з Польщею і вступив у союз з Туреччиною і Кримським ханством. Дорошенко звернувся до царського уряду з пропозицією возз'єднати Правобережну Україну з Лівобережною на умовах скасування Московських статей 1665 р., ліквідації Андрусівського перемир'я 1667 р. і визнання його гетьманом усієї України. Коли царський уряд відмовив йому в цьому, 1669 р. підписав угоду про перехід України під владу Туреччини. 1676 р. капітулював перед військом Г. Г. Ромодановського і гетьмана І. Самойловича. Деякий час жив у м. Сосниці, потім на вимогу царського уряду переїхав до Москви. У 1679—1682 рр. був воеводою у Вятці (тепер м. Кіров). Останні роки життя провів у с. Ярополчому під Москвою.

41. Мова йде про перепис 1666 р., проведений відповідно з Московськими статтями 1665 р., підписаними гетьманом І. Брюховецьким з царським урядом. За Московськими статтями посилювалася фінансова та адміністративна залежність гетьмансько-старшинської адміністрації від царизму. Збільшувалася кількість царських воявод на Україні, які тепер не тільки займалися справами своїх військ, але й збирали в царську казну податі з селян, міщан, торгових людей.

42. Андрусівське перемир'я 1667 р. — угода між Росією та Польщею про припинення війни 1654—1667 рр., підписана 9 лютого 1667 р. в с. Андрусові біля Смоленська. За угодою між Росією та Польщею встановлювалося перемир'я на 13,5 року. Польща повернула Росії Смоленськ та Сіверську землю, визнала входження Лівобережної України до Росії.

43. Никон (Чикита Мінов; 1605—1681) — церковно-політичний діяч Росії XVII ст., патріарх російської церкви. Народився в Нижньгородському повіті в родині мордовського селянина. У 20 років став священиком у своєму селі, 1635 р. — ченцем, 1643р. — ігуменом Кежезерського монастиря. 1646 р. Никон був призначений архімандритом Новосласького монастиря в Москві. 1648 р. Никон став митрополитом у Новгороді, де взяв активну участь у придушенні повстання 1650 р. 1652 р. Никон був обраний патріархом. Навесні 1653 р. за ініціативою уряду і у відповідності з його політичними цілями Никон почав проведення церковних реформ. Розрив стався 1658 р., коли Никон, залишивши патріаршество, виїхав у заснований ним Новоєрусалимський Воскресенський монастир, розраховуючи, що цар поверне його. Проте Никона не тільки не попросили але й наказали залишатися в монастирі. Коли ж він приїхав у Москву, йому було наказано повернутися назад.

44. Многогрішний Дем'ян Гнатович — гетьман Лівобережної України. Брав участь у визвольній війні 1648—1654 рр. За гетьманування Брюховецького був чернігівським полковником. У 1668 р. приєднався до П. Дорошенка, але швидко перейшов на бік російського уряду. 1668 р. обраний гетьманом Лівобережної України. Многогрішний уклав з російським урядом Глухівські статті 1669 р. У 1672 р. був скинутий з гетьманства й ув'язнений царським урядом у іркутській тюрмі. Після звільнення з ув'язнення 1688 р. перебував на військовій службі в Іркутську. 1696 р. постригся у ченці. Востаннє згадується під 1701 р.

45. Баранович Лазар (бл. 1620—1693) — український церковний, політичний, освітній діяч і письменник. У 40-х роках XVII ст. був викладачем, 1650—1657 рр. — ректором Києво-Братської колегії. Висвячений на чернігівського архієпископа (1657). Деякий час виконував обов'язки київського митрополита. Висловлювався за незалежність українського духовництва від московського патріарха. 1674 р. організував друкарню в Новгороді-Сіверському, переведену 1679 р. до Чернігова. Автор багатьох казань, віршів, полемічних трактатів.

46. До обрання гетьманом 1669 р. Суховізако (Суховій) Петро був писарем Запорізького Війська.

47. Ханенко Михайло Степанович — гетьман Правобережної України (1670—1674). Належав до шляхетського угруповання, яке орієнтувалося на Польщу. Будучи уманським полковником (1660—1669), підтримував Ю. Хмельницького, П. Тетерю.

48. Білгородська орда, Орда малих нагаїв, Буджацька орда, Добруджська орда — одна з ногайських орд, що перебувала у васальній залежності від Кримського ханства і Туреччини. Заснована ногайськими татарами, які в 20-х роках XVII ст. під натиском калмиків відступили з прикаспійських степів у володіння Кримського ханства і були поселені в степах Буджаки між гирлами Дністра і Дунаю. 1770 р.

Буджацька орда перейшла під протекторат Росії. Незабаром вона була ліквідована. Більшість кочівників переселено в приазовські степи, звідки вони після Кримської війни 1853—1856 рр. емігрували до Туреччини.

49. Ян Собеський (1629—1696) — польський король (1674—1696) і полководець. Народився в Олевську (тепер районцентр Житомирської обл.) в сім'ї воеводи. Учасник багатьох воєн.

50. Забіла Петро Михайлович (1580—1689) — генеральний обозний. Народився в м. Борзні (тепер смт. Чернігівської обл.). До 1648 р. служив козаком у реєстровому війську. Брав участь у визвольній війні 1648—1654 рр., у боях 1655 р. проти литовсько-шляхетського війська у Білорусії. Обіймав посади полковника (1649, 1654—1655), генерального судді (1663—1669), генерального обозного (1669—1687).

51. Самойлович Іван Самійлович (р. н. невід.— 1690) — гетьман Лівобережної України (1672—1687). Службу у козацькому війську почав у 60-х роках XVII ст. сотенним писарем, згодом був сотником Красноколядінської сотні, наказним полковником Чернігівського полку, генеральним суддею (1669—1672). На козацькій раді у Козацькій Діброві Самойловича обрано гетьманом. Очолював козацькі полки під час Чигиринських походів 1677 і 1678 рр. Брав участь у невдалому поході в Крим. 1687 р. був усунутий від гетьманства, заарештований і засланий до Сибіру в м. Тобольськ, де він і помер.

52. Магомет IV — дев'ятнадцятий султан турецький (1642—1691). Вступив на престол 1648 р. після свого батька Ібрагіма I, скинутого яничарами.

53. Михайло Корибут Вишневецький (1638—1672) — польський король з 1669 р., син Яреми Вишневецького. Ним був підписаний Бучацький мирний договір.

54. Йдеться про Бучацький мирний договір 1672 р. між Польщею і Туреччиною, укладений 18 жовтня 1672 р. в м. Бучачі (тепер Тернопільської області). За його умовами Польща віддавала Туреччині Поділля, Брацлавщину, а південна Київщина переходила під владу П. Дорошенка. Польща сплачувала Туреччині 80 тис. талерів контрибуції і зобов'язувалася щорічно давати 22 тис. злотих харача (данини). Проте польський сейм у квітні 1673 р. відмовився ратифікувати Бучацький мирний договір. Польсько-турецька війна точилася до укладання Журавненського мирного договору 1676 р. (Журавне тепер Львівської обл.), який скасував щорічну данину. Польський уряд визнав приєднання Поділля до Туреччини і погодився на перехід значної частини Правобережної України (за винятком території Білоперківського і Павлоцького полків) під владу П. Дорошенка. Але цей договір сейм не затвердив, що призвело до загострення відносин. Польща уклала воєнний союз з Австрією і 1683 р. почала війну проти Туреччини, яка закінчилася укладенням Карловицького мирного договору 1699 р.

55. Мазепа Іван Степанович (1644—1709) — гетьман Лівобережної України (1687—1708). Служив при дворі польського короля Яна II Казимира. 1669 р. втік до правобережного гетьмана П. Д. Дорошенка. У 1674 р. перейшов на бік лівобережного гетьмана І. Самойловича, і 1682 р. Мазепу призначили генеральним осавулом. 1687 р. був обраний гетьманом.

56. Юрія Хмельницького, який з 1673 р. перебував у Константинополі в одному з православних монастирів, було проголошено гетьманом під час Чигиринських походів 1677 і 1678 рр. Зазнавши поразки під Чигирином, турки залишили Ю. Хмельницького у Немирові, назвавши його князем. 1681 р. султанський уряд позбавив його гетьманства. 1685 р. він вдруге був призначений гетьманом України, але через півроку турецький уряд наказав стратити Ю. Хмельницького в Кам'янці-Подільському.

57. Печерська фортеця створена на основі фортифікаційних укріплень Печерського монастиря часів Київської Русі за наказом гетьмана І. Самойловича від 1679 р. Розширення й зміцнення укріплень тривало до кінця XVII ст. Лавру оточили оборонними мурами висотою 6 метрів, вона стала цитаделлю. З 1706 р. територію фортеці збільшили в п'ять разів.

58. Тяпкін Василь Михайлович — виходець з дворянського роду. Був посланником до Польщі (1665, 1674, 1676) і Криму (1633).

59. Зотов Микита Мусійович (р. н. невід.— 1718) — учитель Петра I. 1677 р. дяк Зотов був рекомендований цареві Федору Олексійовичу. Вчительські здібності були перевірені Симеоном Полоцьким, і йому було доручено навчання п'ятилітнього Петра. 1680 р. Зотов був відправлений до Криму разом з стольником Тушкіним для закінчення мирних переговорів з ханом Мурад-Гіреєм і взяв участь у складанні Бахчисарайського миру. У 90-х роках займав посаду думного дяка, пізніше був керівником похідної канцелярії царя.

60. Мова йде про Бахчисарайський мирний договір 1681 р. Росії з Туреччиною і Кримським ханством про 20-річне перемир'я, укладений 13 січня 1681 р. в Бахчисараї. Був зумовлений перемогою російських

військ і українських козаків над турецько-татарськими військами. За договором припинялася війна і встановлялися кордони по Дніпру. Туреччина і Кримське ханство визнавали включення до Росії Лівобережної України, Києва, містечок Василькова, Трипілля, Дідівщини, Радомишля, а також владу Російської держави над Запоріжжям. Обидві сторони зобов'язувалися не заселяти землі між Південним Бугом і Дніпром. Південна Київщина, Брацлавщина і Поділля залишалися під владою Туреччини. Татари зберігали право кочувати у південних степах України. Росія повинна була щорічно сплачувати кримському ханові «казну».

61. Вічний мир 1686 р.— мирний договір між Росією і Польщею, підписаний у Москві 6 травня 1686 р. Складався з 33 статей. Підтверджуючи умови Андрусівського перемир'я 1667 р., Вічний мир остаточно залишав за Росією Лівобережну Україну, Київ з околицями, Запоріжжя. Брацлавщина і південна Київщина мали стати незаселеною нейтральною зоною між Російською державою і Польщею. Західна Україна, Волинь і північна Київщина відходили до Польщі (Поділля перебувало під владою Туреччини і 1699 р. знову приєднане до Польщі).

62. Іван IV Васильович Грозний (1530—1584) — великий князь московський (з 1533), перший російський цар (1547—1584). Син Василя III Івановича.

63. Михайло Федорович Романов (1596—1645) — російський цар (1613—1645), родоначальник династії Романових. Михайло Федорович керівництво державним управлінням доручив своїм близьким родичам. Зокрема, 1619—1633 рр. уряд фактично очолював його батько патріарх Філарет.

64. Софія Олексіївна (1657—1704) — правительниця Російської держави (1682—1689), старша сестра Петра I. Після смерті царя Федора Олексійовича, спираючись на реакційне боярство та московських стрільців, добилася проголошення царем, поряд з Петром I, і другого свого брата Івана V Олексійовича. У серпні 1689 р. Петро I усунув Софію Олексіївну від влади і ув'язнив у Новодівичий монастир. Після невдалої спроби використати повстання стрільців 1698 р. для захоплення влади і боротьби проти Петровських реформ Софію Олексіївну було пострижено в черниці.

65. Гордон Петрик (1635—1699) народився в Шотландії. У 1655—1661 рр. воював у Швеції і Польщі, а в 1661 р. в чині майора вступив на службу до Росії. Чимало років провів на Україні (1667—1686), брав участь у військовому управлінні краєм, воював з турками, брав участь у Кримських походах 1687 і 1689 рр. Залишив щоденник, доведений до 1698 р. (за 1667 і 1678—1684 рр. записки втрачені).

66. Йдеться про Коломацькі статті, ухвалені 25 липня 1687 р. на козацькій раді в Коломаку (тепер смт. Харківської обл.) під час скинення з гетьманства І. Самойловича і обрання гетьманом Лівобережної України І. Мазепи. Склалися з 22 пунктів. Підтверджуючи статті, затверджені попередніми козацькими радами, Коломацькі статті містили нові пункти, що посилювали владу російського царизму на Лівобережній Україні.

ЕПФАНІЙ СЛАВИНЕЦЬКИЙ, СИМЕОН ПОЛОЦЬКИЙ ТА ЇХНІ НАСТУПНИКИ

Нарис написаний і вперше опублікований 1874 р. в п'ятому випуску «Руської історії в життєписах її найвизначніших діячів». У наступних виданнях (1879, 1886, 1903, 1913) вміщувався в другому томі «Руської історії в життєписах...» Двічі (1876 і 1918) друкувався у Львові українською мовою. Друкується за виданням 1881 р.

1. Філарет (до чернецтва — Романов Федір Микитович; близько 1554—1633) — російський політичний діяч, патріарх (з 1619). З цього часу був фактичним правителем держави.

2. Андріївський Преображенський монастир у Москві заснований 1648 р. Ф. М. Ртицевим, який створив тут із київських ченців учене товариство (30 чоловік) для перекладу з грецької мови священного письма та інших церковних службових книг. Настоятелем монастиря був Є. Славинецький. 1645 р. при монастирі було відкрито училище, яке поклало початок Слов'яно-греко-латинській академії. Монастир ліквідовано 1764 р.

3. Чудів чоловічий монастир заснований 1365 р. московським митрополитом Алексієм. Чудів монастир був митрополичим (з 1589 р.— патріаршим). До 1561 р. його настоятель вважався першим серед ігуменів російських монастирів. З кінця XIV ст. Чудів монастир стає одним з центрів перекладу, редактування і переписування різних творів. У XV—XVII ст. тут діяла книгописна майстерня (у 1518—

1525 рр. у ній працював Максим Грек). 1653 р. Єпіфаній Славинецький заснував греко-латинську школу. Ченці Чудова монастиря брали активну участь у виданні друкованих книг. З 1744 р. в Чудовому монастирі містилася кафедра московських архієреїв. У 30-х рр. XX ст. споруди монастиря (XVI—XIX ст.) були розібрані.

4. Суханов Арсеній (р. н. невід.— 1668) — російський церковний діяч, дипломат і письменник. У 1649—1650 рр. перебував у Молдавії, Валахії і на Україні, де виконував ряд відповідальних дипломатичних доручень. Справа про подорож Арсенія Суханова для ознайомлення з обрядами східної церкви і з давніми грецькими церковними книгами в 1649—1653 рр. зберігається в Центральному державному архіві давніх актів СРСР у Москві (фонд 52 — Зносини Росії з Грецією).

5. Арсеній Сатановський одержав освіту у Києво-Могилянській колегії, згодом був ієромонахом Київського братського монастиря. 1649 р. разом з Єпіфанієм Славинецьким був викликаний до Москви для перекладу Біблії.

6. За іншими даними — Петровський-Ситніанович.

7. Мова йде про Законоспаский чоловічий 2-го класу ставропігійський монастир у Москві, заснований 1660 р. князем Ф. Ф. Волконським під назвою Старий Спас на Писках. Сюди патріарх Іоаким перевів із Кремлівського Богоявленського монастиря грецьку школу та із Андріївського монастиря духовне училище. У сукупності вони утворили Слов'яно-греко-латинську академію, для якої було споруджено спеціальне приміщення.

8. Федір Олексійович (1661—1682) — російський цар у 1676—1682 рр. Оскільки на престол Федір вступив малолітнім, державна влада фактично перебувала у руках родичів його матері бояр Милославських.

9. Кохановський Ян (1530—1584) — найбільший польський поет до Адама Міцкевича, ввів польську літературну мову в коло великих літератур Європи. У 1544—1549 рр. навчався в Краківській академії. Творчість Яна Кохановського стала зразком для багатьох поколінь поетів. Збірка творів видана у трьох томах (1884—1886).

10. Московська духовна академія створена 1814 р. шляхом реорганізації Слов'яно-греко-латинської академії, заснованої 1687 р.

11. Медведєв Сильвестр (до прийняття чернецтва 1674 чи 1675 року — Симеон Агофонинкович) (1641—1691) — публіцист, поет, діяч освіти та історик. Служив у Курську, з 1665 р.— у Москві піддямчим Приказу таємних справ. У 1665—1668 рр. Медведєв вивчав латинську, грецьку і польську мови та граматику в школі Симеона Полоцького. З 1676 р. Медведєв — секретар С. Половецького. У 1678—1689 рр.— справщик (редактор) Печатного двору, водночас у 1682—1688 рр. Медведєв вів напружену полеміку з кальвіністом Яном Белободським й особливо з представниками грекофільської «партії» Лихудами і Євфимієм. Став на захист царівни Софії. Обвинувачений у змові Л. М. Шакловитого 1689 р., Медведєв був заарештований, а в 1691 р. страчений.

12. Іоаким (1620—1690) — дев'ятий і передостанній патріарх з роду Можайських. 1635 р. залишив військову службу і став ченцем. З 1664 р.— архімандрит Чудова монастиря, з 1672 р.— митрополит, з 1674 р.— патріарх.

13. Мова йде про російського державного діяча, воєначальника і дипломата Ф. Л. Шакловитого (р. н. невід.— 1689), який готував змову проти Петра I і Наришкіних, бажаючи посадити на престол Софію Олексіївну. Шакловитий разом з своїми соратниками був виданий стрільцями Петру I і після допиту з застосуванням тортур і детального писемного пояснення страчений.

14. Радивилівський Антоній у 40-х роках XVII ст. навчався у Києво-Могилянській колегії, добре знав латинську і польську мови, а також грецьку. Після закінчення колегії посідав, мабуть, сан архidiaкона Чернігівської єпископії, у середині 30-х років Радивилівський кілька літ проповідував у різних церквах Києва; з 1656 р. став лаврським проповідником, у 1671 р.— намісником лаври, в кінці 1683 р.— ігуменом управителем Никопольського монастиря. Помер 1688 р. і похований у Києво-Печерському монастирі.

15. Андріан був московським патріархом у 1690—1700 рр. Після смерті Андріана Петро I заборонив обрання нового патріарха і цим по суті припинив патріаршество. За Андріана не було опубліковано ні однієї нової книги.

16. Іпатівський Троїцький Костромський чоловічий монастир 1-го класу. За 1 км від м. Костроми. Заснований близько 1330 р. як приміська фортеця. Зведення у кінці XVI ст. кам'яних монастирських стін зіграло велику роль у подіях початку XVII ст. Тут була резиденція царя Михайла Романова.

З кінця XVI ст. збереглася південна стіна з квадратною проїжджою вежею, споруджена у 1586—1590 рр. У бібліотеці цього монастиря зберігався Іпатіївський літопис, де його на початку XIX ст. виявив російський історик М. М. Карамзін.

17. Домецький Гаврило — українець родом, був архімандритом Московського Симонового монастиря, звідки перейшов 1690 р. в Новгородський Юр'їв монастир, де був архімандритом до 1709 р. Помер у Києві. Автор богословських творів, листів.

18. Симонів монастир, Симонів Успенський чоловічий монастир, заснований близько 1379 р. за півкілометра від старого Симонова монастиря (заснованого 1370 р.). Симонів монастир був також фортецею, яка захищала столицю з боку Москви-ріки. У кінці XIV — на початку XV ст. Симонів монастир користувався прихильністю Дмитра Донського і його синів. Зіграв помітну роль у колонізації Півночі. У XVI ст. тут жили і писали свої твори Васян Петрикєєв і Максим Грек.

19. Юр'ївський (Георгіївський) монастир — давній монастир у Новгороді. Заснований 1119 р. На думку деяких учених, закладений за Ярослава Мудрого. Виникнувши як князівський, Юр'ївський монастир на рубежі XII—XIII ст. став державним монастирем Новгородської феодальної республіки. У кінці XV ст. був великим духовним власником. Після присєднання Новгорода до Москви більша частина володінь монастиря була конфіскована.

20. Яворський Стефан (в чернецтві Симеон; 1658—1722) — церковний діяч, письменник, поєміст. Народився в м. Яворові (тепер Львівської обл.). Навчався в Києво-Могилянській колегії, єзуїтських школах Львова, Любліна, Познані і Вільно. Прийняв католицтво. Близько 1689 р. повернувся до Києва, знову прийняв православ'я. Був професором Києво-Могилянської академії. З 1700 р. — митрополит рязанський і муромський. 1702 р. призначений екзархом і блюстителем всеросійського патріаршого престолу. Водночас був президентом Слов'яно-греко-латинської академії в Москві. З 1721 р. — президент синоду.

РОСТОВСЬКИЙ МИТРОПОЛИТ ДМИТРО ТУПТАЛО

Нарис написаний і вперше надрукований 1874 р. в четвертому випуску «Руської історії в життєписах її найвизначніших діячів». У наступних виданнях (1879, 1886, 1903, 1913) вміщувався в другому томі «Руської історії в життєписах...» Двічі (1876 і 1918) друкувався у Львові українською мовою. Друкується за виданням 1913 р.

1. Кирилівський монастир у Києві. Розміщений на пагорбі, що підноситься над Курєнівою, в урочищі Дорогожичі. Тут сходилися дороги із Галича, Волині, Чернігова, Новгорода, Полоцька і Смоленська. Захопивши передмістя (1139) і оволодівши незабаром київським престолом, чернігівський князь Всеволод Олегович заснував у Дорогожичі монастир. Близько 1150 р. дружина Всеволода, княгиня Марія Мстиславівна, збудувала при монастирі Кирилівську церкву. У літописі Кирилівська церква вперше згадується під 1171 р. У 1786 р. Кирилівський монастир був ліквідований. На його території організована лікарня.

2. Максаківський Спасо-Преображенський монастир. Розташований на лівому березі р. Десни неподалік с. Максакі (тепер Менського району Чернігівської обл.) на місці поселення доби бронзи, а також ранньослов'янського періоду. Час заснування невідомий. Відновлений 1642 р. ченцями Трубчевського монастиря. У 60—70 рр. XVII ст. для захисту від татарських нападів навколо монастиря споруджено земляний вал з дерев'яною стіною і перетворено на фортецю. У 1665—1681 рр. ігуменом був І. Ширкевич, 1681—1682 рр. — Д. С. Туптало (Дмитрій Ростовський). 1786 р. монастир закрито. Відновлено 1803 р. З 1829 р. діяв як жіночий монастир.

3. Четї Мінеї або Мінеї Четїї — твори церковно-історичної і духовно-навчальної літератури, в яких у порядку місяців і днів кожного місяця подаються розповіді про життя святих православної церкви. Відомо чотири таких твори, серед них і Четї Мінеї Д. Ростовського. Видавалися багато разів.

4. Мова йде про Крулицько-Батуїнський монастир, заснований у часи Київської Русі на березі р. Сейму біля сучасного села Осіч Бахмацького району. Зруйнований у середині XIII ст. Відновлений на початку XVII ст. У 1680 р. на кошти генерального судді І. Домонтовича зведено мурований Миколаївський собор. На початку XVIII ст. монастир був добре укріплений. Пошкоджений під час воєнних дій 1708—1709 рр. З цегли зруйнованих споруд побудовано нову дзвіницю. Зазнав руйнувань у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. При монастирі була бібліотека. З монасти-

рем пов'язана діяльність Дмитрія Ростовського. У 1682—1683 рр. він був ігуменом, у 1690—1692 рр. у келіях поруч з монастирем працював над Четьями Мінеями. У 1709—1712 рр. ігуменом монастиря був відомий гравер початку XVIII ст. Іван Мигура (у чернецтві з 1706 р.— Іларіон). Уродженець Києва. Закінчив Києво-Могилянську академію. Виконував художні роботи у Софійському монастирі. У 1702—1704 р. викладав в академії граматику і поезію.

5. Глухівський Петропавловський монастир. Розташований поблизу с. Будищі (тепер Глухівського району) за 24 км від м. Глухова, на правому високому березі р. Клевень. Час заснування невідомий. (За деякими даними 1230.) У 1695 р. на замовлення Д. С. Туптала (Дмитрія Ростовського) розпочато будівництво нового Петропавловського собору (освячено 1697 р.). На початку XVIII ст. споруджено трапезну, 1712 р.— надбрамну Михайлівську церкву, 1795 р.— два корпуси братських келій та огорожу. У 1769—1772 рр. архимандритом монастиря був Давид Нашинський, професор Київської академії. За 3 км від Глухівсько-Петропавловського монастиря знаходився скит, в якому жив Дмитро Ростовський.

6. Максимович Іоанн (р. н. невід.— 1715) народився в Ніжині. Після закінчення Києво-Могилянської колегії залишився в ній же викладачем, здається, поезії і риторики. Прийнявши чернецтво, був у різних монастирях настоятелем і, нарешті, архимандритом Чернігівського Єлецького монастиря. З 1697 р.— архієпископ чернігівський, з 1712 р.— митрополит тобольський.

7. Єлецький Успенський монастир у Чернігові. Заснований у 60-ті роки XI ст. чернігівським князем Святославом Ярославичем (1027—1076) на заході від Дитинця у хвойному лісі, звідки й дістав свою назву. 1239 р. спалений монголо-татарами. Відбудований 1445—1495 рр. У 1635—1649 рр. належав єзуїтам. Після визволення міста від польської шляхти монастир було відновлено.

8. Новгород-Сіверський Спаський (з XVIII ст. Спасо-Преображенський) монастир. Заснований в XI — на початку XII ст. на пагорбі понад заплавою річки Десни. Головний мурований Спаський собор зведено на початку XIII ст. Монастир зазнав руйнувань у 1176, 1239, 1301, 1605 рр. 1635 р. польський король передав монастир єзуїтам. Відновлений 1657 р. У 1791—1796 рр. на місці Спаського собору за проектом архітектора Дж. Кваренгі зведено Спасо-Преображенський собор. Ліквідований 1918 р. З 1979 р.— філіал Чернігівського архітектурно-історичного заповідника.

9. Московська синодальна друкарня — назва давньої друкарні, заснованої у XVI ст., — Московського печатного двору після передачі його 1721 р. у видання синоду. Друкарня містилася на Нікольській вулиці, у будинках, споруджених у XVII ст. У 1773 р. була розібрана вежа, а в 1810 р. і сам будинок. 1814 р. споруджено новий будинок Московської синодальної друкарні.

ГЕТЬМАН ІВАН СТЕПАНОВИЧ МАЗЕПА

Нарис написаний і вперше опублікований 1888 р. в сьомому випуску «Руської історії в життєписах її найвизначніших діячів». У наступних виданнях вміщувався в третьому томі «Руської історії в життєписах...» Друкувався українською мовою (1918).

1. Іван Мазепа був обраний гетьманом на козацькій раді у Коломаку (тепер селище міського типу Харківської обл.) в кінці липня 1687 р.

2. Компанійські полки — наймані («охотницькі») кінні полки, що їх створила гетьманська влада у 70-ті рр. XVII ст. Комплектували компанійські полки з добровольців з різних частин України, а також з волохів, сербів та ін. Одночасно було по три-чотири компанійські полки (по 300—600 чол. у кожному). Існували до 70-х рр. XVIII ст.

3. Сердюцькі полки — наймані піхотні полки в останній чверті XVII—1-й чверті XVIII ст. Набиралися з добровольців селян і козаків-втікачів з Правобережної України, волохів, сербів та інших. За службу сердюки одержували платню і були на повному утриманні. У різні часи сердюцьких полків було три-чотири. Підлягали вони безпосередньо гетьманському управлінню — охороняли гетьманську резиденцію та генеральну артилерію у Глухові, прикордонні митниці тощо. Ліквідовані царським указом від 14 липня 1726 р.

4. Обідовський Іван — ніжинський полковник у 1696—1701 рр.

5. Войнаровський Андрій (р. н. невід.— 1740) — козацький старшина. Після Полтавської битви 1709 р. втік до Бендер. Потім виїхав до Німеччини. 1716 р. на вимогу російського уряду був заарештований у Гамбурзі і засланий до Якутська, де й помер. Його образ відтворений К. Ф. Рилевим у поемі «Войнаровський».

6. Флорівський (Фролівський) жіночий монастир у Києві. Відомий з XV ст. У 1710 р. його об'єднано з Вознесенським монастирем, переведеним з Печерська в зв'язку з спорудженням Старої Печерської фортеці.

7. Стрільці — постійне піше військо у Російській державі з 2-ї половини XVI до початку XVIII ст. Комплектувалося добровольцями з «гулящих людей». Військова служба стрільців була довічною. Жили стрільці в окремих стрілецьких слободах. Після Переяславської ради 1654 р. стрілецькі залоги було розміщено в Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі, Ромнах та інших українських містах. У 20-х роках XVIII ст. стрілецькі сили було ліквідовано і замінено регулярними військовими частинами.

8. Шумлянський Йосиф (р. н. невід.— 1708) — львівський єпископ. Походив з української шляхти. Рано прийняв католицьку віру. Був військовим, брав участь у війні поляків з турками. Маючи намір стати львівським єпископом, знову перейшов у православ'я. 1 лютого 1668 р. висвячений в архієрейський сан. 1676 р. посів Львівське єпископство, а десь у 1677 р. таємно прийняв унію; відкритим уніатом став 1700 р. Переслідував православних, змусив прийняти унію Львівське братство. Автор творів духовно-історичного змісту.

9. Петрик (Іваненко Петро Іванович) походив з старшинської родини Полтавського полку. Був старшим писарем Генеральної військової канцелярії. 1691 р. втік до Криму. 1692 р. уклав фіктивну угоду про перехід Лівобережної України під владу султанської Туреччини і незабаром оголосив себе гетьманом. Походи Петрика 1692—1694 і 1696 рр. були відбиті. Востаннє Петрик згадується в документах під 1708 р.

10. Кочубей Василь Леонтійович (1640—1708) — генеральний писар (1687—1699), генеральний суддя (1699—1708) Лівобережної України. Разом з полтавським полковником І. Іскрою подав донос на І. Мазепу. Іскра та Кочубей були страчені під Борцагіркою (тепер село Погребищенського району Вінницької обл.) 25 липня 1708 р. Поховані в Києво-Печерській лаврі.

11. Палій Семен Пилипович (справж. пріз.— Гурко; 40-ві роки XVII ст.— 1710) — білоцерківський (фастівський) полковник, керівник визвольної боротьби на Правобережній Україні проти польсько-шляхетських загарбників наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Навчався в Києво-Братській колегії. Служив у Ніжинському полку. З початку 80-х років — на південній Київщині. У жовтні 1689 р. був заарештований польськими урядовцями, але в квітні 1690 р. йому вдалося втекти з в'язниці. На початку XVIII ст. очолив повстання. 1704 р. був заарештований у таборі під Бердичевом і 1705 р. засланий до Сибіру. 1708 р. за царським указом звільнено з ув'язнення й призначено полковником Білоцерківського полку. Брав участь у Полтавській битві 1709 р.

12. Мова йде про мирний договір між Росією і Польщею, підписаний у Москві 6 травня 1686 р. (Вічний мир). За цим договором спустошені Брацлавщина і південна Київщина мали стати незаселеною нейтральною зоною між Російською державою і Польщею.

13. Самусь Самійло Іванович — один з керівників визвольного руху на Правобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст. З 80-х років XVII ст. був полковником Богуславського полку. 1692 р. польський уряд призначив його наказним гетьманом Правобережної України з резиденцією у Вінниці. Брав участь у повстанні 1702—1704 рр. Після поразки повстання перейшов на Лівобережжя.

14. Любомирський Ієронім (близько 1648—1706) — надвірний королівський маршалок (з 1683), підскарбій коронний (з 1692), гетьман великий коронний і каштелян краківський (з 1702). Брав участь у війнах проти Туреччини. Під час Північної війни проводив політику, ворожу Августові II, і спричинився до його поразки під Клітвом 1702 р. Пізніше перейшов на бік шведів.

15. Абазин (Абазинець) Андрій (р. н. невід.— 1703) — брацлавський полковник. Очолюючи з 80-х рр. XVII ст. Брацлавський полк, брав участь у визвольній боротьбі народних мас Правобережної України; у походах правобережних козаків на Казікермен, Буджак, Очаків в 1691—1696 рр. Під час повстання 1702—1704 рр. у бою під Ладжином поранений потрапив у полон і за наказом польського командування страчений.

16. Азов був взятий навесні 1696 р. російським військом на чолі з О. С. Шеїним та українськими козаками, очолюваними Я. К. Лизогубом.

17. Лизогуб Яків Кіндратович (р. н. невід.— 1698) — канівський полковник (1666—1669). Підтримував П. Дорошенка й від нього дістав посаду генерального осавула. 1674 р. перейшов на бік Росії. У 1687—1698 рр. — чернігівський полковник. Під час здобуття Азова 1696 р. був наказним гетьманом.

18. Шереметьєв Борис Петрович (1652—1719) — генерал-фельдмаршал. Брав участь в укладенні Вічного миру 1686 р. з Польщею, в Азовських походах у 1695—1696 рр. Під час Північної війни — в усіх вирішальних битвах, в укладенні Прутського трактату 1711 р. Туреччиною.

19. Карл XII (1692—1718) — шведський король (1697—1718) і полководець. Під час Північної війни 1701—1721 рр. шведська армія завдала поразки арміям Данії, Польщі та Саксонії і 1708 р. вдерлася до Росії. На бік Карла XII перейшла група української козацької старшини на чолі з І. Мазепою. У Полтавській битві 1709 р. шведську армію було розбито, а Карл XII втік до турецьких володінь. У 1715 р. Карл XII повернувся до Швеції.

20. Лещинський Станіслав (1677—1766) — польський король (1704—1711, 1733—1734). Перший раз обраний королем на вимогу Карла XII, військо якого в цей час знаходилося у Польщі. Після поразки шведського війська у Полтавській битві 1709 р. втік до Франції. Вдруге став королем Польщі 1733 р. при підтримці Франції, але 1734 р. змушений був зректися престолу.

21. Напевне, мова йде про Мусіна-Пушкіна Івана Олексійовича — сина кімнатного стольника, окольничого, потім боярина, графа (1710). Був воєводою в Смоленську (1683), Астрахані. Під час Північної війни супроводжував Петра I. Брав участь у Полтавській битві. У 1710—1717 рр. був начальником Монастирського приказу. 1711 р. призначений сенатором. У 1726 р. — доповідач Катерини I, 1727 р. — завідуючий монетним двором. Після 1728 р. про нього відомостей немає.

22. Преображенський приказ створений 1687 р. в підмосковному селі Преображенському. Відав судовими справами про політичні злочини, поліцією м. Москви і судовими справами офіцерів і солдатів Преображенського полку. Начальником приказу був князь Ф. Ю. Ромодановський. 1725 р. переіменованій на Преображенську канцелярію. Ліквідований 1729 р.

23. Йдеться про Олексія Петровича (1690—1718) — царевича, старшого сина Петра I від першої дружини Є. Ф. Лопухіної.

24. Апостол Данило Павлович (1654—1734) — миргородський полковник (1683—1727), гетьман Лівобережної України (1727—1734).

25. Скоропадський Іван Ілліч (1646—1722) — генеральний осавул, полковник Стародубського полку (1706—1708), гетьман Лівобережної України (1708—1722).

26. Йдеться про державного канцлера графа Головікіна Гаврила Івановича (1660—1734). З 1706 р. керівник Посольського приказу. Після створення Колегії іноземних справ був призначений її президентом. За Катерини II був членом таємної ради.

27. Напевне, мова йде про сина генерального судді Чуйкевича. Після Полтавської битви 1709 р. він разом з іншими генеральними і полковними старшинами був заарештований (після 8 серпня 1709) і до квітня 1711 р. перебував в ув'язненні на Україні. У квітні 1709 р. Чуйкевича та інших в'язнів з сім'ями перевезли до Москви, а звідти — до Сибіру.

28. Кикін Олександр Васильович — приближений Петра I. Він був бомбардиром у Потішному полку (1693). Супроводжував Петра I в Азовських походах. 1697 р. їздив в Голландію з посольством. Навчався кораблебудівної справи. Після повернення працював у Воронежській та Олонецькій гаванях (1703 і 1707). В 1706 р. командував невеликим загonom. 1707 р. йому було доручено керівництво Петербурзьким адміралтейством, а також нагляд за будівництвом палацу. 1708 р. він їздив з дипломатичним дорученням до Мазепи в Батурині. У 1710—1714 рр. займався кораблебудуванням.

29. Орлик Пилип (1672—1742) — генеральний писар (1702—1708). Після Полтавської битви 1709 р. втік до Туреччини. Після смерті І. Мазепи був проголошений гетьманом. З 1714 р. перебував у Швеції, потім Німеччині, Польщі, Франції, Туреччині, намагаючись підбити їхні уряди на збройний виступ проти Росії. Автор конституції.

30. Поразка шведського війська під керівництвом Левенгаупта сталася 28 вересня 1708 р.

31. Меншиков Олександр Данилович (1673—1729) — російський державний і військовий діяч, генералісимус. Кар'єру почав 1686 р. денщиком у Петра I. Брав участь у Азовських походах 1695—1696 рр. 1708 р. війська, очолювані О. Меншиковим, оволоділи м. Батурином і спалили гетьманську резиденцію. У 1718—1724, 1726—1727 рр. був президентом Військової колегії. За царювання Катерини I і Петра II — фактичний правитель Російської держави. 1727 р. був усунутий від влади і засланий.

ПАВЛО ПОЛУБОТОК

Нарис написаний і вперше опублікований в журналі «Русская старина» (т. XV, кн. 3), потім вміщувався в 14 томі «Історичних монографій...» Публікується за «Собранием сочинений» (СПб., 1905, кн. 5).

1. Полуботок Леонтій Артемійович (р. н. невід.— 1695) — чернігівський сотник (1671), наказний полковник (1671), генеральний бунчужний (1672, 1673—1677), генеральний осавул (1678—1681), переяславський наказний полковник (1683—1685, 1689—1690). Помер у Чернігові і похований в Єлецькому монастирі.

2. Мова йде про Самойловича Івана Самійловича (р. н. невід.— 1690) — гетьмана Лівобережної України (1672—1687).

3. Мовиться про Апостола Данила Павловича (1654—1734), який був полковником Миргородського полку в 1683—1727 рр., гетьманом Лівобережної України в 1727—1734 рр.

4. Напевне, мова йде про Лизогуба Юхима Яковича (р. н. невід.— 1704), який був чернігівським полковником у 1698—1704 рр.

5. Йдеться про Скоропадського Івана Ілліча (1646—1722), який займав посаду полковника Стародубського полку в 1706—1708 рр., гетьмана Лівобережної України в 1708—1722 рр.

6. Полтавська битва відбулася 27 червня 1709 р.

7. Прохальні пункти (Решетилівські статті 1709 р.) — законодавчий акт царського уряду по управлінню Лівобережною Україною. Він складається з 14 прохальних статей гетьмана І. Скоропадського, з якими він звернувся 17 липня 1709 р. в Решетилівці до Петра I, і відповідей царського уряду на ці пункти. Решетилівські статті посилювали залежність гетьманського управління від царського уряду. За цими статтями у козацького війська була відібрана частина артилерії. У ряді міст України розміщувалися російські гарнізони.

8. Охочі полки (охотницькі полки) — наймані полки на Лівобережній Україні, сформовані гетьманським управлінням у 70-х рр. Вони одержували платню від гетьманського уряду.

9. Малоросійська колегія — центральний орган державного управління Російської держави у справах Лівобережної України. Створена в травні 1722 р. у Глухові. Діяла в складі президента колегії (бригадира Вельямінова), шести офіцерів з російських полків, розташованих на Україні, і прокурора (всіх призначав цар). У цивільних справах колегія підкорялася сенату, у військових — головному командуючому російськими військами на Україні. Гетьман був позбавлений права видавати універсали. Скориставшись смертю Скоропадського, царський уряд заборонив обрання гетьмана, а Малоросійська колегія збільшила податки з населення.

10. Малоросійський приказ — центральна установа в Москві, яка відала у 1663—1722 рр. Лівобережною Україною. З часу створення Малоросійський приказ перебував у віданні Посольського приказу й очолювався його керівниками. 1722 р. був перетворений на Малоросійську колегію. Документи, що відклалися внаслідок його діяльності, зберігаються в Центральному державному архіві давніх актів у Москві.

11. Мова йде про Толстого Петра Петровича (р. н. невід.— 1728), зятя гетьмана І. Скоропадського, чоловіка його молодшої дочки Уляни. Він був призначений ніжинським полковником (1721), у 1727 р. заходами О. Меншикова був усунутий від посади полковника. Виїхав у підмосковне село Яковлеве, де й помер.

12. Журавка (Жоравка) Лук'ян Іванович (р. н. невід.— 1719) — новгород-сіверський сотник (1696—1709 р.), стародубський полковник (1709—1719).

13. Лизогуб Андрій Юхимович (1673—1737) — «значний Войска Запорожского товариш» (1708—1709), конотопський сотник (1716—1719), значковий військовий товариш (1723), бунчуковий товариш (1737).

14. Савич Семен (р. н. невід.— 1725) — вперше згадується в 1687 р. (підписав акт обрання І. Мазепи гетьманом), писар судів військових генеральних (1701—1706), генеральний писар (1706—1725). У 1718 р. їздив до Москви разом з гетьманом І. Скоропадським. У 1723 р. був ув'язнений у Петропавловській фортеці разом з П. Полуботком та І. Чарнишем. Звільнений з ув'язнення 1725 р. і незабаром помер у Петербурзі.

15. Таємна канцелярія — орган політичного слідства і суду Росії. Створена в лютому 1718 р. для ведення слідства в справі царевича Олексія Петровича. Містилася у Петропавловській фортеці у Петербурзі; у Москві було її відділення. Згодом до Таємної канцелярії перейшли слідство і суд у важ-

лівіших політичних справах. Перебувала під особистим контролем царя. Ліквідована 1726 р., відновлена 1731 р. під назвою Канцелярія таємних розіскних справ (ліквідована 1762 р.). Документи Таємної канцелярії зберігаються в Центральному державному архіві давніх актів у Москві.

16. Мова йде про Горленка Дмитра Лазаровича — прилуцького полковника (1692—1708), який після Полтавської битви 1709 р. виїхав за кордон. Повернувся 1715 р. і був поселений у Москві. На Україну відпущений тільки 1731 р.

17. Полтавський полк створений 1648 р. як адміністративно-територіальна і військова одиниця. Його центром була Полтава. 1775 р. Полтавський полк ліквідовано. Його територія ввійшла до складу Полтавського повіту Новоросійської губернії.

18. Стародубський полк створений 1654 р. як адміністративно-територіальна і військова одиниця. Складався з 10 сотень, був підпорядкований ніжинському полковнику. 1663 р. підпорядковано безпосередньо гетьманському управлінню. Адміністративним центром було м. Стародуб (тепер Брянської обл.). Ліквідований 1781 р., а його територія ввійшла до Новгород-Сіверського намісництва.

19. Танський Антон (р. н. невід.— близько 1734) — київський полковник у 1712—1734 рр.

20. Милорадович Михайло Ілліч (р. н. невід.— 1726) — чорногорський полковник. На Україну прибув 1712 р. 1715 р. Петро I призначив його гадяцьким полковником на місце І. Чарниша.

21. Генеральний суд, Генеральний військовий суд створений після Переяславської ради 1654 р. для розгляду справ козацької старшини і як вища військова інстанція для полкових і сотенних судів, а з 1763 — підкоморських, земських і городських судів. Ліквідований 1782 р., але фактично продовжував діяльність до 1786 р. У 1669—1708 рр. знаходився в Батурині, потім — у Глухові.

22. Іноземна колегія, Колегія іноземних справ створена в грудні 1717 р. (фактично почала діяти в 1718 р.) замість Посольського приказу. Очолював президент. Займалася організацією зносин з іноземними державами, видачею іноземних паспортів, судила іноземців, які перебували в Росії, а також віддала управлінням Україною (1727—1734, 1749—1756). Підкорялася безпосередньо імператорові. Ліквідована 1802 р.

23. Згадані документальні матеріали зберігаються в архіві Міністерства закордонних справ Росії.

24. Петропавловська фортеця на острові Заячому в Ленінграді. Закладена 1703 р. З початку XVIII ст. царизм використовував Петропавловську фортецю як в'язницю.

25. Грабянка Григорій Іванович (70-ті рр. XVII ст.— 1738) — український козацький літописець. Обіймав посади гадяцького полкового осавула, обозного, судді, полковника. 1723 р. був ув'язнений у Петропавловській фортеці. Повернувся на Україну після смерті Петра I. Автор літопису, який відомий у багатьох списках (оригінал не зберігся).

26. Ханенко Микола (1691—1760) — генеральний хорунжий. 1700 р. заснував Львівську братську школу. У 1717—1723 рр. служив у Генеральній військовій канцелярії. 1723 р. був ув'язнений. 1727 р. повернувся на Україну, де служив полковим суддею, полковим обозним Стародубського полку. У 1741 р. призначений генеральним хорунжим. Залишив «Діаріуш» (виданий у Москві 1858 р.) і «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка. 1727—1753 рр.» (виданий у Києві 1884 р.).

27. Бантиш-Каменський Дмитро Миколайович (1788—1850) — історик і археограф. Крім «Історії Малої Росії» (Москва, 1822), залишив «Словник достопам'ятних людей Російської землі» (ч. 1—5, М., 1836, додаткові ч. 1—3, СПб., 1847, куди ввійшов 631 біографічний нарис).

28. «Історія русів» — історичний твір, що його написав у кінці XVIII або на початку XIX ст. невідомий автор. Стала відома у 20-х рр. XIX ст. у рукописах. 1846 р. її опублікував О. М. Бодянский.

29. Кониський Григорій (у чернецтві Георгій; 1717—1795) — український письменник, церковний діяч. Народився у Ніжині. Після закінчення Київської академії (1743) був її викладачем, згодом — ректором. З 1755 р. — білоруський єпископ (з 1783 р. — архієпископ). Автор трагікомедії «Воскресіння мертвих», віршів, проповідей, підручників з піітики, філософії, богослов'я. Йому приписувалося авторство «Історії русів».

30. Мова йде про Соловйова Сергія Михайловича (1820—1879) — російського історика, автора «Історії Росії з найдавніших часів» (у 29 томах, Москва—С.-Петербург, 1851—1879), «Історії падіння Польщі» (Москва, 1863) та інших праць.

31. Йдеться про одного з найближчих помічників імператора Петра I військового адміністратора і дипломата, генерал-лейтенанта Румянцева Олександра Івановича — батька генерал-фельдмаршала П. О. Румянцева-Задунайського.

32. Толстой Петро Андрійович (1645—1729) — російський державний діяч і дипломат, граф.

У 1702—1714 рр.— посол у Туреччині, у 1716—1717 рр. супроводжував Петра I у поїздці в країни Західної Європи. За дорученням Петра I добився повернення в Росію царевича Олексія Петровича. У 1718 р. очолив слідство в його справі. У 1718—1726 р.— перший міністр Таємної канцелярії. Був ініціатором створення Верховної таємної ради, в якій почав боротьбу проти О. Меншикова. У квітні 1727 р. разом з сином Іваном був заарештований і засланий в Соловецький монастир, де й помер.

АРХІЄПИСКОП ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ

Нарис написаний і вперше опублікований 1888 р. в сьомому випуску «Руської історії в життєписах її визначніших діячів». У наступних виданнях вміщувався в третьому томі «Руської історії в життєписах...» Друкувався українською мовою (1918). Друкується за виданням 1913 р.

1. Папа Інокентій XII займав папський престол у 1691—1700 рр.

2. Почаївська лавра, Почаївський монастир заснований у XVI ст. у Почаєві. На початку XVII ст. при монастиреві була відкрита Почаївська друкарня. 1713 р. монастир захопили уніати. Після придушення польського повстання 1830—1831 рр. царський уряд відібрав монастир в уніатів і передав православному духовництву. Переіменований 1833 р. на Почаївську лавру.

3. Голицин Дмитро Михайлович (1665—1737) — російський державний діяч, князь. У 1711—1721 рр.— київський генерал-губернатор. У 1726—1730 рр.— член Верховної таємної ради. З 1730 р.— голова Верховної таємної ради. 1736 р. Голицина запідозрено в антиурядових настроях і ув'язнено до Шліссельбурзької фортеці, де він і помер.

4. Прутська війна — похід російського війська в Молдавію під час російсько-турецької війни 1710—1713 рр. У війні проти Туреччини Петро I сподівався на військову допомогу волохів, сербів, молдаван, що перебували під турецьким гнітом. Однак до російського війська приєднався лише 5-тисячний загін молдавського господаря Д. Кантеміра. 9.VII.1711 р. головні сили російського війська були оточені турецьким військом і татарською кіннотою під с. Станішесті поблизу Ясс. Переговори з турецьким командуванням закінчились невигідним для Росії Прутським трактатом 1711 р.

5. Маркович Яків Андрійович (1696—1770) — український мемуарист. Народився в м. Прилуках. 1713 р. закінчив Київську академію. Почав службу значковим військовим товаришем, був наказним полковником (1721, 1723—1725), членом Генеральної лічильної комісії (1736—1739), бунчужковим товаришем (з 1740). 1762 р. пішов у відставку в званні генерального підскарбія. Упродовж 50-х років вів щоденник, який назвав «домашнім протоколом» (обсяг 10 томів). Під назвою «Щоденні записи Якова Андрійовича Марковича» (т. 1—2, Москва, 1859) видав О. М. Маркович. Повне видання готував історик О. М. Лазаревський. Ним були видані томи 1—3 (Київ, 1893—1897) під назвою «Щоденник генерального підскарбія Якова Марковича». Том 4 «Щоденника», що охоплює 1735—1740 рр., був надрукований у «Жерелах історії України-Руси» (т. 22).

6. Лопатинський Феоділакт (р. н. невід.— 1741). Народився на Волині. Навчався за кордоном, а потім закінчив Київську академію. Викликаний до Москви. З 1707 до 1708 р. був професором, а потім до 1722 р. ректором академії. 1722 р. став архимандритом Московського Чудова монастиря і радником синоду. 1723 р.— єпископ тверський і кашинський, а через два роки архієпископ і віце-президент синоду. 1732 р. притягнутий до відповідальності за твори проти кальвіністів. 1735 р. був відданий до синодального суду. За рішенням суду був позбавлений архієрейства і чернецтва і переданий Таємній канцелярії, де три роки перебував під вартою. Наприкінці 1740 р. Лопатинський був звільнений з ув'язнення.

7. Вишневський Гедеон (р. н. невід.— 1761) — навчався в Київській академії до філософського класу. Потім для закінчення освіти виїхав за кордон, де одержав диплом доктора філософії. Був наставником пітики і риторики в Київській академії, домашнім учителем у чернігівського губернатора. У 1714 р. Вишневський був запрошений до Московської академії на посаду викладача філософії. Ставив ченцем, читав богослов'я. З 1722 р.— ректор академії, з 1727 — єпископ смоленський. Заснував слов'яно-латинську школу в Смоленську, Дорогобужі, Рильську і Белому, а також відкрив Вяземське училище.

8. Напевне, йдеться про Патріарший казенний приказ або про Патріарший двірцевий приказ. Обидва створені в першій чверті XVII ст. 1701 р. були передані у відання Монастирського приказу, у 1721 р.— у відання синоду, у 1738 р.— приєднані до колегії-економії. Патріарший казенний приказ ліквідований 1740 р.

9. Петро II (1715—1730) — російський імператор з 1727 р. Син царевича Олексія Петровича, внук Петра I. Помер від віспи. На ньому закінчилася чоловіча лінія роду Романових.

10. Анна Іоанівна (1693—1740) — російська імператриця (1730—1740). Дочка Івана V Олексійовича, племінниця Петра I. За Анни Іоанівни відбулося дальше обмеження автономії України (гетьманська влада передана Правлінню гетьманського уряду, яке складалося з призначених царським урядом російських чиновників та української козацької старшини).

11. Кирило-Білозерський чоловічий монастир I класу в м. Кирилові Новгородської губернії. Заснований Кирилом, архімандритом Московського Симонівського монастиря, який відійшов сюди 1397 р. і жив у печері (помер 1427 р.). На початку XVII ст. укріплений, дякуючи чому в 1612—1613 рр. витримав облогу литовців.

12. Повна назва цього твору Стефана Яворського «Камѣнь вѣры православным церкве святыхъ сыном на утверждение и духовное созидание, протыкающымся же о камѣнь претыканія и соблазна на постаніе и направленіе» (Москва, 1728).

13. Бірон Ернст Йоганн (1690—1772) — німецький шляхтич, князь Курляндії (1737—1740; 1763—1769), фаворит російської імператриці Анни Іоанівни. Був фактичним правителем Росії. Після смерті Анни Іоанівни був усунутий від влади і засланий. До Курляндії повернувся 1763 р.

14. Софійський собор у Новгороді збудований князем Володимиром Ярославичем 1045 р. (освячений 1051). Тут похований князь Ізяслав, син Володимира Мономаха, князь Мстислав Ростиславич, внук Андрія Долгорукого, князь Василь Мстиславич, правнук Ростислава I. У бібліотеці собору зберігалися рукописи, рукописні службові книги (замінені у XVIII ст. друкованими).

З М І С Т

<i>Замлинський Володимир. Карбівничий історії</i>	5
<i>Князь Володимир Святий</i>	11
<i>Київський князь Ярослав Володимирович</i>	16
<i>Преподобний Феодосій Печерський</i>	25
<i>Князь Володимир Мономах</i>	34
<i>Князь Данило Романович Галицький</i>	53
<i>Князь Костянтин Костянтинович Острозький</i>	71
<i>Іван Сvirговський, український козацький гетьман XVI століття</i>	88
<i>Київський митрополит Петро Могила</i>	103
<i>Малоросійський гетьман Зіковій-Богдан Хмельницький</i>	124
<i>Наступники Богдана Хмельницького</i>	163
<i>Єпіфаній Славинецький, Симеон Полоцький та їхні наступники</i>	191
<i>Ростовський митрополит Дмитро Тунтало</i>	217
<i>Гетьман Іван Степанович Мазепа</i>	227
<i>Павло Полуботок</i>	248
<i>Архієпископ Феофан Прокопович</i>	265
<i>Примітки</i>	277

Костомаров М. І.

К72 Галерея портретів: Біогр. нариси: Для серед. та ст. шк. віку / [Упоряд. і передм. В. О. Замлинського]; Пер. з рос. М. М. Ілляш; Худож. С. К. Семендяєв.— К.: Веселка, 1993.—326 с.: іл.— (Золоті ворота).

ISBN 5-301-01266-5 (укр.)

Біографічні нариси про видатних діячів української історії та культури.

К 4803640101—067 БЗ—11—25.93. ББК 63.3 (2Ук)
206—93

Літературно-художнє видання
Історична бібліотека для дітей

«ЗОЛОТІ ВОРОТА»

Заснована 1990 року

Костомаров Микола Іванович

Галерея портретів

Біографічні нариси

Для середнього
та старшого шкільного віку

Переклав з російської

Ілляш Микола Максимович

Художник

Семендяєв Сергій Костянтинович

Упорядкування і передмова

Замлинського Володимира Олександровича

Упорядкування фотоматеріалів

Іванченка Юрія Олександровича

Примітки

Бутича Івана Лукича

Художній редактор Е. О. Ільницький

Технічний редактор К. П. Дворська

Коректори І. Ю. Павлоцька,

Т. М. Васильєва

Здано на виробництво 06.05.91. Підписано до друку 05.04.93.
Формат 70×100/16. Папір друкарський № 1. Гарнітура таймс.
Друк офсетний. Умови. друк. арк. 26,65. Умови. фарб.-відб. 27,11.
Обл.-вид. арк. 33,89. Тираж 50 000 пр. Зам. 1346-1.

Видавництво дитячої літератури «Беселка»,
254655. Київ, МСП, Мельникова, 63.

Львівська книжкова фабрика «Атлас»,
290005, Львів, Зелена, 20.